

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

7. BIND

KØBENHAVN 1978-79

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND
BIBLIOTEKET

Redaktion:

Birgit Løgstrup, Hans Kargaard Thomsen
og Hans Sode-Madsen

INDHOLD

<i>Bender, Susanne Krogh</i> : Københavns Universitets arkiv	52– 72
<i>Bjørn, Claus</i> : Dansk arkivvæsen – set fra Frue plads	73– 79
Socialhistorie	277–284
<i>Degn, Ole</i> : Materialet i Ribe rådstuearkiv før 1660	80–103
Skifters repræsentativitet og pålidelighed	104–112
<i>Hals, Anne</i> : Mikrofilm og kassasjonsproblem	327–330
<i>Hansen, Hans Oluf</i> : Behovet for arkivalisk materiale i demografisk forskning	285–293
<i>Hauge, Mogens</i> : Lægevidenskabelig forsknings behov for arkivalisk materiale	270–276
<i>Hertz, Michael</i> : Sagsbehandling som kassationskriterium	170–180
<i>Hägerstrand, Torsten</i> : Tankegænger bakom »intensivdataområdene«	260–269
<i>Ilse, Grethe</i> : Administrationshistorie	181–191
<i>Jubasz, Lajos</i> : Arkivkonvensjonen av 1851	1– 38
<i>Jørgensen, Erik Stig</i> : Sammenfatning og udblik til andre lande . .	252–259
<i>Jørgensen, Frank</i> : Teser for en fremtidig bevaringspolitik	294–302
<i>Marthinsen, Jørgen H.</i> : Status over kassasjonsspørgsmålet i Norge	232–242
<i>Nilsson, Nils</i> : Gallringsproblemet i Sverige	211–218
Regionale urval från arkivsituation	305–308
<i>Nørsted, Carl</i> : Filmmediets arkivsituation	303–304
<i>Orrman, Eljas</i> : Utnyttjandet av urval vid arkivgallring i Finland . .	309–313
<i>Rastas, Pirkko</i> : Tillväxten av de offentliga myndigheternas arkivmaterial och behovet av gallring i Finland	219–231
<i>Thestrup, Anna</i> : Status over kassationsspørgsmålet i Danmark . . .	243–251
<i>Thestrup, Poul</i> : Kassationssimulering for forskellige størrelser repræsentative stikprøver af personentypesager	314–326
<i>Thomsen, Hans Kargaard</i> : Synspunkter på kassation ca. 1850-1902	137–169
<i>Tørning, Dan</i> : EDB-arkivalier og kassationsproblematik	331–336
<i>Vallerö, Rolf</i> : Kan utdatafilm – computer output microfilm (COM) lösa bevaringsproblemen med utdatamateriale?	337–340
<i>Westrup, Morten</i> : Mod det énstrengede arkivvæsen. Et rids af det italienske statsarkivvæsen	113–128
<i>Ørberg, Paul G.</i> : De private birkers endeligt	39– 51

Orientering: Patricia Kennedy Grimsted: Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Moscow and Leningrad. Supplement 1: Bibliographical Addenda (*Sigurd Rambusch*) s. 129–130. Edwin Torkelsen: Arkivaren og vitenskapen. Arkivposten, internt meldingsblad for Arkivverket, 8. årg. nr. 2–3. (*Grethe Ilse*) s. 130-132. Harald Jørgensen: I Rigsarkivets tjeneste 1934–62 (*Erik Stig Jørgensen*) s. 132–136. Grethe Ilse: Vejen til embe-

de. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistrats-embede 1735–65. Administrationshistoriske studier I (*Niels Petersen*) s. 192–200. Helle Linde: Magistrat og Borger. Købstadsstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. Administrationshistoriske studier II (*Frank Jørgensen*) s. 201–202. Nordisk arkivkundskab nr. 6: Nordiske synspunkter om kassation af arkivalier. Redaktion af Harald Jørgensen (*Harry Christensen*) s. 203–207.

Arkivkonvensjonen av 1851

AF LAJOS JUHASZ

Funnet i Kristiansand og den Arnamagnæanske Stiftelse

Cand. theol. A. T. Grimsgaard fikk i 1841 i oppdrag å ordne bispearkivet i Kristiansand. Mens han holdt på med dette arbeidet, fant han forskjellige papirer som viste at det ved århundredskiftet 1600–1700 var utlånt en del diplomer fra Kristiansand stiftkiste til Arne Magnusson i København. Grimsgaard fant ikke disse diplomer i 1841. I et brev til Christian Lange, som den gang var lærer ved sjøkadettskolen i Stavern, fortalte han om papirene. To år senere foretok Lange en studiereise langs kysten, og i Kristiansand benyttet han anledningen til å undersøke dokumentene i forbindelse med Arne Magnussons utlån. Han var klar over betydningen av funnet, og ba biskop Jacob von der Lippe sende inn dokumentene til Kirkedepartementet. Biskopen fulgte Langes råd. Til sitt brev til departementet af 26. mai 1843 vedla han: 1) en skrivelse datert 29. oktober 1698 som kunne opfattes som kvittering for 285 diplomer fra Arne Magnusson til biskopen i Kristiansand, Hans Munch, 2) et brev fra Magnusson til biskop Ludvig Stoud datert 6. mars 1700, 3) kvittering fra Magnusson for 47 diplomer datert 25. mai 1700 og 4) Magnussons brev av 6. april 1709 til biskop Jens Bircherod. Av disse dokumenter syntes det å fremgå at Arne Magnusson hadde fått utlånt fra stiftkisten i Kristiansand i det minste 332 diplomer, og biskopen ba nå departementet undersøke om de tapte saker kunne fåes tilbake – muligens fra København. Kirkedepartementet anmodet Riksarkivets sjef, Henrik Wergeland, om en uttalelse, og han henvendte seg til Jens Christian Berg og Rudolf Keyser. For dem var det ikke vanskelig å fastslå at diplomene som hadde vært utlånt til Arne Magnusson og ikke levert tilbake da befant seg i den Arnamagnæanske Stiftelses samling i København. Etter dette informerte Wergeland departementet om forholdet, og bemerket at i forhandlingene i København i 1820-årene om norske arkivers utlevering var denne sak ikke nevnt. Han antok at årsaken var at utlånet den gang var ukjent. Noen uker senere kom Wergeland tilbake til arkivforhandlingene i 1820-årene. Han påpekte at den norske kommissær i sin tid hadde forlangt utlevering av samtlige arkivalier som vedkom Norge, og hadde forbeholdt seg retten til senere å

kreve avlevert også andre dokumenter som kunne dukke opp etter at protokollen i 1822 var blitt underskrevet. Wergeland syntes at dette ga grunnlag «til fornyet Ankrav», og 5. august sendte han departementet kopi av protokollen og av enkelte dokumenter fra forhandlingene. Kirkedepartementet bestemte seg for å forsøke å få de i sin tid utlånte diplomer tilbakelevert, og henvendte seg umiddelbart til den svensk-norske gesandt i København, baron Elias Lagerheim. I brev av 30. november 1843 ba departementet gesandten medvirke i å få brakt på det rene om diplomene berodde i offentlig arkiv eller samling i København og i tilfelle de lå der få dem tilbakeført.

Gesandten etterkom departementets anmodning, og skrev til den danske minister for utenrikske saker som oversendte henvendelsen til det Danske Kancelli. Den 16. januar 1844 ba Kancelliet kommisjonen for den Arnamagnæanske Stiftelse om opplysning om brevenes skjebne. Innen få dager hadde kommisjonens sekretær, gehejmearkivar Finn Magnusen, utarbeidet et referat til kommisjonsmedlemmene. Han foreslo at for det første skulle man undersøke hvilke av samlingens 413 Stavangrensia som var berørt av den norske forespørsel og om Stiftelsen hadde pålitelige avskrifter av dem som eventuelt skulle utleveres, og for det andre at man skulle undersøke hvorvidt Stiftelsen var forpliktet til i det hele tatt å utlevere diplomene. Ingen av kommisjonens fem medlemmer (E. Chr. Werlauff, L. Engelstoft, C. Chr. Rafn, J. L. A. Kolderup-Rosenvinge og A. S. Ørsted) hadde noen bestemt oppfatning om saken, men i prinsippet uttalte de fleste seg temmelig likt. Mest avvikende fra de andre var Werlauff som mente at Norge burde ha lagt frem denne fordring ved arkivforhandlingene for 23 år siden. Engelstoft sammenlignet Norge med «de arvinger som etter at proklama var utløpet innkom med fordringer av en sådan art at hverken rett eller ære hadde tillatt å vise dem tilbake hvis de var innkommet innen den eksspirerede frist, og som ikke var innkommet av den årsak at vedkommende først sildigere kom til kunnskap om deres rettmessige krav og ellers uomtvistelige rett». Rafn mente at «like så meget billighet som retts- og æresfølelse talte for utlevering». Heller ikke Kolderup-Rosenvinge øynet noen mulighet for kommisjonen «på noen måte å kunne vegre seg ved å levere dokumentene tilbake», og Ørsted erklærte seg aldeles enig med ham.

Det var Stiftelsens første stipendiat, Jon Sigurdsson, som fikk i oppdrag å foreta de nevnte undersøkelser. Han hadde ikke en gang

begynt med arbeidet da Kancelliet gjentok sin forespørsel, og den 3. april avga kommisjonen sitt første foreløpige svar. Den understreket hvor vidløftig og vanskelig arbeide det var å finne de rette diplomer i en samling av 413, å undersøke om det forelå avskrifter av dem og å gjennomgå en mengde papirer fra etter Arne Magnussons tid for å se om det eventuelt fantes noen kongelig resolusjon som kunne sikre hjemmel for Stiftelsen for å innlemme de opprinnelig utlånte diplomer i sin samling. Da samlingen ble oppbevart i hvelvingen over Trinitatis-kirkens kor i et lokale som ikke kunne oppvarmes, kunne man ikke ta fatt på undersøkelsene før årstiden tillot det.

Det var først sommeren 1844 Sigurdsson gjennomgikk samlingens norske diplomer. Noen sikker identifikasjon av alle 332 diplomer var ikke å tenke på fordi kvitteringene bare oppga antall dokumenter uten å beskrive dem nærmere. Ved hjelp av en ufullstendig fortegnelse sondret han ut henimot hundre som sannsynligvis kunne komme på tale ved en avlevering. Selv for disse diplomer var bevisføringen usikker. Lenger var ikke saken kommet fra Stiftelsens side da Kancelliet igjen purret. Kommisjonen trengte nå en rapport fra Sigurdsson. Den 9. november berettet han om de usikre resultater sommerens undersøkelser hadde ført til. Samtidig fant han det nødvendig å gjøre kommisjonen oppmerksom på at på et slikt grunnlag kunne det lett stilles mange andre fordringer på en mengde andre diplomer og håndskrifter når «Udleverings-Principet» en gang var blitt etablert. Etter hans syn ville Stiftelsen oppfylle sine forpliktelser overfor slike reklamasjoner ved fortsatt å gjøre adgangen til samlingen like liberal som den hittil hadde vært, og ved å levere avskrifter av de dokumenter som var blitt fordret tilbakelevert.

Sigurdssons rapport ble drøftet i kommisjonen. Sekretæren syntes at man nå måtte se etter om det fantes pålitelige avskrifter av de ca. hundre diplomer som var blitt tatt ut og om det var nødvendig å utferdige nye avskrifter. Også han var av den oppfatning at i denne sak måtte man være ytterst varsom på grunn av eventuelle konsekvenser. Dette syn ble imidlertid ikke delt av de fleste medlemmer, og Engelstoft protesterte uttrykkelig mot at frykten for konsekvensene skulle kunne påvirke den rettfærdige vurdering av den norske forespørsel. «Skulle det være andre fysiske eller moralske personer som hadde noe å reklamere med like så god grunn d.v.s. med den fullkomneste rett, så måtte man heller ikke være uvillig til å la dem vederfare samme rett». Men i grunnen tvilte kommisjonen på at

noe slikt skulle kunne forekomme. Kommissjonens andre foreløpige innberetning av 24. november 1844 til Kancelliet sammenfattet stort sett det som Sigurdssons rapport og Magnusens referat inneholdt, og lovet å komme med et endelig svar og forslag etter at den sannsynligvis langvarige operasjon med utferdigelsen av avskrifter var fullført.

Ved årets slutt, den 19. desember 1844, informerte Kancelliet Utenriksdepartementet om hvor langt den Arnamagnæanske Stiftelse var kommet i behandlingen av den norske henvendelse. Dette brev ble av den svensk-norske gesandten sendt videre til Kirkedepartementet i Christiania. I midten av januar 1845 var den Arnamagnæanske Stiftelses reaksjon kjent for de norske interesserte. Wergeland lå syk, og departementet fant det ikke nødvendig å foreta seg noe; i Norge var man foreløpig innstilt på å vente.

Langes utvidede aksjon og diplomatenes smukke måte å åpne forhandlinger på

Tiden arbeidet ikke for den Arnamagnæanske Stiftelse. Henrik Wergeland døde sommeren 1845, og den nye arkivsjef, Christian C. Lange, var nettopp den som i sin tid tok initiativet til hele aksjonen. Han kom fra historikerkretser, kjente det krav den unge norske historievitenskap stilte til landets første arkiv, og hadde alvorlige planer om hvordan arkivet skulle imøtekomme historikernes forventning.

Det var tanken på utgivelsen av et Diplomatarium Lange i disse årene var mest opptatt av. Allerede i slutten av 1820-årene samlet Gregers Fougner Lundh avskrifter til et Diplomatarium og lot trykke et prøvehefte, men senere, i 1830-årene, beslagla München-samlingen og Universitetets diplomsamling fullstendig hans krefter, og han døde før han fikk utført noe av sin plan. Lange overtok arven etter ham. I sin stipendiesøknad av 1842 omtalte han behovet for en samling av kilder til Norges historie. Under sine reiser i 1843 og 1844 skrev han av mengder av ukjente diplomer, og i sin beretning uttalte han håpet om at letingen etter norske diplomer i utlandet måtte kunne fortsettes. Det var særlig tanken på et Diplomatarium som drev ham til å søke arkivsjefstillingen, og i mai 1846 flyttet han til Christiania med den beslutning å sette alt inn på å få begynt utgivelsen. Planene hadde han i store trekk ferdig. Blant annet ville han bruke de rike samlinger i København han inntil da

ikke hadde fått bearbeidet. Han tenkte på å føre tilbake til Norge både fra den Arnamagnæanske Samling og fra Gehejmarkivet de diplomene som i tidens løp var gått tapt til Danmark. Jacob Keyser selv gjorde ham oppmerksom på at han i sin tid hadde forbeholdt seg Norges rett til å kreve utlevert alt som befant seg i danske arkiver og vedkom Norge.

Etter å ha etablert seg i Christiania ventet ikke den nye arkivsjef lenge. Etter en pause på halvannet år spurte Kirkedepartementet den 12. juni 1846 gesandten i København om den norske forespørsels stilling. Da gesandten ikke kunne annet enn bare meddele at han savnet enhver underretning om utfallet av de nevnte undersøkelser i den arnamagnæanske samling, bestemte Lange seg for ikke å vente lenger, men å sette i gang en ny betydelig utvidet aksjon. Den 7. juli 1846 sendte han en betenkning til Kirkedepartementet. Han ville på ny ta opp arkivforhandlingene med Danmark der de ble avsluttet i 1823, og denne gang skulle de bygge på andre prinsipper. Utgangspunktet skulle nok være artikkel 8 i Stockholm-konvensjonen av 1. september 1819, men partene skulle ikke begrense emnet til «de innen regjeringsdepartementene forekommende etterspørsler om ældre dokumenter». Konvensjonen talte ikke – ifølge Lange – om «dokumentenes praktiske anvendelighet», men rett og slett om dokumenter som vedkom den norske regjering, det norske samfunn og personer her i landet. Og Norge hadde rett og plikt til «å sørge for at Riket virkelig erhvervet alt hva endnu var bevart i opplysning om fedrelandets og dets innbyggers skjebne i fortiden i det hele». I prinsippet ble administrasjonens behov erstattet med historievitenskapens krav. I praksis gikk ikke Lange vesentlig ut over det som allerede i 1823 var blitt nevnt. Hans fortegnelse omfattet de komplette norske Tegnelser og Registre som i 1823 var blitt nektet avlevert, kanselli-innleggene for årene 1675–1680 som i sin tid manglet, norske saker fra Generalkommissariatskollegiet og fra Admiralitets- og Kommissariatskollegiet fordi avleveringene i 1823 var helt ubetydelige, og til slutt et ukjent antall diplomer fra Gehejmarkivet hvis eksistens flere nyere publikasjoner vitnet om. Kirkedepartementet oversendte riksarkivarens betenkning til den svenske utenriksminister, Albrecht Elob Ihre. I sin følgeskrivelse forklarte departementet at i henhold til Stockholm-konvensjonen var en god del norske arkivsaker allerede i 1821–1823 blitt avlevert. Disse ble etter hvert ordnet, og lot betydelige mangler tre frem. Da adgangen til på ny å ta opp forhandlinger var åpen, ba departementet ministe-

ren å utvirke avlevering av de spesifiserte fire grupper av arkivalier under forbehold av retten til eventuell senere reklamasjon.

Utenriksministeren dempet Langes iver noe. Før noe skulle bli foretatt offisielt ville han først innhente gesandtenes uttalelse. Lagerheim innledet fra sin side fortrolige drøftelser med det danske Utenriksdepartement. Som grunnlag ble lagt Langes betenkning, men den ble oppfattet som et dokument som bare inneholdt riksarkivarens private anskuelser og ikke den norske regjeringens offisielle standpunkt. Derfor lot det danske Utenriksdepartement legasjonsråd J. S. Skrike utarbeide en lignende privat uttalelse. Skrike kunne ikke i ett og alt erklære seg enig med Langes «saksfremstilling og de derpå begrunnede påstander» selv om han «i vesentlige henseender ikke kunne annet enn gi ham rett». Først og fremst polemiserte Skrike mot Langes oppfatning når det gjaldt den traktatmessige rettsstittel for arkivutleveringer fra Danmark og mot hans tolkning av Keyzers forbehold i 1823. Ellers holdt han seg til de reklamasjoner som allerede i 1823 var blitt satt frem fra norsk side, og gikk ikke inn på det nyere, utvidede norske krav. Samtidig innrømmet han at avleveringen i 1820-årene ikke kunne sies å ha »ganske bevirket oppnåelsen av det attråede øyemed«, og tvilte ikke på at fra dansk side ville man imøtekomme de norske ønskene når de offisielt ble presentert.

Skrikes betenkning av 31. desember 1846 og samtalen med ministerialdirektør F. Chr. Dankwart dannet grunnlaget for Lagerheims egen beretning av 14. januar 1847 til utenriksminister Ihre. Ifølge gesandten betraktet Danmark Norges krav på arkivalier fra danske arkiver på det nærmeste tilfredsstillende. Ad offisiell forhandlingsvei kunne det vanskelig oppnås noe mere. Han var overbevist om at Utenriksdepartementet i København gjerne ville medvirke til at for eksempel arkivsaker som vedkom Norge og som ble funnet frem etter 1823 skulle bli avlevert, men han var ikke sikker på om de underordnede embetsmenn – arkivsjefene – var like velvillige, og saken angikk nettopp dem. For dog å oppnå noe kunne Lagerheim tenke seg følgende: En norsk tjenestemann skulle først undersøke hva som fantes av arkivalier i Gehejmearkivet som riksarkivaren savnet. Arkivalier som for størstedelen vedkom Norge kunne avleveres mot at avskrift ble igjen i arkivet. Andre arkivalier kunne Norge få avskrifter av. I tilfelle av avvikende syn hos arkivtjenestemennene skulle saken overlates til diplomatene, og den endelige avgjørelse skulle ligge hos Danmarks konge. Foruten Gehejme-

arkivet skulle også andre regjeringsarkiver få beskjed om å melde fra om arkivalier som var kommet frem i de siste 24 år og som ifølge konvensjonen burde avleveres. Angående Generalitetets og Admiralitetets arkiver mante imidlertid gesandten til forståelse overfor den spesielle interesse Danmarks forsvar der hadde.

De norske prinsipper og den første danske reaksjon

Lagerheims beretning ble av utenriksministeren lagt frem for det norske Kirkedepartement med anmodning om å foredra saken for kongen. Departementets foredrag av 21. april 1847 gjorde oppmerksom på at foruten i embetsarkivene fantes det i Danmark også samlinger av mer privat karakter hvor det ble oppbevart norske arkivalier, og tilrådet at man fremsatte krav samtidig både for offentlige arkivers og for private samlingers vedkommende. Ved fastsettelsen av prinsippene for reklamasjon burde man – ifølge departementet – skjelve mellom Norges traktatmessige rett og Norges naturlige rett (den sidste med henblikk på arkivsaker som på en eller annen måte var kommet bort fra norske arkiver). Ved arkivserier som ville bli forlangt utlevert i henhold til traktater kunne man tale om visse begrensninger i valget hvis det enkelte dokument vedrørte dansk territorium; ved den andre typen av arkivalier ville dette hensyn falle bort, og det eneste som i slike tilfelle trengtes var at man skulle kunne føre tilstrekkelig bevis for eiendomsretten. Med hensyn til avlevering fra danske embetsarkiver bemerket departementet at det i traktatene ikke var forutsett unntagelse for militære arkiver, og at komplettering til avleveringene i 1820-årene ikke kunne ventes bare fra Gehejmearkivet. Når det gjaldt de ved utlån til Danmark tapte arkivalier burde partene bli enige om hva som mentes med «gyldig bevis». «Strengt juridisk bevis» var nesten umulig å føre, og fra norsk side burde man forsøke å få godtatt en såkaldt historisk bevisføring. «Ved historisk bevis forstås en sådan sikkerhet eller et sådant sannsynlighetsbevis for at vedkommende aktstykket ikke virkelig har tilhørt, men kun ved utlån eller på annen lignende måte var kommet i daværende besitters verge som den historiske kritikk godkjenner». For avvikende meningers vedkommende godtok departementet gesandten's forslag.

Den kongelige resolusjon av 8. mai 1847 bestemte at regjeringens innstilling skulle sendes utenriksministeren. Fra sin side meddelte Ihre i brev av 5. oktober til Lagerheim at den norske regjering var enig i gesandten's forslag bortsett fra noen bemerkninger av

mindre viktighet og med den forandring at man ønsket at Lagerheim først måtte oppnå anerkjennelsen av de nevnte prinsipper, og deretter ville en norsk kommissær bli sendt til København. Gesandten fikk fullmakt til å åpne forhandlinger med det danske Utenriksdepartement på den måte han syntes var mest formålstjenlig når man oppriktig ønsket å bevare en vennskapelig ånd.

Lagerheim underrettet nå det danske Utenriksdepartementet om den norske regjeringens innstilling, og ba om at man «fra dansk side måtte erklære seg villig til å tre i forhandling om en ytterligere avlevering av arkivalier, og i bekreftende fall, foreløpigen yttre seg over hvorvidt og med hvilke eventuelle modifikasjoner de nevnte prinsipper kunne være å vedta som ledende norm for evleveringen».

Før Utenriksdepartementet ville foreta seg noe fant det det nødvendig å orientere Kancelliet om den nye norske henvendelse og om sitt eget standpunkt. Utenriksminister Heinrich Anna Reventlow-Criminil ville i sitt brev av 9. november 1847 ikke bestride Norges rett til reklamasjon; spørsmålet var i hvilken utstrekning man ifølge traktatmessige bestemmelser og billighetsgrunner burde imøtekomme den. For å kunne danne seg et bilde av omfanget av det norske krav burde det bli pålagt arkivsjefene i de offentlige arkiver å gi innberetning om de arkivalier med tilknytning til Norge som i løpet av de siste 24 år var blitt funnet. Hva prinsippene angikk syntes ministeren at det vesentlige ville være å bli enig om hvorvidt arkivalier, som hovedsakelig interesserte Norge, men tillike – i mindre grad – også områder som tilhørte Danmark, burde avleveres i original eller ikke. Billighetsgrunner talte for eksempel for utlevering av de norske Tegnelser. Vanskeligere var det å stille opp prinsipper for de såkalte utlånte saker. Her mente Reventlow-Criminil likevel at den danske regjering ville bli stillet «i et mindre fordelaktig lys» såfremt man ikke tillot noen historisk bevisføring for Norges eiendomsrett, men ville forlange det strengt juridiske bevis. Utenriksministeren viste altså stor forståelse for det norske standpunkt angående avlevering både fra offentlige arkiver og fra private samlinger. De to betingelser han satte var: 1) at kom man denne gang endelig overens, måtte derved Norges traktatmessige krav ansees fyldestgjort og 2) at samtidig måtte også spørsmålet om avlevering av danske arkivsaker fra Norge bli avgjort.

Kancelliet etterkom utenriksministerens ønske: den 23. desember 1847 ba det Gehejmearkivet, Rentekammeret, Generalkommissariatet, Admiralitets- og Kommissariatskollegiet, sin egen arkivsjef og

den Arnamagnæanske Stiftelsen om å sende fortegnelser over protokoller, dokumenter m.m. som vedkom Norge. For regjeringsarkivene var henvendelsen noe nytt, for den Arnamagnæanske Stiftelse var brevet det fjerde i en rekke purringer. Den 3. august og 17. oktober 1846 og 16. mars 1847 gjentok nemlig Kancelliet sitt forsøk på å få definitiv opplysning om de kristiansandske diplomers skjebne. Etter kommisjonens annen «foreløpige beretning» av 24. november 1844 innhyllet Stiftelsen seg i den dypeste taushet. Ifølge kommisjonens beslutning skulle stipendiat Jon Sigurdsson ha sørget for avskrifter av de diplomer som etter all sannsynlighet ville bli tilbakelevert Norge. Men intet tyder på at Sigurdsson noen gang virkelig hadde tenkt å utføre dette oppdrag. Han leverte til kommisjonen en fortegnelse over 88 diplomer datert 24. april 1847 som «med sannsynlighet kunne formodes å være fra Kristiansand». Det var det hele. Det ene kommisjonsmøte var blitt holdt etter det andre uten at sekretæren hadde satt den norske forespørsel opp på sakslisten, og heller ingen av kommisjonsmedlemmene tok initiativ til dette. Den arnamagnæanske kommisjon hverken kunne eller ville bestemme seg for å fatte en beslutning om diplomenes utlevering.

Det siste kancellibrev inneholdt imidlertid noe mere enn bare en purring. Det ble meddelt Stiftelsen at Norge hadde utvidet sitt krav om utlevering av arkivsaker, og at dette krav ville bli anerkjent fra den danske regjerings side. I Stiftelsens tilfelle bygget kravet på Norges eiendomsrett til arkivaliene, og uklart var bare hvilken beskaffenhet det bevis måtte ha som i de enkelte tilfeller kunne fordras. Å forlange et strengt juridisk bevis ville etter Kancelliets syn føre til fruktesløse aksjoner; det burde legges historiske beviser til grunn. Kancelliet ba om Stiftelsens uttalelse i dette prinsippsspørsmål og om opplysning om Kristiansand-dokumentene. I sitt svar av 22. januar 1848 berettet kommisjonen om Sigurdssons undersøkelser, og det resultat han hadde oppnådd. Angående utvidelsen av Norges reklamasjon lovet den at en grundig etterforskning ville bli foretatt i Stiftelsens hele samling for å finne ut om der skulle være kodeses, diplomer eller andre dokumenter om hvilke det kunne godtgjøres at de var utlånt fra norske embetsarkiver. Resultatet av denne undersøkelse og kommisjonens uttalelse om prinsippene kunne ventes innen årets utgang.

Kaptein Lengnicks intermesso

I 1847, mens man forgjeves prøvde å få den Arnamagnæanske Stif-

telse til å svare, fant arkivaren i det Danske Kancelli en serie av norske kjøpstadsregnskaper. Melding om funnet ble med fortegnelse sendt til den svensk-norske gesandten, og regnskapene ble tilbudt avlevert. På Lagerheims forespørsel svarte Lange unnvikende. Han ventet spent på utfallet av Norges alminnelige reklamasjon og ville ikke foregripe avgjørelsen med mindre delavleveringer. Lange bedømte situasjonen riktig, og hans forsiktighet var ikke bare korrekt, men – som senere hendelser viste – høyst nødvendig. En velment hjelp fra en uvedkommende side truet nemlig forhandlingenes klare linje, og kunne ha forårsaket uønskede komplikasjoner. Denne risikofylte hjelp ble tilbudt av genealogen, J. C. L. Lengnick.

Lengnick kjente godt arkivene i København, og hadde god forbindelse med arkivsjefene. Han var en begeistret Norgesvenn, og ville gjerne være behjelpelig med å få de norske arkivsaker sendt tilbake dit hvor de etter hans mening hørte hjemme. Da det norske Kirkedepartement ikke reagerte så helhjertet på Kancelliets forslag som Lengnick syntes det burde ha gjort, oppfattet han dette bare som et utslag av enkeltes likegyldighet, og ville selv aktivt tre støttende til. Høsten 1848 berettet han for kongen ved en audiens i Malmø om norske arkivalier i Justisministeriet i København med den følge at det ble skrevet til Lagerheim om saken. Gesandten henvendte seg til justitsminister Carl Emil Bardenfleth som opplyste at det i ministeriets arkiv var oppbevart en del norske saker fra det tidligere Kancelli, og lovet å undersøke forholdet nøyere. Lagerheim meldte fra om det danske løfte, og ba om fullmakt til å kunne motta eventuelle arkivavleveringer. Det norske Kirkedepartements svar utarbeidet av Lange var denne gang like reservert som ved den tidligere anledning. Da departementet ikke visste hvor langt forhandlingene om en alminnelig avlevering var kommet, og ikke kunne bedømme hvorvidt slike delleveringer kunne ha en mindre fordelaktig innflytelse på den norske generelle reklamasjon, overlot det til gesandten å vurdere dette spesielle tilbud. Etter dette ble Lengnick av legasjonen i København bemyndiget til å motta alle dokumenter som vedkom Norge.

Det danske Justisministerium ble underrettet om Lengnicks fullmakt, og ifølge justisministerens ordre ble følgende arkivsaker tatt ut i november 1848: Først og fremst de kjente regnskapene for tyve norske kjøpsteder 1772–1810, den norske Generalinkvarteringskommisjons regnskaper 1777–1805, Finnmark-misjonens brev 1735–1759, forestillinger av Kancelliets tredje avdeling 1800–1813

og til slutt den veritable skatt: dokumenter vedrørende grenseforhandlinger mellom Norge og Sverige i 1750-årene, bl.a. 50 bind protokoller og innbundne dokumenter, 27 pakker konsepter og en stor samling av eldre og nyere kart. Overdragelsen skjedde den 28. november mellom arkivar Møller og kaptein Lengnick. Arkivsakene fylte ni store kasser. Samme dag sendte Lengnick et brev til Lange. Hans varslet om forsendelsen, og informerte om utsiktene for fremtidige avleveringer. Saker fra Justisministeriet eldre enn 1660, saker fra Rentekammeret og særdeles viktige ting fra Krigsministeriet «hvor man ordnet arkivet uten å ta ut de norske saker» stod på programmet. Samtidig lovet han å berette om alle nummere eldre enn 1660 også i Gehejmearkivet.

Lange takket naturligvis for Lengnicks «ufortrødne og fagkyn-dige velvilje», men påpekte at utleveringssaken var tatt opp ad diplomatisk vei og at kapteinen ikke burde foreta seg noe uten å ha avtalt med gesandten. Få uker senere fikk Lange i hende også Lagerheims rapport til utenriksministeren. Gesandten ga uttrykk for håpet om ved Lengnicks hjelp å få enda flere dokumenter, blant andre muligens også slike som ikke kunne reklameres på grunnlag av Kielfreden, men som likevel var viktige for Norges historie. Lange så alvorlig på Lengnicks aksjon, og delte ikke Lagerheims syn. Han fant det nødvendig å understreke overfor gesandten at slike tilfeldige avleveringer ville kunne trette de danske myndigheter uten å tilfredsstille det norske krav. I Kirkedepartementets brev av 27. desember 1848 ble derfor fremholdt den tanke om det ikke var rettere å utsette slike etterspørslar og uoffisielle avleveringer inntil de i sin tid foreslåtte prinsipper for en definitiv avlevering var vedtatt av den danske regjering. Var forhandlingene engang kommet så langt, ville departementet sende en fagmann for å ivareta de norske interesser. Et fornyet forslag fra Lengnick ga Lange anledning til med all nødvendig tydelighet og kraft å erklære at han avholdt seg fra «enhver Ytring og Bestrebelse» da denne Norges viktige sak helt og holdent var overlatt til gesandten i København. Lengnick ble i enhver henseende henvist til ham og uttrykkelig bedt om ikke å foreta seg noe uten Lagerheims vitende og samtykke, ellers kunne han lett vekke «trævenhet» hos de personer av hvis velvilje utfallet for en stor del avhang. Til slutt erklærte Kirkedepartementet overfor Lagerheim den 18. januar 1849 at man i Norge fikk inntryk av at Lengnick ønsket og håpet å få en temmelig vidtgående fullmakt, og at man var redd for at hans virksomhet ville kunne skade Lager-

heims forhandlinger; av disse grunner nektet man å innlate seg på noen som helst forbindelse med ham. Lagerheim var nå klar over det norske standpunkt og han rettet seg etter det. I et senere brev fortalte Lengnick «at Lagerheim hadde avferdiget ham så kort at han sanneligen ikke fristedes til å gjenta besøket, i det mindste ikke uten innbydelse». Slik endte kaptein Lengnicks aksjon. Hans velmente iver førte til skuffelse for ham selv, gesandtens i sine konsekvenser ikke helt gjennomtenkte samtykke ble forandret til brysk avvising, – til alt hell for Langes senere misjon.

Frem til Moltkes note av 16. mars 1850

Viktigere enn uoffisielle delavleveringer var for Lange utfallet av forhandlingene om Kirkedepartementets forslag av 21. april 1847. I de brevene Kirkedepartementet skrev i forbindelse med Lengnick-saken ble det gang på gang spurt om hvor langt disse forhandlinger hadde nådd. I sitt svar av 13. desember måtte nå Lagerheim utførlig forklare situasjonen. Året 1848 var i Danmark ikke det best egnede til å bruke ledende statsmenns tid til arkivproblemer. Tronskifte, forfatningsendring og krig var det de da var optatt av. Selv for de underordnede arkivsjefer var arbeidet blitt vanskeligere ved at regjeringskollegiene våren 1848 var blitt omdannet, nye ministerier opprettet og arkivbestanden overført fra de tidligere kontorer og fordelt mellom de nye ministerier. Kancelliets arkiv ble overført til Justisministeriet, og i 1848 mottok justisministeren fra de fleste arkiver svar på Kancelliets rundskriv av 23. desember 1847. Det eneste som ikke svarte var Gehejmearkivet. Gehejmearkivar Finn Magnusen døde 24. desember 1847, og den nye sjef for arkivet, Caspar Frederik Wegener, trengte tid til å sette seg inn i arkivets problemer. Men han, som også var blitt valgt inn i den grunnlovgivende Rigsdag, måtte bruke sin tid til andre ting enn til Gehejmearkivets norske arkivalier. Den norske henvendelsen kom ubeleilig på så å si alle i Danmark som var berørt av saken.

Derimot var problemet med norske arkivsaker i danske arkiver et av de viktigste for Lange, og etter henimot to års stillstand forsøkte han med stattholderens hjelp å blåse liv i en tilsynelatende hensovne affære. I brev av 5. april 1849 ba han stattholder Severin Løvenskiold om at Lagerheim måtte bli meddelt følgende: 1) Man hadde inntrykk av at de danske myndigheter ville behandle den norske reklamasjon i alle detaljer før de avga noe svar. Etter norsk opfatning ville dette bare føre til forsinkelse av saken. 2) Man burde

fremskynde en anerkjennelse fra dansk side av prinsippene for en avlevering uten å vente på de spesielle innberetninger fra arkivsjefene. Stattholderen henvendte seg til gesandten. Lagerheim forsikret Løvenskiold i sitt svar av 22. april at han forsømte ingen anledning til å minne om arkivsaken og å bringe den til avslutning. Han hadde talt med justisminister Bardenfleth, men de kjente tre omstendigheter – krig, omorganisering av forvaltningen og dødstilfelle i Gehejmearkivet – var fremdeles årsaker til den danske sendrektighet. Ikke desto mindre oppnådde Lagerheims henvendelse at Bardenfleth gjenopptok den norske reklamasjon, og i et brev den 15. mai 1849 besvarte han Utenriksdepartementets skrivelse av 9. november 1847. Justisministeren berettet om rundskrivelsen til arkivbestyrerne og om det spesielle forhold i Gehejmearkivet, men syntes ikke at selve den norske reklamasjon sorterte under hans ministerium med unntagelse av arkivaliene som var kommet dit fra Kancelliet. Når det gjaldt de norske Tegnelser og Registre så vel som registranter fra Kancelliets 3. departement for årene 1800-1813, hadde han ikke noe imot at de ble avlevert til Norge etter at det var blitt tatt avskrifter av de dokumenter som også vedkom Danmark. Justisministeren var også enig med utenriksministeren i at det ikke burde forlanges et strengt juridisk bevis i forbindelse med utlånte arkivalier, men at tilstrekkelige historiske bevis burde kunne aksepteres uten at det i forveien kunne oppstilles nærmere regler for beskaffenhet og styrke av disse bevisene. Dagen etter ble Lagerheim underrettet om dette brev. Det ble meddelt ham av Bardenfleth at den nye ordning av ministeriene medførte at saken ikke lenger hørte inn under Justisministeriet skjønt den hittil hadde vært behandlet av dette som en etterlatenskap fra det opphevede Danske Kancelli. Etter å ha mottatt justisministerens informasjon talte Lagerheim også med utenriksminister Adam Wilhelm Moltke, men sistnevnte nærte ingen forhåpninger om at det norske ønske snart skulle kunne realiseres. Om alt dette ble Løvenskiold informert den 29. mai 1849.

Nyhетene fra Danmark våren 1849 var ikke særlig løfterike. Lange, som den gang holdt på med utgivelsen av det første bind av sitt *Diplomatarium Norvegicum* og forberedte det annet bind, planla en reise sammen med C. R. Unger til København. De tenkte å arbeide i Gehejmearkivet, og søkte om adgang til diplomer og registranter frem til Christian 3's tid. Ministeriet ville gitt «tillatelse forundt på de sædvanlige betingelser» som skulle blitt meddelt dem

av gehejmarkivaren, men Wegener holdt ekspedisjonen tilbake. Han anså det i dette tilfelle «for overmåte farligt» å tilstå Lange og Unger adgang til diplomer og *registrarer* «da den norske regjering visstnok ikke uten Langes innflytelse var kommet med urimelige fordringer på Gehejmarkivet». Wegener hadde for så vidt rett i at Gehejmarkivets registre aldri tidligere hadde vært offisielt stilt til forskeres disposisjon, men begrunnelsen i dette tilfelle var uvanlig. Han sluttet sin innstilling til ministeren med følgende forslag: »Ifølge disse antydninger – som inneholdt noget mere enn ordene likefrem sa – tillater Gehejmarkivaren seg å foreslå, at ministeriet, idet samme tilstæder ansøkerne adgang til diplomene på de sædvanlige betingelser, uttrykkelig ville tilkjennegi dem, at registrantene ikke i regelen er tilgjengelige for andre enn arkivets egne embetsmenn, som ville meddele alle fornødne opplysninger etter de gjeldende regler». Ministeriets tillatelse datert 21. juli 1849 fulgte gehejmarkivarens forslag. Da de to norske forskere fikk seg forklart at restriksjonen med registrarer var foreskrevet i instruksjonen for gehejmarkivaren, hadde de ingen grunn til å mistenke arkivet. Brevvekslingen mellom arkivet og ministeriet derimot viste at en alvorlig mistanke var rettet – mot dem.

Lange og Unger forlot København i 1849 før Lagerheim hadde fått svar på sin henvendelse av 1847 til det danske Utenriksdepartement. Om justisministerens underretning hadde latt vente på seg i atten måneder, gikk det heller ikke stort fortere i Utenriksministeriet. Først i mars 1850 lyktes det Lagerheim å bevege Moltke til å utferdige en note datert 16. mars og å avgi en muntlig forklaring. Utenriksministeren understreket at svaret ikke burde betraktes som definitivt, men som en foreløpig informasjon. Ifølge de opplysninger han hadde fått, ville den danske regjering ikke motsette seg å utlevere de norske Tegnelse, Registre og registrantene for 3. departement av det Danske Kancelli 1800–1813 som hovedsakelig vedkom Norge med det forbehold at dersom dokumentene berørte saker som også angikk Danmark måtte det utferdiges kopi for det avgivende land. Kancelliets andre protokoller som først og fremst vedkom Danmark skulle forbli i landet, men Norge skulle få anledning til å ta kopier. Da Lagerheim gå uttrykk for at han gjerne hadde sett at Danmark bifalt utsendelsen av en norsk kommissær, svarte Moltke at dette forsto seg selv, og forsikret gesandten at Norge fra dansk side ville finne velvilje og forekommende beredvillighet. Etter dette foreslo Lagerheim for utenriksminister Gustav

Stierneld at den norske kommissær skulle reise til København i slutten av april eller begynnelsen av mai, og at utsendingen måtte bli bemyndiget til å frafalle en del av det norske krav, for eksempel utlevering av arkivalier fra ikke-statlige samlinger.

Gehejmarkivar Wegener og den danske opinion

Lagerheims råd ble tatt til følge i det norske Kirkedepartement. Til tross for at den betingelse som var stillet i innstillingen av 21. april 1847 om prinsippenes avklaring ikke ble oppfylt, syntes departementet allikevel at saken var kommet så langt at en norsk kommissær i København var ønskelig. Han burde stå under gesandstens veiledning og skulle 1) komme sammen med den danske kommissær for å ta imot de arkivalier som fra dansk side etter hvert ble avlevert, 2) på passende måte undersøke om det i danske arkiver ennå fantes andre arkivalier som kunne kreves utlevert, 3) sørge for at avskrifter ble utferdiget både for Norge og Danmark og 4) være til hjelp for Lagerheim i hans bestrebelsler i arkivsaken i alminnelighet og med hensyn til de arkivalier som opprinnelig var utlånt fra norske embetsarkiver i særdeleshet. Kirkedepartementet ville nemlig – i motsetning til gesandstens råd – ikke oppgi Norges krav på dokumentene i den Arnamagnæanske Samling, særlig etter at det Danske Kancelli hadde uttalt seg i brev av 19. desember 1844 for utlevering av de dokumenter hvis utlån det forelå kvittering for. Skulle aksjonen ikke lykkes denne gang, kunne saken stilles i bero; det var etter departementets oppfatning ikke noe til hinder for at de traktatmessige avleveringer ble fullført, mens tilbakeføring av de arnamagnæanske dokumenter ble utsatt. På grunnlag av disse resonsementer foredro departementet saken, og 20. april 1850 instilte det Langes utnevning til norsk kommissær. Kongelig resolusjon av 30. april 1850 bifalt instillingen.

Den norske kommissær, riksarkivar Lange, kom til København den 11. mai 1850. Straks meldte han seg hos Lagerheim for å drøfte opplegget for sin misjon. Gesandten var optimistisk. Han syntes at tidspunktet var gunstig på grunn av de store tjenester den svensk-norske konge hadde ytet Danmark: Lange behøvde bare å henvende seg til gehejmarkivar Wegener, og saken ville bli satt i gang uten formaliteter. Lange oppsøkte Wegener, men gehejmarkivaren visste ikke noe om at nye forhandlinger var i gjære, og at han skulle trekkes inn i dem. Den 15. mai underrettet Lagerheim det danske Utenriksministerium om den norske kommissærs ankomst. Meldingen

om Lange overrumplet den danske regjering fullstendig. En forhandling om arkivsaken med en norsk utsending var i København i begynnelsen av mai 1850 på ingen måte forberedt. Etter å ha mottatt justisministerens betenkning i mai 1849 og talt med Lagerheim i mars 1850, ba Moltke også kultusministeren om en uttalelse om prinsippene og særlig om de arkivalier som fantes i Gehejmearkivet. Kultusministeren, Johan Nicolai Madvig, hadde foreløpig ikke foretatt seg noe med saken da Lagerheim den 18. mai presenterte den norske utsending for ham. Lange fikk adgang til å arbeide i Gehejmearkivet med avskrivning av de dokumenter som formodentlig ikke ville komme til å bli avgitt til Norge, men han fikk ikke noe bestemt å vite om når og med hvem han skulle ta opp sine forhandlinger. Han måtte tilbringe sine dager i Gehejmearkivet med dokumentavskrivning.

Samtidig satt gehejmearkivar Wegener opptatt med å utarbeide sin betenkning for kultusministeren angående den norske arkivreklamasjon. Med Wegeners tilknytning inntrådte en skjebnesvanger vending i den norske arkivreklamasjon. Hittil hadde Norge nytt forståelse og velvilje ved samtlige instanser bortsett fra enkelte kretser i den arnamagnæanske kommisjon; både utenriks- og justisministrene godtok det fornyede norske krav til forhandling og de foreslåtte grunnsetninger for de forestående drøftelser. Wegener vurderte problemet på en helt annen måte. Han syntes at Norge ikke hadde noen rett til å forlange arkivforhandlingene fornyet. Men på grunn av «den smukke måten» (med uoffisiell forespørsel om Danmarks innstilling) Norge igjen tok opp spørsmålet og som følge av det velvillige sinnelag i Danmark overfor broderlandet, innlot de danske myndigheter seg på reelle drøftelser. Grunnlaget for forhandlingene måtte danne – etter Wegeners oppfatning – Kieltraktatens artikkel 21 som hadde talt om arkivsaker som Norge trengte til rikets administrasjon og til håndhevelse av privatpersoners rettigheter, men ikke om arkivalier av ren historisk verdi. Skulle forhandlingene gjenopptas burde de bare omfatte arkivsaker som henhørte til et norsk regjeringsarkiv i egentlig forstand, og disse burde utleveres såfremt de var Danmark fullstendig utedkommende. Dette var ifølge Wegener Norges traktatmessige rett. Det norske standpunkt fremhevet også en «naturlig rett» som kunne godtgjøres ved «historisk bevisføring», men Wegener tillot bare «juridiske bevis». Arkivalier som også angikk Danmark måtte forbli i landet. De prinsipper som var foreslått fra norsk side ville ved sin anvendelse med-

føre praktiske vanskeligheter, og var stikk motsatt dem Norge selv hadde hevdet ved München-diplomenes deling. Også i tvilstilfelle måtte «beati possidentes-prinsippet» bli anvendt, det vil si: ethvert dokument som vedkom begge land eller hvis vurdering ga anledning til tvil skulle forbli i Danmark. Skulle man anvende disse Wegeners grunnsetninger på det norske krav, ville resultatet bli følgende: En utvidet norsk henvendelse godkjentes ikke; det kunne bare komme på tale en behandling av den norske reservasjon i 1823 med de emner som den gang var berørt. For historiske dokumenter som lå utenfor Kieltraktatens bestemmelser måtte man føre bevis for Norges eiendomsrett. De norske Tegnelser, m.m. var mere av historisk og vitenskapelig verdi. De var mindre nødvendige for administrasjonen og vedkom også områder som senere forble i Danmark. Følgelig kunne de ikke avgis. «De hist og her i danske arkiver senere fundne dokumenter» kunne ikke omfatte ting som allerede i 1822–1823 var kjent og heller ikke bestå av hele serier. Gehejmarkivet var ikke noe regjeringsarkiv, men kongefamiliens husarkiv hvorfra Norge aldri hadde noen rett til å fordre noe som helst avlevert.

Etter å ha uttalt seg om grunnsetningene fant gehejmarkivaren det nødvendig også å skissere sine tanker om fremgangsmåten i forhandlingene. Det måtte bare utnevnes én dansk kommissær. Den norske utsending hadde bare med ham alene å forhandle og ikke å føre separate forhandlinger med enkelte arkivsjefer. De siste hadde å innlevere sine fortegnelser til den danske kommissær. Før kommissærene møttes, måtte det bli fastsatt av den danske regjering hvilke arkiver og samlinger det skulle forhandles om og etter hvilke prinsipper. Ingen avlevering måtte finne sted før kommissærenes drøftelser var definitivt avsluttet og sanksjonert, og før Norge ga «en formelig revers» om at med denne konvensjonen var alle mellomværende å betrakte som endelig avgjort.

Til Wegeners betenkning var vedlagt en fortegnelse over dokumenter i Gehejmarkivet som kunne tenkes å bli avlevert hvis utenriksministerens grunnsetninger ble fulgt, foruten en fremstilling forfattet av magister C. F. Allen over deling av München-diplomene.

Betenkningen inneholdt ikke bare gehejmarkivarens tanker, den gjenspeilet også de danske historikerens syn på den norske aksjon. Til tross for den korte tid som sto til Wegeners rådighet for å utarbeide betenkningen, drøftet han – selv historiker – saken med fagfeller. Ved sin studie om München-diplomenes deling støttet magister Allen hans oppfatning, og når Wegener foruten Allen også

anbefalte professor Johannes E. Larsen, bibliotekar Peder G. Thorsen og Jon Sigurdsson til dansk kommissær, må man gå ut fra at han ikke gjorde dette uten på forhånd å ha diskutert saken med dem. Men bølgene omkring den norske arkivreklamasjon vokste, og på den tid – i begynnelsen av juni 1850 – var den ikke lenger et problem for arkivarer og en fare for den danske historievitenskap; den var blitt en nasjonalsak. I Folketinget rettet pastor Jørgen Vilhelm Marckmann en interpellasjon til justisministeren om «den del av statens eiendom som besto av verdifulle arkivsaker mere enn annen statseiendom kunne bortskjenkes uten Rigsdagens samtykke». Før spørsmålet ble besvart, ble det tatt opp i statsråd den 4. juni hvor justisministeren da informerte regjeringen om det norske arkivproblem i sin helhet fra Kieltraktatens bestemmelse til sin egen og utenriksministerens siste uttalelser. Kultusministeren, som den gang allerede hadde lest gehejmearkivarens fremstilling, bemerket at «der blant historikere hersket en frykt for at Danmark ved denne leilighet skulle tape verdifulle historiske dokumenter», og brukte alle Wegeners argumenter for ikke å innrømme noe til Norges fordel. Justisministerens svar til interpellanten lød til slutt: «Der har ikke vært tale om å bortskjænke arkivalier, men spørsmålet var om og hvor vidt regjeringen etter tidligere traktater var forpliktet til å utlevere arkivsaker til Norge». Like skarp som Marckmanns interpellasjon til regjeringen var Allens angrep på Norge i hans store artikkel «Om Nordmændenes Fordring paa danske Archivsager» som ble trykt i Fædrelandet den 11., 12. og 14. juni. Her viste han til de norske delingsprinsipper og fremgangsmåten i forbindelse med München-diplomene, påpekte de trusler de ubestemte norske fordringer kunne bety for enkelte danske arkiver og fastslo at ingen dansk minister kunne utlevere arkivalier uten Rigsdagens samtykke. Et moment som egnet seg til å gjøre Langes stilling særdeles kinkig var bemerkningen om at etter 1834 – året da München-diplomenes fordeling i Christiania var blitt avsluttet – hadde ingen dansk historiker tenkt på å begynne med husundersøkelse i det norske Riksarkiv.

De danske prinsipper og den norske reaksjon

Slik var stemningen i København i begynnelsen av juni da regjeringen tok fatt på utformingen av prinsippene som skulle gjøres gjeldende under forhandlingene mellom de to lands kommissærer. Det begynte med kultusminister Madvigs svar av 4. juni på Moltkes

brev av 16. april. Madvig bygget helt og holdent på Wegeners betenkning. Han erkjente at saken befant seg i en delikat stilling dels som følge av de uttalelser som fra dansk side var blitt gjort i de siste to-tre år, dels ved det hensyn som under de daværende politiske forhold den danske regjering skyldte Sverige-Norge. Han syntes likevel å måtte tilbakevise «et ubillig krav» og ivareta den danske historiske vitenskaps interesser uten å legge for dagen «en snæverhjertet illiberalitet eller støtende tilbakegang fra det allerede innrømte». Når det gjaldt grunnsetninger i arkivvurdering og fremgangsmåte ved forhandlingene fulgte han Wegeners synspunkter. Angående den norske kommissærs handlefrihet, som allerede gehejmarkivaren hadde påtalt, uttalte kultusministeren: «Den norske kommissær blir ikke tillatt å forhandle med de enkelte arkivarer eller til selv for sitt øyemed å gjennomforske arkiver, noe som både er betenkelig og som lite stemmer med en fremmed kommissærs stilling og vår verdighet, men bare henvises til den fra vår side til å forhandle med ham utnevnte mann». Gehejmarkivarens tidligere mistanke smittet gjennom samtaler også over til ministeren.

Kultusministerens syn på den norske arkivreklamasjon avvek så bestemt fra den oppfatning utenriks- og justisministrene hittil hadde representert at Moltke fant det nødvendig å forklare motivene for sitt standpunkt. For ham var de traktatmessige bestemmelser og de tidligere forhandlinger det avgjørende moment i vurderingen, og han ville ikke komme med innvendinger mot det norske forbehold. Målet var å føre saken til ende. Derfor var han for nye forhandlinger selv om man nå måtte bringe et offer. Dette var å foretrekke fremfor fremdeles å la forbeholdet stå ved makt og underkaste seg de herav følgende fortredelige diskusjoner i det uendelige. Var mangel på enighet i prinsipp og fremgangsmåte årsak til de tidligere forhandlingenes resultat, så var det nå nødvendig å sette opp bestemte regler for en ytterligere avlevering. Fastsettelse av prinsippene burde gå forut for opptagelse av forhandlingene. Utenriksministeren foreslo følgende prinsipper: A) Arkivaliene skulle først avleveres etter at fortegnelsene over samtlige dokumenter var blitt approbert og den norske regjering hadde utstedt revers om å ha mottatt alt og frafalt enhver ytterligere fordring. B) Den norske kommissær skulle ikke tillates å forhandle med de enkelte danske arkivsjefer eller å foreta noen undersøkelser, men bare gjennom den danske kommissær søke opplysninger. C) Arkivsaker som utelukkende angikk Norge, eller som for en stor del vedkom Norge, men

også andre områder som den gang hørte til Danmark, kunne det forhandles om, men Gehejmearkivets diplomer kunne ikke være gjenstand for drøftelser uten regjeringens samtykke. Til dette punkt bemerket utenriksministeren at prinsippene måtte ta denne form «for at en innvilgelse i utlevering fra Gehejmearkivet kunne søkes avhengiggjort av en frafallelse av påstanden om utlevering av norske Tegnelse, et forlangende som etter justisministerens tidligere erklæring og den stilling saken hadde fått, uansett de danske historielaskeres opposisjon på Rigsdagen og gjennom pressen, under ingen omstendigheter straks og bestemt kunne avvises». D) Bevisføringen angående de arnamagnæanske saker måtte være juridiske og ikke en på historiske data grunnet større eller mindre sannsynlighet. Videre foreslo utenriksministeren at den danske kommissær ved åpningen av drøftelsene straks måtte meddele den norske partner at hensikten var å utlevere de arkivalier som i videste forstand hørte til Norges administrasjon, og at kravet ikke kunne strekke seg til arkivsaker som i første rekke hadde vitenskapelig interesse.

Dette forslag ble 18. juni sendt til kultusministeren, og derved fikk Wegener anledning til å utforme prinsippene. Punkt A ble stående uendret, men punkt B ble presisert ved å tilføye at den norske kommissær ville få fortegnelser over arkivaliene hvis avlevering det kunne bli spørsmål om, og at avlevering kunne skje fra alle tidligere regjeringskollegiers arkiver. Punkt C ble nøyaktig detaljert. Arkivaliene ble delt i to grupper, idet Gehejmearkivet ble tatt ut som gruppe b. Gruppe a besto av fire undergrupper: 1) Arkivalier som utelukkende angikk Norges daværende administrasjon, samfunn eller norske personers daværende forhold skulle utleveres ubetinget. 2) Arkivalier som utelukkende angikk Norge, men ikke daværende forhold, skulle utleveres såfremt de ikke kunne betraktes som litterære håndskrifter. 3) Arkivalier som nevnte danske personer eller forhold, men i høy grad, særlig i lokal henseende interesserte Norge, kunne avleveres hvis de to kommissærer ble enige. 4) Arkivalier som vedkom begge land kunne ikke avgis. Når det gjaldt gruppe b ble det understreket at Gehejmearkivet var kongens husarkiv, og inneholdt foruten kongehusets arkivalier bare gamle diplomer fra før 1660. Dokumentene der var historiske kilder, og ingen avlevering kunne foretas. Hvis den norske kommissær ønsket enkelte nummere avlevert, og det fra dansk side ingen innsigelse ble gjort, måtte saken legges frem for kongen. Angående punkt D ble det ikke gjort noen bemerkning.

Utkastet med Kultusministeriets endringer ble returnert utenriksministeren 5. juli. I det vesentlige ble den reviderte tekst uforandret godkjent som endelig redaksjon og straks oversendt den svensk-norske gesandt. Utenriksministerens brev som fulgte prinsippene var holdt i en bebreidende tone. Moltke hadde ikke regnet med en så tidlig ankomst av den norske kommissær, men saken var blitt behandlet så raskt som det overhodet hadde vært mulig, og hvis Norge kunne samtykke i at forhandlingene skulle føres på grunnlag av de foreslåtte prinsipper, kunne kommissærene straks møtes. Lagerheim var bortreist, og det var chargé d'affaires Piper som da innkalte Lange som den 7. juli fikk prinsippene til uttalelse.

Lange hadde da oppholdt seg i København i nesten to måneder. Han som i begynnelsen hadde regnet med å bli presentert i ministere av gesandten og hadde håpet å kunne arbeide sammen med sjefene i regjeringsarkivene, fikk både i Kultus- og Utenriksministere bare høre at hans ankomst var uventet. Etter hvert fikk han det inntrykk at Lagerheim sannsynligvis trodde å kunne «overhugge knuten» ved å bestille ham uten den danske regjeringens vitende. Derved ville den bli tvunget til å befatte seg med saken som ellers kunne ha dradd ut i det uendelige. Ventetiden ble langvarig, og Lange måtte innse at han ikke kunne bruke tiden annerledes enn som privatmann opptatt av vitenskapelig forskning. Allerede de første dagene ble han i fortrolighet av en vennligsinnet registrator i Gehejmarkivet advart mot å sette seg i forbindelse med noen utenfor de offisielle arkivtjenestemenn. Lengnick-saken kastet skygge over ham. Lengnicks virksomhet var i sin tid mislikt av enkelte innenfor danske arkivkretser; de så i ham en arkivspion engasjert av den norske regjering. Etersom Lange ble klar over forholdene, ble han mer og mer usikker i oppfatningen av sin egen situasjon og i sin atferd. Han var ikke klar over at den danske regjering trengte tid til å forberede forhandlingene ved prinsippenes fastsettelse, og begynte å tro at en mistanke rettet mot ham var årsaken til at han måtte gå så lenge ledig og vente på sin «anerkjennelse som norsk kommissær». Til slutt bestemte han seg for å tale åpent ut. Han ba sitt kontor ettersom kopi av sin korrespondanse med Lengnick, og den 24. juni la han frem papirene både for gehejmarkivar Wegener og legasjonsråd Skrike. Han trodde at ved dette mer eller mindre fortvilede skritt ville det med ett lykkes ham å forandre situasjonen. Det meste oppnådde han sannsynligvis for sin egen sjelero, han rettet sikkert også en god del opp når det gjaldt hans

egen personlige reputasjon, men for den norske reklamasjon hjalp det ikke stort. Og det er spørsmål om han ikke fikk en viss usikkerhets- eller sogar underlegenhetsfølelse overfor sin forhandlingspartner. Psykologisk sett må Lange ha befunnet seg i en lite bekvem stilling, og nå måtte han dertil studere prinsippene som kunne virke som en streng dom før forhandlingene tok til.

Langes umiddelbare reaksjon var ikke å godkjenne slike grunnsetninger for forhandlingene som allerede fra første stund likefrem ville ha avskåret Norge fra et noenlunde tilfredsstillende oppgjør. Det var særlig tre bestemmelser han anså uforenlige med Norges interesser. Punkt B nektet ham adgang til arkivene, og han syntes at det var utillatelig at en medeier i et fellesarkiv, som definitivt skulle deles, ikke skulle settes i stand til å finne sitt eget eller i det minste forvise seg om at han virkelig fikk alt. Punkt Ca 4 ville utelukke utlevering av norske Tegnelse og Registre til tross for at Moltke i sin note av 16. mars uttrykkelig hadde lovet at de ville bli avgitt. Å betrakte dette løfte som ikke eksisterende fant han ubillig. Punkt Cb nektet enhver forhandling om avlevering fra Gehejmearkivet skjønt dette arkiv ikke hadde vært unntatt i de traktatmessige stipulasjoner og inneholdt mange gamle diplomer som urettvist var ført til Danmark. Lange ønsket å utarbeide et nytt utkast, og var villig til å gå til ettergivenhetens ytterste grenser. Han hadde gjerne sett snarest mulig å komme til en overenskomst, fordi han følte altfor meget det personlig ubehagelige i en slik tvist, men ville ikke oppgi Norges rett allerede før forhandlingene var kommet i gang. Men Piper frarådet ham å svare med et eget forslag på det danske utkast. Den norske utsending burde helst godta dette i store trekk, og forsøke å endre enkelte bestemmelser ved muntlige drøftelser med den danske partner. Pipers svar av 15. juli unngikk alt som skulle kunne hindre partene i endelig å møtes ved forhandlingsbordet. Han gikk så langt som til å meddele at prinsippene i alminnelighet var tilfredsstillende, men at Lange ville få enkelte uttrykk nærmere forklart, og hvis forklaringene falt sammen med hans oppfatning, ville han også få foretatt enkelte redaksjonelle endringer i teksten for å forebygge senere diskusjoner. Forhandlingene burde imidlertid nå begynne, og det burde være en oppgave for de to kommissærer å gi forklaringer og endre grunnsetningenes tekst.

Deretter innstilte Moltke grunnsetningene til approbasjon og Wegener til å bli utnevnt til dansk kommissær. Den 26. juli bifalt kongen innstillingen. Wegeners instruks datert den 29. s.m. under-

streket igjen at hensikten med forhandlingene var at Norge skulle få utlevert alle dokumenter som i videste forstand hørte til landets administrasjon, men at avleveringen ikke skulle strekke seg til ting som bare var av vitenskapelig interesse. Dette grunnprinsipp skulle i de fleste tilfelle kunne komme til anvendelse, særlig hvis begge parter lot seg lede av en velvillig imøtekommenhet. Instruksen inneholdt også prinsippene, og foreskrev at før de egentlige drøftelser skulle begynne måtte de forlangte forklaringer gis og redaksjonelle endringer bli gjennomført «som dog i intet vesentlig skulle modifisere dem». Da prinsippene allerede var approbert av kongen var det naturligvis ikke mulig å rokke ved dem.

Den 30. juli meddelte Moltke at Wegener var utnevnt til dansk kommissær, og samme dag underrettet Wegener Lange om at forhandlingene kunne åpnes. Lange var noenlunde klar over hva han gikk imøte. I de siste månedene hadde han daglig sittet i Gehejmearkivet opptatt av diplomavskrivning. Ofte hadde han fått anledning til å tale med arkivets sjef. Wegener hadde gitt inntrykk av å være en forståelsesfull kollega, og Lange hadde åpenhertig og ærlig lagt frem sitt syn på problemene, sine engstelser og forhåpninger. Wegener merket hurtig de muligheter den daglige kontakt med den fremtidige forhandlingspartner bød på. Det lyktes ham å påvirke Lange. I sin sluttrapport til kultusministeren ga han uttrykk for dette i følgende ordelag: «Det lange samliv med den norske kommissær som samtidig og daglig har vært beskjeftiget med vitenskapelige arbeider i Gehejmearkivet ydet meg betydelige fordeler». Lange måtte arbeide i fremmede omgivelser, helt alene. I Lagerheims fravær kunne han henvende seg til Piper, men legasjonsråden ville helst se den langtekkelige affæren endelig virkelig satt i gang, og la mindre vekt på brysomme prinsipper. Fra tid til annen oppholdt enkelte norske embetsmenn seg i København, og Lange rådførte seg blant annet med amtmann Christian Birch-Reichenwald. Ellers var han alene med sine bekymringer. I slutten av juli regnet han med at det ville bli spørsmål om å frafalle fordringen på de norske Tegnelser og Registre mot vederlag i diplomer fra Gehejmearkivet og å avstå en del av München-diplomene mot vederlag i diplomer fra den Arnamagnæanske Samling. Da han bare hadde fullmakt til «å motta og kvittere», måtte han nå søke om å bli bemyndiget til «å forhandle og komme overens med den danske kommissær». Slik fullmakt ble utstedt den 3. august og sendt til Lange den 9. s.m.

Kommissærenes forhandlinger i 1850

Allerede den 30. juli ble et preliminærmøte avholdt. Lange ville ikke overskride mulighetenes grenser. I første rekke ønsket han å få rede på hva han kunne regne med ved å gi avkall på Tegnelse. Wegener kunne ikke gi noe løfte, men betydret at han ikke tenkte å avspise ham med «noen få blad». Han lot utarbeide fortegnelser over arkivalier fra tre norske samlinger i Gehejmearkivet, og Lange fikk anledning til å se listene. Disse inneholdt bare registrant- og dokumentnummere uten å nevne hva de enkelte nummere sto for. Lange måtte nøye seg med dette og med Wegeners forsikringer om at prinsippene trengte ingen «ytterligere redaksjonsforandring, men inneholdt all den betryggelse som passende kunne gis når uttrykket «forening etter gjensidig billighet» skulle være en sannhet». Etter noen dagers overveielse erklærte Lange skriftlig den 6. august at «de foreløpige meddelelser og opplysninger han hadde fått, hevet de betenkeligheter han næret med hensyn til de offisielle prinsippers rette forstand», og at han frafalt ønsket om noen redaksjonell endring. Det er lite som tyder på at han følte denne erklæring som en betingelsesløs kapitulasjon overfor et diktat; han begynte å leve i den illusjon at han hadde med en åpen og forståelsesfull kollega å gjøre.

Grunnsetningene var vedtatt; de faktiske forhandlingene kunne begynne. På det første møte den 23. august la Wegener frem de erklæringer hans instruks foreskrev: om rettsgyldigheten av det norske forbehold, om de traktatmessige forpliktelser og om de interesser danske og norske historikere måtte ha. Etter at Lange hadde svart, gikk kommissærene over til de faktiske drøftelser. De kom overens om at arkiver ved Innenriks-, Justis-, Krigs-, Marine- og Utenriksministeriene skulle bli behandlet. Under visse betingelser kunne Gehejmearkivet komme på tale, og Norge stilte dessuten krav også overfor den Arnamagnæanske Stiftelse. Ministeriene ble av utenriksministeren 29. juni anmodet om å sende fortegnelser over de arkivalier som kunne avgis til Norge, men da de ennå ikke var mottatt, måtte neste møte utsettes på ubestemt tid.

Fortegnelser over norske saker i Innenriksministeriet som for størstedelen stammet fra Rentekammeret var utarbeidet av kammerråd Alfred Rosenstand-Goiske, og var ferdig den 6. september. Den inneholdt en mengde poster av de forskjelligste emner, og ble behandlet i to møter den 13. og 14. september. Wegener hadde innvendinger mot 31 poster, blant annet mot «H. Sehesteds godser», «Tønsbergs prostigods» m.fl. Lange protesterte, men etter en gjen-

tatt kontroll maktet han ikke å redde flere enn fire dokumenter i Tønsberg-pakkene. Hele september forløp før den neste fortegnelse ble ferdig. Listene utarbeidet av arkivar H. P. K. Møller i Justisministeriet ble diskutert den 30. september og 11. oktober. Wegener gjorde igjen tallrike strykninger. «Fortegnelse over Akershus Slots breve», en fortegnelse over adelige i Norge, Vibes rapport over biskop Deichmanns forhold kan nevnes som eksempler på ting han holdt tilbake. Lange godtok imidlertid Wegeners forklaringer, og gang på gang frafalt han sine krav.

Med disse fem møter avsluttet Lange sitt opphold i Danmark i 1850. Han lengtet hjem. Fem måneder var han borte fra sin familie; på et så langt fravær hadde han ikke vært forberedt ved avreisen. Allerede den 8. september søkte han om tillatelse til å avbryte arbeidet og reise hjem, da han forutså at gjennomgåelse av arkivlistene ville kreve lengere tid og vanskelig kunne fullføres i løpet av høsten. Fra midten av september gikk han med reisetillatelsen i lommen. Det som bekymret ham meget var det uordnede forhold med den Arnamagnæanske Stiftelse. Siden 22. januar 1849 hadde den ikke latt høre fra seg til tross for Kultusministeriets gjentatte purringer, siste gang 18. mai 1850. Han førte private samtaler med enkelte medlemmer av kommisjonen, og drøftet saken også med Wegener. Stiftelsens passivitet var ubehagelig også for den danske kommissær da prinsippene knyttet sammen offentlige arkiver og private samlinger. Wegeners forhandlinger kunne ikke bli fullført før en overenskomst mellom Lange og Stiftelsen var sluttet. Det var stor fare for at disse drøftelser ville bli forlenget og komplisert av den arnamagnæanske sendretktighet. Stillingen i september 1850 gjorde adskillelsen av de to krav ønskelig. Lange – ikke helt uten Wegeners innflytelse – forandret det norske opplegg. Foreløpig kunne han ikke bestemme seg for helt å skille saken med den Arnamagnæanske Stiftelsen fra Norges øvrige krav. Han så i en sammenkobling av kravene en viss garanti for at kommisjonen ikke ville kunne trekke avgjørelsen ut i det uendelige. Men for å få «en fra norsk side uoppgivelig rett» fyldestgjort til begge parter tilfredshet, foreslo han et makeskifte. Mot de omtalte tre kodicex og ca. hundre fascikler fra den arnamagnæanske diplomsamling tilbød han samtlige danske diplomer, ca. 4000 nummer, i München-samlingen. Tilbudet ble lagt frem for kommisjonen i et brev datert 27. september, stilet til Wegener og sendt til Stiftelsen gjennom det danske Kultusministerium den 7. oktober. Den 13. oktober 1850 reiste Lange fra København.

Lange hadde liten grunn til å være fornøyd med resultatet av sitt fem-måneders opphold. Norges rett til igjen å ta opp arkivforhandlingene ble anerkjent, men grunnsetningene for disse forhandlinger ble fastslått i et dansk diktat i det vesentlige ført i pennen av gehejmarkivaren. Lange hadde ingen mulighet for å få ett ord med i laget ved avfattelsen av de enkelte ministeriers arkivfortegnelser, og kunne ikke forhindre at Wegeners annengrads kontroll ytterligere desimerte dem. Samtidig slo han av på den norske fordring overfor den Arnamagnæanske Stiftelse; kravet om tilbakelevering av utlånte diplomer ble endret til et tilbud om et makeskifte. Utsiktene for forhandlingenes utfall var ikke gunstige. Overfor den arnamagnæanske kommisjons – riktigere sagt dens sekretærs – passive uthalingstaktikk sto Lange maktesløs, overfor gehejmarkivarens overlegne diplomati strakte Lange våpen. Etter utallige meningsutvekslinger i fem måneder skilte den norske kommissær seg fra sin danske kollega med det inntrykk at den sistnevnte «handlet i åpen redelighet i ett og alt». Wegener hadde all grunn til å være tilfreds.

Den arnamagnæanske taushet brytes og en avtale om makeskifte kommer i stand

Med Langes avreise fra København inntrådte en lang pause i forhandlingene. I midten av februar 1851 orienterte Wegener sin norske partner om fremgangen i utferdigelsen av arkivfortegnelsene i de enkelte ministerier og om den vedvarende arnamagnæanske taushet. Han fremkastet da den tanken at forhandlingene om de offentlige arkiver burde avsluttes uten å vente på en reaksjon fra Stiftelsen, og av den grunn burde man forandre prinsippene. Lange var overrasket over forslaget, og kunne i dette ikke se noen fordel for Norge. Åtte år tidligere var den norske reklamasjon satt i gang, og den 27. september 1850 hadde han lagt frem tilbud om makeskifte, men kommisjonen vegret seg for å ta standpunkt til noen av alternativene. Lange visste hverken ut eller inn. Det eneste middel til å tvinge Stiftelsen til forhandlingsbordet så han nettopp i det presset den danske regjering kunne utøve. Men ble Norges fordring på statlige arkiver skilt fra den arnamagnæanske sak, ville denne hjelp falle bort; det var prinsippene som koblet de to krav sammen.

Før Lange ville uttale seg om endring i prinsippene, ville han kjenne kommisjonens svar på sitt tilbud av 27. september 1850. Den 10. april 1851 henvendte han seg igjen til Lagerheim og ba ham ta opp saken med den danske regjering. I utenriksministerens

fravær talte gesandten først med kultusministeren. Madvig forsøkte å forklare den situasjon den arnamagnæanske kommisjon befant seg i: den måtte enten avstå fra en rett, eller nekte å gjøre det og eventuelt få en rettsak på nakken. Utenriksminister Reedtz påpekte regjeringens ubehagelige stilling ved at Moltke i sin tid også hadde trukket Stiftelsens sak inn i prinsippene, og hadde uttalt seg om enkelte grupper av dokumenter – også i privateie – som om de uvegerlig måtte avleveres. Derved hadde han overtrådt grensen for regjeringens kompetanse. Også Wegener forsvarte kommisjonen mot mistanken om at den skulle ha handlet med beregning når det bare dreide seg om treghet og ubesluttsomhet. Wegener forsømte ikke anledningen til også å vinne Lagerheim for en endring av prinsippene. Etter disse samtale oppnådde Lagerheim så meget at Reedtz den 29. april ba Wegener enten umiddelbart eller gjennom Kultusministeriet å oppfordre kommisjonen til «å bryte sin uforklarlige taushet». I sitt svar av 1. mai anbefalte Wegener at avsnitt D i prinsippene skulle falle bort slik at de offisielle forhandlinger kunne fortsettes og avsluttes, mens det ville bli overlatt det norske Kirkedepartement og den arnamagnæanske kommisjon innbyrdes å avgjøre deres mellomværende ved overenskomst eller ved rettsak. Utenriksministeren var ikke sen om å presentere Wegeners idé som regjeringens forslag. Den 3. mai 1851 ba han Lagerheim å forespørre ved den norske regjering om den ville samtykke i at punkt D i premissene ble strøket. Lagerheim berettet den 5. mai om den nye vending. Hans fremstilling fulgte Wegeners, og han søkte om fullmakt til å kunne gå med på å skille de to saker: forhandlingene med den danske kommissær fra forsøkene på å komme på talefot med den arnamagnæanske kommisjon.

Det så ut til at Wegener igjen ville lykkes i å få gjennomført sin plan. Han måtte meget vel vite hvilke utsikter man hadde for å få i stand en avtale mellom den norske kommissær og kommisjonen, og ville ikke risikere at resultatet av hans egne forhandlinger ikke skulle kunne settes ut i livet på grunn av at forsøkene med den Arnamagnæanske Stiftelse ikke ville føre frem. Denne gang oppholdt imidlertid Lange seg i Christiania, fjernt fra all påvirkning av Wegener og veiledning fra legasjonen. Han var godt informert om forholdene; både Lagerheim og Wegener hadde skrevet til ham i begynnelsen av mai. Hans svar (5. og 9. mai til Lagerheim og 9. mai til Wegener) vitnet om besluttsomhet. Før han ville bestemme seg for å skille de to krav fra hverandre, ville han kjenne kommisjonens

svar på sitt tilbud. Hans inntrykk var nemlig at «de ikke ville si ja og ikke turde si nei». Han mente at de visste meget godt hvordan det forholdt seg med diplomene som de ikke ville avlevere. De befant seg nå i en knipe, og han ønsket ikke å befri dem derfra. Til tross for invitasjoner både fra Lagerheim og Wegener reiste han ikke fra Christiania, fordi han ville være til stede når Kirkedepartementet avfattet svaret på den danske forespørsel.

Lagerheims rapport av 5. mai om det danske forslag av 3. s.m. ble av utenriksminister Stierneld sendt til Kirkedepartementet. I sitt svar av 3. juni 1851 fastslo departementet at i punkt D overtok den danske regjering noe som kunne oppfattes som en forpliktelse til å bringe i orden et oppgjør med kommisjonen som det norske Kirkedepartementet helt siden 1843 hadde bestrebet seg for. Med punkt D var den danske regjering kommet inn i bildet som en slags mellommand, og den ønsket nå å bli løst fra dette «hverv». Det forekom departementet betenkelig å la den danske regjering tre tilbake før noe svar var innløpet. Bare under de betingelser kunne departementet erklære seg villig til å gå med på forandring i prinsippene, at den danske regjering skulle skaffe svar fra kommisjonen og at sistnevnte samtidig tilbakeleverte også de i sin tid tilsendte originale kvitteringer og dokumenter.

Kirkedepartementets svar på det danske forslag av 3. mai 1851 ble den 20. juni overrakt utenriksminister Reedtz. Nå gjaldt det for enhver pris å få den arnamagnæanske kommisjon til endelig å sende den erklæring den hadde lovet allerede 22. januar 1848. Nøyaktig samme dag, den 20. juni, lå erklæringen ferdig til ekspedisjon på kommisjonens bord, og dens tilblivelseshistorie er følgende:

Etter at Kultusministeriet tre ganger (18. mai og 7. oktober 1850 og 22. april 1851) hadde purret på svar, tok kommisjonen i slutten av mai den norske reklamasjon opp til drøftelse. Professor Larsen betraktet Stiftelsen som den lovlige eier av de etterspurte arkivsaker som den forlengst hadde vunnet hevd på. Regjeringen var ikke kompetent til å pålegge Stiftelsen å avlevere noe, og Norge burde henvises til domstolene med sitt privatrettslige krav. Forhandlinger om makeskifte burde imidlertid føres, og overenskomsten forelegges regjeringen til godkjennelse. K. Gislason og C. C. Rafn var enige med Larsen i de to første påstander, men ville ikke vite noe av dokumentenes avlevering eller utbytting. Werlauff ville stemme «for tilbakelevering av diplomer til det land hvorfra de opprinnelig var kommet og hvor de alene hadde deres rette betydning». En komité

burde forhandle med den norske kommissær på grunnlag av tilbudet av 27. september 1850. Ørsted var i det vesentlige enig med Werlauff. Kommissjonens flertall (Larsen, Gislason og Rafn) uttalte seg altså mot at den norske reklamasjon skulle behandles i sammenheng med Norges traktatmessige krav overfor statlige arkiver, men det var også flertall (Larsen, Werlauff og Ørsted) for at en komité nedsatt av Universitetets konsistorium sammen med Lange skulle diskutere det norske forslag om makeskifte. Erklæringen forfattet av professor Larsen ble den 24. juni oversendt Kultusministeriet. Samtidig ble også konsistoriet tilstillet kopi.

På den tid oppholdt den norske kommissær seg fremdeles i Christiania. Det var igjen – som også i 1850 – gesandtskapet i København som ba Lange om å reise ned og være ved hånden i tilfelle en vending i situasjonen skulle forlange hans nærvær. Mot slutten av juni syntes Lange selv at tiden var inne, og han ankom til København den 30. s.m. Den viktigste oppgave var da for ham nøye å følge utviklingen i den Arnamagnæanske Stiftelse. Kultusministeriet ga den 7. juli fullmakt til Konsistoriet å nedsette en komité til å forhandle med Lange om bytte. Den 10. juli utnevnte konsistoriet Werlauff, Allen, Gislason og Thorsen til å drøfte med Lange betingelsene for et makeskifte og å gjøre forslag til konsistoriet. For sikkerhets skyld anmodet konsistoriet også det juridiske Fakultet om å uttale seg om Stiftelsens eiendomsrett til sine samlinger for det tilfelle at partene ikke skulle kunne bli enige om et makeskifte. Fakultetets svar gikk ut på at «Stiftelsen måtte utvilsomt antas å ha vunnet hevd på de omhandlede gjenstande».

Dagen etter at den arnamagnæanske komité var blitt utnevnt, var Lange allerede informert om dens standpunkt overfor hans tilbud av 27. september 1850. Han regnet med at tre av de fire medlemmer ville gå med på et bytte hvis det norske tilbud ble utvidet og ville omfatte den alminnelige del av München-samlingen, samtlige danske diplomer som da berodde i det norske Riksarkivet, bruddstykker av saga-manuskripter og lignende som i de siste årene var blitt funnet i Riksarkivet, og en del av konferanseråd Andersens samling i Universitetsbiblioteket. Lange anså det danske motforslag fordelaktig for Norge, og den 11. juli berettet han om det til Kirkedepartementet. Etter hans syn kunne de tre første krav uten videre oppfylles, bare for det fjerde skulle man søke om Det akademiske Kollegiums samtykke. Departementet oversendte Langes beretning til Universitetet, og ved sakens behandling i Kollegiet erklærte P.

A. Munch seg skriftlig om at «det av den danske kommisjon forlangte vederlag var i alle dele langt under verdien av den samling Norge derfor ville erhverve, og at Universitetet ikke skulle betænke seg på å bidra til at byttet skulle kunne komme i stand». Også Universitetets bibliotekar, F. Keyser, mente at «ved avståelsen av en del av de Andersenske samlinger skulle kunne oppnås et viktig resultat, og dette var grunn til å samtykke». Den 30. juli ble Kollegiets samtykke skriftlig meddelt Departementet som fra sin side den 2. august underrettet Lange om at det ikke var noe mere til hinder for makeskiftet.

I løpet av august 1851 avholdt den arnamagnæanske komité flere møter, men kunne ikke bli enig om en enstemmig erklæring. Flertallet (Werlauff, Allen og Thorsen) foreslo at Stiftelsen skulle avgi Norge tre kodicex (Den røde bok, Bergens kalveskinn og et bind med dokumenter vedkommende Trondhjems stift og domkirke) og den arnamagnæanske norske diplomsamling bestående av 99 fascikler. Som vederlag ble det forlangt den alminnelige del av München-samlingen (omtrent 3100 numre), fragmenter av membranhåndskrifter (58 numre), omtrent 75 danske pergamentdiplomer fra Riksarkivet, en del faksimiler og den del av kanselliråd Andersens samling som etter nærmere undersøkelse av Werlauff og Thorsen syntes å vedrøre Danmark. Gislason kunne ikke tiltre flertallets erklæring, og var imot all forandring i Stiftelsens håndskrifts- og diplombestand. Komitéens innstilling datert 28. august ble sendt til Universitetets konsistorium og meddelt også den norske kommissær. Lange tilskrev omgående Konsistoriet at han godtok flertallets forslag og innesto for dets oppfyllelse fra norsk side. Konsistoriet innberettet til Ministeriet både om det juridiske Fakultets uttalelse og om det inngåtte makeskifte den 13. september og ba om å få makeskiftet stadfestet. Approbasjonen ble gitt den 30. september, og både Konsistoriet og Lange ble underrettet om dette samme dag.

Prinsippene endres og kommissærenes forhandlinger avsluttes

Kommissærene hadde naturligvis ikke ventet med sine forhandlinger til den arnamagnæanske knute endelig hadde begynt å løsne. Wegener og Lange gjenopptok drøftelsene den 30. juni 1851. De fortsatte gjennomgåelsen av listene fra Justisministeriet. På samme måte som året før strøk Wegener mange poster, blant dem slike som «Klager fra almuen Søndenfjels i året 1585», «Almuens besværing i Trønde-

lag 1595», «Norges Riges etat i 1734», m.fl. Den andre forhandlingsdagen, 5. august, ble kommissærene ferdig med Justisministeriet, konstaterte at Utenriksministeriet ikke hadde noe å avlevere, gjennomgikk det lille som sto på Marineministeriets liste og sluttet med Krigsministeriet. Den tredje dagen, 10. september, fikk Lange endelig høre hvordan Wegener hadde tenkt å løse problemet med de norske Registranter og Tegnelser.

I 1823 hadde det Danske Kancelli nektet å avgi dem. Noten av 16. mars 1850 kunne derimot oppfattes som et løfte om avlevering avgitt av utenriksministeren og støttet av en erklæring fra justisministeren. Wegener var bestemt på å holde dem tilbake. For å oppnå dette ønsket han å gå frem på følgende måte: Først måtte fra norsk side den påstand at Gehejmarkivet som det kongelige husarkiv måtte ligge utenfor all fordring fra Norges side bli anerkjent, og derefter kunne man av dette arkivs norske samlinger tilby noe til vederlag mot at løftet av 16. mars 1850 ble betraktet som ikke gitt. Hensynet til de to impliserte ministre krevde forsiktighet. Wegener meddelte allerede ved første møte i 1850 at arkivalier fra Gehejmarkivet ikke kunne bli gjenstand for drøftelser, men samtidig antydte han at til gjengjeld for de norske Registranter og Tegnelser kunne han tenke seg å avgi en del norske arkivalier nettopp fra dette arkiv hvor Norge ikke hadde rett til å kreve noe. Som Gehejmarkivar var det Wegener selv som kunne bestemme hvilke arkivalier han var villig til å ofre. Han var på ingen måte villig til å skille fra Gehejmarkivet alle eller de verdifulleste norske dokumenter. Blant arkivets samlinger fantes det tre som var rent norske. Den første (registrert i Reg. 13) var den interessanteste fordi den i hovedsak inneholdt originale norske statsakter fra 13.–17. århundre. Den ønsket Wegener å beholde i sin helhet med unntagelse av noen få dubletter og konsepter når disse var innført nettopp i de norske Registranter og Tegnelser. Han mente at «disse aktstykker altfor meget vedkom Nordens alminnelige historie til at de skulle kunne utleveres». Den annen samling (Reg. 57) inneholdt «adskillig av ren norsk lokalinteresse», og herfra ble bare det som berørte danske konger, personer og forhold holdt tilbake. Den tredje samling (Reg. 79) var den største med meget blandet innhold, og besto av syv klasser. Den første klasse vedkom Norges historie i alminnelighet 1295–1730, den annen Norges regjering og offentlige saker, den tredje enkelte norske personer og deres gods i Norge, den fjerde norske forleninger, den femte enkelte norske

områder, byer og gårder, den sjette jordebøker og manntall og den syvende Finnmark og finnene. Av disse syv klasser tenkte Wegener å avgi den tredje og den femte med unntagelse av de aktstykker som også vedkom danske personer og forhold. Gehejmarkivaren forela hele opplegget for minister Madvig den 2. september, og det ble i sin helhet godtatt.

Etter at alle de andre arkiver var ferdigdrøftet, fastslo kommissærene den 10. september at de to betingelser den norske regjering stilte for opphevelsen av punkt D i prinsippene var oppfylt og at overenskomst kunne slutes uten hensyntagen til den arnamagnæanske sak. Deretter ble listene over de utplukkede arkivalier i samlingene nr. 57 og 77 av Gehejmarkivet presentert Lange med en passende muntlig forklaring. Lange kunne ikke legge skjul på at han hadde håpet å få mere for de norske Registranter og Tegnelser enn Wegeners tilbud inneholdt, men på den annen side kunne han ikke annet enn å la de grunnsetninger som hadde bestemt Gehejmarkivarens valg vederfares rett. Han erklærte i henhold til punkt A i prinsippene på vegne av den norske regjering at «så snart de arkivalier var mottatt av ham som nå var dertil bestemte, så hadde Norge mottatt alt som i følge traktater eller av noen som helst annen grunn kunne fordres fra danske offisielle eller private arkiver eller samlinger, og at den norske regjering frafalt enhver ytterligere fordring av denne art». Med Skrikes hjelp satte Wegener nå opp utkast til konvensjonen som også ble tiltrådt av Lange. Den 15. september ble utkastet sendt til Utenriksministeriet hvor det ble uforandret godtatt. Det var å forutse at ratifikasjonen ville ta flere uker, men da reversen var tilføyet forhandlingsprotokoller og årstiden var temmelig fremrykket ga ministeriet sitt samtykke til at den danske kommissær uoppholdelig skulle kunne begynne med avleveringene. Utenriksministeren innhentet nå kultusministerens uttalelse, og etter at Madvig hadde uttrykt sin tilfredshet med «en overenskomst, hvormed en ubehagelig og på enkelte stadier mindre heldig behandlet sak i en sømmelig form var bragt til en for begge parter tilfredsstillende avslutning», ble konvensjonen 22. september innstilt til ratifikasjon. Konvensjonen ble ratifisert den 24. september 1851. Utenriksministeriet sørget så for at den ble oversendt gesandten, og Piper sendte dokumentet til Stockholm den 18. september. Etter at også den svensk-norske konge hadde ratifisert konvensjonen, ble de to ratifiserte eksemplarer utvekslet den 13. oktober 1851.

Da Lange i brev av 24. september av Kyhn ble underrettet om at konvensjonen var blitt innstilt til ratifikasjon, og han hadde meddelt dette til Wegener, begynte sistnevnte å avlevere arkivaliene, og avleveringen ble avsluttet den 30. september. Det var til sammen 38 kasser arkivalier som utgjorde resultatet av Langes mangeårige anstrengelser.

Lange desavouert

Den 29. august godtok Lange den arnamagnæanske komiténs innstilling, og den 13. september tiltrådte han Wegeners utkast til konvensjon. Han hadde enda ikke rukket å sette opp en beretning til Kirkedepartementet om det oppnådde da han mottok brev fra P. A. Munch den 15. september. Munch skrev i sitt eget, Keyzers og Ungers navn. De hadde hørt at Lange ville avstå til Danmark «alle i Riksarkivet i de senere år fundne oldskriftspergamenter» og dette hadde gjort dem skrekkslagne. De hadde trodd at det bare var tale om å avgi de fragmenter som kunne supplere enkelte defekte arnamagnæanske kodicex. Nå spurte de om «det da var meningen at de danske skulle ha de kostelige, sjeldne levninger, for oss håndgripelige beviser på vår uavhengige litteratutid, for å begrave dem i den arnamagnæanske samling og innbilde folk at de var islandske?» For ikke å snakke om lovbruddstykkene. For en slik pris ville de ikke engang ha den Røde Bok, og hadde de anledning til det ville de protestere til det ytterste mot tapet av disse fragmenter. De ba Lange sende dem omgående noen beroligende ord.

For Lange kom dette brev som lyn fra klar himmel. Han svarte omgående, og forsøkte å forklare misforståelsen. Han hadde i sin tid blant sakene som skulle tilbys nevnt «de i Rigsarkivet fundne Brudstykker af Sagaer og lignende Literatur Levninger» som kunne supplere den arnamagnæanske manuskriptsamling, og med «supplere» hadde han tenkt å si at fragmentene bare skulle kunne komplettere enkelte mangelfulle kodicex. Da Lange hadde lest Munchs uttalelse til Fakultetet om at det Norge kunne få langt overgikk det han selv ville gi, betenkte han seg ikke på å avgi samtlige fragmenter, lovfragmentene medregnet. Og så rørte Lange ved det vesentlige i uoverensstemmelsen mellom dem da han spurte: «Står vårt bevis for en norsk oldlitteraturs tilværelse så svakt at det avhenger av det sted, hvor en del bruddstykker for fremtiden forvares?» Han viste til Munchs uttalelse hvor han selv var inne på tanken om å bytte fragmentene med den Røde Bok, og hvor han kalte dette makeskifte

for et over all forventning heldig utfall av forhandlingene. Men hvis Munch, Keyser og Unger nå syntes at Norge tapte ved overenskomsten, så burde de skriftlig protestere mot at den ble godkjent. Han var overbevist om at han hadde handlet riktig og hadde hatt rett, og han ville innstille makeskiftet til approbasjon. Ville de tre protestere så ba Lange dem vedlegge også hans brev hvor han endte med å gjenta Munchs erklæring: «Det forlangte vederlag i alle dele langt er under verdien av den samling Norge derved erhverver». Derpå ville han leve og dø.

Den 16. september skrev Lange sin innberetning til departementet: han ga en kort fremstilling av forhandlingene og resultatet. Han vedla en avskrift av konvensjonen, og ba om at den måtte bli innstilt til ratifikasjon. Samtidig skrev han også til ekspedisjonssekretær Vilhelm Kyhn og meddelte at han fra Munch hadde fått «et glubsk brev». Munch beklaget seg på egne, Keyser og Ungers vegne over avgivelsen av Riksarkivets fragmenter og påsto at han hadde gitt for stort vederlag for de arnamagnæanske saker. Han var imidlertid overbevist om at han hadde fått i stand et godt bytte, og hadde sagt rett ut at de tre hadde urett. Lange ba Kyhn om å la Keyser lese innberetningen, og hvis de våget kunne de protestere. Han hadde tatt ansvaret helt på seg og fryktet det ikke.

Langes beretning ble sikkert lest både av Keyser og av andre. Det detaljerte kjennskap til hendelsesforløpet formådde ikke å få dem til å skifte mening. Drøftelsene mellom Kyhn og Keyser er ikke kjente. De førte til departementets brev av 22. september til Lange hvor det ble meddelt at «fordringen på avgivelse av den omhandlede del av den arnamagnæanske samling skulle frafalles som gjenstand for forhandlingene». Samtidig ga departementet uttrykk for det syn at betingelsene for et makeskifte kunne bestemmes i en senere overenskomst.

I et privatbrev til Lange av samme dato forsøkte Kyhn å forklare hva som var grunnen til at departementet nå ønsket en utsettelse av det arnamagnæanske spørsmåls endelige avgjørelse. Man hadde funnet at Norge måtte avgi dokumenter som man ikke burde gi slipp på. Uttrykket «supplere» i Langes brev av 11. juli ble av Keyser, Munch og Unger oppfattet som å komplettere enkelte kodeser, men ikke hele samlingen: de hadde bare tenkt på noen få fragmenter. Det var også vanskelig å gå med på betingelsen i forbindelse med den Andersenske samling som skulle sendes ned til gjennomsyn. Dette ville – etter norsk oppfatning – ta seg temmelig besynderlig

ut i sammenligning med «prinsippene» som ikke hadde gitt Lange adgang til danske arkiver. Naturligvis forsøkte Kyhn å vise forståelse overfor Langes vanskelige og ubehagelige stilling, hvor han «etter så megen kamp og møye» da befant seg, men han ville dog ikke unnlate å sette ham i stand til «omtrentlig å bli bekjent med den måte hvorpå saken i departementet hadde vært anskuet».

Langes stilling var fortvilet. Han forsøkte å hale ut den danske stadfestelse av makeskiftet. Minister Madvig lovet å trekke sin innstilling tilbake fra Kongens kabinett såfremt den ikke allerede var underskrevet. Lange håpet at dette ville lykkes, men den dagen han reiste fra København fikk han vite at makeskiftet mellom Norge og den Arnamagnæanske Stiftelse var blitt stadfestet av den danske konge, og at han sammen med Thorsen skulle sørge for utførelsen innen den 31. august neste år.

I Norge møtte Lange en urokkelig motstand som virket nedbrytende på hans krefter. Ved juletid 1851 skrev han til en dansk venn at «han følte seg i de første ukene etter hjemkomsten så ulykkelig over de vringerier man gjorde ham i den arnamagnæanske sak at han nær hadde tenkt på å søke om dansk naturalisasjon og ansettelse i Gehejmearkivet». Selv om dette bare var «en flyktig tanke» var den likevel betegnende for hvor tungt Lange hadde tatt situasjonen etter desavoueringen og hvor feilaktig han hadde bedømt gehejmearkivaren.

Ikke desto mindre bestemte Lange seg for igjen å ta opp kampen om en endelig løsning av det arnamagnæanske problem, det vil si for hans makeskifteavtale – nå med sine egne landsmenn. I en lang innberetning datert 23. oktober 1851 sammenfattet han på ny sakens historie og erklærte høytidelig at han «etter fornyet samvit-tighetsfull overveielse ikke angret på hva han hadde gjort» og ba om departementets bistand for kongelig approbasjon. Han betydret at «fortsatte underhåndsforhandlinger» ikke ville føre til et bedre makeskifte; til dette var motstanden i Danmark for stor. Departementet anmodet Keyser og Munch den 28. oktober om en ny erklæring i saken. Dette ga anledning for dem til igjen å fastslå at betingelsene for makeskiftet var «i visse henseender stridende mot fedrelandets sanne vitenskapelige tarv». Det vederlag Norge forpliktet seg til å gi var for stort; alene München-samlingen skulle kunne danne «ekvivalent for hva der fra den arnamagnæanske samling skulle avgis». Men de to punktene i avtalen som gjorde det umulig for dem å erklære seg enig i en innstilling for approbasjon

var måten den Andersenske samling skulle deles på og tapet av fragmentene. Den første bestemmelsen fant de for nedverdiggende. Angående den andre nektet de å medvirke i å avgi «et i norske hender beroende, for nordmenn og for tilkommende fremmede lett tilgjengelig bevis for Norges eiendomsrett til et sprog og en litteratur som hittil alt for ofte hadde vært gjort Norge stridig». De understreket også fragmentenes betydning som paleografisk læremiddel for den unge generasjon av sprog- og historieforskere.

Mot Keyzers og Munchs uttalelse var Langes argumenter virkningsløse. Kirkedepartementet unnlot å innstille overenskomsten til kongelig stadfestelse i håp om å kunne oppnå modifikasjoner i den ved hjelp av det danske Kultusministeriet. I brev av 10. februar 1852 beklaget det norske Kirkedepartement overfor det danske at det ikke kunne tilråde kongen å approbere overenskomsten mellom Lange og kommisjonen som forhandlet på den Arnamagnæanske Stiftelsens vegne, og ba om det danske ministeriets medvirkning i forandring av to punkter. Fra norsk side ønsket man at den rent norske del av fragmentene skulle beholdes i Norge og at fordelingen av den Andersenske samling likeledes måtte bli foretatt i Norge. Departementet ga uttrykk for det håp at det ville bli mulig å bli enig om «et for begge parter tjenlig og hederlig oppgjør» før fristen for iverksettelsen av overenskomstens bestemmelser utløp den 31. august 1852.

Den norske henvendelsen voldte ingen store problemer i det danske Kultusministeriet. I et svarbrev datert den 25. februar ble det fastslått at det her dreide seg om et rettsforhold mellom Norges Riksarkiv og en Stiftelse som sto under Konsistoriet av Universitetet i København. Saken lå utenfor den danske regjeringens kompetanse. Alt det Kultusministeriet kunne gjøre var «å anvende sine bona officia hos Universitetets Konsistorium, og etter sakens utfall forelegge kongen enten den allerede inngåtte overenskomst til forkastelse eller en ny, modifisert avtale til stadfestelse». Brevet fra det norske Kirkedepartement ble oversendt til den Arnamagnæanske Stiftelse.

Det er kjent at den arnamagnæanske kommisjon behandlet den norske henvendelsen i et møte i mai 1852. Stiftelsens sekretær, Jon Sigurdson, var av den oppfatning at kommisjonens innstilling ikke kunne gå ut på annet enn at «da der ved den ifjor opprettede konvensjon er gått til den ytterste grense av hva man har trodd at kunne gå inn på, ser kommisjonen ikke seg i stand til å gi sit bifall

til noen forringelse av det der fastsatte ekvivalent, men må, hvis ikke det der fastsatte oppfylles, anse det hele som bortfaltt». Den skriftlige votering viste at av medlemmene var det Rafn og Gislason som støttet sekretæren, mens Werlauff, Thorsen og Ørsted var villige til å gå med på de i og for seg ikke betydelige innrømmelser den norske regjering hadde foreslått. Det kan imidlertid ikke sees at kommisjonen noen gang utferdiget et skriftlig svar i denne sak, og på den måten lyktes det sekretæren ennå i lang tid å beholde i sin helhet diplomsamlingen.

Konklusjon

De forhandlinger om norske arkivers avlevering fra danske arkiver og samlinger som tok til i 1843 ble henholdsvis avsluttet eller avbrutt i 1851–1852. De varte nærmere ti år. Initiativtageren var Christian Lange. Gjennom sine studiereiser ble han klar over hvor mange av kildene for Norges historie befant seg i utlandet, og hans planer om utgivelsen av et *Diplomatarium Norvegicum* ledet ham til tanken å forsøke å føre tilbake til Norge alle de arkivalier som enten stammet fra eller hørte til Norge. Tiden var imidlertid ikke gunstig for arkivaliers overføring fra det ene land til det andre. Både vitenskapens menn og opinionen betraktet historiske dokumenter som dyrebare skatter som utgjorde en del av nasjonens eiendom og ikke måtte føres ut av landet. I Danmark reiste både historikere og politikere seg mot regjeringen som ikke tok tilbørlig hensyn til tidens almene oppfatning. Det var gehejmearkivar Wegeners oppgave å verne om nasjonens interesser, og han utførte det vanskelige hverv på en glimrende måte. Han var den viljesterke og handlekraftige leder av en i alle detaljer gjennomtenkt aksjon, som mestret kunsten å dekke over et overlegent og kalt diplomati med skinnets av forståelse og godvilje, og som forsto ikke å legge altfor stor vekt på etiske momenter når de ikke fremmet hans sak. I Norge var Keyser og Munch ledet av den samme tidsånd. For dem var kodices og diplomer litterære minnesmerker fra det gamle Norge. Fra det Norge hvis folk fra gammel tid var en egen, særpræget nasjon med høy kultur. Kodices, selv de minste fragmenter av dem, var i deres øyne bevis for nordmennesenes storhetstid i middelalderen før en forening med Danmark førte til en undertrykkelse av norsk nasjonalitet. Det var nettopp Rudolf Keyser som utformet denne romantiske nasjonalitetsoppfattelse, og det var P. A. Munch som arbeidet med å finne frem og gjøre kjent de litterære minnesmerker

for det politisk selvstendige og kulturelt særegne Middelalder Norge. Lange som saklig veiet dokument mot dokument måtte bli den tapende part når hans vurdering avvek fra den tidsånd Keyser og Munch representerte. Dette ble et hardt slag for ham. At han også var den tapende i forhandlingene med Wegener så han ikke så klart, og det ytterst beskjedne resultat smertet ham mindre.

Utbyttet av Langes forhandlinger var på alle måter ubetydelig. Fra den Arnamagnæanske Samling ikke en ting, fra de danske offentlige arkiver 38 kasser fyllt av rester som var blitt igjen etter Wegeners strenge seleksjon: det var alt Lange hadde oppnådd.

Kilder

Rigsarkivet i København:

Departementet for udenrigske Sager, I b, pakke 11. Akter vedrørende Arkivafleveringer til Norge, 1814–1847.

Udenrigsministeriet, I a, 1846–1856, Dossiersager, 1848–1856 Arkivsager, læg nr. 2.

Arkivvæsenets arkiv, Arkivregistraturer 4, Gehejmearkivet, Diverse Designationer etc. 1780–1882, nr. 35 A.

Arkivvæsenets arkiv, III Justitsministeriets Arkivkontor, nr. 13.

Arkivvæsenets arkiv, VIII Gehejmearkivet, Korrespondance, kopibok 1850–1852, nr. 16.

Arkivvæsenets arkiv, VIII Gehejmearkivet, Korrespondance, Wegeners embedspapirer 1849–1869, nr. 33.

Arkivvæsenets arkiv, VIII Gehejmearkivet, Korrespondance, Sager vedr. Arkivafleveringen til Norge 1822–1823, 1850–1851, nr. 75.

Universitetet i København:

Det Arnamagnæanske Instituts arkiv.

Riksarkivet i Oslo:

Opgjøret med Danmark. Forhandlinger angaaende Udlevering af Archivalier m.m. fra Danmark 1819–1851 (en pakke).

Riksarkivets kopibok, I. 1840–1872.

Riksarkivets journalsaker, 2. 1840–1845, 3. 1846–1850, 4. 1851–1858.

De private birkers endeligt

AF PAUL G. ØRBERG

En korrigeret oversigt

I dette tidsskrifts 3. bind side 92–110 skrev *Harald Jørgensen*, der indtil den 1. februar 1977 stod som leder af det sjællandske landsarkiv, en afhandling: *De private birkers endeligt. En oversigt*. I et indledende afsnit fortælles lidt om begrebet birk i almindelighed, men specielt om baggrunden for og tilblivelsen af forordningen af 3. juni 1809 om kalds- og birkerettigheder. Om birkernes almindelige forhold oplyses bl.a., at domme afsagt i birker under grever og friherrer kunne appelleres direkte til højesteret, mens den almindelige regel ellers var, at man fra herredsretten kunne appellere til landstinget (side 92). Her burde det nok udtrykkeligt have været oplyst, at de almindelige private birker i denne henseende var lige-stillede med herredstingene, mens de kongelige birker indtil retsreformen i 1805 havde samme rettighed m.h.t. appel som de privilegerede private birker.¹ Men også de privilegerede birkers appelrettighed forsøgte man i 1805 at pille ved, og i forbindelse med afhandlingsens emne er det værd at gøre opmærksom på, fordi der her er tale om et første lille tilløb til en udhuling af birkeretten. I en kancelliskrivelse til samtlige grever og baroner i Danmark gjorde man gældende, at denne ret til appel til højesteret ikke havde nogen velgørende virkning, men var en uforholdsmæssig bekostelig ordning. Den gav også »trættelyst og ondskab lejlighed og våben til chikane og forurettelse, samt leder til den tanke, at lands- og stifts-overretterne er mindre nødvendige, end de anses for at være«. Man henviste til, at denne særret netop var afskaffet på de kongelige rytterdistrikters birker og bad om grevernes og baronernes samtykke til, at det også måtte ske på deres birker.² Det lykkedes virkelig at formå nogle til at afstå rettigheden, allerede i oktober 1805 således grev Danneskjold-Samsøe på Gisselfeld og grev Holstein på Ledreborg (Gisselfeld Klosters birk og Ledreborg birk).³

¹ Forordn. 1750 10/4. Forordn. 1805 6/9 par. 2.

² Kancellipromemoria 1805 21/9.

³ Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, bd. 1 (1813) s. 567. Collegialtidende 1805 s. 692.

Efter kundgørelsen af forordningen 1809 havde kirke- og birkepatroner ved embedsbesættelser kun en forslagsret, og dette sammen med andre bestemmelser betød efter Harald Jørgensens mening et indirekte slag mod de mange private birker. Forordningen satte en udvikling i gang, der i løbet af de nærmeste år havde til følge, at et ikke ringe antal private birker blev slettet af landkortet. Forordningen var ingen dødsdom over de private birker, men nedlæggelserne af birker kom for alvor i gang (s. 98–99).

Det indtryk, man her får af udviklingen, er imidlertid skævt, for i virkeligheden var man allerede *før* 1809 i fuld gang med at nedlægge birker, alene i Jylland nedlagdes således 1796–1808 ti små birker, hvortil kommer nogle private birker, som omdannedes til kongelige (mere herom senere). Hele det interessante spørgsmål om 1809-forordningens betydning for nedlæggelsen af birker bliver der kastet et godt lys over gennem en debat omkring en eventuel birkenedlæggelse få år efter at forordningen var udkommet.

Det centrale spørgsmål i denne debat, der afsluttedes i 1815, var, om tabet af birkeret (efter 1809 tab af ret til at foreslå kandidater til birkedommer og -skriverembedet) betød, at kongen (regeringen) dermed havde frie hænder til at gøre med birkejurisdiktionen, som han fandt for godt. I det aktuelle tilfælde drejede det sig om en herredsfoged, der samtidig var birkedommer og skriver ved et privat birk. Da han døde, mistede godsejeren, der ikke var adelig eller særlig privilegeret, sin birkeret (forslagsret), men hævdede, at det ikke indebar, at birket som sådant kunne nedlægges. Det kunne nok annekteres med andre embeder, men ikke inkorporeres i en anden jurisdiktion end siges udstykses mellem flere. I første omgang påstod godsejeren, at 1809-forordningen i sin indskrænkning af birkerettigheden kun sigtede til retten til at kalde dommer og skriver, men her overfor hævdede kancelliet, at retten til at have et eget birk alene hvilede på retten til at kalde (efter 1809 foreslå) dommer og skriver. I anden omgang kom godsejeren direkte ind på hensigten med 1809-forordningen, som efter hans mening blot havde været at sikre kongemagten udnævnelsesretten til retsbetjentembederne, og at dette ikke krævede en ophævelse af birkejurisdiktionen. Her overfor gjorde kancelliet gældende, at selv om hovedformålet med forordningen kunne opnås ved at inddrage retten til at udnævne retsbetjentene, uden at godsejeren samtidig mistede sin ret til at opretholde jurisdiktionen, »så er det dog vigtigt for det almindelige, at jurisdiktionerne kommer under suverænenes fuldkomne rå-

dighed, da bekvemme jurisdiktions-arrondissementer og velgørende reformer i domstolenes organisation, som i fremtiden kunne indføres, ellers for stedse ville blive hindrede ved hine private rettigheder». I den kongelige resolution af 20. juli 1815 hedder det, at det ikke kan antages for nogen lovgrundet regel, at en jurisdiktion i et tilfælde som det foreliggende skal forblive absolut udelt og uforandret, men da kongen anser det for lidet tilrådeligt, at samlet gods bliver underlagt flere jurisdiktioner, tilkendegives det kancelliet, at man kun i de tilfælde, hvor ganske særlige grunde måtte tilråde en hidtilværende godsjurisdiktions opløsning, skal foreslå noget sådant, men at man i alle andre tilfælde så vidt muligt skal søge at opretholde jurisdiktionens integritet, så længe godset vedbliver at være samlet under én ejer.⁴ I det aktuelle tilfælde blev den pågældende birkejurisdiktion opretholdt, og episoden tjener til at understrege, at 1809-forordningen – i hvert fald officielt – på ingen måde måtte opfattes som et bagholdsangreb på de private birker. Alligevel kan der ikke herske tvivl om, at forordningen kom til at virke fremskyndende på den allerede igangværende nedlæggelse af private birker.

Andet afsnit af Harald Jørgensens afhandling giver en oversigt over nedlæggelser af birker i de to perioder 1809–47 og 1849–64. Disse oversigter er desværre behæftet med så mange fejl og især mangler, at en korrektion er absolut påkrævet. En rettellesliste over åbenbare fejl findes bagest.

Skønt forfatteren i indledningen ganske rigtigt skelner mellem kongelige og private birker (også kaldet gods- eller proprietærbirker), opretholdes denne distinktion ikke i oversigtsafsnittene. Det gælder *Dronningborg birk*, Randers amt, som egentlig hed Det dronningborgske rytterdistrikts birk og naturligvis alle dage havde været et kongeligt birk (side 102). Men det gælder også nogle birker om hvilke det rigtigt oplyses, at birkeretten før 1809 var overdraget til kongen, men som forfatteren alligevel regner med til de private birker. Det drejer sig om *Hunderup birk* og *Lustrup birk*, Ribe amt (side 101). Ligeledes *Dronninglund* og *Hals birk*, Hjørring amt (samme side), hvor det oplyses, at godsets ejerinde i 1801 solgte birkeretten til kongen. Dette er dog ikke helt korrekt, idet der ved disse overdragelser ikke var tale om nogen afståelsessum

⁴ Collegialtidende 1815 s. 577–84.

eller godtgørelse. Overdragelsesdokumentet er indført som et reguleret skøde i landstingets skøde- og panteprotokol, hvor ejerinden den 7. marts 1801 skøder og afhænder til kongen den hende tilkommende birkerettighed at beskikke birkedommer og skriver. Desuden *Ballum birk* og *Møgeltønder birk*, Tønder amt, som den 31. juli 1807 blev overdraget til kongen. Endelig gælder det også *Avernakø birk*, Svendborg amt (side 102), som blev tilskødet kongen den 9. juni 1800.⁵

Imidlertid nævnes også et par birker, hvor forfatteren undlader at oplyse, at de tidligere var overgået til at være kongelige. Det drejer sig om *Voergård birk*, Hjørring amt (side 102), hvortil kongen havde fået tilskødet birkerettighederne den 16. marts 1803, og *grevskabet Ledreborgs birk*, Gl. Roskilde amt (side 107), der anføres som det sidst nedlagte birk i perioden 1849–64 (vgl. resol. 3. maj 1864), men allerede den 13. februar 1819 havde kongen fået tilskødet birkerettighederne (jfr. foran om dette birks afgivelse 1805 af appelretten til højesteret).⁶

Af en efterskrift side 110 fremgår det, at forfatterens kilde til oversigterne har været de trykte lov- og reskriptsamlinger. I litteraturlisten anføres ganske vist Traps Danmark, 5. udgave, og Mogens Lebechs afhandling om de gamle jyske retskredse i Jyske Samlinger 5. række 2. bind, men disse værker er slet ikke udnyttet systematisk. Det samme gælder for så vidt også reskriptsamlingen, som to nedlagte birker herfra savnes i oversigten. Det drejer sig om *Saltø, Harrested og Førlev birker* (een jurisdiktion), Sorø amt, som nedlagdes i henhold til reskript af 10. marts 1819 og indlemmedes i Øster (og Vester) Flakkebjerg herred. Desuden *Lundbæk og Pandum birk*, Ålborg amt, som nedlagdes fra den 1. februar 1834 i henhold til reskript af 20. november 1833. Det indlemmedes i Hornum-Fleskum herreders jurisdiktion.

Hvordan forfatteren har bygget udelukkende på reskriptsamlingen fremgår af den ejendommelighed, at han ikke i teksten har medtaget *Conradsborg birk* på Lolland (nedlagt 20. juni 1809), fordi det ikke figurerer i reskriptsamlingen (efterskriften side 110), skønt vedkommende birk indgår i det sjællandske landsarkiv med et ganske ordinært birketingsarkiv. Af lollandske birketing mangler

⁵ Viborg landstings skøde- og panteprotokol 1799–1804 (B 24–715) fol. 366, jfr. Collegialtidende 1802 s. 649.

⁶ Smst. s. 649. Viborg landsting smst. fol. 697. Collegialtidende 1819 s. 246.

også *Nielstrup birk*, som eksisterede indtil 1814.⁷ Det synes som om forfatterens ræsonnement har været, at da det her handler om et særligt kongeligt prærogativ, må ændringer være foregået ved en kongelig resolution eller et kongeligt reskript og følgelig være optaget i reskriptsamlingen. Men under et enevældigt styre er enhver regeringshandling at anse som et udtryk for kongens vilje, og principielt udtrykker således en kancelliskrivelse lige så fuldt hans ønske som en af ham personligt underskrevet resolution.

Med hensyn til de mange mindre private birker er det netop sådan i de første årtier af 1800-årene, at de nedlægges ved en kancelliskrivelse, og det betyder med andre ord, at yderligere en hel række birker mangler i Harald Jørgensens oversigt. Det drejer sig om følgende, alle jyske, birker:

Mariager Klosters birk, Randers amt, 16. juni 1815, under Onsild, Nørhald og Gerlev herreder.

Frisenvold birk, Randers amt, 13. oktober 1819, under Nørhald, Støvring og Galten herreder.

Kalø birk, Randers amt, 13. oktober 1819, under Sønder Djurs, Mols og Øster Lisbjerg herreder.

Clausholms (Amaliengårds) birk, Randers amt, 19. oktober 1819, under Øster Lisbjerg, Sønderhald og Galten herreder.

Vosnæsgård birk, Randers amt, 19. oktober 1819, under Øster- og Vester Lisbjerg herreder.

Børglum Klosters birk, Hjørring amt, 29. januar 1820, under Børglum-Jerslev herreder.

Ryssensten (Bøvling) birk, Ringkøbing amt, 17. oktober 1821, under Skodborg-Vandfuld herreder.

Resen (Krabbesholm) birk, Viborg amt, 8. december 1821, under Hindborg og Salling Nørre herred.

Skern birk, Viborg amt. Birkedommerembedet blev ikke besat efter den 11. juli 1815, men bestyredes af Middelsom-Sønderlyng herreder til 1820, da det gik op i herrederne.

Fussingø birk, Viborg amt. Birkedommerembedet blev ikke besat efter den 24. juli 1815, men bestyredes af Middelsom-Sønderlyng herreder til 1820, da det gik op i herrederne.

⁷ Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Sorø amt I (1970) s. 83 ff. Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1964) s. 170f.

Løvenholm (Gjesingholm) birk, Randers amt. Den sidste birkedommer døde i 1806. 1807–1822 opføres embedet som ledigt i hof- og statskalenderen og udgår derefter.

Hevringholm birk, Randers amt. Birkedommerembedet opføres 1807–1822 som ledigt i hof- og statskalenderen og udgår derefter.

Hvis man følger Harald Jørgensens princip også at medregne birker, hvortil kongen tidligere havde fået overdraget birkeretten, skal desuden nævnes:

Overgård birk, Randers amt, som den 16. juni 1815 blev lagt under Gerlev, Nørhald og Onsild herreder, men birkeretten var tidligere afstået til kongen ved skøde af 1. marts 1803.⁸

Højslev eller Stårupgårds birk, Viborg amt, som den 8. december 1821 blev lagt under Fjends-Nørlyng herreder fra 1. januar 1822. Her var birkeretten allerede den 9. april 1804 tilskødet kronen.⁹

Endelig kan der på dette sted være grund til at gøre opmærksom på det eneste forekommende tilfælde af en privat jurisdiktion, som ikke er et birk, men et herred, nemlig *Lø herred*, Tønder amt. I 1579 fik Peter Rantzau skøde på Trøjborg og dermed fulgte også 'herredstingretten', i sig selv et enestående begreb. Hele herredet hørte således under en privatmand frem til den 10. august 1812, da kongen fik overdraget jurisdiktionen i herredet. På linje med almindelige herreder var *Lø herred* dog underlagt Viborg landsting og ikke højesteret som for de privilegerede birkers vedkommende.¹⁰

Harald Jørgensen opgør antallet af nedlagte private birker dels for perioden 1809–20, dels for hele perioden 1809–48. Nøjes vi med at se på det sidste tal (side 105), når han frem til, at der ialt er nedlagt 29 private birker (tallet burde kun være 28, men Ballum birk er talt med to gange). På baggrund af den ovenstående udredning er det let at indse, at dette tal er ganske misvisende. De birker, som enten altid havde været kongelige, eller hvortil kongen havde fået overdraget birkeretten før 1809, skal fradrages (tallet 28!), det drejer sig om ialt 8 (Hunderup, Lustrup, Dronninglund, Dronningborg, Voergård, Avernakø, Ballum og Møgeltønder), mens de direkte

⁸ Collegialtidende 1807 s. 196.

⁹ Smst.

¹⁰ Traps Danmark 5. udg. bd. X, 2, s. 601.

manglende private birker skal lægges til, her er tallet 16 (Conradsborg, Nielstrup, Mariager Kloster, Frisenvold, Kalø, Clausholm, Vosnæsgård, Børglum Kloster, Ryssensten, Resen, Skern, Fussingø, Løvenholm, Hevringholm, Saltø-Harrested-Førslev og Lundbæk). Slutfacit med hensyn til nedlagte private birker i perioden 1809–48 bliver således 36.

Sammenfattende kan man altså sige, at nedlæggelsen af private birker i den omhandlede periode har haft et væsentligt større omfang, end det fremgår af Harald Jørgensens oversigt. Man må erindre, at det ikke er tallene 28 (29) og 36, der skal sammenlignes, idet Harald Jørgensen, som påpeget, medregner de birker, der før 1809 var overdraget til kongen. Med en vis ret kan dette naturligvis gøres, hvis man gør opmærksom på, at der er tale om en faktisk nedlæggelse af private birker, men i to tempi: først tilskødningen til kongen og kortere eller længere tid derefter ophævelse af vedkommende birk og indlemmelse i den eller de respektive herredsjurisdiktioner. Acceptorer man denne beregningsmåde, når man op på ikke færre end 45 nedlagte birker (36 + de 8 foran i parentes anførte ÷ Dronningborg + Overgård og Højslev).

Rettelser:

Side 100:

Sidste afsnit: året 1813 – skal være: 1812.

Side 101:

1. linje: kgl. resol. af 1/1 1812 – skal være: 7/1 1812.

4. linje: i Djurs Sønderherred – skal være: i Sønder Djurs og Mols herreder.

Lustrup birk: birkeretten 31/7 overdraget kongen – skal være: 31/7 1807.

Hundslev kloster – skal være: Hundslund kloster. Godset hed imidlertid Dronninglund, efter at dronning Charlotte Amalie havde erhvervet det i 1690. Den rigtige betegnelse på birket er: *Dronninglund og Hals birk*.

Side 103:

Jægerspris, Svanholm, Egholm og Selsø birker. Disse birker sammenlagdes i hent. t. reskript af 27/11 1810, dog fandt der fort-

sat selvstændig protokollering sted. Fra 3/7 1832 at regne indgik birket i Horns herred (Sjællandske retsbetjentarkiver. Frederiksborg amt I (1965) s. 150 ff.).

Side 104:

Junigrundlovens paragraf, der afskaffer adelens forrettigheder, er ikke par. 92, men 97.

Side 106:

I 1850 forsvandt Stensballegård birk i Skanderborg amt – birket bestod indtil 1919, og den pågld. embedsmand tituleredes indtil da herredsfoged i Voer-Nim herreder og birkedommer over Stensballegård birk (hof- og statskalenderen).

Holbækgårds og Rosenholms birker fordeltes mellem Rougsø, Sønderherred og Østerlisbjerg herreder – skal være: Rougsø, Sønderhald og Ø. herreder.

Langelands birk inddrages under Langelands Sønderherred – skal være: under Langelands herreders jurisdiktion.

Side 107:

Grevskabet Gyldenstens birk fordeltes mellem Skamby, Skovby og Vends herreder – skal være: ml. Lunde-Skam, S. og V. herreder.

Anvendte kilder

Udover de i fremstilling og noter anførte kilder er som hovedkilde anvendt en håndskrevet fortegnelse over retsbetjente og magistratspersoner samt birke-, by- og herredsskrivere i Jylland 1660–1847. Fortegnelsen, som er dateret maj 1894 i København, er uddraget af Rigsarkivets samlede fortegnelse. Den er udarbejdet af genealogen Julius Bidstrup, der i 1886 blev skriver i Kongerigets Arkiv og døde i 1910 som registrator i Rigsarkivet. Desuden det nørrejske landsarkivs seddelregistraturer.

Statistisk måling af administrativ aktivitet

AF NIELS PETERSEN

I ARKIV 1977 s. 190–203 har to arkivarer, Poul Thestrup og Birgit Løgstrup, diskuteret muligheden af at anvende kvantitative metoder i den administrationshistoriske forskning, dvs. gøre strømmen af breve til og fra administrative kontorer til genstand for statistisk analyse. Det er vist første gang, dette spørgsmål er taget op til direkte behandling. Hvad der hidtil er udrettet på dette område, er dels meget lidt, dels fakultative undersøgelser til støtte for en bestemt bevisførelse.

Poul Thestrup har eksperimenteret med arkivet efter Fyns guvernement i det fynske landsarkiv. Arkivet har den praktiske fordel at være af overskueligt omfang. Målinger af en administrativ institutions korrespondancehyppighed er meget arbejdskrævende. Men bortset herfra er det et spørgsmål, om netop Fyns guvernement er velegnet til en sådan pilotundersøgelse.

Fyns guvernement var et atypisk fænomen i senabsolutismens administrative mønster. Det blev ikke oprettet, fordi der var særlig brug for en regional melleminstans for den fynske landsdel. Dets tilstedeværelse i årene 1816–1848 skyldtes, at man i to omgange – men af forskellige grunde – ønskede at holde en tronfølger borte fra hovedstaden. Dette problem kunne løses ved at sysselsætte vedkommende med administrativ praktik i kongerigets næststørste by. Herom vidner den omstændighed, at guvernementet under tronfølgerens rejser til udlandet i årene 1818–22 simpelthen gik i stå.

Atypisk var guvernementet også i den forstand, at det ikke var fast melleminstans mellem de lokale myndigheder og regeringskollegierne i København, men kun trådte i virksomhed ved en del af sagerne.

Poul Thestrup opererer med et formelt og reelt aktivitetsniveau. Det formelle aktivitetsniveau aflæses i antallet af journalnumre (sager) pr. årgang, medens det reelle aktivitetsniveau udtrykkes ved forholdet mellem antal indgåede skrivelser og antal journalnumre, den såkaldte j-kvotient, hvis størrelse antages at vise noget om, »hvor kraftigt sagerne behandlede« (s. 193).

Dette er muligvis rigtigt i det konkrete tilfælde med Fyns guvernement, men metoden er ikke generelt anvendelig. Den forud-

sætter, at journalnummeret repræsenterer en klart afgrænset »sag«, omtrent som ordet anvendes inden for retsplejen. I administrativ praksis er »sag« et mere upålideligt fænomen, hvis afgrænsning kan være underkastet praktiske hensyn. Således har et ministerielt kontor engang oplyst, at man aldrig journaliserede på en sag længere end til udgangen af året efter at den var oprettet. Var den stadig i live, startede man på et nyt journalnummer, renvojeret til det ældre nummer. Derved opnåede man i det daglige journaliseringsarbejde at kunne nøjes med at have to årgange i brug.

En ganske overfladisk undersøgelse af Danske kancellis journaler i perioden 1800–1848 viser, at der i periodens begyndelse sjældent er registreret mere end én eller et par enkelte ekspeditioner under hvert journalnummer, medens det i 1840'erne hyppigt forekommer, at ekspeditionerne bruger mere end den plads, der er afsat til registreringer under ét nummer, så man må »låne« plads hos nabo-numrene. Hvilke slutninger tillader dette med hensyn til j-kvotienten? Måske står det i forbindelse med en ændret sagsbehandlings-teknik, men umiddelbart tør formodningen ikke strække sig længere end til en ændret sagsdannelsesteknik, måske blot en ændret registreringsteknik.

Udadtil står en administration til ansvar for de afgørelser, den træffer, men ikke for den sagssammenhæng, i hvilken afgørelserne tilvejebringes. Henvendelser fra to af hinanden helt uafhængige borgere kan materielt indgå i samme sag ud fra en eller anden bekvemlighedsbetragtning. Hvis et permanent fænomen (f.eks. beskikkelse af medlemmer i en kollegial institution) jævnlig giver anledning til sagsbehandling, kan det køres som én sag, der lever så længe den pågældende institution lever (»evighedssag«). Det medfører den fordel, at man til enhver tid har alle forakter samlet, men også den ulempe, at sagen vokser sig stor og belastes med forældet materiale. Dette undgås, hvis man opretter en ny sag hver gang, der er brug for en afgørelse. Problemet bliver så at tilvejebringe en forbindelse mellem disse enkeltsager.

Alt dette bevirker, at den materielle arkivenhed, vi kalder »sag«, ikke ret godt egner sig til statistisk bearbejdelse. Det er i hvert fald tvivlsomt, om der kan drages slutninger, der rækker ud over det kontortekniske.

Diskussionen i ARKIV kom heller ikke til så meget at dreje sig om betydningen af j-kvotienten, som om man til indikator for et administrativt aktivitetsniveau bør vælge antallet af indkommende

eller antallet af udgående skrivelser. Poul Thestrup foretrækker det første, Birgit Løgstrup det sidste.

Først en praktisk bemærkning. I de af centraladministrationens arkiver, der bygger på kancellisystem, har man normalt ikke – som tilfældet er i Fyns guvernement – en kronologisk registrering af indgående skrivelser ved siden af den egentlige journalisering. I et system, hvor mere end én skrivelse journaliseres på samme nummer, vil det være meget besværligt at konstatere antallet af indgående skrivelser. Fortegnelser over disse forekommer lejlighedsvis under betegnelsen kontrolbøger og har sikkert – af hensyn til restancekontrol – været ført i langt større omfang end de er bevaret. Antagelig har de ikke været betragtet som integrerende dele af arkivet.

Når Poul Thestrup (s. 190) skriver, at en beregning af forholdet mellem antallet af indgåede skrivelser og antallet af oprettede journalnumre forudsætter, at det pågældende administrative organ ikke anvender et rentekammersystem, er det naturligvis rigtigt, da j-kvotienten jo altid vil være = 1. Men defineres j-kvotienten som forholdet mellem indgåede skrivelser og oprettede sager, giver netop rentekammersystemet en beregningsmulighed. Ved at optælle antallet af journalnumre, fra hvilke der ikke er noteret fremvisning, får man i hvert fald antallet af sager, der er afsluttet inden for en årgang.

Her møder vi igen spørgsmålet om sagsdannelsens betydning, endda i forstærket form, dels fordi »evighedssagerne« holder sig svævende over statistikken, dels fordi mange kontorer ikke eller kun delvis henlagde sagerne efter journalnummer, men efter en emnebetegnelse. Et eksempel på dette er beskrevet i Vejledende Arkivregistraturer (V.A.) XX, Koloniernes Centralbestyrelse, 1975, s. 38 ff.

Birgit Løgstrup har (s. 198) peget på spørgsmålet, om kvantitative undersøgelser i det hele taget kan udsige noget om arbejdsindsatsen indenfor immaterielle erhverv og sammenligner det med forsøg på at måle videnskabelig forskningsindsats gennem det producerede antal sider. Forestillingen om den slags ligefremme sammenhænge er naturligvis oplagt urimelig. Men tilsyneladende er Birgit Løgstrup og Poul Thestrup enige om, at svingningerne i antallet af skrivelser må kunne fortælle et eller andet. Det kan de sikkert også, eftersom der jo må være en årsag til svingningerne.

Man bør vistnok tage sit udgangspunkt i en erkendelse af, at det vi i et administrativt arkiv kalder »sager« ikke *er* sager, men er *spor*

af sager, hvis behandling foruden i produktion af arkivalier har bestået i undersøgelser, overvejelser, samtaler, beslutninger m.v., alt sammen immaterielle fænomener, som vi kun kan følge i det omfang, de har sat sig spor i arkivalierne. Principielt må vi gå ud fra, at der ikke er nedskrevet mere end nødvendigt, omend mere eller mindre vidtløftigt og mere eller mindre bundet af traditioner og vaner. Arkivalierne er en kommunikation fra deltagerne i den administrative proces, dels til samtiden gennem det der sendes ud som resultat af processen, dels til eftertiden gennem det der henlægges i arkivet.

Typisk materialiserer administrative processer sig gennem modtagelse og afsendelse af skrivelser. De traditionelle journalsystemers opgave var netop korrespondanceregistreringen og egentlig ikke andet. Skriftligt materiale, der ikke rummer korrespondance, f.eks. forarbejder til et lovforslag, hvis fremsættelse bliver opgivet, har ofte fået en noget tilfældig skæbne, fordi afsendelse eller modtagelse af et brev har været adgangsbillet til det ordnede arkiv.

Netop forarbejder til lovforslag og andet internt undersøgelsesmateriale er eksempler på spor af administrativ aktivitet, hvis omfang ikke kan aflæses i korrespondancestatistikken. Man bør nok fastslå, at det i hvert fald ikke er muligt alene af bevægelser i brevvekslingens omfang at drage slutninger om aktivitetsniveauet i en administrativ institution.

Selve ordet »aktivitetsniveau« har lidt af et positivt værdisindhold. Poul Thestrup mener, at antallet af høringer viser, hvor »kraftigt« en sag er behandlet. Nu er det sådan, at kritikken af den administrative procedure omkring den tid, hvor Fyns guvernement eksisterede, ofte beskæftigede sig med de omstændelige og meget tidrovende høringer. Jfr. Jonas Collin i *Dansk Minerva 1815*: »Correspondance og Betænkningers Indhentelse bliver uden al Ende, og vorde et tilsyneladende lovligt Paaskud til at forhale Sagernes endelige Afgjorelse«. (ARKIV 1972 s. 19).

En statistisk undersøgelse af korrespondancen siger ikke noget om administrationens kvalitet eller effektivitet, men den har interesse gennem de variationer, den kan afsløre, hvad Poul Thestrup med rette fremhæver i sine afsluttende bemærkninger. Enhver variation må med logisk nødvendighed have en årsag, som kan efterforskes ved en nøjere analyse i det materiale, hvor den er konstateret.

Poul Thestrups prima facie forklaring på faldet i Fyns guvernements aktivitetsniveau 1818–22 kan umuligt anfægtes. Men han bør

nok være forsigtig med at bruge koincidensbeviser. Det er næsten altid muligt at finde et eller andet i det historisk kendte begivenhedsforløb, der kan tjene til at forklare en variation i den registrerede korrespondanceaktivitet. I Danske kancellis 1. departement voksede antallet af udgåede skrivelser fra 1839 til 1840 pludselig med ca. 60 %. Det kunne være fristende at undersøge, om tronskiftet på en eller anden måde kunne have forbindelse med det. En analyse af det registrerede materiale viser imidlertid, at før 1840 fik enslydende breve, der samtidig afgik til forskellige adressater, samme brevnummer, men fra og med 1840 fik hvert brev sit nummer. Alene de første 100 brevnumre i 1839 dækker 145 afgåede skrivelser.

Denne lille fælde kan bruges til at demonstrere et uomgængeligt handicap ved måling af den administrative korrespondanceaktivitet: ingen der førte de protokoller, der udgør vort grundmateriale, har et øjeblik tænkt på, at nogen en dag ville finde på at tælle og statistisk bearbejde deres indførsler. Der er uden tvivl muligheder i den slags analyser, men kun hvis man lader forsigtigheden og ikke forventningerne råde.

Hvad endelig angår spørgsmålet, om det er bedst at tælle indgåede eller udgåede breve, må svaret være, at teoretisk kan det være lige meget. Det afgørende er, hvorledes man kan komme på sporet af variationer. Man kan for den sags skyld måle den hyldeplads, de enkelte årgange journalsager beslaglægger, hvis man kan tage højde for kassation og henlæggelser uden for journalplanen.

Men det årlige antal af udgåede skrivelser er nok den dataserie, det i hvert fald med et kancellisystem er lettest at få hold på, fordi registreringer er foregået nogenlunde ensartet over lange perioder. Forsåvidt er Birgit Løgstrups sammenligning med blodsækningsanalyserne ganske rammende. En signifikant ændring i antallet af udgåede skrivelser er et signal om, at patientens tilstand måske ikke ligefrem er blevet forværret, men dog i en eller anden henseende forandret. I sig selv er tallene ikke særlig vigtige. Årsagerne til, at de forandrer sig, behøver heller ikke at være særlig vigtige, men de *kan* være det.

Københavns Universitets arkiv

*Et registreringsprojekt som kollektivt arbejde**

AF SUSANNE KROGH BENDER

»Saa lidt som ved andre store Ordningsarbejder er det dog næppe her muligt paa Forhaand at udkaste en Plan, der kan fastlægge alle Enkeltheder under den kommende Ordning« – Bjørn Kornerup 1950 (1).

Kornerups udtalelse kan stå som motto over arbejdet med registreringen af Københavns Universitets arkiv; registreringsprojektet har været præget af to faktorer: planlægningen har måttet foregå løbende, og personalet har været stærkt skiftende.

I denne artikel vil der først og fremmest blive redegjort for hovedlinierne i registreringsprojektet og for dets organisation, mens detaljer kun i ringere grad vil blive omtalt.²

A. OPTAKTEN

1. Opgaven

Københavns Universitets arkiv har, blot for tiden indtil 1910, et omfang på næsten 300 hyldemeter. Et gammelt arkiv må nødvendigvis være noget forskelligartet i sin opbygning; uensartetheden bliver i dette arkiv forstærket p.g.r.a. universitetets administrative struktur. Arkivets uensartethed var endnu mere fremtrædende gennem den måde, de tidligere ordninger var foregået på, hvorom mere neden-

* Denne artikel er på grundlag af et oplæg fra Susanne Krogh Bender færdigredigeret under medvirken af Ejvind Slottved og Mogens Thøgersen i løbende kontakt med øvrige deltagere i gruppen. Vil vil her gerne takke hele gruppen for et positivt samarbejde fra projektets start til dets afslutning. Endvidere vil vi gerne takke alle andre på Rigsarkivet – ingen nævnt, ingen glemt – for megen god hjælp og forståelse for de problemer, som arbejdet har medført.

¹ Notat om universitetsarkivet af Bjørn Kornerup 1950 31/1 i Arkivvæsenets arkiv, h. 701. Rigsarkivaren takkes hermed for at have givet tilladelse til at citere dette notat.

² Generelt henvises til Vejledende Arkivregistraturer (VA) XXI, især de administrationshistoriske indledninger. – Om arkivets indhold jfr. Susanne Krogh Bender: Københavns Universitets arkiv som kilde til kultur- og lokalhistorie (Fortid og Nutid 1978).

for. På det tidspunkt, hvor nyregistreringen begyndte, var arkivet desuden i en såre utilfredsstillende paknings- og mærkningstilstand. Disse faktorer har sammen med de ovennævnte to karakteristika for projektet ikke gjort opgaven mindre.

Projektet er et eksempel på en opgave, der er blevet løst på initiativ udefra – den aktuelle anledning var planlægningen af et jubilæumsværk i anledning af Københavns Universitets 500 års jubilæum i 1979. I 1972 drøftedes sagen mellem universitetet og Rigsarkivet, der dog ikke så sig i stand til at afse ressourcer til udarbejdelse af den oversigt over kildemateriale til Københavns Universitets historie, man fra universitetets side var interesseret i at få udarbejdet. I stedet påbegyndtes i eftersommeren 1972 på universitetets foranledning udarbejdelsen af en sådan oversigt, muliggjort af en bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd.³ – Den del af universitetsarkivet, der var afleveret til Rigsarkivet, nemlig arkivalierne frem til ca. 1910, var registreret i folieregistratur 175, udarbejdet af universitetsarkivar Victor Petersen i 1923. I forbindelse med arbejdet med oversigten over kildemateriale til Københavns Universitets historie viste det sig dog, at den tilsyneladende gode registreringstilstand kun var tilsyneladende: folieregistratur 175 lider af mangler i sig selv – herom mere nedenfor – og en del senere afleveringer omfattede mange totalt uordnede sager.⁴ I månederne februar-marts 1973 blev der på Rigsarkivets 1. afdeling ansat en arkivarvikar og to studenter med det formål at gennemgå og registrere de uordnede dele af universitetsarkivet. I forbindelse med gennemgangen af den del af universitetsarkivet, der fandtes på universitetet, var der kommet materiale fra før 1910 for dagen; dette blev nu afleveret til Rigsarkivet og skulle også registreres. En egentlig omordning af universitetsarkivet var på dette tidspunkt ikke tilsigtet.

³ Københavns Universitets Historie. Oversigt over arkivmateriale og vejledning i dets benyttelse. Af Henning Bender. Udg. af Redaktionskomitéen for »Københavns Universitet 1479–1979«.

⁴ Hovedafleveringen af universitetsarkivet (dvs. tiden til ca. 1890) til Rigsarkivet fandt sted efter Victor Petersens død 1936. Den omfattede en del uordnede sager. I tiden 1940–61 skete en del efterafleveringer, dels af sager, der havde numre i folieregistratur 175, og som fortsatte allerede afleverede rækker for tiden ca. 1890–ca. 1910 eller var nye grupper, dels af uordnede sager. Se hovedindledningen til VA XXI.

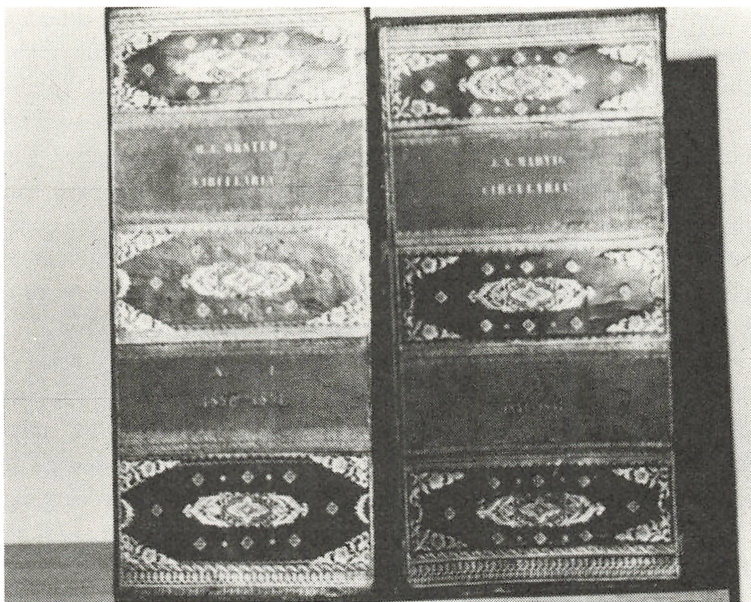
2. Første løsning: Revision af folioregistratur 175

Fra slutningen af 1940'erne og indtil sin død i 1957 havde Bjørn Kornerup foretaget visse ordnings- og registreringsarbejder i Københavns Universitets arkiv. Således udskilte han pergamentsdokumenterne og påbegyndte desuden en seddelregistrering af arkivet, således at antallet af enheder nu fremgik; det er nemlig en af svaghederne i folioregistratur 175, at man ikke kan se omfanget af og ofte heller ikke yderårene for hver enkelt gruppe; denne mangel kunne dog afhjælpes ved tilføjelser i folioregistraturen. Dens største svaghed er dog, at mange af sagerne var ordnet »biblioteksmæssigt« efter realrubrikker eller saglige grupper. Dette fik Kornerup til at overveje en radikal omordning af arkivet, men han veg dog tilbage herfor, dels fordi der i den trykte litteratur findes henvisninger til numrene i folioregistratur 175, dels fordi han anså det for vanskeligt at ordne de ældre sager i arkivet proveniensmæssigt, da en del protokoller gennem tiderne er gået tabt. Kornerup foreslog derfor arbejdet indskrænket til: udfærdigelsen af seddelregistratur, justering af de saglige pakkers titler og visse ompakningsarbejder, bl.a. ompakning af Konsistoriums journalsager, de såkaldte »circularia«, der for tiden 1779–1875 befandt sig i smukke, men upraktiske lædermapper. Disse ønskede Kornerup bevaret, således at sagerne skulle pakkes i arkivpakker anbragt indeni mapperne. Endelig foreslog Kornerup visse restaureringsarbejder.⁵

I marts 1973 blev det besluttet at iværksætte den af Kornerup foreslåede ompakning af »circularia«, dog i arkivæsker og således at sagerne ikke skulle anbringes i lædermapperne igen. Samtidig skulle nummerrækkefølgen i sagerne kontrolleres. Ompakningen af »circularia« blev indledt i april 1973; herudover skulle de senere afleverede dele indordnes i den eksisterende ordning. Målet var på dette tidspunkt at foranstalte en mangfoldiggørelse af folioregistratur 175 i revideret form som en Foreløbig Arkivregistratur. Lædermapperne, som nu blev overflødige, men som i højeste grad er bevaringsværdige, skabte et problem, da Rigsarkivet ikke mente at kunne afse den fornødne plads til at opbevare dem. Efter forhandlinger viste universitetet sig imidlertid interesseret i at overtage en del af dem og at betale materialerne til en istandsættelse, medens Rigsarkivet betalte arbejdslønnen. I februar 1974 overførtes ca. 5 m istandsatte mapper til universitetet. Åbenbart har disse restaure-

⁵ Se note 1.

Lædermapperne til »Circularia« fra henholdsvis H. C. Ørsteds og J. M. Madvigs rektorperioder, 1850/51 og 1856/57.

rede mapper vakt begejstring på universitetet; i hvert fald ønskede man herefter at overtage resten på samme vilkår; de findes nu opstillet i Kommunitetsbygningen langs Nørregade. Se fig. 1.

3. Anden løsning: Bruddet med folioregistratur 175

Arbejdet med indordningen af efterafleveringerne var fra starten meget vanskeligt. Folioregistratur 175 har nok åbne numre, men ikke tilstrækkeligt mange. Et eksempel er indordningen af stipendiesagerne, der af Victor Petersen var ordnet alfabetisk efter stipendiernes navne, og som var blevet stærkt suppleret gennem efterafleveringen 1973. Men det værste var indordningen af sagerne efter Universitetets og Kommunitetets økonomiske forvaltning. Årsagen til dette problem må søges langt tilbage i tiden, og der er gjort rede for forholdene i den nye registraturs hovedindledning samt indledningen til grupperne 17 og 18 (Den økonomiske Forvaltning). Kort fortalt er problemerne opstået, fordi sagerne henhørende til den økonomiske forvaltning aldrig var blevet samlet og registreret, mens arkivalierne befandt sig på universitetet. Dele af materialet indgik i folioregistratur 175, fordi det tilfældigt var havnet i Konsistoriums

arkiv,⁶ der udgjorde hovedmassen af folioregistratur 175; desuden havde universitetsarkivet i 1925 modtaget en del sager vedr. godsforvaltningen fra Landsarkivet for Sjælland m.m., efter at Landsarkivet havde fået dem fra Kvæsturen et par år forinden og kun beholdt en mindre del. Victor Petersen havde ikke fået ordnet alle disse sager henhørende til den økonomiske forvaltning, og hvad han havde fået med, var mildest talt utilfredsstillende registreret, f.eks. var der ikke skelnet nøjere mellem Universitetets og Kommunitetets økonomiske forvaltning, ligesom materiale af samme art og proveniens var anbragt i forskellige grupper i folioregistratur 175.

Da både universitetsarkivet og Universitetskvæsturens arkiv i 1940 var afleveret til Rigsarkivet, var sagerne henhørende til den økonomiske forvaltning endelig kommet under samme tag; men Kornerup fik ikke gjort noget ved dem: med sin seddelregistratur kom han igennem »Styrelsen i almindelighed« (det vil hovedsagelig sige Konsistoriums sager), derpå følger i folioregistratur 175 en række regnskabssager, som Kornerup sprang over, for igen at starte med Det teologiske Fakultet, som jo unægtelig stod hans hjerte nærmere.

Tilstanden var derfor intet mindre end kaotisk, hvad denne del af arkivet angår: en række protokoller og sager var ved ganske tilfældige skel delt mellem Universitetskvæsturens arkiv og universitetsarkivet. Da der i efteråret 1973 blev økonomisk mulighed derfor, blev der atter ansat en arkivarvikar med den særlige opgave at finde frem til de dele af Universitetskvæsturens arkiv, der lå før 1837, da Kvæsturen blev oprettet som et selvstændigt statsorgan (for kommunitetssagernes vedkommende var skellet 1844, da Kvæsturen overtog forvaltningen af Kommunitetets økonomi). Skulle sagerne før 1837/1844, udskilles og overføres til universitetsarkivet, ville Victor Petersens nummersystem bryde helt sammen, hvad sagerne henhørende til den økonomiske forvaltning angik.

Ved årsskiftet 1973/1974 diskuteredes det derfor at løse disse

⁶ Betegnelsen »Konsistoriums Arkiv« gælder den del af universitetsarkivet, som blev ordnet og registreret af Kall Rasmussen i 1842. Arkivalierne er nummererede (de såkaldte KA-numre), men blev af Victor Petersen omnummereret. Hovedstammen i folioregistratur 175 udgøres af »Konsistoriums Arkiv«, hvortil kommer fakulteternes arkiver og nogle arkivalier henhørende til den økonomiske forvaltning m.m., idet der efter 1842 foregik en, omend ikke fuldstændig, samling af arkivalier i universitetsarkivet på universitetet.

problemer ved at ændre Victor Petersens nummersystem; men denne løsning viste sig hurtigt utilstrækkelig. Baggrunden var – foruden de allerede nævnte årsager – det faktum, at det ved gennemgangen af pakkerne med henblik på den revision, der skulle gøre det muligt at udarbejde en Foreløbig Arkivregistratur, havde vist sig, at de titler, de enkelte pakker eller grupper havde, var særdeles tilfældige, intetsigende eller direkte misvisende.⁷ Dette var nu ikke udelukkende Victor Petersens skyld, idet han i mange tilfælde byggede på den ordning, der var tilvejebragt i 1842 af Kall Rasmussen for at bøde på det arkivalske kaos, bombardementet 1807 havde medført.

I løbet af foråret 1974 drøftedes det i gruppen at indføre et nyt nummersystem à la det for Rentekammerarkivet anvendte, og det blev i forsommeren opgivet at arbejde videre med Victor Petersens nummersystem. Når først dette var opgivet, var også den spændetroje, folioregistratur 175's ordning havde lagt arbejdet i, væk, og der var åbnet muligheder for en omordning af arkivet. Gruppen begyndte derfor samtidig at udarbejde en skitse til en sådan omordning.

B. DEN NYE REGISTRATUR

Nyordningen og -registreringen er nærmere beskrevet i nedenstående afsnit: Løsning af konkrete problemer. Men først vil det være rimeligt at gøre rede for de vilkår, hvorunder arbejdet foregik, og de ressourcer, der var tilstede. Det er tidligere fremhævet, at personalet ved dette registreringsprojekt var stærkt svingende i antal og sammensætning, hvordan fremgår af det følgende; det svingende personaletal medførte atter, at det blev nødvendigt at organisere arbejdet på en anden måde, end hvis der havde været en mere fast stab. Hvordan arbejdet i gruppen var organiseret og fungerede, vil ligeledes blive beskrevet nedenfor.

Det bør fremhæves, at en medvirkende årsag til, at man i foråret 1974 turde gå i gang med en mere gennemgribende omordning af arkivet, givetvis også var det faktum, at der på dette tidspunkt var

⁷ F.eks. findes der i folioregistratur 175 nogle pakker med titlen »Forskellige dokumenter, mest vedkommende universitetet« I og II (VP nr. 236 og 238). Det viste sig altovervejende at være indkomne sager til Konsistorium, som Victor Petersen ikke havde fået anbragt sammen med de øvrige indkomne sager eller i de sagligt ordnede pakker.

relativt gode muligheder for at lønne løs medhjælp, det vil hovedsagelig sige studentermedhjælp.

1. Personalets sammensætning

Fluktuationerne i personalet fremgår af note 8–12. Det er ikke sådan, at det har været de samme arkivarer, arkivbetjente, studenter, henviste arbejdsledige osv., der har været beskæftiget ved projektet hele vejen igennem. Studentermedarbejderne har i meget høj grad været rygraden i projektet; det er meget godt, så længe de er der, men katastrofalt, når der er lavvande i kassen. Der har i perioden 1. febr. 1973 – 30. nov. 1977 været tilknyttet i alt otte forskellige studenter,⁸ men rigtignok ikke alle samtidig; kun én af projektets i alt 27–30 medarbejdere har været med lige fra starten i februar 1973 og indtil afslutningen. Ingen af arkivarerne har været med hele perioden igennem, selv om der har været seks forskellige arkivarer eller arkivarvikarer tilknyttet projektet, hvortil kommer, at to af studenterne i en periode har fungeret som arkivarvikarer.⁹

Selve registreringsarbejdet er hovedsagelig foretaget af arkivarer og studentermedhjælpere samt projektets eneste arkivsekretær, der først kom til 1. april 1976, den dag, man p.gr.a. besparelser på én gang måtte afskedige fem studenter og én assistent, og hvor samtidig en henvist arbejdsledig måtte holde op, fordi studentermedhjælperne ikke var en konstant gruppe, og fordi der meget sjældent var mere end én fuldtids arkivar knyttet til projektet.¹⁰ De henviste arbejdsledige udgjorde dog heller ikke en konstant gruppe, da AF-ordningen er bygget på ophør efter 26 uger, dvs. at de måtte holde op, netop som de var kommet så meget ind i arbejdet, at de kunne arbejde nogenlunde på egen hånd. Det samme problem gjaldt for mange af studenterne, der ofte måtte holde op ved finansårets start eller kort derefter; når der så kom en tillægsbevilling og dermed muligheder for i den sidste del af finansåret at ansætte nogle studen-

⁸ Studentermedarbejdere: Bente Dahl Hansen, Birgit Herbild, Erik Kann, Synne Mølmark, Jørgen Broberg Nielsen, Bodil Scheller Nielsen, Gunvor Petersen, Mogens Thøgersen.

⁹ Arkivarer og arkivarvikarer: Jørgen H. Andersen, Henning Bender, Susanne Krogh Bender, Birgitte Dedenroth-Schou, Karen Hjorth, Jørgen Broberg Nielsen, Ejvind Slottved, Mogens Thøgersen. – Arkivsekretærer: Inger Jensen.

¹⁰ Medhjælp henvist af Arbejdsformidlingen eller under revalideringsordningen: C. Clausen, Werner Gutzeit, Jørgen Nielsen, Agnes Pazyj, Else Rohof, Dörte Schnack.

ter igen, måtte der udfoldes store – og ikke sjældent forgæves – anstrengelser for igen at få fat på de samme studenter for at undgå at skulle instruere nogle helt nye folk. For at sikre kontinuiteten måtte universitetet i flere tilfælde træde til med løn til projektets ældste studentermedarbejder i begyndelsen af et finansår.

Ompakningsarbejderne blev udført af alle de her nævnte personalekategorier samt af de arkivbetjente, der var tilknyttet projektet; dvs. op til 3 arkivbetjente, der dog på intet tidspunkt arbejdede fuldtids på dette projekt, men enten havde delt tjenesten med læsesalen – hvilket i perioder, især om sommeren, betød, at de var ved læsesalen hele tiden – eller også deltog i ompakningsarbejder ved andre projekter.¹¹

I lange perioder var en af afdelingens assistenter tilknyttet projektet, men da hun havde delt tjeneste ved flere af afdelingens fag, siger det sig selv, at det var begrænset, hvor meget projektet kunne trække på hende. Renskrivningen – da man kom så langt – af registraturen er derfor for en stor del foretaget af midlertidigt ansatte assistenter.¹²

Alle disse problemer er på ingen måde noget særkende for dette projekt, men de er typiske for de planlægningsproblemer, der opstår, når en institution rammes af besparelser. Det er ikke kun, fordi dette registreringsprojekts omfang først er blevet fastlagt efterhånden, at planlægningen måtte foregå løbende, men også fordi man aldrig vidste, hvor mange medarbejdere der var til rådighed 3–4 måneder efter at en plan blev udkastet. De svingende personaleforhold har således nok medført fordyrelser af projektet.

2. *Den indre struktur i gruppen*

Da der ikke var forskel på, hvilken art arbejde arkivarer og de fleste studentermedhjælpere udførte, var det ganske naturligt ikke at forbeholde den mere »videnskabelige« del af arbejdet, dvs. de administrationshistoriske undersøgelser, eller kontakten med afdelingsledelsen, for arkivarerne. Meget tidligt blev det almindeligt, at studentermedarbejderne skrev deres egne notater til afdelingens leder om de undersøgelser, de havde foretaget, samtidig med at de deltog i planlægningen af projektet. Alle mere principielle indstillinger,

¹¹ Arkivbetjente: J. O. Bak, Hans Christensen, Karl Gregor Hansen, Bent Groth Hansen, Poul Rasmussen.

¹² Assisterer: Aase Koefoed, Else Rohof, Esther Ulrichsen.

f.eks. om nummersystemet, er blevet udarbejdet som fælles indstillinger underskrevet af alle deltagere i udarbejdelsen. Det var ligeledes helt naturligt, at alle de af projektets medarbejdere, der arbejdede med en bestemt del af arkivet, deltog i de møder med overarkivaren, hvor den pågældende del af arkivet drøftedes.¹³ På denne måde blev kommunikationen mellem gruppens medlemmer også mindre tung og mindre tidkrævende, hvilket klart styrkede medarbejdernes motivation. Kommunikationen og sammenholdet i gruppen udbyggedes yderligere gennem forskellige arrangementer af faglig-selskabelig karakter.¹⁴

Både planlægningen og »ledelsen« af gruppen har således i vid udstrækning været kollektiv. Arbejdet på dette projekt turde derfor være et bevis på, at kollektiv ledelse af et defineret projekt kan lade sig gøre, og at en uddelegeret beslutningsproces ikke behøver at medføre march på stedet, snarere tværtimod: Arbejdet *er* faktisk blevet gjort, registraturen foreligger. Men naturligvis stiller den kollektive struktur krav til deltagernes samarbejdsevne og -vilje, krav der fuldtud er blevet honoreret.

3. Løsning af konkrete problemer

a. Registraturens opbygning

Den spændetrøje, nummersystemet i folioregistratur 175 var for arbejdet, var som ovenfor nævnt bortfaldet ved opgivelsen heraf i foråret 1974, og den følgende tids arbejde bestod i, at man fjernede sig længere og længere fra selve Victor Petersens ordning til fordel for en anden, der i højere grad stemte overens med universitetets administrative opbygning, dvs. en mere proveniensmæssig ordning. De første skitser til nyordningen af arkivet¹⁵ indeholdt mange af Victor Petersens grupper, som, efterhånden som arkivet blev nøjere gennemgået, viste sig ikke at kunne bevares. F.eks. indeholdt

¹³ I det møde, hvor det nye nummersystem første gang blev diskuteret, deltog således arkivarer, studenter og arkivbetjente.

¹⁴ Fælles daglig frokost for de, der kunne, osv.

¹⁵ Skitsen til nyordningen blev – hvilket også var tilsigtet – til indholdsfortegnelse til registraturen. Skitsen blev flere gange ændret mere eller mindre gennemgribende, f.eks. således at grupper blev flyttet fra en del af arkivet til en anden. Disse flytninger affødte en mængde krydshenvisninger – flere end der normalt er i en registratur; disse krydshenvisninger kunne netop medtages, fordi medarbejderne vidste, hvordan flytningerne af arkivgrupper var foregået.

skitserne længe en gruppe med benævnelsen »Universitetets embedsmænd«, overtaget fra folioregistratur 175, men ved nærmere gennemgang viste det sig, at den ikke indeholdt sager efterladt af disse embedsmænd, men sager vedrørende dem, hovedsagelig konsistorie-journalsager; af arkiver efter embedsmænd blev der udover arkivarens arkiv (hovedsagelig ældre registraturer) kun pedellens tilbage, men hans arkiv indeholder rigtignok mange andre sager end dem, der fandtes i gruppen »Universitetets embedsmænd«. Eksemplet er kun ét blandt mange på, at selv grupper, som ved en foreløbig gennemgang kunne anses for at skulle bevares fra Victor Petersens system, alligevel måtte opløses.

Efterhånden som arbejdet skred frem i løbet af 1974, følte behovet for at få fastlagt et nyt nummersystem for arkivet, således at en endelig seddelregistrering kunne blive foretaget. I slutningen af 1974 kunne gruppen fremsætte et forslag til nummersystem, dvs. det blev til flere forslag, da gruppens medlemmer var uenige om, hvorvidt et rent numerisk system eller en kombination af bogstaver og tal skulle foretrækkes; der var dog enighed om, at nummersystemet burde være tre-leddet. Efter flere møder med afdelingslederen blev systemet endelig fastlagt i vinteren 1974/1975: Enhver enhed i arkivet skulle have sit eget nummer: KU plus seks cifre, delt i tre led ved punktummer, f.eks. KU 12.26.10 (udtalt på samme måde som et telefonnummer). Hele arkivet blev delt i fem hovedafsnit – efter de udarbejdede skitser – sådan at første ciffer i første led betegner et hovedafsnit, medens de to første cifre tilsammen betegner en hovedgruppe (f.eks. Konsistorium). Andet led – 3. og 4. ciffer – betegner en undergruppe (f.eks. journaler), og 3. led – 5. og 6. ciffer – de enkelte bind eller pakker. Da det sekscifrede nummersystem ikke tillod mere end 99 bind/pakker i hver gruppe, måtte man ved enheder på 100 og derover gå frem på anden vis, og løsningen blev at lade sådanne grupper (der er dog kun to) omfatte flere på hinanden følgende 2. leds-numre, f.eks. har »circularia«, omfattende 537 pakker, numrene 12.05.01–12.10.42. Nummersystemet har også kunnet anvendes til de senere afleveringer fra universitetet af arkivalier efter 1910, således at rækker, der fortsætter rækker optaget i VA XXI, har fået numre i forlængelse heraf.

Da først nummersystemet var fastlagt og skitserne for nyordningen dermed kunne præciseres nøjere, blev det klart, at den registratur, der oprindeligt skulle være en revideret udgave af reg. 175, blev en helt ny registratur, og man begyndte at drøfte, om en så om-

fattende og specificeret registratur ikke naturligt burde være en Vejledende Arkivregistratur, hvad det jo også er endt med at blive.

Af hensyn til den trykte litteraturs kildehenvisninger til de tidligere ordningssystemer – det gælder både 1842-numrene (KA-numrene) og Victor Petersens numre (VP-numrene) – er der udarbejdet fortegnelser eller »konkordanser« over, hvor Victor Petersens numre befinder sig i det nye system, og over hvilke VP-numre der svarer til KA-numrene. Disse fortegnelser bringes – dog kun med selve numrene – i den nye trykte registratur, medens fuldstændige fortegnelser medtagende titlerne på Victor Petersens grupper er udarbejdet som folioregistratur 224. I VA XXI anføres ved hver enhed de gl. signaturer, dvs. VP-numrene, Kvæsturen m.v., men ikke KA-numrene, som man må finde i en særlig »konkordans« mellem VP og KA.

b. Konsistorium, gruppe 12

Det mest omfattende hovedafsnit i universitetsarkivet er det første, Den centrale forvaltning, hvoraf Konsistorium udgør den største gruppe. De indkomne sager, journaliserede såvel som ujournaliserede, er her den mest omfattende del (gruppe 12.01, 12.05–12.12).

En egentlig journalisering begyndte først i 1801, og sagerne lå fra 1788 (tildels fra 1771) ordnet efter konsistoriums mødedage i rækken af »*circularia*«, der bestod både af selve sagerne og af rektors, senere referendarens, indstilling. For tiden 1750–71 omfatter »*circularia*« kun indstillinger samt referater af de indkomne sager. Det i 1801 indførte journalsystem, der blev omlagt i 1910, var rentekammersystemet, med frem- og tilbagevisninger i Acta Consistorii, som var hovedjournalen, hvori de indkomne sager 1788 ff. blev refereret. En anden journal, den såkaldte Rektors protokol, der blev anlagt i 1804, indeholder nogenlunde samme oplysninger som Acta, men dog ingen henvisninger til numrene i kopibogen, kun til ekspeditionsdatoer. Eftersom Acta også var forhandlingsprotokol, finder man her den fyldigste omtalte af sagernes behandling. Acta Consistorii blev derfor udgangspunktet for den justering af nummerrækkefølgen, der blev foretaget samtidig med ompakningen af »*circularia*«. Ved ompakningen bibeholdtes ordningen af sagerne i læg efter mødedatoer, og omslag og pakker blev mærket både med mødedatoer og journalnumre.¹⁶

¹⁶ Sagerne i »*circularia*« findes primært ved hjælp af mødedatoerne.

For årene 1779–1788 blev cirkulærer og de tilhørende indkomne sager ordnet kronologisk efter cirkulærernes datoer, ligesom det var tilfældet for tiden 1771–1779, da »circularia« er indbundet.

Et problem, som er almindeligt forekommende for journalsager ordnet efter rentekammersystemet, er de »Samlede sager«, udtaget af nummerrækken og ordnet emnevis. Når der i Acta var henvist til en samlet sag, bibeholdtes denne som samlet sag, lagt på sagens sidste nummer, og den pakke, der udgjordes af den samlede sag, blev udover dato og numre mærket med sagens titel. Hertil kom den omfattende række af ansøgninger til skolelærerembeder, der i reg. 175 var en særlig gruppe; det viste sig dog, at det ikke var alle ansøgninger, som var udskilt af »circularia«, og man stod da over for problemet, om man skulle lægge de udskilte tilbage eller gøre udskillelsen fuldstændig. Af hensyn til det personalhistoriske indhold valgtes det sidste alternativ, således at ansøgningerne ligesom i reg. 175 blev ordnet topografisk, samtidig med at der blev udarbejdet et navneregister på sedler. På de udskilte ansøgningers omslag er journalnumrene i »circularia«-rækken anført, så at man kan gå tilbage til sagsbehandlingen i Acta.¹⁷

De indkomne sager til Konsistorium før 1750 (1771). For tiden 1750–1771 fandtes jo nok cirkulærerne, men også mange indkomne skrivelser, ligesom der for tiden før 1750 er bevaret mange løse cirkulærer og indkomne sager. Ordningen af disse sager var noget mere problematisk end for »circularia's« vedkommende. En del forefandtes i en gruppe »cirkulærer og indkomne sager«, men adskillige i sagligt ordnede pakker, en saglig ordning, der gik tilbage til Kall Rasmussens fra 1842. Omkring 1784 havde professor Abr. Kall påført kopibogsnumre på de sager fra tiden 1750 ff., der var indført i kopibogen eller hørte til en udgående skrivelse indført i kopibogen; af den grund var det på tale at ordne sagerne fra perioden 1750–1771 efter kopibogen. Det viste sig dog, at langt fra alle sager fra denne periode kunne henføres til kopibogen, og en ordning efter kopibogen for sagerne fra denne periode løste ikke problemet med sagerne før 1750, der ikke havde kopibogsnumre. Et andet alternativ var at ordne sagerne efter Acta Consistorii ligesom »circularia«; men dette ville også blive en ufuldstændig ordning, da

¹⁷ Det er kun selve ansøgningerne, der er udskilt (til gruppe 12.11); materialet vedr. selve sagsbehandlingen findes på de pågældende numre i »circularia«.

langtfra alle sager var refereret i Acta. Man ville – ligemeget hvilket alternativ der valgtes – stå tilbage med en stor rest af sager, der hverken var omtalt i Acta eller kopibogen. For tiden frem til 1633 (1641) var der mulighed for en henlæggelse efter en helt tredje protokol, nemlig universitetets egen registratur fra året 1633, ajourført til ca. 1641, hvori hvert enkelt dokument i universitetsarkivet – det vil altovervejende sige Konsistoriums arkiv – er opført og nummereret samt refereret i regestform, på linie med de registraturer, der findes i »Ældste danske Arkivregistraturer«; 1633-registraturens rækkefølge er saglig.¹⁸ Det viste sig, at også selve dokumenterne bar disse numre, og da de emnemæssigt ordnede pakker i folioregistratur 175 som nævnt ikke var meget at samle på, blev alle sager, der var forsynet med 1633-registraturens numre, taget ud og lagt i den i 1633-registraturen givne orden. For at skåne den ærværdige registratur, der derved blev central for benyttelsen af sagerne, blev der taget en xerokopi af den (folioregistratur 223), og det drøftedes at foranstalte en egentlig udgivelse, hvilket nu også sker, i Kildeskriftselskabets regi.

Efter udtagelsen af 1633-sagerne, der udgør 32 pakker, var der ikke meget tilbage i folioregistratur 175's sagligt ordnede pakker; efter mange overvejelser blev det besluttet at ordne de indkomne sager og cirkulærerne for tiden ca. 1641–1749 samt selve de indkomne sager 1750–71 *kronologisk*. Sagerne fra perioden til og med 1770 omfatter 35 pakker; hertil kommer enkelte ujournaliserede sager fra tiden efter 1801 og det såkaldte »Rectors Archiv«, der var resultatet af et forsøg fra ca. 1845 på en selvstændig arkivdannelse for rektor. Ordningen af Konsistoriums sager ca. 1641–1771 er unægtelig den svageste del af Konsistoriums arkiv, udfærdigelsen af register af sagerne og af en form for register til dem ville have været gavnlige, men tiden og midlerne har ikke tilladt det. Den eneste trøst er, at sagerne er så relativt få, at det ikke skulle være uoverkomme-

¹⁸ 1633-registraturen er delt i tre bøger, den første omfattende tiden til 1559, den anden Frederik 2.s tid, den tredje Christian 4.s tid. Hver bog er inddeelt i kapitler efter saglige kriterier, og inden for hvert kapitel har de enkelte dokumenter et løbenummer. Sagerne er mærket med dette treleddede nummer, f.eks. 3-3-97 (3. bog, 3. kapitel nr. 97). 1633-registraturen (KU 11.01.01) medtager også Acta og universitetsregnskaberne, der dog ikke er ordnet i rækken af sager henlagt efter 1633-registraturen; på de pågældende sagers plads i nummerrækken er der lagt henvisningsblade med oplysning om deres KU-nummer. Se i øvrigt indledningerne til 11.01.01 og 12.01.01-32.

ligt at gennemse de årgange, man har brug for, og samtidig i Acta følge de sager, der blev refereret dér.

c. Universitetets og Kommunitetets økonomiske forvaltning, gruppe 17–18 og 22–23

Som nævnt var materialet henhørende til Universitetets og Kommunitetets økonomiske forvaltning i en kaotisk registreringstilstand. Først efter at sagerne var bragt sammen, dels fra den del af universitetsarkivet, Victor Petersen havde registreret i folioreg. 175, dels fra Kvæsturens arkiv og dels fra de uordnede og senere afleverede dele af universitetsarkivet, kunne man begynde at danne sig et overblik over dem. Der måtte skelnes mellem Universitetets og Kommunitetets økonomiske forvaltning, som indtil 1844 var to forskellige forvaltningsorganer, der forvaltede forskellige midler (dvs. hovedsageligt forskelligt gods). Heraf var Kommunitetets sager den bedst bevarede og den mindst komplicerede del, idet den daglige økonomiske forvaltning her lå hos én mand indtil 1777, den s.k. »oconomus«, der også administrerede Kommunitetets gods.

Det tilstræbtes at ordne og registrere forvaltningsarkivalierne for Universitetets og Kommunitetets økonomi så ensartet som muligt: Begge blev delt i sekretariatssager og regnskaber.¹⁹ Begge steder blev de sidstnævnte delt i flere perioder alt efter omlægningerne inden for regnskabsførelsen; f.eks. gik Universitetet i 1806 og Kommunitetet i 1813 over til dobbelt bogholderi med hovedbøger, kassebøger, kontrakassebøger og bilag som de centrale rækker.

Bortset fra forskellige huller i regnskabsrækkerne og tilstedeværelsen af en række specialregnskaber var denne del af den økonomiske forvaltnings arkivalier i og for sig den enkleste del at få overblik over. Det var mere kompliceret med alt det øvrige materiale, korrespondance (ofte ujournaliseret), mange forskellige specifikationer, landgildeprotokoller, fæsteprotokoller og -dokumenter, skø-

¹⁹ Regnskaberne i universitetsarkivet indgår ikke i rækken af reviderede regnskaber i Rentekammerarkivet, da revisionen foretoges af universitetet og af kommunitetsbestyrelsen selv. For kommunitetsregnskabernes vedkommende er der dog det specielle, at årgangene 1633–69, uvist af hvilken grund, langt tilbage har befundet sig i Rentekammerarkivet; disse årgange er medtaget i VA XXI sammen med de øvrige kommunitetsregnskaber (gruppe 23), men befinder sig stadig fysisk blandt de reviderede regnskaber. Også regnskaber for de kirker, universitetet ejede eller var patron for, blev revideret på universitetet og indgår i universitetsarkivet.

der, kort osv. Sagen blev yderligere kompliceret af, at en del materialet fra godsforvaltningen befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, men at skellet mellem dette og de tilsvarende sager på Rigsarkivet er helt tilfældigt, f.eks. kan skellet være geografisk; endelig var det sådan, at af dette materiale, som forvalterne (fogderne) på Universitetets og Kommunitetets gods havde efterladt, var meget optaget og registreret i reg. 175 (jfr. ovenfor s. 55f.), noget i Kvæsturens arkiv. Det fremgik langtfra altid særlig klart, om godssagerne i Universitetets og Kvæsturens arkiv hørte til den lokale godsforvaltning (forvalterne) eller til den centrale godsforvaltning; hver enkelt pakke måtte faktisk gennemses. I det hele taget er det vanskeligt at skelne helt skarpt mellem disse to områder – man har ikke gjort det selv, især ikke i den ældre tid (indtil slutningen af det 18. årh.); desuden har den centrale forvaltning af godset ikke været skilt fra forvaltningen af de øvrige dele af økonomien; for universitetsgodsets vedkommende vanskeliggjordes dette forhold yderligere af, at den centrale godsforvaltning i hovedsagen lå hos de enkelte professorer.²⁰ For at ordningen af sagerne fra den lokale godsforvaltning ikke skulle blive en torso, måtte man afstå fra at nyregistrere dette detaljeret og i første omgang dele i centralt og lokalt godsforvaltningsmateriale, så godt det lod sig gøre. Sagerne henhørende til den centrale økonomiske forvaltning og godsforvaltning blev medtaget til og med 1836, for Kommunitetets vedkommende til og med 1843. Et sådant skel har ingen mening for forvalternes arkivers vedkommende, da der ikke her skete nogen omlægning disse år. Samtidig søgtes det materiale i den centrale økonomiske forvaltning, der decideret angik forvaltningen af godset, ordnet på en sådan måde, at der kunne skabes en parallel mellem dette og sagerne henhørende til den lokale godsforvaltning, når og hvis de sidste til sin tid skulle nyregistreres. Det ser nu ud til, at sagerne fra de lokale forvaltere vil blive nyregistreret, såvel sagerne på Landsarkivet for Sjælland som på Rigsarkivet. De sidstnævnte er i mellemtiden blevet samlet, således at de, der var optaget i reg. 175, er udskilt af universitetsarkivet og bragt sammen med de dele, der var i Kvæsturens arkiv. Da forvaltningsarkiverne er bevaret både

²⁰ Se Ejvind Slottved: Teaching at the University of Copenhagen Over Five Centuries, Organisation and Economy, i CRE-Information, New Series no. 39, 3. quarter 1977, Genève.

før og efter 1837/1844, kan de både betragtes som en afdeling af universitetsarkivet og af Universitetskvæsturens arkiv.

En del af materialet vedr. godsforvaltningen hører til Kommissionen til en bedre indretning af Universitetets og Kommunitetets jordegods og tiender, 1795–1824 (Rtk. 436), fortsat i en komité under Konsistorium. Kommissionens (og komitéens) sager var blandet sammen med Universitetets og Kommunitetets egne godsforvaltningssager, og for at udrede sammenhængen måtte kommissionens ret omfattende arkiv gennemgås og registreres.

d. Fakulteterne, gruppe 31–36

Tidligt i planlægningen blev det besluttet forsøgsvis at registrere de fem fakulteters arkiver efter ensartede retningslinier samt at give dem de betegnelser, de havde i 1910, uanset hvilken titel de måtte have haft tidligere eller har i dag. Iøvrigt blev deres arkiver delt i 1) dekanatssager, dvs. alm. fakultetssager, og 2) eksamenssager, dvs. hovedsagelig eksamensprotokoller samt papirer vedrørende afholdelse af eksamen. Fakultetsarkiverne er fysisk forholdsvis små, hvilket ikke udelukker, at det sine steder var vanskeligt at få hold på dem. At gennemføre en helt ensartet ordning og registrering af eksamenssagerne var p.gr.a. de forskellige eksamensordninger ikke muligt, princippet har i store træk været at begynde med de endelige eksaminer og slutte med de mindste eksaminer. Der var en del afgrænsningsproblemer mellem pedellens arkiv (gruppe 15) og fakulteternes arkiver, idet pedellen af hensyn til opkrævning af gebyrer også førte protokoller over eksaminer.

Visse af fakulteterne frembød særlige problemer: *Det teologiske Fakultet* dannede overbestyrelsen af Kommunitetet og Regensen, og selv om der på forskellige tidspunkter blev anlagt særlige protokoller for styrelsen heraf, stod nogle af disse opført under Det teologiske Fakultet, men langt fra dem alle. De protokoller og sager, der specifikt var dannet som led i styrelsen af Kommunitet og Regens, blev overført til Kommunitetets arkiv, og de protokoller, der både vedrørte almindelige fakultetssager og kommunitetssager, forblev i fakultetets arkiv. Der var under de tidligere ordninger sket en vis sammenblanding af Konsistoriums og Det teologiske Fakultets sager, f.eks. gjaldt det universitetets udtalelser i ægteskabsspørgsmål, der både kunne behandles i Konsistorium og Det teologiske Fakultet; de sager, der var stilet til og behandlet i Konsistorium, blev indordnet i dettes arkiv, hvad der var stilet til og forhandlet i fakulte-

tet, blev indordnet i fakultetets arkiv. – *Det lægevidenskabelige Fakultet* blev oprettet i 1842 ved en sammenlægning af det gamle medicinske Fakultet og det indtil da værende Kirurgiske Akademi, og i universitetsarkivet befandt sig også Kirurgisk Akademis arkiv fra tiden før sammenlægningen. Dette arkiv blev registreret som et tillæg til Det lægevidenskabelige Fakultets arkiv, men fik sit selvstændige nummer på linie med de øvrige fem fakulteter, der udgør afsnit 3 i registraturen.

Skellet i 1910 er for fakulteternes vedkommende ikke naturligt, idet der ikke skete nogen omlægning af deres journalsystemer dette år; men det er opretholdt af praktiske grunde, og de protokolrækker, der ikke kan deles ved 1910, har fået fortløbende numre, uanset om de er medtaget i VA XXI eller ikke. I en række tilfælde er eksamenssagerne delt, hvor en ny eksamensordning har gjort det naturligt.

e. Institutioner med særlig tilknytning til Københavns Universitet, gruppe 41–47

Det er især i afsnit 4 i universitetsarkivet, at arkivets karakter af en noget tilfældig sammensat størrelse fremgår. En del af de arkivalier, der findes i dette afsnit, har ikke anden tilknytning til universitetet, end at de langt tilbage har befundet sig i universitetsarkivet, det gælder f.eks. arkiverne fra Det juridisk-praktiske Selskab og Pastoralseminariet. De er alligevel taget med for ikke at bryde alt for meget med tilstanden, som den nu engang længe havde været. Om disse forskellige institutioners forhold til universitetet og om deres arkiver må der henvises til indledningerne til afsnit 4 og til de enkelte grupper heri.

Den del af afsnit 4, der har den snævraste administrative tilknytning til universitetet, er sagerne henhørende til forvaltningen af Vor Frue, Hvidovre og Trinitatis kirker, idet universitetet var patron for disse, og en af professorerne var kirkeværge, medens Frue kirke og Trinitatis kirke tillige havde en borgerlig værge. En del af sagerne henhørende til forvaltningen af Frue kirke beror på Landsarkivet for Sjælland, og det allermeste af sagerne vedr. forvaltningen af Trinitatis kirke på Københavns Stadsarkiv. En blindregistrering af disse sager var overvejet, men måtte p.g.a. opgavens omfang og uoverskuelighed opgives; man måtte her, som andre steder, nøjes med at forklare forholdet i indledningen til den pågældende arkivgruppe.

Kommissionen til Vor Frue kirkes genopførelse (gruppe 44) kan fremhæves som et skoleeksempel på proveniensproblemerne i universitetsarkivet; løsningen af problemerne var et resultat af et nært gruppesamarbejde. Ved afleveringen til Rigsarkivet af universitetsarkivet fandtes den omtalte kommissions arkiv heri. I Rigsarkivet fandtes i forvejen en mindre del af dens arkiv: Danske Kancelli G. 138 (1 pk.), som havde ført en meget omskiftelig tilværelse. Den var oprindelig indgået til Rigsarkivet som en del af Universitetsdirektionens arkiv, blev senere overflyttet til Rentekammerarkivet og endte i forbindelse med registreringerne af Danske Kancellis arkiv heri. Kornerup lod derfor den i universitetsarkivet fundne del af kommissionsarkivet overflytte til Danske Kancelli (G. 138).

Under nyregistreringen af universitetsarkivet viste det sig, at dette stadig indeholdt nogle af kommissionens sager, og det rejste naturligt spørgsmålet: Hvorfor var kommissionens arkiv kommet ind i universitetsarkivet? Kommissionen havde ifølg. kgl. reskript 1811 4/6 direkte forestillingsret til kongen, og det var derfor naturligt, at sagerne skulle høre til i de centraladministrative arkiver og ikke i universitetets arkiv. – En undersøgelse viste, at kommissionen efter Universitetsdirektionens bestemmelse i 1833 havde afleveret såvel sine midler som sit arkiv til universitetet, som skulle videreføre dens forretninger. Dermed var sagen afklaret: Kommissionens proveniens var rettelig universitetet og ikke Danske Kancelli. Som følge heraf blev alle dens sager atter overført til universitetsarkivet.

f. Kort, tegninger og pergamentsbreve

Universitetsarkivet indeholder en stor mængde materiale af denne art, både kort over jordegodset, bygningstegninger og pergamentsbreve. Alt dette materiale er medtaget i VA XXI; men af fysiske grunde er en stor del kort og tegninger henlagt i Rigsarkivets kortsamling og alle pergamenterne henlagt i pergamentsamlingen (egeskabene). I mange tilfælde er det direkte anført i VA XXI, at en sådan henlæggelse er sket; men i alle tilfælde er der indlagt henvisningsblade på det sted, hvor det pågældende kort eller pergamentsbrev hører hjemme.

Desuden kan man finde pergamenter, kort og tegninger ved hjælp af disse specialsamlings registraturer: Som en del af Rigsarkivets seddelregistratur over egeskabenes indhold findes den af Kornerup udarbejdede registratur over universitetets pergamentsbreve, der nu er blevet revideret, således at den nu også indeholder KU-numre.

Til kortsamlingens gruppe »Universitetet« findes en seddelregistratur med detaljerede oplysninger om de enkelte tegninger, sådan at denne registratur foruden at være en specialregistratur nu også udgør et supplement til VA XXI. I forbindelse med nyordningen er også Universitetskvæsturens kortsamling blevet gennemgået, og en seddelregistratur over denne, omfattende bygningstegninger, er udarbejdet.

Den meget store samling af kort over jordegods, der findes i Universitetskvæsturens arkiv, er derimod blevet særskilt registreret i folioregistratur 222, der medtager samtlige kort vedr. universitets- og kommunitetsgods i universitetsarkivet og i kortsamlingen under grupperne »Universitetet« og »Universitetskvæsturen«, desuden kort i Universitetskvæsturens og universitetsforvalternes arkiver.²¹

g. Dele af universitetsarkivet, der ikke indgår i nyregistreringen

Sagerne fra godsforvalterne og materialet efter kirkeværgerne er allerede omtalt. Andetsteds befinder der sig også andre arkivalier, som egentlig hører til universitetsarkivet før 1910. Først og fremmest drejer det sig om arkiver fra universitetskollegierne, herunder Regensen, og fra universitetets laboratorier og videnskabelige samlinger. Disse universitetsinstitutioner opbevarer i mange tilfælde selv arkiverne, og det har været for ressourcekrævende at foretage en detaljeret blindregistrering af alt dette, selv om det har været overvejet. Selv om en blindregistrering havde kunnet foretages, ville det være vanskeligt at indpasse sagerne i nummerrækken, da pakkestørrelserne ville kunne ændres ved en evt. aflevering og ompakning. Man har derfor måttet nøjes med at henlede opmærksomheden på, at der udover den del af den pågældende universitetsinstitutioners arkiv, der indgår i VA XXI, findes sager på institutionen selv og desuden henvise til den – ret kortfattede – oversigt herover, der findes i »Københavns Universitets historie. Oversigt over arkivmateriale og vejledning i dets benyttelse«, jfr. note 3. Løsningen er ikke fuldt ud tilfredsstillende, men har været nødvendig, fordi registraturen skulle være færdig inden universitetsjubilæet i 1979.

h. Universitetsarkivets fysiske tilstand

I forbindelse med nyregistreringen er hele arkivet blevet ompakket

²¹ Det drejer sig først og fremmest om samlinger af skødekort, indbundet efter 1837/1844, men næsten udelukkende omfattende ældre kort.

i arkivæsker, dels fordi store dele af det trængte til det, dels fordi det blev nødvendigt, efterhånden som omordningen blev sat i værk. Det er altid en fordel at foretage en registrering og en ompakning samtidig, på den måde får man sikkerhed for, at pakkenumrene i registraturen ikke skal ændres ved en evt. senere ompakning.

I forbindelse med ompakningen blev mange mindre bind lagt i arkivæsker sammen med sagerne, dels fordi små bind eller hæfter kan være vanskelige at holde styr på, dels fordi en sammenhæng med sager, der alligevel skulle i æsker, kunne blive brudt, hvis de pågældende bind skulle opstilles for sig.

Hovedteksten på arkivæskerne blev trykt; de enkelte æskers årstal, numre m.v. skrevet med skabelonskrift eller trykt, på bindene blev der klæbet mærkater med trykt tekst; såvel på æsker som på bind blev KU-numrene klæbet fornedet. Desuden blev alle sager lagt i fideleomslag. Da arkivet indeholder mange forskellige grupper, måtte der trykkes en del forskellige låg, mærkater og omslag. Selve det fysiske arbejde i forbindelse med ompakningen kom derfor til at involvere flere arkivbetjente.

Hvad bindene angår, blev det muligt ved hjælp af henviste arbejdsledige bogbindere at få dem alle soigneret og forsynet med skåneomslag (det er uden på disse, tekst- og nummermærkaterne er klæbet). Nogle vil måske mene, at disse skåneomslag fjerner arkivets karakter af et gammelt arkiv, men på den anden side bevares bindene unægtelig bedre.

Universitetsarkivet trængte mange steder til en lettere eller mere gennemgribende restaurering. Totalkonservering er en uhyre tidkrævende proces, og de ovenfor omtalte sager henlagt efter arkivregistraturen af 1633 er den eneste samlede gruppe, der er blevet totalt konserveret. – Derimod har det af forskellige grunde vist sig vanskeligt at få gennemført den lettere konservering eller soignering, som i en lang række tilfælde var ønskelig. Gruppen har følt manglen på en nærmere defineret politik for konserveringsarbejder i Rigsarkivet, som man i forbindelse med et så omfattende registreringsarbejde kunne støtte sig til. Universitetsarkivet er derfor stadig i en noget uensartet konserveringstilstand; men der er løbende foretaget en del optegnelser om, hvilke dele af arkivet, der mest trænger til konservering.

SAMMENFATNING

Det diskuteres med mellemrum, om registraturer af typen »inven-

teringer« eller pakkefortegnelser er nyttige, eller om man snarere skal foretrække brugsvejledninger frem for pakkefortegnelser. I VA XXI er det tilstræbt at give brugsvejledningsaspektet så høj prioritet som muligt. Hvad selve arkivfortegnelsen angår, er den dog grundigere end en blot pakkefortegnelse, idet de enkelte pakkers indhold i mange tilfælde er specificeret, det gælder især, når en pakkes indhold er meget uensartet, eller når der er anbragt sager fra forskellige numre i reg. 175 i samme pakke. VA XXI har grundige administrationshistoriske indledninger og forklaringer på, hvordan materialet er ordnet. Der er således en hovedindledning for hele arkivet, en indledning for hvert af de fem hovedafsnit og for hver af arkivets hovedgrupper (Konsistorium, Det teologiske Fakultet osv.). Desuden er der talrige anmærkninger vedr. de enkelte undergruppers indretning og benyttelse (journaler, kopibøger, journalsager osv.). For ikke at bringe for mange gentagelser er der en del krydshenvisninger mellem disse indledninger til større og mindre dele af arkivet. De mange indledninger og anmærkninger har simpelthen været følt nødvendige, fordi registraturen i sin endelige form er meget forskellig fra den registratur over universitetsarkivet, som folioreg. 175 udgør, og fordi arkivet er så omfattende og uensartet.

Som registratur er VA XXI således både traditionel – gennem opregningen af enkeltbind og -pakker – og »moderne«, f.s.v. man betragter brugsvejledninger som en mere moderne form for registratur.

Dansk arkivvæsen – set fra Frue plads¹

AF CLAUS BJØRN

De følgende betragtninger må opfattes som »uansvarlige«. De blev oprindeligt præsenteret i foredragsform på anmodning fra Arkivforeningens side, og den senere omsættelse i skriftlig form er ligeledes sket på opfordring. De er ikke baserede på dybtgående kendskab til arkivernes arbejde, de talrige, forskelligartede gøremål, af hvilke formentlig kun de færreste kommer til læsesalgæstens kendskab eller afsløres for historikerkollegaen. Og det er netop som arkivbenytter – fortrinsvis af Rigsarkivet, men gennem årene også af de øvrige institutioner – og som fagfælle til arkivarerne, jeg har ment dog at kunne fremkomme med nogle iagttagelser og synspunkter på dansk arkivvæsen af i dag. Det følgende vil naturligt falde i to hovedafsnit, dels læsesalgæstens indtryk og heraf foranledigede overvejelser, dels mere generelle betragtninger over arkiverne og deres virksomhed, således som det tager sig ud for en udenforstående, men dog nogenlunde nærtstående iagttager.

Indledningsvis kunne man yderligere føje til, at der i selve opfordringen til at fremlægge disse betragtninger »fra Frue plads« afspejles en tendens i den danske historikerverden, der har været mærkbar i de senere år. Når man har følt behov for at blive informeret om, hvordan man udefra så på arkivernes virksomhed, så kan det bl.a. bero på en fornemmelse af, at arkivernes og de højere læreanstalters folk – skønt normalt med samme uddannelse – i stigende grad opfatter sig og opfattes som forskellige grupper. Den almindelige udvikling i antallet af stillinger er ikke uden indflydelse herpå. Et halvt århundrede tilbage var arkiverne den store arbejdsplads for de videnskabeligt arbejdende historikere med henved en snes stillinger overfor de klassiske tre universitetsprofessorer, mens der i dag er tale om ca. 100 fuldtidsstillinger på universiteter, universitetscentre o.lign. overfor omtrent halvt så mange arkivarer af alle grader. Arkiverne og arkivarerne »fylder« ganske naturligt ikke så meget i historikerverdenen som tidligere, der foregår kun i ringe omfang stillingsskift mellem de to typer ansættelsessteder, og stille og roligt udvikles forskellige normer og holdninger. En vis distance

¹ Artiklen bygger i alt væsentligt på et foredrag i Arkivforeningen 15. nov. 1977.

fornemmes ikke sjældent. En vis nedvurdering af arkiverne og de der ansatte *kan* påtræffes blandt nogle universitetsansatte – særlig de, hvis historiesyn og emner ikke bringer dem i jævnlig kontakt med arkiverne – og den tendens bort fra helt overvejende empirisk arbejdsform, adskillige yngre historikere står for, bidrager utvivlsomt hertil. Arkivet er ikke længere den naturlige arbejdsplads, biblioteket hævder sig påny.²

Men endnu er der folk fra Frue plads, der benytter arkiverne, både medarbejderne ved de historiske institutter og de studerende, de sidste fortrinsvis omkring specialeskrivningen. Det er en stadig, ikke stor, men dog betragtelig gruppe benyttere, flest på Rigsarkivet, men utvivlsomt også på landsarkiverne i København og Odense samt på Erhvervsarkivet. Det er en gruppe benyttere, der kendetegnes ved gentagne besøg over et ofte længere tidsrum, hvor de beskæftiger sig med en og samme opgave. Det er ligeledes en gruppe benyttere, der fra tid til anden har brug for mere indgående vejledning end den, registraturerne eller den vagthavende umiddelbart kan give, og jeg har den opfattelse, at denne gruppe besøgende ofte rekvirerer ret betydelige mængder arkivalier, fordi man ofte kommer i den situation at skulle gå materiale igennem for at konstatere, om »der er noget«. Jeg forestiller mig ligeledes, at denne gruppe benyttere ikke sjældent arbejder med arkivstof med henblik på dettes informative indhold fremfor det processuelle med de konsekvenser, dette har for søgeprocessen og denne gruppe benytteres udbytte af de eksisterende hjælpemidler.

Her kommer man ikke uden om at diskutere spørgsmålet om registraturer og andre former for hjælpemidler. »Guiderne« – den blå og røde – er her en fortræffelig fornyelse fra de senere år, og man må stærkt opfordre de institutioner, hvor en sådan ikke forefindes, til at fremskynde arbejdet med deres guide eller påbegynde dette. For Rigsarkivets vedkommende skulle den gamle »Erslev« kunne danne et udgangspunkt, og hvis man ikke kan lave en egentlig nyudgave, så forsyn et optryk med et supplement eller lad os i det mindste få et optryk alene, hvis supplementet overstiger, hvad

² Åbenheden forekommer unægtelig størst hos arkivarerne, hvad dette indlæg er udtryk for. Da undertegnede engang i en kreds af kolleger foreslog, at man tog en drøftelse på grundlag af tilsendt materiale fra en af Rigsarkivets afdelinger med henblik på nye registraturformer og hjælpemidler og hvilke ønsker, vi som universitetslærere kunne have i så henseende, var reaktionen lidet positiv!

man kan klare! Rigsarkivet har sin linie med hensyn til registraturer og hvert af landsarkiverne har sin og Erhvervsarkivet har tilsyneladende slet ikke nogen. Det er nok spørgsmålet, om f.eks. Rigsarkivets traditionelle række, de vejledende arkivregistraturer, er den helt velegnede form til de store arkivmasser fra 19. for slet ikke at tale om 20. århundrede, og initiativer som *Arkivordbogen* og *Materiale til en vejledning i Indenrigsministeriets arkiv* forekommer mig lovende og frugtbare. En publikation som *De fynske godsarkiver* fra Landsarkivet i Odense bør efter min mening ligeledes indgå i overvejelserne omkring nye typer registraturer – eller rettere hjælpemidler for benytteren ved arbejdet med arkivernes indhold. Man kommer ikke uden om, at den traditionelle registraturs lakoniske »journalsager 1790–1802 46 pkr.« måske nok er korrekt og præcis, men unægtelig lidet informerende for benytteren.

Der er tidligere råbt »Væk med perfektionismen!« og det kan vel stadig gentages – særlig når perfektionismen bliver en undskyldning for at trække et arbejde ud. Vi har ikke megen glæde af den fuldendte registratur, hvis den først ser dagens lys i 1985! Det ville ligeledes være et fremskridt, om man søgte at nedbryde skellet mellem de hjælpemidler, der blev stillet til benytternes rådighed, og så de, der forbeholdes institutionernes egne folk. Rygtevis kommer sådanne til udenforståendes kendskab, og jeg har således en fornemmelse af, at når arkivarer taler om primula, så er det ikke en blomst i en kollegas vindueskarm, der skal vandes under vedkommendes ferie, men noget, der hører hjemme på reolen eller skrivebordet.

Den viden om arkivernes indhold, som arkivarerne erhverver sig gennem årene, må frem og det gerne i uprætentiøs og foreløbig form. Det er meget irriterende at måtte stoppe op, fordi den arkivar, der »har« dette eller hint arkivfond er syg, bortrejst eller til møde. Der må, især for de medarbejdere, der har været en årrække i en institution, være utallige iagttagelser om arkivalierne, som må kunne komme brugerne til nytte. Lad mig her konkretisere fra mine egne seneste undersøgelser. I Rentekammerets landvæsenskants journalsager fra slutningen af det 18. årh. – utvivlsomt et ret hyppigt benyttet materiale – er der kasseret adskilligt. Det er også bemærket af den arkivar, der engang har gennemgået pakkerne og sat krydser og streger i journalerne. Men vedkommende må have gjort den iagttagelse, som jeg og adskillige andre har gjort, at f.eks. udskiftningsager gennemgående er velbevarede, mens f.eks. petitioner om tiendeafløsning hyppigst er kasseret. Vedkommende må ligeledes

have bemærket, at rentekammersystemet for det sjællandske landvæsenskontors vedkommende går i opløsning i 1790'erne til stor forvirring for benytteren. Det er denne type iagttagelser og informationer, jeg gerne vil have frem på en eller anden måde – påført det relevante kort i seddelregistraturen, markeret på et fanekort eller sat ind i et ringbind, som kunne stå hos vagthavende. Og man kunne gå videre her. Hvad med at bruge brugerne? Det skulle ikke være vanskeligt at identificere en studerende, der sysler med et bestemt arkivmateriale til brug for sit speciale eller at finde den universitetslærer, der sidder med nogle bestemte års kilder til udenrigspolitikken og få disse til at afgive oplysninger om karakteren af de arkivalier, de har været igennem. Er journalsagerne fuldstændige, kopibogen uden huller, er der i det benyttede materiale genveje, som andre brugere kan have glæde af osv. Jeg tror, de fleste benyttere gerne bidrog.

Fra hjælpemidlerne til selve arkivalierne. Det er en tung procedure, særlig hvis man sidder og skal »checke« eller se om »der er noget«. Man kvier sig ofte ved at bestille pakker og bind ned for et enkelt opslags skyld, og enkelte opslag kan jo være nødvendige. Åbne magasiner er uigennemførlige – naturligvis. Men når man stiller kopier af folketællinger op, så brugerne kan gå lige til dem, og et landsarkiv tilsvarende har åbne hylder med kopier af kirkebøgerne, så bør man overveje, hvor langt man her kan gå med andre, hyppigt anvendte typer arkivalier, f.eks. kunne man forestille sig kopier af rækken af indberetninger om arbejdernes økonomiske vilkår 1872, som mange specialestuderende har benyttet, eller centrale rækker af protokoller fra f.eks. Danske kancelli.

Men det hænder ganske ofte, at man i søgeprocessen fremfor at skulle bestille rækker af bind eller pakker ned smutter med en betjent eller arkivar op i magasinet og som regel i løbet af få minutter får konstateret, om der »er noget«. At dette foregår ret hyppigt, tyder på, at bestillings-/adgangsproceduren f.eks. ved et nyt rigsarkiv burde overvejes. Og når dette nu er nævnt, så forestiller man sig forhåbentlig ved planlægningen af en nybygning, at der bliver plads til forskerrum eller i hvert fald faciliteter, der tillader at have ret store kvanta arkivalier fremme til stadighed. Ofte indtræffer den situation, at man skal gå tilbage til tidligere benyttet materiale eller frem i det samme. Kunne man her have f.eks. 6–8 hylde meter til rådighed (evt. plads til skrivemaskine), så tror jeg at man ville kunne lette en bestemt gruppe benyttere arbejdet ganske væsentligt.

Jeg har selv haft glæde af forskerrummene på Jagtvejen og har en fornemmelse af, at de fungerer efter hensigten. Men mens spørgsmålet om rekvireringen af arkivalierne omtales, så kan man undertiden støde på mærkværdigheder, således som at det på et enkelt landsarkiv ikke er muligt at få mere end en pakke udleveret ad gangen til brug på læsesalen, ligesom man på Rigsarkivet for særlige arkivfonds vedkommende ikke kan få pakken ned, men kun enkelte numre. Visdommen i disse regler er ikke videre gennemskuelig.

Når der indledningsvis brugtes nogle linier på at omtale en vis afstand mellem arkivvæsenet og Frue plads, så bør det vel fremhæves, at ledelsesforholdenes udvikling eller manglende udvikling har medført, at afstanden i hvert fald på et punkt er blevet meget omfattende. Universiteterne har fået en i medarbejderdemokratisk henseende endda meget vidtgående styrelsesform, hvor »alle er lige« og hvor der faktisk med føje kan argumenteres mod opretholdelsen af en særlig professorgruppe for nu at tage et punkt frem, der har været diskuteret. Fordele og ulemper ved tingenes tilstand er sikkert alment kendte og synspunkterne på universiteternes styrelsesforhold unægtelig varierende. Her over for står så arkivvæsenet, hierarkisk opbygget med en for alt og alle ansvarlig chef i toppen og nedefter forskellige chef- og lederniveauer videre over arkivarer og øvrige personalegrupper med vidt forskellig uddannelse og opgaver. På universitetet kan en nyansat undervisningsassistent i princippet have ansvar for ethvert led i uddannelsen af studerende inklusive specialevejledning og bedømmelse – på arkiverne har jeg fra jævnaldrende kolleger ladet mig fortælle, at en medarbejder efter 8–9 års studier, embedseksamen og endda en vis anciennitet på institutionen ikke har kunnet underskrive udgående breve af ret rutinemæssig karakter. Det sammenfatter vel i få ord meget af forskellen mellem universitet og arkiv i dag.

Men der er ikke tvivl om, at arkivvæsenets styrelsesform skulle rumme fordele fremfor f.eks. universiteternes. Det forekommer mig dog som udenforstående, at disse muligheder, f.eks. planlægning, styring og ensartethed i den kurs, de enkelte institutioner følger, næppe altid er blevet udnyttet. Foran er omtalt de vidt forskellige retningslinier, der er lagt til grund med hensyn til registraturer, f.eks. blandt landsarkiverne. For Rigsarkivets vedkommende udsendes med ganske kort mellemrum en mere »traditionel« oversigt over bl.a. kultusministeriets arkiv og en »moderne« brugervejledning for indenrigsministeriets arkiv. Den af alle historikere højt

værdsatte publikation *Kancelliets brevbøger* synes aldrig at nå til 1660, eller blot til 1648, mens der derimod har været kræfter til den afgjort mindre væsentlige kildepublikation *Statsrådets forhandlinger*. Det fynske landsarkivs værdifulde *De fynske godsarkiver* er opbygget således, at den følger de grupperinger, man her anvender i registreringen af godsarkiver og som adskiller sig fra de øvrige landsarkivers principper. Det indebærer, at en vejledning, der burde kunne have været udformet således, at den kunne være til hjælp for brugere af godsarkiver også i Viborg og på Jagtvejen, nu væsentligst kan anvendes alene på ét landsarkiv. Man kan ikke andet end få det indtryk, at der i stedet for planlægning og styring er tale om ret uafhængige kræfters ret frie spil. Betragter man de seneste års større registreringsarbejder på Rigsarkivet får man samme indtryk.

En fordel ved det bestående ledelsessystem i arkivvæsenet skulle tillige være muligheden for at gennemføre en ensartet linie i de til området henhørende institutioner, f.eks. med hensyn til publikumsbetjening, åbningstider, kassation, registreringsprincipper osv. Der er i det foregående givet enkelte eksempler på, at det ikke er tilfældet og listen kan fortsættes med adskillige dispositioner og funktioner, der har udviklet sig forskelligt fra institution til institution. Ensartethed i sagsbehandlinger er vel en almindelig bureaukratisk dyd, og selv om der er velkendte arkivhistoriske forudsætninger for de eksisterende forhold, så er her vel et spørgsmål, der bør overvejes i forbindelse med fremtiden.

Jeg vil – lidt provokerende – runde disse særlige iagttagelser af med at fremlægge som mit indtryk af arkivvæsenet i dag, at det ikke er et hierarkisk opbygget system, men at det i hvert fald på mange områder fungerer som en ramme om flere, hinanden ret uafhængige systemer – fortrinsvis de enkelte landsarkiver og Rigsarkivets afdelinger – hvis interne forhold bestemmes af synspunkter og holdninger hos den enkelte chef, således at der veksles mellem oplyst enevælde, rådgivende stænder og parlamentarisme. Despotiet turde vel endelig være afskaffet som ledelsesform.

Mon ikke der er almindelig enighed om, at arkivvæsenet i forlængelse af andre parallelle institutioner, f.eks. museerne, står overfor en reorganisation af ledelsesstrukturen. Men tilsvarende kan man formentlig også fremhæve, at arkivvæsenet ligeledes står overfor spørgsmål om hele dets afgrænsning i forhold til omverdenen. I en artikel for et par år tilbage nævnte Erik Stig Jørgensen, at det statslige arkivvæsen stod med en udfordring fra andre »arkiver«,

der skulle varetage ganske bestemte opbevaringsfunktioner.³ Jeg har aldrig kunnet fatte den dybere mening bag Erhvervsarkivets organisation og forhold til de øvrige arkiver, og man kan næppe forestille sig den nuværende ordning som permanent. Måske brugelig i en etableringsfase, men formentlig lidet heldig som stadig ordning. Og så er der de lokalhistoriske arkiver. De er nu kommet for at blive, der er mange af dem, og de første akademisk uddannede arkivledere har fået ansættelse på nogle af de større lokalhistoriske samlinger. Der er presserende afgrænsnings spørgsmål at tage stilling til – kan arkivalier, som et landsarkiv evt. ønsker at kassere, opbevares på det lokalhistoriske arkiv, der måske har plads til de pågældende ting, osv. Mon ikke tiden så småt er inde til at forberede en lov eller i hvert fald en lovfæstet ordning af de lokalhistoriske arkivers forhold i lighed med, hvad der for år tilbage skete for museernes vedkommende.

Der kunne endnu være adskillige punkter at berøre i denne sammenhæng, således arkiverne som forskningsinstitutioner. Her har man unægtelig på fornemmelsen at Kildeskriftselskabet og Landbohistorisk selskab igennem årene har fungeret som udvækster på arkivvæsenet. Hvorfor skal f.eks. Landbohistorisk selskab registrere kort i offentlige samlinger eller adkomstdokumenter fra 16. årh. – det forekommer helt oplagte funktioner, der burde løses af arkivvæsenet selv. Der er spørgsmålet om den stadige professionalisering af arkivargerningen (parallelt med at man på universiteterne må lægge stadig større vægt på den pædagogiske dimension af arbejdet).

Jeg indledte med omtalen af en vis afstand mellem »Frue plads« og arkivvæsenet i dag, og jeg har strejft forskellige forhold, der efter min opfattelse spiller ind her. Det er dog min opfattelse, at »teoribølgen« er ved at toppe og med den despekten for empiri og på grundige arkivundersøgelser baserede studier. Skal jeg give et bud på de kommende års tendenser, så bliver det en hjemlig udgave af »new social history« med emner som familie- og opdragelseshistorie, kvindeforhold, bolig-, sundheds- og arbejdsvilkårenes udvikling, historisk demografi o.lign. som de centrale konkrete studieområder. Arkiverne vil atter blive historikernes naturlige arbejdspladser, man vil søge og spørge anderledes og i nyt materiale – som tidligere nævnt vil interessen antagelig koncentrere sig om arkivaliernes informative indhold – men her vil være en rig mulighed for at nærme arkiverne og Frue plads til hinanden.

³ Mål og midler i dansk arkivvæsen, Arkiv VI (1976) s. 42–48.

Materialet i Ribe rådstuearkiv før 1660

AF OLE DEGN

I Ribe rådstuearkiv finder man fra tiden før 1660 materiale i ikke mindre end 38 bind og 32 pakker.¹ Dermed er arkivet formentlig det bedst bevarede danske byarkiv fra tiden før 1660, og det rummer ikke blot materiale af afgørende betydning for en analyse og skildring af økonomiske, sociale og administrative forhold i 1500–1600-årenes danske købstad, men kan også på grund af den høje bevarelsesgrad på mange punkter medvirke til en forståelse af det ofte væsentlig mere fragmentariske materiale i andre byarkiver.

At arkivet sikkert er det bedst bevarede danske byarkiv fra tiden før 1660, fremgår af en sammenligning med de formentlig næstbedste byarkiver, Helsingørs og Malmøs, hvoraf det første er blevet betegnet som velbevaret sammenlignet med andre danske rådstuearkiver.²

Mens de for den sociale historie så vigtige skattelister først begynder 1630 i Helsingør, har man fra Ribe disse lister i ubrudt række fra 1545.³ For borgerskabsprotokollerne er de to årstal henholdsvis 1691 og 1587, for kærnerregnskaberne 1555 og 1548, for fattigregnskaberne 1678 og 1597, for vejerhusets vejerbøger 1653 og 1596. Fra Helsingør har man bevaret rådstueprotokollerne fra 1612 og fremefter, mens dombøgerne fra Ribe rådstue begynder i 1527, idet der dog er et hul i rækken for årene 1576–80.

¹ Arkivet findes i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. Der er her ikke taget hensyn til det materiale før 1558, der findes i Rigsarkivet under Lokalarkiver. Om arkivet i 1830, se August F. Schmidt (udg.): Peter Adlers breve til P. V. Jacobsen, 1937, s. 41. Om arkivet nu, se Registratur over rådstuearkiver, Landsarkivet for Nørrejylland, 2. Om rådstuearkiver i øvrigt, se Johan Hvidtfeldt i Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952–56, s. 315, med litt.henv. – Afhandlingen her bygger på erfaringer fra arbejde med materialet i Ribe rådstuearkiv i forbindelse med udarbejdelsen af afhandlingen Ribeområdets samfund i renæssancetiden. Økonomiske og sociale forhold 1560–1660, der forventes at udkomme i 1979 og på en række punkter udnytter det her behandlede materiale.

² Landsarkivet for Sjælland, Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt, 1 (Helsingør), 1971, s. I. Leif Ljungberg: Stadsarkivet i Malmö. (Malmö Fornminnesförening, Årsskrift 1934, s. 47–90).

³ Fra Helsingør har man dog lister over bådsmændsskat 1567–69 og over ekstraordinære kgl. skatter 1563–78.

Hertil kommer, at man fra Ribe har bevaret pengemesterregnskaber fra 1566 og fremefter, dog med huller i rækken, mark- og engbøger fra 1544 og fremefter, delefoged-, søtønde- og kaberegnskaber fra 1596 og regnskaber over bytold fra 1639. Til gengæld har man fra Helsingør bilag til kærnerregnskaberne fra 1572, dog for tiden indtil 1732 få og spredte, og man har indkvarteringsbøger fra 1644, mens standkvarterregnskaberne fra Ribe begynder i 1657 og indkvarteringsregnskaberne 1658.

I Malmø stadsarkiv begynder flere vigtige regnskabs- og protokolrækker meget tidligt, således mandtalslisterne 1517, kærnerregnskaberne 1517, stadsbøgerne (dombøger m.m.) 1503; men for det meste af materialet gælder, at det indtil ca. 1660 er meget ufuldstændigt, flere gange kun fra spredte år.

At Ribe rådstuearkiv er så velbevaret, er tidligere ikke fremgået direkte af ordningen og registreringen af arkivet. Mange pakker har vist sig at indeholde langt mere, end der var angivet på dem, og mange ting, der hører sammen, har stået vidt adskilt i arkivet, flere gange under forskellige betegnelser, således at rækkerne i flere tilfælde har vist sig at være mere fuldstændige, end det er fremgået. En omdeling og omflytning af en del pakker og bind fra tiden før 1660 er derfor foretaget i 1974.

Mest spredt synes rækken af havnekærner- eller kranmesterregnskaber at have været; den må også på Ribe-historikeren J. F. Kinchs tid, i 1870–1880'erne, have været spredt, for han skriver i sin byhistorie, at fra 1599 af haves byens havneregnskaber, dog ingenlunde for hvert år; men i virkeligheden mangler, som det senere vil fremgå, blot fem af disse regnskaber.⁴

Materialet i Ribe rådstuearkiv før 1660 omfatter dels en række længere eller kortere serier, dels mere spredt materiale. Vigtige er serierne af skattelister, hvortil på en vis måde knytter sig husaksterne fra 1657 og 1661, og pengemesterens kvittancebøger og

⁴ J. Kinch: Ribe bys historie og beskrivelse, 2, 1884, s. 826. Hans fragmentariske tal, s. 826–27, vedrørende øksneeksporten går igen hos Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 60, 1930–31), s. 184–85, Heinz Wiese und Johann Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung in nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert, Stuttgart 1966, s. 70, tabel 7, og så sent som hos H. K. Kristensen: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet i gammel tid. (Fra Ribe Amt, 18, 1972–74), s. 401.

regnskabsserierne pengemesterregnskaber, kærnerregnskaber, havnekærnerregnskaber, bytoldregnskaber, rådstuebøger over byens enge og jorder og fattigregnskaber, ligesom dombøgerne og to bind forpligts- samt vide- og vedtægtsbøger, hvortil kommer enkeltstående materiale som borgerskabsprotokollen, regnskaber for de såkaldte vin- og saltkompagnier fra 1620'erne samt de sikkert mere tilfældigt bevarede kopibøger og breve.

Skattelisterne findes for årene 1545–1660 og omfatter otte folio-bind med i alt ca. 180 lister, hvoraf enkelte dog kun udgøres af »hovedet«, med angivelse af dato for ligningen, størrelse m.m.⁵

Skattelisterne er egentlig ligningslister, idet de opregner personer med angivelse af det beløb, den enkelte er lignet til i forhold til de øvrige.⁶ I de første årtier har listerne et meget middelalderligt præg; personernes for- og efternavne er opstillet i to adskilte kolonner med det pålignede beløb i sk. eller mk. i en kolonne yderst til højre, og listerne giver ikke de forskellige yderligere oplysninger, man kan finde i de senere. Fra og med 1559 har listerne den opstilling og form, det præg, de skulle bevare indtil 1660.⁷ I de fleste tilfælde ser man talrige ligheder fra liste til liste, således at man kan slutte, at den nye er lavet med den foregående som mønster.⁸

Listernes personer er opdelt på de fire fjerdinge, byen var ind delt i: Første, Skt. Hans, Skt. Clemens og Sidste. Kun i fire af listerne forekommer enkelte gadenavne som overskrifter for en gruppe personer, nemlig i skattelisten maj 1567, hvor Skt. Hans fjerding har gadenavnet Sviegade, Skt. Clemens Slippen næst for Slots abildgård; i listen 22/11 1581, hvor Skt. Hans fjerding har navnene Sortebrødregade, Hundegade, Bispegårdsgade, Puggårdsgade, Sviegade og Grav sogn, Skt. Clemens fjerding Kongensgade og Sidste fjerding Første, Anden, Tredje og Fjerde Slippe; i listen 20/11 1594, hvor Første fjerding har navnene Peder Dovnsgade, Storegade, Stenbogade, Badstuegade, Klostergade og Hundegade; og i listen 1599, hvor Første fjerding har gaderne Mester Mads

⁵ Til skattelisterne slutter sig den nedenfor omtalte pakke Skatteregnskaber 1627, 1643–70 og en pakke Skatteregistre m.m. 1657–77.

⁶ To lister har dog de faktiske skattebeløb, nemlig 1622 22–25/9 og 1638 4/9.

⁷ Endda fra midt i 2. fjerding 1559. På flere punkter synes listerne at svare til lister fra Rostock, hvor man har bevaret ca. 120 lister fra årene 1378–1600, jfr. Johannes Schildhauer: *Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378–1569*. (Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag, Berlin 1961), s. 342–43.

⁸ Jfr. her også Schildhauer (se note 7), s. 343.

Højnes gade, Peder Dovns gade, Klostergade og Hundegade. Indsamling af adresser på personer i skattelisten for december 1640 har imidlertid afsløret, at personerne står efter matrikelnumre, og sammenligninger bagud med ældre lister viser, at dette også gælder for de ældste.

Dog sker der et par ændringer i listernes struktur ned gennem tiden. Iøjnespringende er det, at i listerne til og med maj 1567 har Første og Sidste fjerding kun 50–60 skatteydere, mens Skt. Hans og Skt. Clemens hver har ca. 300. Da gaderne ikke er anført, og da kildematerialet for dette tidsrum muligvis næppe tillader en bestemmelse af de enkelte personers adresse på samme måde som for 1640, kan forholdet kun oplyses ved en sammenligning mellem skattelisten fra maj 1567 og den nyindrettede liste fra december 1567, der for hver fjerding har en angivelse af dennes grænser, et udtryk for, at der netop må være sket en omlægning. Disse grænseangivelser viser, at fjerdingsinddelingen fra 1567 var den samme som den, man havde i 1640 og 1660. Sammenligninger af »ruterne« i de to lister fra 1567 viser, at ændringen omfattede en flytning af grænsen for de nordlige fjerdinge mod syd, fra Fiskergade-Sortebrodrægade-Badstuegade til Grønnegade-Torvet-Stenbogade-Hundegade. Ændringen gjorde skatteborgertallene i de fire fjerdinge mere ens, hvilket har været administrativt praktisk med de hyppige skatteudskrivninger under Syvårskrigen, og den afspejler formentlig en udvikling i byens struktur, med flytning af tyngdepunktet fra nord mod syd. Den anden forandring i listernes struktur kan iagttages i 1570–1580'erne, idet skattelisterne fra 1578, 1579 og 1585 for Sidste fjerdings vedkommende har skatteyderne i omvendt rækkefølge: man begyndte ved Nørreport i stedet for som ellers ved Pilleport.

Skal man bedømme de mange skattelisters værdi som kilder til belysning af folketal og befolkningens økonomiske og sociale struktur, er det nødvendigt at kende deres tilblivelsesmåde, indhold og pålidelighed.

En pakke med såkaldte skatteregnskaber 1643–1791 rummer hussøgningslister for 2. og 4. fjerding fra december 1643 og for 3. fjerding fra oktober 1661, og disse viser, at der forud for affattelsen af skattelisterne er gået undersøgelser i de enkelte huse. I skattelisten fra december 1642 tales om, at der 19/11 er gjort hussøgning, hvorefter Ribe bys borgere er lagt for skat, og mange små træk antyder, at hussøgninger også har været foretaget i forbindelse

med de ældste lister.⁹ Det bekræftes af, at det i listerne fra 1581, 1583 og 1585 anføres, at man ved siden af de to skatmestre i hver fjerding havde tre hussøgningsmænd, der skrev mandtalslisterne. Og det ses tydeligt af skattelisterne; således hedder det i maj 1567 om Enevold Nielsens inderst i 2. fjerding: »hans inderst, en ungkarl, løb bort, der de skrev, knægten hedder Knud«, og i listen 1604 er til Anders Andersen Ballum i 2. fjerding føjet: »Nok 2 piger, han sagde, at han gav dennem kost og løn«. Hussøgningsmændene snakkede med folk, når de var ude; om Anne Aagesdatter i 2. fjerding hedder det i listen fra 1604: »Og sagde hendes naboer, at hun havde taget en kvinde ind til sig med to små børn«. Og de så sig om; i adskillige lister møder man formuleringer som denne fra 1603: »Peder Svendsen, som tjente Ib Tornom, og noget hø lå ved skorstenen«; det er den stadige frygt for de ødelæggende ildebrande, der spøger her, og gav hussøgningsmændene til opgave også at kontrollere sådanne forhold.¹⁰

Skal man bruge skattelisterne til beregning af befolkningstal, er det nødvendigt at danne sig et indtryk af, hvilke persongrupper de indeholder, således at man kan nå frem til en multiplikator til brug ved sådanne beregninger.¹¹ Man må vide, hvilke borgere der var skattepligtige, og hvilke der var fri, og man må vide, om der er tale om skat af grundejendom og/eller erhvervsvirksomhed.

For Ribe-skattelisternes vedkommende synes det klart, at de pålignede beløb er udtryk for ligningsmyndighedernes – borgmestre og råds og organet de 24 mænds – opfattelse af den enkeltes økonomiske formåen, og heri indgik vistnok betragtning af såvel ejendom og gæld som erhvervsindtægt. En del personer, som embedsmænd, præster o.a., var almindeligvis fritaget for skat; men flere af disse forekommer sporadisk i listerne med ligningstallet 0. De øvrige skattepligtige optræder år for år i listerne. Analyser af disse synes at vise, at skattepligtige var alle, der var hovedpersoner i en husstand og ikke var gejstlige eller adelige.¹² En sådan husstand kunne

⁹ Også skatlisten 1648 2/3 nævner en hussøgning.

¹⁰ Jfr. Eds- og forpligtbog 1596–1639, sag nr. 34, 1597 26/6.

¹¹ Jfr. Hans Mauersberg: Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit, Göttingen 1960, s. 19.

¹² For et mandtal, »byens takst«, fra København 1627 regner J. A. Fridericia: Studier over Kjøbenhavns befolkningsforhold i det 17. århundrede, særlig omkring året 1660. (Hist. Tidsskr., 6. r. 2, 1889–90), s. 225 også skatteyderne = familiefædre = husstande.

bestå af et ægtepar eller en enlig mand eller enkemand eller en enlig kvinde eller enke plus ét eller flere børn og/eller én eller flere tjenestdreng eller -karle eller -piger og/eller én eller flere købmandslærlinge eller -tjenere eller håndværkslærlinge eller -svende. Personer, der ikke havde en selvstændig husstand, blev altså ikke sat i skat; var de selvstændige, optræder de i skattelisterne, også selv om de boede til leje i et hus sammen med ejeren eller lejereren som inderster. Man har imidlertid ikke altid været helt konsekvent; således kan vævepiger, ansat hos en væver, være anført i listerne.¹³ Voksne børn, der boede hos forældrene, optræder tilsyneladende ikke, heller ikke om de også var et stykke op i årene og var gift.¹⁴ Til gengæld forekommer nu og da personer, som man ikke skulle vente at finde; i 1590 nævnes under 3. fjerding »4 hollænderkvinder i Christen Langes hus«, og i oktober 1644, under den svenske besættelse, optræder under 3. fjerding som inderst »en svensk hore, Anne«; de sættes dog alle til 0 sk. og er måske blot kommet med, fordi man har registreret alle beboere. På samme måde kan der forekomme navne på en gruppe personer, der ikke skulle med, fordi de ikke betalte skat under byen, nemlig præsterne, og det samme gælder andet kirkeligt personale, som organister, klokkere, orgeltrædere; desuden personale på Riberhus, som slotsskriveren, kældersvenden, håndskriveren, skrædderen, kokken osv., og en del embedsmænd og bestillingsmænd, som byskriveren, byfogeden, havnekammeren, byens instrumentister, alle ofte noteret, men med ligningstallet 0 sk.;¹⁵ også adelige forekommer nu og da, ligeledes sat til 0 sk., formentlig fordi de ejede huse i byen.

De navne, man møder i skattelisterne, synes som nævnt at være navnene på familiernes overhoveder; det er selvstændige personer, mens børn, svende, lærlinge og tjenestefolk ikke forekommer. I almindelighed angiver et personnavn dermed samtidig en bolig, der normalt har været et hus eller en bod.¹⁶ Boede en person til leje hos en anden, er der som regel i listens margen et »I«, der står for

¹³ Jfr. Kinch (se note 4), s. 688.

¹⁴ Således købmanden Hans Friis, der første gang optræder i skatlisten nogle dage efter faderens død i 1618; han var da 31 år gammel og var nogle måneder tidligere blevet gift.

¹⁵ Jfr. Eds- og forpligtelsesbog 1596–1639, sag nr. 230, 1614 12/12 og 246, 1615 19/12.

¹⁶ Jfr. lignende forhold for København: Fridericia (se note 12), s. 238.

»inderst«. Der forekommer dog eksempler på, at to selvstændige personer har boet sammen i ét hus.¹⁷

Udgangspunktet for ligningernes grundlag, hussøgningslisterne, har været matrikelnummeret, grundarealet. Man har spurgt: hvem bor her, ejer eller lejer og vedkommendes inderster, og hvor meget skal de lignedes til. Øde huse blev, i hvert fald ofte, registreret og angivet med 0 sk., og stod der en stald på arealet, blev også dette angivet med et vedføjlet 0 – ejeren boede jo andetsteds.

Med den manglende konsekvens sker det dog, at en mand anføres med sin kone, en far med søn eller sønner, en kvinde med sønner eller døtre, en søn med sin mor som inderst, en bror med to søstre som inderster, en mand sammen med sin svoger osv.¹⁸ Endda tjenestefolk forekommer. At en kvinde optræder i skattelisten, er ikke ensbetydende med, at hun er enke eller enlig; traf de mænd, der skrev hussøgningslisterne, ikke manden hjemme, kunne konen blive anført.¹⁹

Løfte om skattebetaling var en betingelse for tilståelse af borgerskab, retten til at drive næring. Men også personer, der ikke havde løst eller ikke kunne løse borgerskab, herunder kvinder, var skattepligtige og optræder derfor i skattelisterne. Det udtrykkes i et pengemesterregnskab fra 1578, der som indtægt opfører 1 daler, »opbårn af en Karen Christensdatter ved navn neden i Horsfold, som boede i en landskrædders hus, for hun havde været her imod borgmestre og råds befaling og ville hverken give skat eller anden byens tyng«. Når f.eks. skattebogen med skattelisterne 1632–37 på titelbladet har betegnelsen »Riber bys skattebog, hvorudi indskrives hver borger sin skat, som de bliver takseret for«, er der tale om betegnelsen borger i betydningen »indbygger« og ikke »én, der har løst borgerskab«.

Skattelisternes formål er at opregne navnene på skatteyderne med det pålignede beløb for hver enkelt. Men ligesom mange ældre administrative akter kan de nu og da helt tilfældigt oplyse andre forhold. Som nævnt er det i mange lister mere eller mindre fuldstændigt ved et »I« i marginen angivet, hvem der boede til leje hos

¹⁷ Således skattemåne 1640 19–21/12, 2. fjd., nr. 185 og 186, 3. fjd., nr. 61 og 62.

¹⁸ Eksempler skattemåne 1581 og 1652 16/11, 4. fjd., nr. 5.

¹⁹ Skattemåne 1646 23/11, 1. fjd., nr. 52.

nogen, der boede i et hus.²⁰ I et par lister, fra 1578 og 1581, er det ved et »E« i marginen angivet, hvilke huse der hørte en eng til.²¹ I listen fra maj 1567 er med ordene »y krig« betegnet de mange borgere, der deltog i Frederik 2.s syvårskrig. Og ofte får man en bemærkning om en persons familieforbindelser, fødested, udseende, fysiske forhold og lignende, og nidkært blev det bemærket, når en pige var blevet »lokket« eller beligget.

I adskillige tilfælde kan skattelisternes angivelser af personer være noget mangelfulde; måske nævnes blot »hans søn« eller »hendes søn«, »Nis Baslunds svoger«, »to vævepiger«, »Mette N.«, »en hollænderkvinde og hendes datter«, »Katrine, som tjente på Slotet« osv. Små personer gjorde man ofte kun lidt ud af. Det gælder også for skolens disciple, som vi får et par glimt af i listen fra 1567, i dens pudsige, lidt nedladende formuleringer: »4 boder af mag. Jenses, er fulde af degne« og »en bod, er fuld af degne«.²²

Skrækken for hussøgningsmændene, grundpillerne i byens skattesystem og tillige kontrollanter af, hvem der opholdt sig i byen, fik flere gange folk til at stikke af, når der »blev skrevet«. Formentlig har dog ikke mange undgået listerne. Det antydes af listen for november 1640, der ansætter Hans Snedker i Fiskergade til 6 sk. og fortsætter »I[nderst] forfulgte de«.

Ved bedømmelsen af værdien af skattelisternes ligningsbeløb eller takseringer ville det være værdifuldt at vide, hvorledes ligningsmyndighederne er nået frem til de enkelte tal. Men vi véd blot, at det var borgmestre og råd og de 24 mænd, der hver gang mødtes og i løbet af 2–4 dage fastsatte ligningstallene for de enkelte skatteydere med henblik på den forestående udskrivning. Analyser af tallene, gennemgang af enkelte personer år for år og sammenligninger med konkrete løn- og indtægtstal og med tallene i et stort antal skifter viser dog, at der har været et vist system i ligningen.²³

Det er her nødvendigt at forstå, hvad det er, ligningstallene for

²⁰ At disse kunne have en noget løs tilknytning til byen fremgår af formuleringer som: Inderster: to drenge af Sønderho, og: Gunder Hansen på Fanø: Skatteliste 1631 13–19/12.

²¹ Skatteliste 1578 (kun i $\frac{2}{3}$ af 1. fjdg., så vist opgivet), 1581; i listerne 1584–97 anføres i teksten en del enge.

²² Skatteliste 1567 19/5, 3. fjdg.

²³ Vil fremgå af det i note 1 anførte arbejde.

de enkelte skatteydere betyder, idet en klarlæggelse af dette forhold yderligere er en forudsætning for at kunne anvende skattelisterne ved analyser af de forskellige befolkningsgruppers økonomiske og dermed også i væsentlig grad sociale placering. Listernes ligningstal for de enkelte personer omfatter for perioden 1545–1660 lige tal mellem 0 og 480 sk., idet tal over 32 sk. er forholdsvis sjældne, og tal over 88 sk. efter 1620'erne overhovedet ikke forekommer, formentlig på grund af den økonomiske nedgang og muligvis også, fordi de højttakserede med de stadig øgede skatteudskrivninger fra denne tid har sikret sig en nedsættelse af de højere ligningstal. Ligningstallene var det direkte grundlag for skatteudskrivningen, idet det samlede ligningstal for byen divideret op i det beløb, der skulle udredes i skat til kongen eller til byens behov, gav det faktortal, skatten skulle udredes med i forhold til ligningstallene for de enkelte skatteydere. Der var her i 1500'årene ofte tale om en enkelt årlig dobbelt eller firedobbelt skat, men i krigstider og i de økonomisk og finansielt vanskelige tider efter 1620 fik man en langt hyppigere og højere skatteudskrivning, med op til 180-dobbelte skatter. Dette er af betydning, når man på grundlag af de mange bevarede skattelister vil beregne skattebyrdens størrelse, mens det relative forhold mellem ligningstallene for de enkelte skatteborgere er afgørende, når man vil analysere de forskellige befolkningsgruppers økonomiske og sociale stilling; det må dog her bemærkes, at sammenligninger mellem skatteligningstallene og konkrete løn- og formue-tal viser, at skattebyrden har hvilet langt tungest på de mindre indtægter og formuer, således at man må konstatere, at der ikke har været tale blot om en proportional, men ligefrem om en degressiv skat.

I Landsarkivets registratur over Ribe rådstuearkiv er de her omtalte lister betegnet som hørende til statsskatteopbørselen. Imidlertid har de ikke været beregnet for denne alene. De har dannet grundlag for den samlede skatteudskrivning, og magistraten har så selv forvaltet de indkomne beløb, sendt krævede beløb til Rentekammeret og anvendt de resterende beløb til byens eget behov. Her er listernes overskrifter med angivelse af ligningsdatoer, skatternes størrelse og formål m.m. af væsentlig værdi også for en samlet vurdering af tidens skatteudskrivning, forholdet mellem skatter til kongen, til byen og til fjendtlige besættelseshære m.m. Materialet bidrager til en forståelse af regeringens skattebreve og afslører f.eks. omfanget af den skat, der i 1619 blev udskrevet til hjælp ved Halm-

stads genopbygning efter branden, en skat, hvis størrelse ellers ikke er kendt.²⁴

En vis tilknytning til skattelisterne har de såkaldte *hustakster* fra 1657 og 1661. I Rentekammerarkivet i Rigsarkivet findes en pakke »Kommissionsakter vedr. taksation til matriklen af købstæder i Viborg, Århus og Ribe stifter, 1661–62«;²⁵ men fra Ribe stift rummer pakken alene taksationer fra Varde, Kolding og Vejle. Når taksationen fra Ribe mangler, må det skyldes, at der i Ribe rådstuearkiv findes ikke blot en kopi, eller måske et forlæg, men også et underskrevet eksemplar, der formentlig er originaleksemplaret.

Hustaksten fra 1657 fortæller selv, at den er blevet udarbejdet af otte uvildige dannemænd, der blev udnævnt 25/3 1657 på rådhuset af borgmestre og råd, efter Odense-stændermødet i februar samme år, hvor det blev bestemt, at alle købstædernes ejendomme skulle vurderes.

Hustaksten fra 1661 er udarbejdet 8/8 af tolv personer udnævnt af borgmestre og råd. De to eksemplarer er ikke helt identiske. Det underskrevne eksemplar synes at være lidt senere end det andet, ifølge tilføjelserne; det anfører vurderinger for de enkelte ejendomme samt opsummering for hver af de fire fjerdinge, haverne på Holmen m.m. og staldene uden for Nørreport; desuden har det en opgørelse over udgifter; alle beløb er i sletdaler. Det andet eksemplar har kun opsummering af vurderingerne for stalde samt totalt; det har ingen udgifter; beløbene er de samme som i originalen, men de er her i rdl. Dette er et problem; intet afslører, om beløbene i originalen i virkeligheden også er i rdl., eller om man i dette eksemplar mekanisk har nedsat alle vurderinger med en tredjedel gennem ændring af møntenheden fra rdl. til sldr.

Hustaksten anfører de enkelte ejendomme i samme rækkefølge som skattelisterne, altså efter matrikelnumre, med angivelse af, om de er beboet eller står øde og ruineret. Den anfører beboer og ejer og beboerens erhverv samt det beløb, ejendommen er vurderet til. Materialet giver os den tidligste mulighed for en temmelig fuldstændig analyse af erhvervs- og bolig- og grundejendomsforholdene, idet listen ikke blot giver erhvervsbetegnelser, men også anfører,

²⁴ Jfr. V. A. Secher: Forordninger, recesser og andre kongelige breve, 3, 1891–94, s. 602.

²⁵ RA. Rentekammerarkivet, 311.71. Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første enevoldskonger 1660–1700, 1941, s. 36–39, jfr. 384, kender da også blot taksationerne fra de nævnte tre byer.

hvad den pågældende ernærer sig ved. Der gives således også oplysninger om, hvem der ernærede sig ved spinden, vævning, ølbrygning, budtjeneste m.m., hvilket for tidligere perioder blot ufuldstændigt og kun indirekte kan oplyses.

I hustaksten anføres ikke blot huse og boder, men også tilliggende enge og agerjord samt stalde, abildhaver og jordstykker i byen, således at man også kan vurdere betydningen af stalde og haver.

Et på flere måder meget vigtigt materiale har man i en gruppe *regnskaber*, der i lange rækker er bevaret for en stor del af perioden 1550–1660, mens hovedtallene for en del af dem, der er tabt, kendes fra de nedenfor omtalte kvittancebøger.

De mange regnskaber er ført af mange forskellige personer og udviser store forskelle i kvaliteten. Nogle er omhyggelige, overskuelige, smukt og sirligt skrevet med en god opstilling, andre er sjuskede, uordentlige, rodede.²⁶ De fleste af tidens regnskaber er skrevet på knækket folio, men der forekommer også adskillige i folio. De bedste regnskaber synes ført af de større købmænd, der lige som andre borgere gerne havde bestillingen som kærner et enkelt år. De har flere gange opstillet meget overskuelige regnskaber, således benyttet et kolonnesystem ved sidens højrekant til notering af sletdaler, mark og skilling.²⁷

I almindelighed volder mangelen på en klar og fast kontoopdeling store vanskeligheder for udnyttelsen af de lange rækker af mere omfattende regnskaber, som pengemester- og kærnerregnskaberne. En omstilling af en større del af det enorme antal poster er næppe overkommelig.

Ved opstillingen af regnskaberne har det upraktiske romertalsystem ikke undgået at volde regnskabsførerne vanskeligheder ved sammentællinger. I anden halvdel af 1500'årene begyndte vel det mere praktiske arabertalsystem at vinde indpas; men overgangen skete på en tøvende, tilfældig måde, og der er næppe tvivl om, at der har skullet et generationsskifte til, før arabertallene blev enerådende i regnskaber.²⁸ I overgangstiden møder man talrige sam-

²⁶ Kærnerregnskabet 1570 er uordentligt, 1581 har ingen datoer osv.

²⁷ Således kærnerregnskaber 1595 og 1616.

²⁸ Man ser en karakteristisk vaklen; skattelisten 1596 har romertal både i ansættelserne og sammentællingerne, 1597 har arabertal i sammentællingerne, 1600 igen romertal; 1606 er hele listen med arabertal, 1607 igen med romertal.

menblandinger af de to systemer, hvilket ikke gør arbejdet med regnskaberne nemmere. Således foretog Christen Nielsen i sit kæmnerregnskab for 1558 følgende kalejdoskopiske opgørelse over sine indtægter:

Christen Niensens egen opgørelse:	her omregnet:			
	daler	mk	sk	hvid
XIIII daler	14	0	0	0
iiij snes daler	50	0	0	0
1 mk	0	1	0	0
xvij dal. xj sk. 2 alb.	17	0	11	2
xviiiij dal.	19	1	8	0
Summa summarum ct 1 iiij sk. 2 alb.	101	0	3	2

En sammenblanding af det gamle system med gennemstregning af et romertal for at angive fratrækning af $\frac{1}{2}$ ($j = \frac{1}{2}$, $x = 9\frac{1}{2}$) og det ny talsystem med mulighed for angivelse af brøker var det også, da man fandt på at skrive f.eks. $31\frac{1}{2}$ som $\frac{1}{32}$; da andre på samme tid bruger brøktalsystemet i den almindelige betydning, kan disse former virke forvirrende.²⁹

Uordentlighed ved regnskabsførelse kan naturligvis have præget regnskabers indhold. I almindelighed kan dette ikke iagttages, eller som oftest vil mangler være blevet opdaget ved revisionen, der for mange regnskabers vedkommende skete på den måde, at de »blev hørt« på rådhuset af borgmestre og råd og de 24 mænd, for kirke-regnskabernes vedkommende eventuelt også af sognemændene. Det forekommer dog, at en mangel endnu direkte fremgår af et regnskab; i magister Niels Gluds kirkeværgeregnskab for Ribe Domkirke for årene 1600–02 findes under indtægter ved slutningen af året 1601 følgende post: »Item findes i mag. Anders Vedels bog, at han skulle have sendt med sal. Niels Klokke: 30 sldr.«³⁰ Dette beløb er indføjet efter at regnskabets sum er talt sammen, idet denne sum er blevet rettet. Måske er fejlen blevet fanget ved revisionen, hvor Anders Sørensen Vedels regnskabsbog vel har været

²⁹ F.eks. pengemesterregnskab 1573, kæmnerregnskab 1580.

³⁰ Ribe Domkirkes regnskaber, Ribe bispearkiv, Landsarkivet for Nørrejylland.

fremlagt, og forholdet vidner om de kontrolforanstaltninger, der kan have været knyttet til regnskabsaflæggelse.

At der imidlertid kan ligge usikkerhedsmomenter i de gamle regnskaber, giver nogle hæfter med revisionsantegnelser til pengemesterregnskaberne for årene 1632–54 et indtryk af.³¹ Der var i 1654 opstået strid mellem magistraten og borgerskabet om byens finansforvaltning, og man må have haft formodninger om, at der kunne være uregelmæssigheder med disse regnskaber, der var redogørelser for forvaltningen af meget betydelige beløb. Der er ikke tale om, at man har haft søgelyset rettet mod en enkelt pengemester, for i den nævnte periode fungerede hele fire efter hinanden. Revisorerne har sammenlignet denne årrækkes regnskaber med borgerskabsprotokollen, byens eng- og jordebog, byens skattebøger, slotsskriverens og Rentekammerets skattekvitteringer m.m. og fundet, at en del borgerskabspenge og mark- og englejeindtægter ikke var blevet indført af pengemesteren i hans regnskab, ligesom en del skatteindbetalinger fra skatmestrene og skatteudbetalinger til slotsskriveren, Rentekammeret m.m. ikke var blevet indført med det rigtige beløb. Der er bevaret en afskrift af revisionsantegnelserne for årene 1632–40 med pengemesteren Morten Lassen Hillerups bemærkninger til antegnelserne, der netop for hans vedkommende var de alvorligste.³² Man ser her stadige bortforklaringer: denne eng var blevet tilstået gratis, dette beløb har han ikke modtaget og derfor heller ikke kunnet skrive til indtægt osv., men da man ikke kender revisorernes svar, er det ikke muligt at se, hvad der i virkeligheden lå bag hele dette revisionsarbejde, om der var tale om bedrageri eller blot en dårlig administration.³³

Usikkerhedsmomenter i datidens regnskaber kan også fremkomme ved, at man ikke havde nogen forståelse for det rigtige i at holde forskellige regnskaber adskilt, her især offentlige og private. De store mangler, der blev konstateret i toldkassen i forbindelse med to tolderes død i 1643 og 1650, er sikkert fremkommet på denne måde, og i købmanden Hans Friis' private regnskabsbøger ser man

³¹ Jfr. Kinch (se note 4), s. 390–94, og Peter Adler: Ribe by under krigen 1657–1660. (Skoleprogram Ribe Katedralskole, 1838), s. 3–8 (der dog fejlagtigt taler om »revisionsantegnelser til kæmnerregnskaberne«).

³² Kinch (se note 4), s. 393, hævder urigtigt, at der ikke findes besvarelser til antegnelserne til de ældre regnskaber.

³³ De pågældende pengemestres senere skæbne synes ikke at belyse forholdet, jfr. Kinch (se note 4), s. 427–31, 431–32, 253–54, 383–84.

et stort antal indførsler vedrørende hans virksomhed som forstander for fattiggilden.³⁴

I forbindelse med regnskaber har det været diskuteret, hvad der ligger i ordet »item«, det latinske ord for »ligeledes«, der ofte forekommer i 1500–1600-årenes regnskaber. Det har været hævdet, at ordet i begyndelsen af regnskaber er udtryk for, at der var tale om en kontinuitetsforestilling med tidligere regnskaber, et bevis på, at det pågældende regnskab var en fortsættelse af et tidligere, hvilket skulle kunne have en sammenhæng med, at regnskabsperioden i 1500-årenes begyndelse endnu ikke lå fast.³⁵ I regnskaber fra Ribe fra anden halvdel af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene forekommer ordet adskillige gange anvendt på en måde, der viser, at det intet betyder, men blot er en tom formel, af samme art som senere tiders dobbeltkors på lægerecepter.³⁶ I 1582 begyndte en Riber sit regnskab som dette års kærner, for perioden Skt. Peders dag 1582 til samme dag 1583, således: »Item haver Peder Trellund antvortet . . .«, og de to følgende linjer lyder: »Item nok antvortet Rasmus skriver mig . . . Noch antvortet Las Sørensen Nollund mig . . .« På omslaget af sit pengemesterregnskab for året 1584, fra 21/12 1583 til 22/12 1584, skrev Laurids Tøgersen: »Item indtægt og udgift på pending på Riber bys vegne . . .« Det lille betydningløse ord var en bekvem indledning, der lå i pennen. Således også for købmanden Niels Grisbeck, da han tre år efter notatet i sin optegnelsesbog om den vigtige begivenhed, da han løste borger-skab, igen skulle notere en tildragelse af betydning for ham: »Item den 3. pinsedag anno 1583, som var den 21. maj, blev jeg og Kirsten trolovet . . .«³⁷

I væsentlige dele af rådstuearkivets regnskabsmateriale er der en betydelig grad af sammenhæng. Ved at følge posterne i flere regn-

³⁴ Hans Friis' regnskabsbog 1631–50, s. 35b; 87a-b, 247a; 112a, 234a-b; 137a; 138a; 139a-b, 239b; 145b; 176a; 203a-b, 289a; 227b; 248b; 253b, X-arkiver 396-2, Landsarkivet for Nørrejylland.

³⁵ Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale fra begyndelsen af det 16. århundrede, 1971, 1, s. 83–84, jfr. s. 40 og 44.

³⁶ Jfr. også Axel Grandell: Äldre redovisningsformer i Finland. En undersökning av den företagsekonomiska redovisningens utveckling i Finland intill 1800-talets slut, Helsingfors 1944, s. 163.

³⁷ Niels Grisbecks og Hans Friis' regnskabs- og notatbog 1602–1650, s. 375, X-arkiver 397, Landsarkivet for Nørrejylland.

skaber får man et indblik i, hvorledes byens regnskabsvæsen har fungeret, og for en forståelse af regnskaberne er en oversigt over regnskabsvæsenet nyttigt.³⁸

Byens hovedindtægter, indtægterne af skatteopkrævningen, leje af enge og jorder, huse og byens teglovne samt borgerskabspengene, gik til byens pengemester, mens mindre indtægter, som jordskyld, stadepenge ved markeder, til tider også borgerskabspenge, opkrævedes af byens to kæmnere, og havneindtægterne, søtønde-, kabe-, bro-, pramleje-, vægt- og kranpenge, opkrævedes af havnekæmneren eller kranmesteren, der som delefoged også havde indtægterne fra retsbøder, sagesald.³⁹ Pengemesteren lod enten selv indtægterne gå videre eller lod dem gå til borgmestre og råd, der igen lod dem udbetale til forskellige embeds- og bestillingsmænd, der havde brug for penge til forvaltningen af deres sagområder: kæmnerne, der forestod bygge- og reparationsarbejder, udbetalte arbejds lønninger til håndværkere og arbejdsfolk; havnekæmneren, der i dårlige eller uheldige år ikke af indtægterne kunne få dækket sine udgifter til søtønder og kabes m.m., reparationer eller fornyelse af byens pramme, kranen m.m.; og ugepengeuddelerne, de to mænd, der forestod uddelingen af understøttelser til fattige. Selv betalte pengemesteren skatterne til Rentekammeret, lønninger til verdslige og gejstlige embedsmænd, vognægter, budpenge, fortæring til embedsmænd på rejser, renholdningsarbejder m.m.

For alle regnskaber fik regnskabsførerne efter revisionen en kvittering, en kvittans. De fleste af disse kvittanser kendes fra årene 1569–1633 og 1654–92 gennem *pengemesterens kvittancebøger*, kaldet *Regnskabsbøger for byen*, der også kan være en stor hjælp ved identifikation af regnskaber uden betegnelser.

Rækken af *pengemesterregnskaber* går helt tilbage til 1566, men

³⁸ Om byregnskaber fra Malmø 1517–1650 og deres indhold og form, se Nils Västhagen: *Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och försärbokföring*, Lund 1950, s. 19–29; fra Helsingør, se Sjællandske rådstuearkiver (se note 2), s. 44 ff.

³⁹ Havnekæmnerembedet blev oprettet 1595 ved sammenlægning af opkræverfunktionerne for de nævnte afgifter; 1569–94 kranpengene og indtil 1591 vægtpengene opkrævet af stadsbudene; 1592–94 en særlig vægtpengeopkræver, indtil 1594 særlige prampenge- og tøndepengeopkrævere.

er først fra 1577 nogenlunde fuldstændig.⁴⁰ Da det enkelte års overskud eller underskud blev overført til det følgende år, kendes hovedtallene for flere tabte regnskaber fra det foregående eller følgende års, og rækken kan yderligere suppleres med tallene fra kvittancebøgerne.

Pengemesterregnskaberne er temmelig omfattende. Hvert års regnskab består af to tykke hæfter i knækket folio, et for indtægter og et for udgifter; i 1640–1650'erne er de dog svundet meget ind og rummes nu i et enkelt hæfte. Terminen er som regel en dag i december; med regnskaberne for 1587, 1588 og 1589 nåede man dog hen til marts i det følgende år, før man fik skiftet til det ny regnskab, i 1594, 1595 og 1596 nåede man ind i det følgende års januar. En pengemesters død eller afgang kunne naturligvis medføre uorden i terminen; det var netop tilfældet efter Laurids Baggesens død i august 1655, hvor et par af de efterfølgende regnskaber synes at lappe ind over hinanden.

Indtægterne omfattede borgerskabspenge – der også anføres i borgerskabsprotokollen – sagefald, skatter, mark- og engpenge – også kendt fra eng- og jordebøgerne – samt tøndepenge, også kendt fra havnekæmnerregnskaberne. Udgifterne omfattede skatter til regeringen i København, lønninger til byens embedsmænd, præsterne o.a., budløn og vognleje, udførte arbejder, indkøbte varer og materialer, kost til kongens tjenere med ærinde til byen, almisser til fremmede, udbetalingerne til kæmnerne, eventuelt havnekæmneren m.m.

Helt tilbage til 1548 kendes *kæmnerregnskaberne*; men for den ældste tid er der en del huller i rækken, nemlig for årene 1550–57, 1564, 1568–69 og 1575–76, og fra en del år i 1560–1570'erne har man kun det ene af de to årlige regnskaber fra hver af byens to kæmnere; derefter er det for tiden indtil 1660 kun ganske enkelte regnskaber, der er tabt. I alt har man således mere end 170 kæmnerregnskaber fra denne periode. Med få undtagelser er de alle skrevet på knækket folio. Terminen er Skt. Peders dag (Petri cathedra, 22/2), og denne termin er som regel overholdt; sandsynligvis har man benyttet Skt. Peders dag som termin i hvert fald

⁴⁰ Til pengemesterregnskaberne knytter sig Antegnelser til pengemesterregnskaber 1632–55; og Borgmestre og råds regnskaber, 1643–61, der redegør for beløb, der af magistratsmedlemmer blev forvaltet uden om pengemesteren.

siden 1514.⁴¹ Man fik altså ikke i Ribe et regnskabsår fra nytår til nytår i overensstemmelse med Christian 4.s forordning af 1619.⁴²

Hver af byens to kæmnere, kægneren til Nørreporten og kægneren til Sønderporten, førte deres eget regnskab. De fik størstedelen af deres indtægter fra pengemesteren via borgmestrene, men havde dog selv mindre indtægter fra udlejning af byens huse og boder og skranken på torvet, fra stadepenge i de to årlige markeder, fra byens jordskyld m.m. Udgifterne omfattede arbejdslønninger og materialer i forbindelse med byggearbejder og reparationer, på rådhuset, byens huse og boder, møllerne, Skibbroen, broerne, dæmninger, teglgården, sognepræsters og kapellaners boliger, desuden vognægter, underhold af kongens sendebud, bevogtning af fanger m.m.

Kvaliteten af kægnerregnskaberne er stærkt svingende, en naturlig følge af, at de er skrevet af næsten lige så mange personer, som der er regnskaber.⁴³ Formentlig vil de kunne danne grundlag for en vis vurdering af regnskabskyndighed og regnskabspraksis i en ikke ubetydelig del af den erhvervsudøvende befolkning. Man ser store forskelle i opstilling, overskuelighed, opdeling på kontoer eller bestemte emner, udførelighed, datering eller ikke datering af poster osv. Mange regnskaber anfører en mængde detaljer og biomstændigheder ved udførte arbejder, forholdene, der har nødvendiggjort dem, formålet med udbetalinger m.m., og formentlig få kilder, bortset fra tingbøgerne, lader en iagttager komme så nær ind på datidens samfund.

Værdifulde i flere henseender er *havnekægnerregnskaberne*, havnekægnerens eller den såkaldte kranmesters regnskaber, der er bevaret fra og med 1596, kun med huller 1604, 1632, 1637, 1639 og 1650. Havnekægneren varetog udlægningen af søtønder og kabler til brug for skibsfarten, han opkrævede bropengeindtægterne og han stod for byens pramme til varetransport på åen og for byens vægt og kranen på skibbroen. Til dækning af udgifterne opkrævede

⁴¹ Ditlev Hansen Guldsmeds håndskrift 1603 (Det kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 1353,4^o) har blandt en række aktstykker under 1514 3/2 et kontraktbrev mellem borgmestre og råd og al almue, der fastsætter, at kræmmere skal gøre regnskab Skt. Petri ad cathedrum; kræmmere må være en fejl for kægnerne.

⁴² Jfr. P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's tid til enevældens ophør, 1900, 1, s. 42.

⁴³ Kun i få tilfælde var den samme person kægner mere end et år.

han en række afgifter af skibe og varetransport, nemlig tøn- og kabepenge, der kendes i hvert fald fra 1545, bropenge, der indførtes i 1594 efter byggeri på Skibbroen, øksnepenge af øksne, der eksporteredes søværts, prampenge, der kendes i hvert fald fra 1559, vejer- og kranpenge samt afgift af byens »skruer«, vistnok donkrafte, som skipperne benyttede, formentlig når de skulle sætte deres skibe på land.⁴⁴

Terminen for regnskaberne, der er på knækket folio og omfatter et eller to hæfter pr. år, med indtægter og udgifter eller samlet, er som regel en dag i december.

Bytoldregnskaberne er fra byens egen told, den såkaldte revier-told. Toldafgifter opkrævedes normalt af toderen og/eller herskabsfogeden, der begge var kongelige embedsmænd, hvorfor deres regnskaber ikke findes i rådstuearkivet.⁴⁵ Når man derfor i dette træffer toldregnskaber, skyldes det et særligt forhold. I et forsøg på at ophjælpe skibsfarten fik byen i maj 1639 tilladelse til at opkræve en række afgifter til sit reviers, dvs. åløbets forbedring.⁴⁶ Afgifterne var meget sammensatte, svarede dels af fartøjerne, dels af varerne og for disses vedkommende både efter vægt og værdi. Reviertoldregnskaberne er derfor et værdifuldt materiale til belysning af skibsfarten og til en vis grad vareomsætningen, idet man har regnskaber for alle årene mellem 1639 og 1671, med undtagelse af årene 1644–46, hvor toldafgifterne vel på grund af krigen ikke er blevet opkrævet.

Terminen for regnskaberne er for tiden indtil 1643 Philippi Jakobi dag, 1/5, fra 1647 nytår.

For revier-toldregnskaberne synes der ikke at være det problem med varernes transportretning, som man møder ved toldregnskaberne fra Gottorp.⁴⁷ Ribe lå nær grænsen mellem Nørrejylland og hertugdømmet Slesvig, og toldregnskaberne synes at registrere et

⁴⁴ Tønpenge: Peter Adler: Bidrag til skildring af byen Ribe i de forrige århundreder. Skibsfart og handel. (Skoleprogram Ribe Katedralskole, 1842), s. 5–9 og bilag, s. 99–100. Bropenge: Rådstuebog over enge og jorder 1544–96, s. 81a, 1594 28/2, jfr. Papirbrev 1523–1663, 1603 27/6, og Kancelliets brevbøger 1603–1608, udg. af Rigsarkivet 1915, s. 44. Prampenge: Adler, s. 22–24.

⁴⁵ Om bevarede fragmenter af toldregnskaber fra Ribe, se Registrant 108 B, nr. 168, Rigsarkivet.

⁴⁶ Kancelliets brevbøger (se note 44) 1637–1639, 1944, s. 624, 761, 953, 975, jfr. Secher (se note 24), 5, 1903, s. 12, 111.

⁴⁷ Enemark (se note 35), 1, s. 98–107.

punkt i strømmen af sydgående danske landbrugsprodukter som øksne, heste, korn, smør m.m. og nordgående industrivarer og råvarer, som vin, klæde, krydderier, frisk salt, humle m.m.

Rådstuebøger over byens enge og jorder registrerer lejeindtægterne af det betydelige antal marker og enge, som Ribe by ejede i det nærmeste opland, og som hvert år blev udlejet til byens borgere, helt overvejende købmændene og her især dem, der handlede med øksne. Udlejningen skete hvert år omkring Skt. Peders dag, 22/2, formentlig efter en slags auktion, hvorefter de enkelte marker og enge opførtes i byens bog sammen med lejernes eller fæsterens navne og lejebeløbene. De bevarede eng- og jordebøger, tre bind for perioden 1544–1672, muliggør, at man i detaljer kan følge den kreds, der udnyttede byens jorder, mens lejesummerne formentlig ret nøje afspejler konjunkturerne og mark- og engnavnene viser udviklingen i byens jordtilliggende.⁴⁸

Fattigregnskaberne er noget komplicerede, dels fordi der var fattigkasser og i årene 1630–43 en særlig opkrævning af fattigbidrag hos de mere velstående borgere, dels fordi adskillige personer opkrævede eller uddelte pengene.⁴⁹

Den mest betydelige fattigkasse var Gilden, hvorfra der er bevaret en halv snes af forstanderens regnskaber fra årene mellem 1603 og 1658, mens hovedtallene kendes for tiden 1581–1633 og 1654–57 fra pengemesterens kvittancebog. Indtægterne stammede fra jordskyld, udlejning af huse, jordstykker og enge m.m. og renter af kapitaler, og de blev brugt til køb af lærred, vadmel, træsko m.m. til uddeling blandt fattige, til begravelshjælp og til økonomisk støtte.

Den anden fattigkasse var Blokpengene, betegnet således, fordi den næsten udelukkende fik sine indtægter af blokkene, nogle svære bøsser, der var opstillet i Domkirken og Skt. Katharinæ Kirke. Pengene blev forvaltet af én af borgmestrene, og der er bevaret

⁴⁸ Til *Rådstuebøger over enge og jorder* slutter sig til dels Fortegnelse over, hvem Ribe engskifter og holme tilhører, 1626–75, og Dokumenter vedrørende damskifterne, 1583–1864.

⁴⁹ Til disse regnskaber slutter sig Diverse dokumenter vedrørende fattigvæsenet, 1602–1803; og Protokol over fundatser, legater, pantebreve etc., fattigvæsenet vedrørende, 1623–1787. Når P. N. Frost i *Historisk-statistisk Månedstidende for Ribe stift*, jan. 1838, s. 3, hævder, at egentlige regnskaber over indtægt og udgift til de fattige ikke findes før 1708, er dette, som det fremgår, ikke rigtigt.

godt en snes regnskaber fra årene mellem 1606 og 1655, mens hovedtallene kendes fra pengemesterens kvittancebøger for årene 1598–1632 og 1654.

Indtægterne fra blokkene blev af borgmesteren leveret videre til de to ugepengeuddelere, der uddelte pengene til fattige, dels på rådhuset lige før jul, dels i faste beløb til bestemte fattige hver uge året igennem, de såkaldte ugepenge. I flere tilfælde fik de dog også beløb fra Gilden. Ugepengeuddelernes regnskaber er bevaret for en snes år mellem 1602 og 1659. De to uddelere stod for henholdsvis Første og Sidste fjerding og Skt. Hans og Skt. Clemens fjerding; deres regnskaber anfører i alfabetisk orden på fornavne navnene på de understøttede personer med angivelse af det uge for uge uddelte beløb.

En særlig gruppe fattigregnskaber stammer fra en nyordning af byens fattigvæsen i 1630. De velhavende borgere indgik da en frivillig overenskomst om at yde bidrag til de fattige, og de kvartalsvis indbetalte bidrag er registreret i særlige regnskabsbøger, der med undtagelse af årene 1639 og 1642 er bevaret fra det tidsrum, ordningen kom til at vare, indtil 1643. For de første år findes regnskaberne i en Protokol over bidrag til de fattige (Stakkels-bog), 1630–34, mens de senere regnskaber hver omfatter et enkelt år.

Terminen for alle fattigregnskaberne er som regel en dag i december eller januar.

Fra Ribe rådstueret er *dombøgerne* bevaret i ubrudt række fra 1527, dog med et enkelt hul 1577–80. De otte bind for tidsrummet 1527–1660 rummer et rigt stof til belysning af økonomiske, sociale, administrative og kulturhistoriske forhold.⁵⁰

Selv om rækken med den nævnte undtagelse synes ubrudt, er det dog et spørgsmål, om materialet er fuldstændigt. Dombogen for 1634–46 rummer kun få sager fra årene 1636, 1638 og 1639 og overhovedet ingen fra årene 1641 og 1644–45. Af bytingbogen for 1643 fremgår imidlertid, at der skulle være afsagt en dom af borgmestre og råd af Ribe rådstue 24/11 1643,⁵¹ og for perioden 20/10 1643–26/6 1646 findes ingen sager i rådstuens dombog. Af det meget omfattende dombogsmateriale er de to første bind, for

⁵⁰ Ved siden af dombøgerne er fra Ribe bevaret en Justitsprotokol for rådstueretten, 1653–61, en Dombog i trolddomssager, 1620–60, og en pakke Retsakter 1568–1860. Om rådstueprotokoller og tingbøger, se i øvrigt Hans Knudsen i *Fortid og Nutid*, 15, 1944, s. 73–90.

⁵¹ Ribe bytings tingbog 1643 4/12.

årene 1527–76 og 1581–99, gennem Erik Kromans udgave fra 1974 blevet let tilgængelige.

En vis tilknytning til rådstueretten har to bind, der er betegnet *Eds- og tavsprotokol 1557–96* og *Forpligts- samt vide- og vedtægtsbog 1596–1639*. De rummer en del kontrakter af forskellig art, ansættelseskontrakter og forlig og forpligtelser, hvor folk lover for fremtiden ikke at overfalde eller forulempe hinanden m.m. En række lignende forlig, vedtægter m.m. findes bagest i den ældste af rådstuebøgerne over byens enge og jorder, 1544–96, for årene 1563–95.

Af det enkeltstående eller mere spredte materiale må her fremhæves borgerskabsprotokollen, nogle vin- og saltkompagniregnskaber samt kopibøger og breve.⁵²

Ribes *borgerskabsprotokol* begynder i 1587, og byen er dermed en af de danske byer, hvor man kan belyse borgerskabet og dets sammensætning længst bagud i tiden.⁵³ Byen overgås her kun af Århus (1470–), Ålborg (1535–) og Malmø (1550–, med lakuner). Endda kan man finde oplysninger om en del borgerskabstagere før 1587, spredt tilbage til 1558, gennem pengemester- og kærnerregnskaberne samt regnskabsbog for byen 1568–95.

Den ældste borgerskabsprotokol omfatter årene 1587–1807; men den har næppe været benyttet som bog i det mere end 200 år lange tidsrum. Det fremgår, at den på et tidspunkt må være blevet samlet; de fleste ark for tiden indtil ca. 1800 har nemlig været højere end en del af de øvrige, og en samvittighedsfuld bogbinder med ordenssans har skåret det nederste af disse ark, således at de kunne passe til de øvrige. Derved er netop én indførsel vedrørende løsning af borgerskab gået tabt på hver side; i flere tilfælde er dog den øverste linje blevet tilbage, således at enkelte af disse borgere kan behandles sammen med de øvrige eller kan oplyses gennem indførsler i pengemester- eller kærnerregnskaberne.

Borgerskabsprotokollen oplyser i de enkelte tilfælde datoen for løsning af borgerskabet, navnet på den pågældende, ofte fødestedet, i en del tilfælde erhvervet og endelig det betalte beløb samt navnene på de to forlovere, der sagde god for den nye borger. Ved en del er

⁵² Indkvarteringslister og indkvarteringsregnskaber og standkvarterregnskaber, der først begynder henholdsvis 1658 og 1657, omtales her ikke nærmere.

⁵³ Om borgerbøger, se Johan Hvidtfeldt i *Fortid og Nutid*, 15, 1944, s. 244–50.

desuden anført, hvem vedkommende er blevet gift med, måske et udtryk for, at ægteskab med en håndværkerenke eller håndværkerdatter har været betingelse for optagelse i lavet eller som borger.

For en stor del af perioden findes som nævnt disse oplysninger også i pengemesterregnskaberne (1577–82, 1594–1660) og kæmnerregnskaberne (1548–49, 1558–60, 1570–77, 1583–93). Sammenligninger mellem protokollen og regnskaberne viser, at førstnævnte ikke er helt pålidelig, især ikke for den ældste tid. Man har tidligere lavet statistik på grundlag af borgerskabsprotokollen.⁵⁴ Men ifølge pengemesterregnskabet skulle borgerskabsprotokollen for året 1594 mangle navnene på 23 borgerskabstagere, for året 1595 19, for de fleste af årene indtil 1620 en enkelt eller flere, for 1650'erne en halv snes, således at pengemesterregnskaberne for årene 1587–1660 kan supplere borgerskabsprotokollens godt 1.000 navne med yderligere ca. 100. Hertil kommer, at mange ulæselige stednavne i protokollen kan tydes ved hjælp af regnskaberne, eventuelt med yderligere topografiske bestemmelser placeres entydigt, som når protokollens ubestemte »Ho« i pengemesterregnskabet har tilføjelsen »på Sønderside« og det intetsigende »Ullerup« af regnskabets »født i Skærbæk sogn« bestemmes til dette sogn.⁵⁵ Pengemesterregnskaberne indeholder ofte en yderligere oplysning om personens lærested, hans familie, hans erhverv, og i flere tilfælde anfører de *alene* fødestedet. Der kan dog også være uoverensstemmelser mellem de to kilder. Om Gravers Jakobsen oplyser borgerskabsprotokollen under 24/5 1606, at han var født i Hee sogn, mens pengemesterregnskabet under 1/9 1606 oplyser, at han var født i Ringkøbing. Eksemplet er tillige med hensyn til datoen ét blandt mange på, at betalingen kan være sket længe efter, at borgerskabet er løst, op til flere år senere.⁵⁶ Og det er ét blandt mange, der viser uoverensstemmelse i fødestedsangivelsen. Selv borgerskabstagerens navn kan være forskelligt i de to kilder; i et tilfælde har protokollen navnet Jens Sørensen, pengemesterregnskabet Jens Pedersen, i andre er navnene Jørgen Rasmussen og Jakob Rasmussen, Nis Clemensden og Nis Bennedsen og lignende.⁵⁷

⁵⁴ Kinch (se note 4), s. 614–15; Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid, 1932, s. 98.

⁵⁵ Borgerskabsprotokol 1605 15/5, 1617 11/7.

⁵⁶ Se således borgerskabsprotokol 1607 17/1, der forekommer i pengemesterregnskabet 1610 5/12.

⁵⁷ Borgerskabsprotokol 1613 20/8, 1614 18/11, 1616 31/5.

En væsentlig mangel ved borgerskabsprotokollen er, at den ikke medtager de næringsdrivende, der var sønner af borgere og barnefødt i byen, idet disse var fritaget for at betale borgerskab; i ét tilfælde medtager protokollen vel navnet på en sådan person, men anfører også, at han fik borgerskabet frit; i fem tilfælde medtages personer, der var født i byen, men ikke som sønner af borgere; én af disse fik borgerskabspengene efterladt, fordi han var barnefødt i byen; og i ét tilfælde anføres en borgersøn, der ikke var født i byen, hvorfor han måtte betale.⁵⁸

Regnskaber fra vin- og saltkompagnier fra årene 1623–26 omfatter ikke blot vin- og saltregnskaber m.m. fra Ribes eget kompagni, men også fra de tilknyttede kompagnier i Varde og Ringkøbing. De bevarede regnskaber muliggør til en vis grad analyser af virksomheden i det vin- og saltkompagni, der som det eneste af disse kompagnier i en række købstæder fik en vis succes.

Til brug for det daglige arbejde i byens styre har man i magistraten udarbejdet forskellige *kopibøger* med lovbestemmelser, kongebreve m.m. En protokol med kongebreve omfatter årene 1608–39, mens rådmanden Thomas Jørgensens private kopibog, udarbejdet i 1601, rummer afskrifter eller uddrag af byens privilegier, kongebreve vedrørende dels købstæderne i almindelighed, dels Ribe alene, skøder og adkomstbreve m.m.⁵⁹ Den førstnævnte kopibog, protokollen med kongebreve, er af værdi ikke blot derved, at den afspejler, hvad magistraten fandt af interesse for byen og dens styre, men også derved, at den i tilknytning til nogle kongebreve rummer et detaljeret materiale til belysning af Ribe-borgernes deltagelse i finansieringen af Ostindisk Kompagni (1618–19, 1630, 1635 og 1637) og det førnævnte vin- og saltkompagni (1623).⁶⁰

De to kopibøger, Ditlev Hansen Guldsmed har udarbejdet, har han skabt dels som privatmand, dels som byfoged, idet han først blev rådmand nogle få måneder før sin død i 1633.⁶¹ Den ene bog er blevet til omkring 1602–03 og rummer foruden nogle ældre

⁵⁸ Borgerskabet frit: 1617 14/2. Født i Ribe, men ikke sønner af borgere: 1606 19/9, 1616 2/9, 12/10, 1617 15/12, 1646 23/12. Efterladt: 1616 2/9. Måtte betale: 1616 20/9, hertil måske også 1616 29/11.

⁵⁹ Se Ole Degn: *Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser*, 1971, s. 57–58.

⁶⁰ Om kompagnierne, se Kinch (se note 4), s. 289–93.

⁶¹ Kopibogen 1603 findes i Det kgl. Bibl., jfr. note 41. Om kopibøgerne, se Degn (se note 59), s. 74–75.

tekster fra tiden tilbage til 1580 bl.a. afskrifter af Riber ret, af de middelalderlige retsregler Thord Degns artikler, af rigens ret og af en række kongebreve. Den anden bog er blevet til i årene 1618–33, idet Ditlev Hansen indskrev de love, der blev oplæst på tingdagene efter de lange retsferier, driktingene, desuden udskrifter af Riber byret samt forordninger og kongebreve.

Endelig har man i rådstuearkivet fra 1523 og fremefter en del *breve*, hvoraf en væsentlig del også kendes fra Danske Kancellis arkiv.⁶²

Også for tiden *efter* 1660 er materialet i Riber rådstuearkiv omfattende og velbevaret, om end det på flere måder bærer tydeligt præg af at stamme fra en by, der væsentligt var gået tilbage, og fra en tid, der i flere perioder var præget af nedgang og fattigdom. Denne udvikling ser man imidlertid begynde allerede i tiden forud for 1660, og forholdet har måske været medvirkende til, at man i Riber så trofast har værnet om det omfattende materiale fra byens store tid i 1500'årene og begyndelsen af 1600'årene.

ORDFORKLARINGER:

Bropenge: afgift i forbindelse med brug af byens skibbro, Skibbroen, kajen langs åen.

Delefoged: byens sagefaldsfoged, embedsmand, der varetog byens interesser på samme måde, som herskabsfogeden varetog kongens.

Herskabsfoged: kongens foged, på flere måder stedfortræder for lensmanden; opkrævede kongens sagefald og havde tilsyn med retsplejen.

Inderst: person, der boede til leje hos en anden.

Kaber: sømærker, bestående af mastetræer; større kabersattes i Riber ås ydre løb, små i det indre løb, mens søtønder udlagdes på Knud Dyb og Riber Dyb.

Sagefald: retsbøder.

Skraengen: bygning på Torvet, udlejet til udsalg for slagtere og andre.

Stadepenge: afgift for brug af plads til et stade, en salgsbod, under markederne.

Tovsprotokol: bog til indførelse af tovsmandenes udtalelser i retssager; tovsmandene, der i Riber trådte i stedet for Jyske Lovs sandemænd og nævninger, afgjorde sager angående drab, sår og anden vold og udgjordes af de 12 borgere, der boede nærmest gerningsstedet.

Vide- og vedtægtsbog: bog med vider (= vedtægter) og vedtægter for byen.

Vognægter: pligtkørsel med heste og vogn.

⁶² Brevene omfatter: Kgl. reskripter, rentekammer- og kollegiebreve, 1597–1709; Papirbreve, 1523–1663; og Diverse indkomne breve, 1567–1799.

Skifters repræsentativitet og pålidelighed

– *belyst ud fra materiale fra Ribe 1650–60*

AF OLE DEGN

Skifters eller boopgørelser kildевærdi, når det gælder belysning af økonomiske og sociale forhold, har været diskuteret en del.¹ Udgangspunktet har ofte været landboskifter, hvor afdødes eller efterladtes forhold som fæstere til en godsherre og dennes interesse i at bevare en intakt driftsenhed medfører særlige kildekritiske problemer, ikke mindst for tiden efter 1701, da godsejerne ved en forordning fik ret til at udtage værdier af fæsteres boer svarende til værdien af heste, vogne, redskaber og såsæd.² For købstadindbyggeres boopgørelser skulle der ikke foreligge kildekritiske problemer i denne henseende. Til gengæld følger der med den større økonomiske og sociale differentiering i købstadsamfundet særlige problemer, når det gælder skifternes repræsentativitet. Dette forhold kan, ligesom problemer omkring skifternes pålidelighed, belyses ud fra analyser af det rige materiale i rådstuearkivet og byfogedarkivet fra Ribe.

I Ribe byfogedarkiv er bevaret tre store pakker løse registreringer og skiftebreve fra årene 1650–60.³ Man har her ikke blot et

¹ Om skifter, se Johan Jørgensen: *Skifter og testamenter*, 1968. Svend Larsen: *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede*, 1965, 1, s. 33–37, 117–23. Deltagerne i diskussionen har været S. Jørgensen (Kistrup), Hans Knudsen, Axel Linvald, Sigurd Jensen og Fridlev Skrubbeltrang, jfr. Johan Jørgensen, s. 64–67. – Afhandlingen her bygger på erfaringer fra arbejde med det behandlede materiale i forbindelse med udarbejdelsen af afhandlingen Ribeområdets samfund i renæssancetiden. Økonomiske og sociale forhold 1560–1660, der forventes at udkomme i 1979 og på en række punkter udnytter materialet.

² Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1880*, 1940, s. 190.

³ Ribe byfogedarkiv, Originale registreringer og skiftebreve, 1646, 1650–55; 1656–59; 1660–62. Fra 1646 er der blot et enkelt skifte. Materialet i den første pakke er her suppleret med skiftet efter borgmester Hans Friis 2/11 1650, der ejendommeligt nok opbevares i Rigsarkivet, Topografisk samling, Ribe nr. 105. I byfogedarkivet findes desuden en særlig Protokol over søskendeskifter, registreringer og regnskabsafregninger for værgemål 1562–1626, og i tingbøgerne forekommer før 1650 sporadisk gengivelser af hovedtal fra skifter, således 1637 25/11.

meget omfattende og detaljeret materiale til belysning af de økonomiske, sociale og kulturelle forhold, men også et materiale, der kan kaste lys over skifters repræsentativitet og pålidelighed, når det sammenholdes med rådstuearkivets skattelister og andet materiale.⁴

I alt er der for dette tiår tale om 228 skifter, hvoraf dog syv er ufuldstændige og to er efter udenbys personer. Skifterne er blevet nummereret allerede i samtiden; de første 91, fra årene 1650–55, formentlig i 1655, de følgende 172, fra årene 1656–60, formentlig i 1660. Vi kan derfor af de gamle numre se, at for de nævnte år skulle blot 35 skifter være gået tabt.

I hvor stort omfang der i almindelighed er blevet foretaget registrering af boer ved dødsfald, kan det være vanskeligt at danne sig et indtryk af. Imellem de 228 skifter er der adskillige, hvor der var yderst lidt at registrere. På den anden side er det givet, at der var dødsfald, hvorfra vi ikke har registreringer, og det kan ikke forklares alene med henvisning til de 35, der er tabt. Da der ikke er bevaret kirkebøger over døde før 1686, har man ingen mulighed for en fuldstændig kontrol.

Et vist indtryk af materialets fuldstændighed kan man imidlertid få ved sammenligninger med oplysningerne i nogle optegnelser, som Riberen Jakob Rasmussen Holst Guldsmed gjorde i 1659.⁵ Under den pestepidemi, der da hærgede byen, nedskrev han navnene på i alt 99 døde fra sin omgangs- eller bekendtskabskreds i tiden juni-oktober. Af de 99 personer kendes der skifte efter de 39; men to af de døde var adelige, ni var gejstlige og to var militære, så efter dem skal der ikke være skifte i byfogedarkivet.⁶ Af de resterende, der mangler skifte efter, var fem under 20 år, altså børn eller unge, der næppe har ejet meget, så det egentlige antal manglende skifter skulle være 42.

Påfaldende er det, at der ikke er skifte efter så fremtrædende personer som borgmester Peder Olufsen Roed, borgmester Karsten Tønnesens hustru og den senere borgmester Jesper Hansens hustru, rådmændene Johan Pouch, Laurids Christensen Friis og Karsten Olufsen og byfogeden Clemend Madsen. Det må konstateres, at der kun kendes skifter efter halvdelen af det antal personer, man kunne

⁴ Ribe rådstuearkiv, Skattebøger 1638–55; 1656, 1660–78; 1657–59.

⁵ Ole Degn: *Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser*, 1971, s. 192–95.

⁶ Dog findes der i de tre pakker skifter 1650–60 tre skifter efter gejstlige.

vente. Men måske var forholdene under Svenskekrigene og den ødelæggende pestepidemi gået noget i opløsning. Det synes at fremgå af, at tidsrummet fra dødsfald til boregistrering i flere tilfælde er blevet længere. Forklaringen på en del manglende skifter kunne måske også findes deri, at den efterladte mand eller kone var alene tilbage, således at der ingen var at skifte med.

Med mangelen på kirkebøger over døde, er det ikke blot vanskeligt at sige, i hvor høj grad man har skifte efter dødsfald; det er heller ikke muligt ad denne vej at oplyse, i hvilken grad de eksisterende skifter er repræsentative. Man kan imidlertid her sammenligne erhvervsfordelingen med skattelistsens, og et vist fingerpeg kan man måske igen få gennem den førnævnte dødeliste. De i denne forekommende afdøde kan findes i skattelisten 1659 og man kan foretage en opdeling efter personer, der kendes skifte efter, og personer, der *ikke* kendes skifte efter (tabel 1).

Tabel 1. De 99 personer i Jakob Rasmussen Holsts dødeliste 1659, sammenlignet med skattelisten 2/5 1659 (a = skifte, b = ikke skifte).

	mænd		kvinder, under 21 år				adelige		i alt	
	a	b	gifte, enker, enlige	mænd kvinder	enlige	lige	tære	a	b	
Ikke i skatliste	2	9	2	11	3	7	2	1	4	33
I skatliste										
sat til 2-4 sk.			3	1	3				1	6
6-24 sk.	10	13	15	2					25	15
26-64 sk. og fri	3	3	6	3					9	6
I alt	15	28	24	19	3	7	2	1	39	60

Kilde: Ole Degn: *Livet i Ribe 1560-1700*, 1971, s. 192-95; *skatliste Ribe 2/5 1659, Ribe rådstuearkiv*.

Det fremgår, at det især er de personer, der *ikke* forekommer i skattelisten, der ikke *findes* skifte efter, 33 ud af 37, hvoraf dog 10 er børn, to adelige og én militær. Er sammenhængen den, at de var fattige eller ude af erhverv, således at *det* er grunden til, at der ikke er skiftet efter dem? Dette kunne antydes af, at af de lavestbeskattede findes der blot skifte efter én ud af syv, mens der af mellem-

klassen er skifte efter 25 ud af 40, af overklassen efter 9 ud af 15. Der synes at mangle flest skifter efter mænd (65 % af tilfældene mod 44 % for kvinderne).

Man kan her også betragte tallene for de afdøde, der efterlod sig ægtefælle og for dem, der ikke gjorde det. For godt halvdelen af

Tabel 2. Ribeskifternes erhvervsfordeling 1650–60 sammenlignet med 1640-skattelistsens.

Erhverv	Antal skifter	%	Antal skatteydere	%
Købmænd	55	25,1	94	12,5
heraf borgmestre og rådmænd	7	3,2	11	1,5
øvrige købmænd	48	21,9	83	11,0
Guldsmede	1	0,5	8	1,1
Skippere	8	3,7	32	4,2
Håndværkere	62	28,3	223	29,5
heraf skomagere	15		41	
skræddere	9		39	
bagere	3		6	
felbæredere	3		8	
glarmestre	1		3	
kandegydere	1		2	
kimmere	1		4	
knapmagere	1		0	
malere	4		6	
murermestre	2		13	
notlere	1		1	
remmere (heraf 1 svend)	2		2	
sadelmagere	1		1	
slagtere	3		7	
smede	6		5	
snekere	2		9	
svarvere	2		3	
tømmermænd	5		12	
andre	0		61	
Uangivet	52	23,7	97	12,7
Øvrige	41	18,7	77	10,1
heraf vognmænd	4		19	
vævere	8		10	
portnere	4		3	
Enker og enlige kvinder	(20)	(9,1)	226	29,9
I alt	219	100,0	757	100,0

Kilde: *Skifter fra Ribe 1650–60; skattemliste 19–21/12 1640.*

de 86 voksne personer i dødelisten er det oplyst, om de efterlod sig ægtefælle eller ikke; tallene er henholdsvis 11 og 33, og der er for personer, efter hvilke der kendes skifte, en lille overvægt mod dem, der efterlod sig ægtefælle, men tallene er små.

Om de bevarede skifter er repræsentative med hensyn til de afdødes eller efterladedes erhverv, kan som nævnt oplyses ved en sammenligning af erhvervsfordelingen med den, man finder i skattemlisten fra f.eks. 1640 (tabel 2).⁷

Det fremgår, at procentandelen af håndværkerskifter og skipper-skifter svarer temmelig nøje til disse gruppers procentandele i skattemlisten, mens grupperne købmænd, uangivet og øvrige har en dobbelt så stor andel i skifterne som i skattemlisten; denne overrepræsentation kunne tænkes opvejet af, at skattemlistens enker og enlige kvinder, der udgør næsten en tredjedel af skatteyderne, ikke er udskilt for sig i opgørelsen over skifternes erhvervsfordeling, hvor skifter efter enker er placeret under den pågældendes tidligere afdøde mands erhverv. Udskiller man imidlertid skifterne efter enker, finder man, at blot 20 af de 219 skifter, altså næsten 10 %, er efter enker, heraf 5 købmandsenker, 4 håndværkerenker, 8 uangivet og 3 øvrige. Disse tal er ikke så store, at de ændrer ved forholdet, at købmænd, uangivet og øvrige er overrepræsenteret i skifterne.

Om skifterne er repræsentative med hensyn til de afdødes eller efterladedes skatteansættelse, kan oplyses ved en sammenligning af skatteansættelserne med dem, man finder i skattemlisten fra 1650 (tabel 3).

Som det fremgår, er de velstående overrepræsenteret i skifterne, de mindrebemidlede underrepræsenteret. Mens skatteydere takseret til 0–4 sk. er underrepræsenteret med næsten en tredjedel, er der en halv gang for mange skifter efter skatteydere takseret til 6–16 sk., og for skatteydere takseret til 18 sk. og derover er der godt dobbelt så mange skifter, som man skulle vente, hvis der var en ligelig fordeling. Dette svarer ganske godt til, at der er dobbelt så mange købmandsskifter, som man skulle vente i forhold til helheden, idet købmændene var de mest velstående. Skifterne er altså som helhed ikke repræsentative.

Et andet problem i forbindelse med skifterne har som nævnt været diskuteret en del: hvad siger skifterne egentlig, hvor påliden-

⁷ Skattemlisten 19–21/12 1640, der er bearbejdet og suppleret med oplysninger fra det øvrige kildemateriale, jfr. det i note 1 sidst anførte arbejde.

Tabel 3. Skifter fra Ribe 1650–60 fordelt efter afdødes eller afdødes efterladtes skatteansættelse og sammenlignet med fordelingen af skatteydere i skatelisten 13/5 1650.

Skatteansættelse sk.	Antal skifter	i %	Skattebestemte skifter i %	Personer i skatelisten	i %
0	11	5,0	6,4	70	10,5
2	34	15,4	20,1	199	29,8
4	46	21,0	27,3	190	28,4
6	16	7,3	9,5	81	12,1
8	19	8,7	11,5	43	6,4
10	4	1,8	2,4	21	3,1
12	10	4,6	6,0	15	2,3
14	4	1,8	2,4	3	0,4
16	5	2,3	3,0	14	2,2
18				3	0,4
20	6	2,7	3,6	6	1,0
22	1	0,5	0,6		
24	5	2,3	3,0	9	1,4
28	3	1,4	1,8	2	0,3
32	1	0,5	0,6	4	0,6
36	1	0,5	0,6	3	0,4
40				2	0,3
44				2	0,3
64				1	0,1
72	2	0,9	1,2	1	0,1
skattefri	4	1,8			
ukendt skat i registr.året	47	21,5			
I alt	219	100,0	100,0	669	100,0
Antal		219	168		
0–4	91		51,1	459	68,6
6–16	58		38,2	177	26,5
18–72	19		10,7	33	4,9
I alt	168		100,0	669	100,0

Kilde: Skifter fra Ribe 1650–60; skattemåling 13/5 1650.

lige er de?⁸ Det er her fremhævet, at på landet kunne godsejere og arvinger have interesse i, at et bo var belastet med gæld, for at den, der sad tilbage på gården, ikke skulle blive svækket; derfor kan gældsposter, landgilderestancer m.m. være mere eller mindre fiktive.

⁸ Jfr. den i note 1 anførte diskussion.

Et sådant forhold synes ikke at gøre sig gældende for byerne. Hverken med hensyn til skatter, afgifter eller andet synes arvingerne her at kunne have været interesseret i, at registreringen ikke svarede til virkeligheden. Naturligvis kan ting være borttaget eller forsvundet inden registreringen.⁹ Men registrering af boet synes normalt ofte at være foretaget ret hurtigt efter dødsfaldet.¹⁰

Med hensyn til vurderingspriserne i registreringsforretningerne kan man i Ribe gøre den samme iagttagelse, som er gjort andetsteds: en auktion kunne indbringe en del mere end vurderingen.¹¹ Forholdet kan iagttages i de enkelte tilfælde, hvor der har været afholdt auktion, og hvor man har både skifteregistrering og auktionsopgørelse. Der kan her ved auktionen ses et prisniveau, der i gennemsnit ligger 40 % over vurderingen, men med udsving på mellem 67 % over og 42 % under. Formentlig gælder lignende forhold for alle skifter, således at det billede, der fremkommer ved sammenligninger mellem mange skifter, ikke bliver forrykket.

Af betydning er det, at vurderingspriserne på de forholdsvis kostbare huse og boder blev fastsat efter vurdering af otte mænd, der blev udsendt af tinget. Derfor findes vurderingsforretningerne for ejendomme detaljeret gengivet også i tingbøgerne.

Ved bedømmelsen af skifternes pålidelighed må det ikke glemmes, at de er kilder af retslig karakter, og at øvrigheden både i 1500-årene og især i 1600-årene havde både vilje og evne til at gribe regulerende ind i skiftevæsenet.¹² Allerede ved åbent brev af 6/9 1604 blev det fastsat, at enker ikke måtte overtage bestyrelsen af børnenes arvegods, før end det var blevet registreret og optegnet, og der stilledes krav om, at ved skifteforretningen skulle mindst to

⁹ Således Ribe bytingbog 1637 9/11: Jens Jonsen Trelund lyste efter gods, han forment var forsvundet fra afdøde Morten Jensen og hustrus bo.

¹⁰ Jfr. nedenfor. En kontrolmulighed kunne tænkes at foreligge i heldige tilfælde, hvor man har to registreringer af det samme bo med et forholdsvis kort tidsrum imellem, idet to ægtefæller er døde efter hinanden. Et sådant tilfælde foreligger i Ribe-materialet, nemlig skifterne II 28 og 66, fra 1658 13/7 og 1659 9/9. De to skifter stammer imidlertid fra krigs- og kriseår, hvor der skete store sociale og økonomiske forandringer, så en sammenligning er ikke mulig, hvilket alene de samlede vurderingssummer i de to skifter viser, 241 og 66 sldr. Man kan vel identificere adskillige poster fra den ældre til den yngre registrering, men det meste er ændret eller forsvundet i den mellemliggende tid.

¹¹ Johan Jørgensen (se note 1), s. 35.

¹² Jfr. Johan Jørgensen (se note 1), s. 15.

af børnenes slægtninge være med, én på fædrene og én på mødrene side.¹³

Johan Jørgensen, der havde et indgående kendskab til skifte-materialet, har i korthed sammenfattet vurderingen af denne store kildegruppes kvalitet ved fremhævelse af egenskaber som samtidighed, udførlighed og en som oftest høj grad af pålidelighed.¹⁴

De her behandlede skifteregistreringer har en nogenlunde fast opdeling i rubrikker, der dog kan variere en del, afhængig af de enkelte boers størrelse og værdi.¹⁵ I de større skifter står som regel rede penge først, derefter følger guld og sølv, kobber og messing, tin, jerntøj, dernæst i noget vekslende orden livklæder og linned, sengeklæder, møbler, husgeråd, eventuelle husdyr m.m. og som regel sidst faste ejendomme samt tilgodehavender ifølge (købmands)-bøger og gælds- og pantebreve, ofte opdelt i to grupper som sikre og usikre (visse og uvisse). De små skifter begynder ofte med klæderne, hvorefter der kan følge en rubrik med jerntøj, tin- og trævarer, et smukt udtryk for, at fattige og tjenestefolk ikke havde meget andet end det, de gik og stod i.

På et par punkter har skifterne en gennemgående mangel: man brugte normalt ikke at registrere fødevarer og børns klæder. Førstnævnte blev forbrugt i boet, og da børnene alligevel var arvinger, har man sparet sig besværet med at registrere deres tøj.¹⁶

Ellers giver skifteregistreringerne så godt som fuldstændige lister over alle genstande, tilgodehavender m.m. i de enkelte boer efter et dødsfald og på et bestemt tidspunkt. Først med Christian 5.s Danske Lov blev det vel påbudt, at boet skulle registreres på den 30. dag efter dødsfaldet;¹⁷ men også tidligere synes registrering ofte at være sket forholdsvis kort tid efter dødsfaldet.¹⁸ Som nævnt

¹³ V. A. Secher (udg.): Forordninger, recesser og andre kongelige breve, 3, 1891–94, s. 170–71, jfr. 442 (Lille reces, 1615 31/3, § 23) og 5, 1903, s. 312 (Store reces, 1643 27/2, II 16 1).

¹⁴ Johan Jørgensen (se note 1), s. 89.

¹⁵ Jfr. for fynske skifters vedkommende Svend Larsen (se note 1), 1, s. 117–18.

¹⁶ Fremgår af skifte I 23, 1651 20/8, II 91, 1659 7/12, II 149, 1660 19/9. Alligevel finder man i enkelte skifter fødevarer eller børnetøj registreret.

¹⁷ Danske Lov, 5-2-1.

¹⁸ Skifte I 22, 1651 5/8, Jørgen Hansen Måde, begravet i Domkirken 1649 26/3; skifte I 34, 1652 29/4, Niels Roager, hvis enke Kirsten allerede 1650 5/12 forekommer i skattelisten; skifte I 62, 1653 15/10, Peder Mortensen Tolstrup, begravet i Domkirken 1653 2/6.

synes man i tilfældet her at kunne iagttage en voksende afstand mellem dødsfald og boregistrering i slutningen af 1650'erne; men dette kan måske forklares med de forvirrede tilstande under Svenskekrigene, hvor man fik en stigende opløsning af samfundets funktioner.¹⁹

Det kan være vanskeligt at afgøre, i hvilken udstrækning og på hvilken måde en forsinket registrering præger det skiftemateriale, hvoraf vi må hente vores viden om tidens formueforhold og materielle kultur. Måske er registreringstidspunktet ikke så vigtigt. Det afgørende er, at vi har disse registreringer, detaljerede øjeblikkelige opgørelser, om end på lidt varierende tidspunkter.

Med deres detaljerede registreringer af tilsyneladende næsten alt i boerne er skifterne overordentlig værdifulde til belysning af de økonomiske, sociale og kulturelle forhold. Kun i enkelttilfælde synes man at stå over for en mere summarisk angivelse af ting i boerne, nemlig ved en række ting, som ikke blev regnet for noget særligt, og som man derfor angiver løseligt, med næsten poetiske formler som »bøtter og spander, kruse og kander, potter og pander, kedelske, puster, kastering og rist – 3 mark«. ²⁰

¹⁹ En undersøgelse af tidsafstanden mellem dødsfald og boregistrering for de 39, hvorefter der kendes skifte, af de ovennævnte 99 personer fra dødelisten 1659 viser tidsafstande på mellem 9 og 414 dage, idet et enkelt skifte dog har 1.940 dage (nemlig: –49 dage: 8, 50–99: 7, 100–49: 7, 150–99: 4, 200–99: 5, 300–99: 4, 400–: 4).

²⁰ Skifte II 124, 1660 2/5. Også for bøger kan registreringerne dog være noget summariske, med anførelse af kostbare bøger enkeltvis og mindre værdifulde bøger uangivet under ét.

Mod det énstrengede arkivvæsen

Et rids af det italienske statsarkivvæsen*

AF MORTEN WESTRUP

Det går som en rød tråd gennem det statslige, italienske arkivvæsens historie fra 1861 til nu: ønsket om og bestræbelsen på fra centralt hold at forestå forvaltningen, og dermed sikre bevaringen, af den umådelige arkivalske arv, som er Italiens – den præunitære såvel som den postunitære.

Fra de første år efter *il Risorgimento* og indtil 1970'ernes arbejde med en generalguide til alle statsarkivers samlinger har man været konfronteret med den »historiske partikularisme«, dvs. landets opdeling i autonome stater indtil 1860'erne. Stillet over for de enkelte landsdeles krav om respekt for deres historiske egenart og de lokale statsarkivers hermed sammenhængende behov for hver især at understrege det egenartede og særprægede ved den præunitære arkivdannelse i deres del af landet, har den centrale arkivledelse måttet påberåbe sig sit ansvar for, at 1 million pergamenter og 930 hyldekilometer med bind og pakker på betryggende måde blev bevaret og gjort tilgængelige for fremtidig benyttelse. Og i naturlig forlængelse heraf kommer ønsket om, at hele den ikke statslige arkivdannelse – den offentlige såvel som den private, den præunitære såvel som den postunitære – ligeledes, og med samme formål, bliver underlagt central styrelse og kontrol.

Arkivlovgivning og arkivinstitutioner

Er det statslige italienske arkivvæsens opgaver således mange og store, er de i den (for størstedelens vedkommende stadigvæk) gæl-

* Artiklen gengiver i bearbejdet form indholdet af et foredrag, holdt i Arkivforeningen den 31. jan. 1978. Materialet til den blev for en væsentlig dels vedkommende indsamlet under en 3-ugers studierejse til Rom, foretaget i maj 1975 under den italiensk-danske kulturaftale. Forf. skylder en række italienske kolleger stor tak for hjælp og vejledning: Piero D'Angiolini, Fausto Pusceddu og Vilma Sparvoli fra arkivdirektionen og Aldo Ricci fra Centralarkivet. Den del af artiklens information, som enten er mundtligt indhentet eller skaffet gennem ikke publiceret materiale er ikke notedokumenteret.

dende arkivlov af 30. september 1963 forholdsvis kort defineret.¹ Statsarkiverne skal modtage og bevare de præunitære staters og det moderne Italiens statsadministrative arkiver. Ordet bevare synes man at ville fortolke så vidt som til at implicere ordning, inventarisering og arkivforskning – tilgængeliggørelse i det hele taget.²

Men yderligere skal statsarkivvæsenet udøve inspektion, *la Vigilanza*, med så at sige al anden arkivdannelse, den være offentlig eller privat, gammel eller ny.

Har disse mere eller mindre explicit hele tiden været opgaverne, har til gengæld de institutioner og organer, man har haft til rådighed, været meget skiftende.

Enhedsbefordrende har det i første række været, at man i hele perioden fra 1872 til 1976 – ved siden af, hvad der i eller under Indenrigsministeriet fandtes af egentlig arkivadministrerende organer – havde kollegiale, konsultative organer af samme art og principielt med samme beføjelser til at afgive udtalelser som de tilsvarende organer inden for selve den italienske statsadministration.³

Disse råd har gennem de næsten 100 år, de eksisterede, haft lidt varierende navne, beføjelser og opgaver. Men fælles for dem har det været, at de kunne – og i en række tilfælde: skulle – afgive udtalelser i sager af principiel og almindelig karakter vedr. statsarkivernes og arkivinspektionens virksomhed. I praksis og i lange perioder har deres virke dog strakt sig længere. Fra 1870 til ca. 1930, i hvilke år der under Indenrigsministeriet ikke sorterede en selvstændig arkivadministration, måtte de skiftende arkivråd efter bedste evne påtage sig en lang række rent administrative opgaver.

Det sidste arkivråd fik sine beføjelser og sin sammensætning bestemt i 1963-loven. At det ikke skulle være et overordnet pryddorgan fremgår af, at det ikke alene skulle fungere in plenum, men tillige ved underudvalg. Rådets forretningsudvalg skulle således behandle personalesager på en sådan måde, at rådets udtalelser her blev afgørende.

I rådet, der bestod af 15 medlemmer og formelt havde indenrigsministeren til formand, sad en række repræsentanter for de arkiv-

¹ La legge sugli Archivi, Rom 1963, s. 12 ff og Archivum vol. XIX, 1969, s. 15 ff, hvori Piero D'Angiolini har skrevet en indledning til loven.

² Elio Lodolini, Notizie sugli archivi di stato, Rom 1976, s. 7.

³ Elio Lodolini, Gli Archivi di Stato Italiani, Archives et Bibliothèques de Belgique, DI. XLI Nr. 1–4, 1970, s. 184 ff.

benyttende historiske videnskaber. Desuden var arkivkarrierens personale repræsenteret med 4 medlemmer.

Arkivrådet i denne skikkelse eksisterer imidlertid ikke mere. Efter helt fra 1861 at have hørt under Indenrigsministeriet overførtes statsarkivvæsenet ved lov af 29. januar 1975⁴ til det ved lov af 14. december 1974⁵ nyoprettede Kultur- og miljøministerium, under hvilket der ved lov af 3. december 1975⁶ nedsattes et 91 medlemmer stort konsultativt kulturråd, dækkende hele den statslige kulturforvaltnings område, og hvorunder den ene af 5 underkomiteer skal tage sig af arkivsagerne.

Til at varetage egentlige arkivforvaltende opgaver var de forskellige råd ikke egnede, og at man fra begyndelsen ville have en administrativ centralledelse af arkiverne ses klart af planen fra 1861 om at lade kongeriget Sardinien arkivdirektion overtage forvaltningen af hele det nye Italiens statsarkivvæsen. Men så let lod de tidligere staters arkiver sig ikke indfange i et system. Ydermere afløstes de første års almindelige bestræbelser på at indrette en stram, centralistisk statsforvaltning i den nye stat hurtigt af en decentralistisk reaktion, som for arkivernes vedkommende let fandt en begrundelse i det brogede og mangfoldige i den arkivalske arv fra de gamle stater, som i øvrigt havde forvaltet deres arkiver på vidt forskellig måde og i vidt forskellig administrativ sammenhæng. Den første arkivdirektion blev opløst i 1870 og i 1874 afløst af 10 statsarkivinspektorater, *Soprintendenze*, hvis områder for en dels vedkommende svarede til de tidligere staters territorier, og hvis myndighed blev meget vidtgående.

Men dermed vendte strømmen atter. Fra 1890'erne og fremefter får man stadig flere tråde samlet op og knyttet sammen.

I 1891 blev alle statsarkivernes arkivarer samlet i én embedskarriere. Samme år blev endvidere inspektoraterne ophævet, og fra da af fik Indenrigsministeriet, som i løbet af årene 1872–74 havde fået alle statsarkiver henlagt under sit område, stadig fastere hånd i hanke med arkivforvaltningen.

Med arkivloven fra 1963 vendte man så endelig tilbage til 1860'ernes arkivdirektion, som nu genopstod i en ganske magtfuld skikkelse, udstyret med beføjelser og – delvis – apparat til centralt at

⁴ Gazzetta Ufficiale delle Repubblica Italiana N. 43, 14-2-1975, s. 880.

⁵ Gazz. Uff. N. 332, 19-12-1974, s. 8879.

⁶ Suppl. ord. alla Gazz. Uff. N. 23, 27-1-1976, s. 3.

forestå udførelsen af alle de arbejdsopgaver, som samme lov havde overdraget statsarkivvæsenet at løse. Nu var formelt og reelt en lang række arkivforvaltende og forskningsmæssige opgaver henlagt til et over de egentlige arkivinstitutioner placeret organ.

Fra arkivprofessionel side var man dog ikke fuldt tilfreds med denne ordning. Især to forhold ønskede man ændret. At for det første statsarkivvæsenet sorterede under Indenrigsministeriet⁷ – og dér næsten blev borte som en lille del af en stor forvaltning – ønskede man ændret ved dets anbringelse på et sted i administrationen, hvor dets forskningsbetjenende og kulturbevarende funktioner i højere grad blev tilgodeset, end de blev det i Indenrigsministeriet, og hvor på samme måde bevarelsen og tilgængeliggørelsen af de præunitære arkiver kunne tiltrække sig større opmærksomhed. En ændring i denne retning havde stået på de italienske arkivarers ønskeseddel lige siden drøftelserne i den såkaldte Cibrario-kommission, hvis betænkning af 13. april 1870 førte til oprettelsen i 1874 af de 10 arkivinspektorer, men i hvilken den fløj, der betegnede arkivernes retslige og administrative betydning, havde flertal.⁸

For det andet ønskede man arkivvæsenet i højere grad end hidtil ledet af personer fra arkivkarrieren, og ikke som hidtil af folk fra den almindelige embedskarriere.

Med arkivvæsenets henlæggelse under det nye kulturministerium var begge disse ønsker opfyldt.⁹ Til arkivchef under det nye ministerium udnævntes nemlig Marcello Del Piazzo, som da var *dirigente superiore* fra arkivkarrieren, og på samme måde skulle fire af de fem afdelinger i direktionen forestås af professionelle arkivarer.

Har den øverste arkivledelse således fået sit professionelle element styrket, er den til gengæld blevet mere integreret i det nye ministerium, end den var det i Indenrigsministeriet, hvorunder den fungerede som en mere autonom styrelse. Det nye ministeriums ressource gør også en sådan integration naturlig, og i den ovenfor anførte lov af 3. december 1975, hvorved det nye ministerium nærmere konstitueredes, genopstod arkivdirektionen som et af ministeriets kontorer under benævnelsen »*Ufficio centrale per i beni archivistici*«¹⁰ og med arkivvæsenets generaldirektør som chef.

⁷ Lodolini 1970, s. 180.

⁸ Arnaldo D'Addario, Gli Archivi nel quadro dello stato unitario, Rassegna degli Archivi di Stato, Rom jan./dec. 1975, s. 110.

⁹ Lodolini 1976, s. 13–14.

¹⁰ Suppl. ord. 27-1-1976, s. 4.

Funktionsbestemt er dette kontor opdelt i afdelinger, *divisioni*, til at forvalte de egentlige arkivsager, således overledelsen af arkivinstitutionernes virksomhed, den overordnede tilrettelæggelse af arkivforskningen og – ikke mindst – inspektionen af de ikke-statslige arkiver. Til gengæld er varetagelsen af en række almindelige sager, således personalesager og økonomisager, der tidligere behandles i arkivdirektionen, henlagt til afdelinger og kontorer i ministeriet, der behandler sådanne sager for alle kulturforvaltningens områder.

De arkivaliemodtagende og -forvaltende institutioner er Det centrale Statsarkiv, *Archivio Centrale dello Stato*, i Rom og de 95 lokale statsarkiver, som er fordelt med et i hver provinshovedby. Centralarkivet opbevarer og modtager den moderne italienske statscentraladministrative arkiver, medens de lokale statsarkiver modtager dels den moderne lokale *statsadministrations* sager, dels tillige indsamler og opbevarer de præunitære lokale statsadministrationers sager. Hertil kommer det vigtige, at statsarkiverne i de gamle staters hovedstæder, Napoli, Rom, Firenze, Torino etc., tillige rummer disse staters centraladministrative sager.

Sammenholder man på den ene side de lokale statsarkiver med på den anden side centralarkivet er der slående forskelle at iagttage. På den ene side det usammenhængende og uoverskuelige, på den anden side det ensartede, stramme og overskuelige. Det moderne Italiens centraladministrative arkivfonds fra 1861 til vore dage løber i lange rækker, uforstyrret af politiske omvæltninger og er, som de fremtræder, en meget anskuelig illustration til den almindelige tese om, at Italiens enhed fra 1861 mere end noget andet var en bureaukratisk-administrativ enhed.¹¹

Centralarkivet rummer – som nævnt – arkiverne fra den overordnede og landsdækkende statsforvaltning, og de er for en dels vedkommende afleverede for tiden helt frem til slutningen af 1960'erne.¹²

I alle de ministerielle arkiver ses den samme kontorstruktur og den samme aktdannelse. Øverst ved ministerens side det konsultative kollegiale organ, *il Consiglio Superiore*, derunder styrelsens sekretariat og vigtigste kontor, *il Gabinetto* og derunder igen de

¹¹ Piero D'Angiolini & Claudio Pavone, *Gli Archivi, Storia d'Italia Vol. quinto, II documenti*, 1973, s. 1661.

¹² Aggiornamento Guida 1972–75, *Archivio Centrale dello Stato*.

forskellige sagsbehandlende afdelinger på Direzione- og Divisione-niveau. Og i dem alle ses den samme aktdannelse: De udmærkede, administrationsførte *Rubriche*, hvorfra der på sagsindhold, person, lokalitet etc. vil være indgange til sagernes indførsel i journalen, *il Protocollo arrivo*. Her vil sagerne være sammenviste i et system, der kan minde om det danske rentekammersystem, og herfra vil der igen blive henvist til akternes anbringelse i et sagligt ordnet system, som findes beskrevet i de journalplaner, *titulari*, som ligeledes foreligger fra arkivskaberne som brugbare hjælpemidler.¹³

Ikke afleverede er Udenrigsministeriets og de militære ministeriers sager. Disse styrelser har særlige historiske arkiver. Af ikke administrative arkiver afleveres højesteret, *la Corte di Cassazione's*, til centralarkivet, medens de lovgivende forsamlinger, senatet og deputeretkammeret, har egne historiske arkiver.

Arkivets status som historisk arkiv for det moderne Italien har også medført anbringelsen dér af en række privatarkiver fra nogle af det nye lands fremtrædende politikere som Cavour, Crispi, Giolitti m.fl. Af de private arkiver må især anføres de meget omfattende arkiver fra det fascistiske parti og Mussolinis personlige sekretariat, hvilket sidste omfatter 110.000 arkivenheder og dækker hele perioden 1922–45.

Ideen om et sådant centralarkiv meldte sig naturligvis hurtigt efter landets samling, og allerede 1875 oprettedes et »*Archivio Centrale del Regno*«. Men behovet derfor var i de første år knap så føleligt. Centraladministrationen havde da mindre afleveringsbehov, og en selvstændig arkivinstitution blev egentlig ikke oprettet. Arkivet blev integreret i statsarkivet i Rom¹⁴ ved at de to institutioner fik samme chef. Med sine voksende fonds spredt rundt i tilfældig magasinplads og uden egen ledelse formåede det ikke i det første trekvarte århundrede af sin levetid at manifestere sig og placere sig over for de righoldige historiske arkiver rundt om i landet, som langt op i tiden var i stand til at tiltrække sig en større arkivprofessionel opmærksomhed. Arkivet førte en underlig skyggelivelse indtil 1960'erne. Endelig i 1953 fik det sin egen ledelse og fik så yderligere i Amando Lodolini en erfaren arkivmand til at

¹³ Denne aktdannelse findes således også i det for almindelig, italiensk historie vigtige arkiv fra »la Presidenza del Consiglio dei Ministri«, som er sekretariat for regeringen som kollegialt organ. For tiden helt frem til 1945 står dette kontors »rubriche« fremme på læsesalen som hjælpemiddel.

¹⁴ Amando Lodolini, *L'Archivio di Stato di Roma*, Rom 1960, s. 13 ff.

søsætte det i sin endelige skikkelse. 1960 fik det sit eget domicil i et tempellignende bygningskompleks i EUR-byen uden for Rom.

Arbejdet med i et moderne arkivvæsen at få indfanget de lokale statsarkiver rundt om i landet – de præunitære såvel som de post-unitære – var besværligt og langsommeligt. Maskerne i fangstnettet var i begyndelsen også vel store. Først efterhånden fik man oprettet arkivinstitutioner rundt om;¹⁵ omsider blev der med den vigtige arkivlov af 22. december 1939 formelt oprettet et statsarkiv i hver provins, men dette blev ikke realiseret før i årene efter den anden verdenskrig. Da anbringelsen af den moderne lokale statsforvaltnings sager i disse arkivinstitutioner har givet sig selv, måtte det være deres fornemste opgave tillige at integrere alle de forskelligartede præunitære statsarkiver og »provinsarkiver«, hvori de offentlige arkiver fra tiden indtil 1861 var opbevaret, og hvoriblandt der var en række gamle og fornemme institutioner med hver sin oprindelse, sit særpræg og sin lærdomstradition.¹⁶ Ved en lang række enkeltbestemmelser og aftaler¹⁷ kom man meget langt med dette arbejde i perioden indtil 1939, i hvilket år det med selve arkivloven blev bestemt, at således skulle de offentlige fonds fra tiden indtil 1861 anbringes. Blandt de vigtigste dispositioner var, at de syditalienske og sicilianske provinsarkiver i 1932 kom under statsarkivvæsenets ledelse. De var oprettet under Murat-regimet i napoleons-tiden med de franske Archives départementales som forbillede og – eftersom de omfattede hele kongeriget Begge Siciliers område – udgjorde de det eneste »hele sæt« provinsarkiver i Italien. Ved deres overdragelse til statsarkivvæsenet var de administrativt underlagt de enkelte provinsprefekturer.¹⁸

En udfordring har det naturligvis været i en helhed at få indpasset disse omfattende samlinger, velordnede og uordnede, tilgængelige og utilgængelige mellem hinanden. I Venezia, Firenze, Rom og Napoli var der arkiver, som i henseende til samlingernes omfang og betydning for europæisk historie hver især kunne måle sig med hovedarkiverne i de andre europæiske lande, og hvis samlinger i nogle tilfælde gik tilbage til det 8. årh.¹⁹ I Firenze blev et statsarkiv oprettet i 1852 til en række samlinger, som var anbragt vidt

¹⁵ La Legge, s. 391 ff.

¹⁶ D'Angiolini & Pavone, s. 1664 ff.

¹⁷ La Legge, s. 396 ff.

¹⁸ Lodolini 1970, s. 188.

¹⁹ D'Angiolini & Pavone, s. 1662.

forskellige steder og som omhandlede byens historie tilbage til det 11. årh. Kærnen i arkivet blev den af Pietro Leopoldo i 1778 grundlagte diplomsamling, hvis ældste stykke er fra 726. I Venezia havde man i århundreder slet ikke arkiver. Helt frem til den første arkivinstitutions oprettelse i 1815 havde de styrende organer beholdt deres historiske arkiver i lange velbevarede og proveniensrespekterende rækker. Men også fra de små stater var der store og vigtige arkiver. Fra republikken Lucca's omhyggelige administration var bevaret et stort og velbevaret arkiv, hvis rækker af kancellisager ubrudt går tilbage til det 12. årh., og hvis samlinger på pergament går tilbage til 799. I Palazzo Piccolomini i Siena er bevaret regeringsarkiver tilbage til 1209, notarialarkiver til 1221 og en pergamentsamling, der rækker helt tilbage til 736.

En særlig plads og en særlig historie har statsarkivet i Rom,²⁰ som siden 1939 har haft til huse i Borrominis *Palazzo della Sapienza*. Det blev oprettet i 1871 og skulle modtage arkiverne fra den verdslige forvaltning af den i 1870 erobrede pavestat. Det arkivalske mellemværende mellem kongeriget og pavestolen henstod uløst i de mange år, paven sad som fange i Vatikanet, og blev først endeligt bragt ud af verden ved Mussoliniregimets pagt med pavemagten den 11. februar 1929, hvorved det blev aftalt, at al den arkivdannelse – den fortidige såvel som den fremtidige – som var et resultat af romerkirkens virksomhed som åndelig magt, alene skulle være underlagt dens egen myndighed, medens derimod arkiverne fra dens forvaltning af kirkestaten skulle overgå til den italienske stat. Hvad arkivet fik i 1871 var alene, hvad der da befandt sig *extra muros*. Store og vigtige fonds blev dog afleveret inden 1929, således i 1918 arkivet fra *la Sacra Congregazione del Boun Governo*, som var pavestatens »verdslige« regering indtil 1847, i hvilket år Pius IX med indførelsen af et ministerialsystem²¹ reformerede udøvelsen af sin timelige magt. Fra disse styrelser, der hver var forestået af en *Cardinale Segretario di Stato*, er bevaret store velordnede arkiver.

Det postunitære stof er naturligvis det samme i provinsarkiv efter provinsarkiv. Den lokale statsadministration har siden 1861 i det væsentligste været baseret på provinspræfekturerne, og aktrækkerne i deres arkiver er derfor blandt de lokale statsarkivers vig-

²⁰ Amando Lodolini, s. 9 ff.

²¹ Sst. kap. XIV.

tigste sager.²² Vigtigst ved siden heraf er arkiverne fra den lokale finansforvaltning og fra de lokale underretter.

Arkivdannelse og arkivinspektion

Rettes opmærksomheden herfra mod den virksomhed, der inden for disse institutionelle rammer udøves over for arkivdannelsen, må derom siges, at den først i de senere år er ved at finde en fast og tidssvarende form. Hvad der i 1976 blev gennemført af ændringer i den overordnede arkivledelse for at løse de bånd, der bandt arkivvæsenet til centraladministrationen, var på en måde foregrebet i 1963-loven, hvor fristen for aflevering af ikke-administrationsbenyttede arkiver blev afgørende ændret. Det blev da bestemt, at statsforvaltningens sager først skulle afleveres 40 år efter ophøret af deres administrationsbenyttelse. Indtil da var de blevet afleveret meget hurtigere. En stor del af dem overgik allerede efter en 5-års frist til arkiverne.

Forholdet til arkivskaberne var med disse ændringer et nyt – på en måde var det brudt. Forbindelsen måtte retableres på en ny måde. Inspireret af udviklingen i udlandet, hvor »*préarchivage*« og »*records management*« var blevet vigtige dele af det almindelige arkivarbejde og ud fra vor tids almindelige erkendelse af den betydning, indsigt med – og evt. indflydelse på – akt-dannelsen har for al senere arkivbenyttelse, måtte man have tilvejebragt en forbindelse til arkivskaberne, som var i overensstemmelse med tidens krav og ideer om, hvorledes noget sådant bør gøres.

I Italien har man ikke kendt til *Record Depositories* og heller ikke haft et *cit  interministerielle des archives* og noget sådant lod sig heller ikke umiddelbart indrette. Man havde siden arkivloven af 1. september 1902 haft kassationskommissioner ved alle statsstyrelser og -embeder, og det var i princippet dette system, man udbyggede, da man med 1963-loven ved alle lokale og centrale statsorganer over et vist niveau i hierarkiet indførte tilsynskommissioner, *Commissioni di sorveglianza*. Dette var klart et skridt i centralistisk retning. Kommissionerne har direkte rapport til arkivdirektion og ministerium, de er permanente, og de er sammensat af repræsentanter for de arkivdannende institutioner og for de arkiver, til hvilke disse institutioner skal aflevere deres sager efter de 40  r. Deres

²² Elio Lodolini. Problemi e soluzioni per la creazione di un archivio di stato, *Rassegna Maj/aug.* 1959, s. 227 ff.

opgave er ikke at intervenere i aktdannelsen, men kontrollere, at sagerne holdes i en orden, der er i overensstemmelse med aktplanerne, og som muliggør aflevering til de fastsatte terminer. De skal endvidere rådgive i alle arkivspørgsmål og – ikke mindst vigtigt – i kassationssager indstille til ministeriet. Det arbejde, der udføres af disse kommissioner har kun langsomt kunnet finde sin form. Der hersker i arkivarkredse utilfredshed med deres begrænsede kompetence og et ønske om at udvide deres beføjelser på en sådan måde, at de kan få mulighed for at hindre de uregelmæssigheder og forsømmelser, der kendetegner mange statsorganers akthenlægelse.²³ Blandt meget andet er man interesseret i at komme den praksis til livs, som råder i mange af landets styrelser, og som består i, at man ikke lader sit akt- eller journalsystem omfatte al den aktdannelse, som den administrative virksomhed forårsager, men kun den del, man erfaringsmæssigt mener at have behov for. Kommissionerne må derfor have midler i hænde til effektivt at kunne forlange vedligeholdelsen af et journalsystem, dækkende hele institutionens korrespondance og aktdannelse i øvrigt. Man vil således også kunne hindre de mange ulovlige kassationer, der er en følge af en tilfældig henlæggelse af sagerne.

Helt fremmed stod de italienske arkivarer ikke over for at skulle arbejde i marken. Siden arkivloven af 1939 havde man haft landet delt op i en række arkivinspektorater,²⁴ *Sovrintendenze*, til at udøve inspektion, *la Vigilanza*, dels med al offentlig arkivdannelse, som ikke var statslig, og derfor ikke afleveredes til statsarkiverne og dels med al privat arkivdannelse, som erklæredes for at være af »historisk interesse«.

Hermed havde man udstukket det moderne italienske arkivvæsens andet hovedområde, de ikke-statslige arkiver, og underlagt dem en særlig myndighed, placeret direkte under den overordnede, ministerielle arkivledelse og således sideordnet den med ledelsen af statsarkiverne. Et vigtigt skridt henimod det énstrengede arkivvæsen var taget ved, at man på den måde i princippet fik al arkivdannelse underlagt statsarkivvæsenets kontrol. Ideen til institutionen kan

²³ Angelo Spaggiari, *Importanza e scopi del controllo dell'Amministrazione degli archivi di stato in formazione*, *Rass.* jan/apr. 1976, s. 159. I Arkivdirektionens sidst offentliggjorte årsberetning, som er for 1967, er den almindelige tilfredshed med disse kommissioner kommet til udtryk, *Rassegna* jan/apr. 1969, s. 20.

²⁴ Lodolini 1976, s. 17 f.

spores tilbage til Cibrario-kommissionen og tilløb til dens realisation kan ses i arkivlovgivningen helt tilbage til 1875.

1963-loven har i det store og hele gentaget 1939-lovens bestemmelser for denne inspektionsvirksomhed. Inspektørerne, i *Sovrintendenti*, blev nu fordelt med en i hver af de 17 provinser, som landet var blevet opdelt i med forfatningen af 1. januar 1948.

De inspektionsomfattede myndigheder, institutioner etc. falder i 2 grupper. Den første er *gli enti pubblici*, dvs. alle offentlige »væsener«, som ikke er rent statslige; den anden er alle private arkiver. Den første gruppe omfatter dels landets lokalforvaltning, udøvet af regioner, provinser og kommuner, og dels en række ikke-territorielle, nationale eller lokale, offentlige institutioner og væsener, som på tværs af de lokaladministrative grænser forvalter en mængde sociale, undervisningsmæssige og erhvervsmæssige områder.

Denne inspektionsmyndighed tillægger man stor betydning i Italien. Man mener, at man på dette felt er længere fremme end andre lande, og det er ikke tilfældigt, at den i det hierarkiske system er sideordnet de egentlige arkivinstitutioner.

Effektivt udnyttet og forsynet med tilstrækkelige ressourcer ville institutionen også være et fremragende middel. Da man i italiensk ret kun kender til enten offentlige eller private institutioner og personer og ikke formelt vil anerkende »halvoffentlige« institutioner, som man gør det i andre lande, og da man netop i Italien har særlig mange myndigheder, organisationer og virksomheder etc. på grænsen mellem det offentlige og det private, bliver gruppen af »offentlige væsener« meget stor. Den omfatter alle arkivskabere, som ikke er enten rent private eller statslige. Karakteristisk findes således i denne gruppe – ved siden af de mange »sociale« organisationer – en række banker og kreditinstitutioner, hvis virksomhed er reguleret ved lov.²⁵

Blandt de vigtigste *enti* er de egentlige lokalforvaltninger i kommuner, provinser og regioner, inden for hvilke to sidste – som noget for sig – også den statslige lokalforvaltning udøves. Som lokalforvaltningsområder er regionerne og provinserne nye. Regionerne hidrører fra forfatningen af 1948 og provinserne fra slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. årh. Vigtigere ud fra et historisk synspunkt er derfor kommunearkiverne,²⁶ fordi der dér – og da

²⁵ G. Plessi, *Panorama archivistica italiana*, 1973, s. 16.

²⁶ Sst. s. 7.

særlig for de mellem- og norditalienske områders vedkommende – er bevaret store mængder af vigtigt præunitært stof.

På forskellig og i loven nærmere specificeret måde er disse »væsenere« underlagt arkivinspektørernes myndighed og med ansvar over for dem er arkivskaberne forpligtet dels til at holde orden i deres arkiver, dels til ikke at kassere uden inspektørernes tilladelse, foruden at de skal indrette og vedligeholde »historiske arkiver« til modtagelse af sagerne, når disse er over 40 år gamle, foruden at de med arkivinspektørernes mellemkomst skal tillade forskningsanvendelse af dem og desuden udarbejde fortegnelser over dem. I de tilfælde, dette sidste ikke sker, kan ministeriet forlange, at arkivfortegnelser bliver udarbejdet på institutionens bekostning af statsarkivvæsenet. De største af disse arkivskabere – således regionerne, provinserne og en række store og vigtige kommuner – har dog så meget mindre behov for inspektion, som de har professionelle – på arkivskolerne uddannede – arkivarer til at forestå arkiverne. De fleste institutioner har dog ikke arkivfagligt personale, men har til gengæld mulighed for at deponere – men ikke aflevere – deres sager til statsarkiverne.

Det har selvsagt været vanskeligt at udfylde rammerne om dette system. Talen er om tusinder af vidt forskellige institutioner, hvoraf det kun er muligt at konfrontere en lille del med de krav, lovgivningen stiller. Arkivinspektoraternes personalekapacitet rækker ikke langt over for denne opgave.²⁷ Tilsyneladende har man især interesseret sig for to grupper. Statistikken for 1967 viser, at der det år blev foretaget 2000 inspektioner,²⁸ hvoraf de 80 % blev aflagt dels hos kommuner og dels hos en række af de talrige velgørende institutioner, *opere pie*, hvis status formelt også betragtes som offentlig. Til illustration tjener det at bemærke, at kommunernes tal er ca. 8000. Men nok så vigtigt er den indirekte effekt af selve inspektionens tilstedeværelse og den omhyggelige registrering, der inden for dens rammer foretages af mængder af hidtil ukendte arkiver.

Interessantest er det at notere sig, at denne inspektionsmyndighed ikke standser op foran de private arkiver. Private person- og familiearkiver såvel som institutions- og virksomhedsarkiver er omfattet af den. Ifølge 1939-loven, som introducerede denne nydannelse i arkivlovgivningen, var en pligt til at anmelde til arkivin-

²⁷ Rassegna jan/apr. 1969, s. 36.

²⁸ Sst. s. 31.

spektionen slet og ret pålagt ejeren af et arkiv eller nogle dokumenter, som var »af historisk interesse«. 1963-loven ændrede dette til en ganske u håndhævelig bestemmelse om, at privatarkiver ældre end 70 år skulle anmeldes. Er arkivinspektionen blevet underrettet om eksistensen af et bevaringsværdigt privatarkiv, kan han efter besigtigelse af det erklære det for at være *di notevole interesse storico* med alt, hvad deraf følger i henseende til begrænsning af ejerens dispositionsret.

Det, der her er gennemført, er en lovgivning, der svarer til de bestemmelser om bygnings-, monument- og naturfredning, som alle lande har, og som begrænser den frie dispositionsret over privat ejendom, når samfundet anser det for at være kulturelt eller miljømæssigt bevaringsværdigt. Når talen ikke er om bygninger, men om arkivalier, bliver den procedureform, man kan anvende ved »arkivaliefredningen« hurtigt ret problematisk. En ond cirkel opstår let, når ejeren ikke selv anmelder sit arkiv til inspektionen. Inspektionens erklæring forudsætter en begrundelse, som nødvendigvis må forudsætte et kendskab til arkivet, som igen forudsætter adgang, og som igen forudsætter en erklæring om, at arkivet er »historisk værdifuldt«.²⁹

Er erklæringen meddelt, kan den appelleres helt til ministeren, men trådt i kraft betyder den, at ejeren af et arkiv er forpligtet til at bevare, ordne og – på inspektionens bekostning – eventuelt inventarisere arkivet. Han må ikke kassere uden inspektionens tilladelse, han skal melde, når han flytter arkivet fra et sted til et andet, og han må ikke sælge arkivet ud af landet. Vil han sælge det indenlands, skal han give staten forkøbsret. Han skal endvidere under visse forudsætninger og ved inspektionens mellemkomst give forskningen adgang til at benytte arkivet, en adgang, som ejeren dog kan forlange arrangeret ved en af arkivbenytteren selv betalt fotokopiering. I årene 1964–72 blev 548 privatarkiver således erklæret bevaringsværdige. Af dem var lidt mindre end 1/3 institutions- og virksomhedsarkiver af forskellig slags.

Arkivforskning og arkivbenyttelse

Hensigten med arkivadministrativt at tilstræbe enhed og centralisation har naturligvis i den sidste ende været på den måde at gavne arkivbenyttelsen. Alligevel har en række særegne forhold bevirket,

²⁹ D'Agiolini & Pavone, s. 1686.

at arkivernes forhold til den historiske forskning og arkivbenyttelse først i dette århundrede kan siges at være etableret på en måde, der minder om andre landes.

Problemerne kommer ikke i forbindelse med administrationens behov for dokumentation i sine egne sager. Dette behov eksisterer, fordi 40-års afleveringsfristen først indførtes med 1963-loven, og vil fortsat gøre det, fordi mange styrelser får tilladelse til at aflevere sine sager inden udløbet af denne frist. Problemerne kommer heller ikke med den amatørhistoriske interesse for personalhistorie og lokalhistorie. Det tilfredsstilles i det væsentligste med de store notarialarkiver,³⁰ som er bevaret for hele landet, og som er resultatet af den berømte italienske notars virksomhed som den, der giver retskraft til alle former for kontrakter – så at sige al privat retspleje. I 1939-loven blev det bestemt, at notarialakterne skulle afleveres til provinsarkiverne 100 år efter deres tilblivelse.

Problemet har derimod været forholdet mellem arkiverne og den egentlige historiske forskning.

På den ene side er det her vigtigt at notere sig, at den italienske arkivar ikke har – og aldrig har haft – en baggrund i et universitetsstudium af faget historie. Man kan ikke i Italien, sådan som man kan det i andre lande, tage en embedseksamen, *en laurea*, i historie alene. I den *laurea*, man må have for at kunne begynde i arkivkarrieren, vil højst et par egentlig historiske discipliner indgå på linie med en række andre humanistiske fag. Uden en historisk-faglig baggrund og umiddelbart efter ansættelsen som arkivar at skulle gennemgå en uddannelse i rene arkivdiscipliner på en af landets 17 statsarkivskoler og derefter de næste 20–30 år hele vejen op gennem arkivkarrieren og -hierarkiet at skulle underkaste sig en rad af eksaminer, konkurrencer og prøver, må det arkivprofessionelle nødvendigvis blive et fremtrædende træk hos den italienske arkivar. Arkiverne og arkivarbejdet tenderer på den måde til at blive noget eksklusivt og i sig selv begrundet. Hovedfagene på arkivskolerne har fra gammel tid været diplomatik, palæografi og arkivistik, og undervisningen har, som dette viser, fortrinsvis været tilrettelagt med henblik på arbejdet med det præunitære stof. Faget arkivistik har sat sig tydelige spor i den store interesse, der er for arkivteori

³⁰ Jfr. f.eks. L'Archivio di Stato di Siena, L'Archivio Notarile 1221–1862, Rom 1975.

og den omfattende litteratur, der foreligger om arkivteoretiske emner.

På den anden side har de toneangivende italienske historikere – med Benedetto Croce i spidsen – i begyndelsen af dette århundrede mere været humanistisk-litterært, end de har været arkivalsk-dokumentarisk orienterede.³¹ Den mand, der på en epokegørende måde brød disse fronter, var Giorgio Cencetti.³² Med sin »*Sull'archivio come »universitas rerum«*« fra 1937, som kom til at afløse Eugenio Casanovas og Adolf Brenneke's klassiske arkivistikker, var det ham, der mere konsekvent end nogen anden i Italien introducerede teorierne i hollænderne Müller, Feith og Fruin's proveniensmanuale fra 1898. Stærkere end det tidligere var gjort, blev det af ham understreget, at netop den italienske historiske partikularisme gjorde et strengt håndhævet proveniensprincip, *il metodo storico*, til det eneste, på grundlag af hvilket de italienske arkiver kunne ordnes. I explicit polemik mod det franske proveniensprincip, ifølge hvilket man inden for nogle omfattende hovedproveniens, *cadres de classement*, forholdsvis frit kan flytte rundt på sagerne, krævede han også respekt for den indre proveniens, at man netop betragtede et arkiv som et »*universitas rerum*«. Han dannede også skole ved i logisk forlængelse heraf at kræve administrationshistoriske institutionsbeskrivelser.

Virkningerne af, hvad der herved blev sat i gang, har været mangel. Arkivvæsenets publikationslister kan fremvise helt moderne introduktioner til både præ- og postunitært stof. Arkivskolernes undervisning er blevet moderniseret, og historikerne med italiensk udenrigspolitik store historiker, Federico Chabod i spidsen har »genfundet« arkiverne.

Mod det énstrengede arkivvæsen – ?

Må man således i arkivforskningen nødvendigvis anerkende den historiske mangfoldighed, må man på den anden side administrativt sætte sig ud over den. At der er en konflikt her kommer tydeligt frem i arkivdirektionens løbende projekt med at få tilvejebragt en generalguide over alle landets statsarkiver.³³ Deri må man nød-

³¹ D'Angiolini & Pavone, s. 1676.

³² Vittorio Stella, *La storiografia e l'archivistica, il lavoro d'archivio e l'archivista*, Ressegna maj/aug. 1972, s. 269 ff.

³³ P. D'Angiolini & C. Pavone, *La guida degli Archivi di Stato*, Ressegna, maj/aug. 1972, s. 285 ff. og Nordisk Arkivnyt nr. 3, 1975, s. 52 f.

vendigvis, i det omfang det er muligt, tilstræbe en ensartet opstilling, afsnit for afsnit. Protesterne fra de lokale statsarkiver udeblev ikke under det forberedende arbejde. Man påstod netop, at den historiske varietet ville blive sløret ved, at man fik en færdig model presset ned over sig. Herimod kunne direktionen hævde, at guiden også tjente et overordnet, administrativt formål: at få en lettilgængelig oversigt over, hvad arkiverne rummer, for at man så meget lettere kunne træffe dispositioner på tværs af arkivinstitutionerne.

Den formelle myndighed, som den overordnede arkivledelse i ministeriet har, er vigtig, men dens udøvelse støder, som det er set, på mange vanskeligheder. Tydeligst tegner vanskelighederne sig i forholdet til regionerne,³⁴ som blev institueret med 1948-forfatningen. Ved en lang række reformer er det traditionelle administrative system blevet ændret i de senere år. Store forvaltningsområder er flyttet fra den lokale og centrale statsadministration til den regionale lokalforvaltning, som ikke afleverer til statsarkiverne, men kun er underlagt arkivinspektionen. Dens myndighed rækker ikke langt over for så store arkivdannelser, som der her vil blive tale om. Mange ser et ikke-statsligt arkivvæsen i horisonten og frygter, at det énstrengede arkivvæsen ikke kan realiseres, netop som det synes inden for rækkevidde.

³⁴ Plessi, s. 14 & Spaggiari, s. 155 f.

Orientering

Patricia Kennedy Grimsted: Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Moscow and Leningrad. Supplement 1: Bibliographical Addenda. Bibliotheca Slavica 9, Inter Documentation Company AG, Zug, Schweiz, 1976. XIV + 203 s.

Den amerikanske historiker Patricia Kennedy Grimsteds bog »Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Moscow and Leningrad«, Princeton, 1972, der blev anmeldt i dette tidsskrifts 5. binds 1. hæfte i 1974, har gået sin sejrsgang alle de steder, hvor der drives russiske og sovjetiske studier, inclusive Sovjetunionen, og har bevirket, at samlinger åbnede sig og at forlængst publicerede, siden glemte og uopdrivelige oversigter over arkiver og håndskriftsamlinger kom frem i lyset, således at bogen blev forældet på fire år. I denne situation valgte dr. Grimsted at udgive et supplement, der tillige omfatter hjælpemidler udgivet til og med 1974, og hun har været så optimistisk at kalde det »Supplement 1«.

Forfatteren, der støttes af store amerikanske fonds, har ændret planerne for det, der oprindeligt skulle have været et trebindsværk. Det næste bind bliver om arkiver og håndskriftsamlinger i de baltiske republikker og Hviderusland, derefter skal der komme et om Ukraine og Moldavien og endelig et eller flere bind om resten af Sovjetunionen.

Mens vi venter på bind 2, er der gået mikrokort i bind 1 og supplement 1! Det hollandsk-schweiziske forlag Inter Documentation Company, der har udsendt supplement 1, har på mikrokort (mikro-fiche) udsendt de hjælpemidler og oversigter, der er optaget i bind 1 og supplement 1. Det er en historisk begivenhed: For første gang udsendes til et internationalt publikum en samlet mikrokortpublikation af de offentliggjorte arkiv- og bibliotekshjælpemidler i et stort land. Det sker til overkommelige priser og med så stort et lager, at rekvisitioner straks kan effektueres. Der er samtidig udsendt et gratis katalog.

Mikrokortene er fremstillet af sølvfilm, de måler enten 9×12 cm eller $10,5 \times 14,8$ cm (dvs. A6) og rummer fra 40 til 112 sider. Reduktionen ligger mellem 14 og 20. Hvert kort koster 3,50

Schweizerfrancs à ca. 3,- kr. En særlig tilbudspakke bestående af de 578 mest benyttede hjælpemidler sælges med 10 % rabat for 10.450 Sfr.

Det danske arkivvæsen har ikke hidtil ønsket at udgive nye arkivhjælpemidler eller på papir eller i mikroformater at genudgive udsolgte hjælpemidler. Genudgivelser og mikrospredning er hidtil blevet varetaget af Kildeskriftselskabet, og for nylig har et par kommercielle foretagender meldt sig på markedet. IDCs udgivelse af Grimsteds hjælpemidler viser, at et kommercielt forlag kan tilfredsstillende opfylde videnskabets krav. Betingelsen er, at markedet er stort nok til at tillade både kvalitet og fortjeneste. I denne forbindelse har det interesse at bemærke, at IDC i samarbejde med det internationale arkivråd og nogle nationale arkivstyrelser forbereder mikrokortpublikationer fra mindre landes arkiver; Polen og Ungarn skulle blive de første. Et andet stort IDC-projekt: Mikrokortudgivelse af hjælpemidler til missionshistorien, er netop begyndt, men herom en anden gang.

Sigurd Rambusch.

Edwin Torkelsen: Arkivaren og vitenskapen. Arkivposten, internt meldingsblad for Arkivverket, 8. årg. nr. 2-3, Oslo 1978.

Med førstearkivar ved statsarkivet i Oslo Edwin Torkelsens artikler: Arkivaren og vitenskapen, er nu også de norske arkivarer gået ind i en debat om arkivernes forskningsvirksomhed. Edwin Torkelsen gør det ved at fokusere på arkivarernes arkivfaglige arbejde og spørge, om det kan betegnes som videnskabeligt. Som målestok for, hvad der kan betegnes som forskning, benytter han den af OECD udviklede og bl.a. af de nordiske forskningsråd anvendte definition af begrebet. Ifølge den skal et arbejde for at kunne betegnes som forskning være af original karakter, udføres systematisk og i den hensigt at frembringe ny viden. Begrebet omfatter såvel grundforskning som anvendt forskning. Rutinemæssig indsamling af data, dokumentation- og informationsvirksomhed falder ikke ind under forskningsbegrebet.

Ud fra denne begrebsdefinition mener Edwin Torkelsen, at følgende arkivfaglige opgaver er videnskabelige: udarbejdelse af »ar-

kivnøkler« (journal- og kassationsplaner) og EDB-procedurer, ordningsarbejde og registrering, idet der »her foreligger overordnede problemstillinger som danner utgangspunkt for systematiske arbeidsprosesser som fører til konkrete resultater med originalt nyhetsinnhold. I dette tilfelle er arkivaren herre over *bele* prosessen fra begynnelse til slutt.« Arkivinspektion og innsamling av arkivmateriale kan derimot ikke karakteriseres som forskning. Det kan besvarelsen af forespørsmål, herunder læsesalsveiledning af publikum, som blot består i tilveiebringelse af enkeltdata, heller ikke. Derimot er der naturligvis tale om forskning, når en besvarelse/undersøgelse beror på arkivarens evne til via overordnede problemformuleringer at fremfinde data og videregive dem i en videnskabelig kontekst.

På baggrund af disse vurderinger af det arkivfaglige arbejde spørger Edwin Torkelsen: »Er arkivaren vitenskapsmann?« Selv giver han følgende både-og-svar: »Dersom man kan enes om at arkivarens *hovedopgave* er av skapende art – slik forholdene er i dag, synes det for meg i første rekke å være den virksomhet som har til formål å *bearbeide arkivmasser ut fra overordnede problemstillinger* som oppfyller dette vilkår – så må svaret være ja.« Men hvor denne betingelse ikke er til stede, da »befinner arkivaren seg prinsipielt i samme situasjon som en hvilken som helst lagerekspeditor – man fremskaffer den opplysning eller den del kunden spør om, og intet mer.« Det siges ikke direkte, men man mere end aner, at Edwin Torkelsen mener, at en væsentlig del af mange norske arkivarers arbeid ligger deprimerende nær lagerekspedientens.

Sammenligning med danske tilstande lader sig ikke uden videre foretage. Danske arkivarer har forskningsret/pligt i $\frac{2}{7}$ af den samlede tjenestetid, og der er ikke tvil om, at dette forhold er baggrunden for den sterke videnskabelige bevidstgørelse, der præger den øvrige del af arkivarernes tjenstlige arbeid. Det er fuldtud erkendt og anerkendt, at grundlaget for arkivvæsenets virksomhed over for administrationen, forskningen og almenheden er dets egen aktive forskningsindsats og utviklingsarbeid inden for en række områder. Her skal nævnes administrationshistorie, -teori og -analyse, arkivteori, arkivistik, utvikling af registreringsprinsipper, kassationsprinsipper, søgemetoder og materielle bevaringsmetoder, samt kildeudgivelse og -beskrivelse.

På baggrund af egne triste erfaringer i forbindelse med hele 3 ansøgninger om videnskabelige stillinger uden for arkivvæsenet

slutter Edwin Torkelsen sine artikler med at stille en række konkrete forslag til, hvad der kan gøres for at forsvare arkivarens position som forsker og få den anerkendt uden for arkivkredse. De væsentligste er: udbygning og institutionalisering af kontakten mellem arkivvæsen og universiteter, indførelse af tjenstlig forskningsret/pligt, og forbedring af muligheden for at dokumentere det videnskabelige arkivararbejde især i forbindelse med udarbejdelse af registraturer.

Jeg kan give disse forslag min varme tilslutning. Men jeg vil samtidig pege på, at Edwin Torkelsen, trods sit erklærede »målet må være at arkivverket arbeider seg ut av den tjenstepikestilling det til nå har intatt over for den herskkelige universitetstradisjon«, i sin hele opfattelse og vurdering af forholdet arkivforskning/universitetsforskning selv alt for ydmygt går ind på, hvad han kalder »universitetstradisjonens premisser«. Arkivforskningen har sine *egne præmisser, nemlig arkivalierne*, og den har sin *egen selvstændige funktion og berettigelse*.

Mit forslag til norske arkivarer i denne situation lyder: udgiv et tidsskrift for arkivforskning i lighed med det svenske »Arkiv, samhälle och forskning« og nærværende danske »Arkiv«! Et sådant tidsskrift vil blive en løftestang for arkivforskningen i Norge. Det vil på én gang inspirere arkivarerne og stille krav til dem, og arkivforskningen vil opnå den af Edwin Torkelsen efterlyste mulighed for at manifestere sig og blive kendt og anerkendt uden for arkivarernes eget forum.

Edwin Torkelsens artikler er formelt henvendt til arkivarerne. Reelt er de en alvorlig appel til arkivledelsen om at kende ansvar og besøgelsestid!

Grethe Ilsoe.

Omkring et vendepunkt i Rigsarkivets udvikling.

Harald Jørgensen: I rigsarkivets tjeneste 1934–62 (Kbh. 1977).

På et sted i disse arkiverindringer skriver dr. Harald Jørgensen om institutionens medarbejdere i 1930'erne: »For flertallet af mine læsere vil det kun være navne, som man ikke forbinder meget med. Forhåbentlig er det lykkedes mig til en vis grad at iklæde dem kød og blod (s. 47).

Lad det være sagt straks. Det *er* lykkedes. Bogen videregiver en række

klart sansede billeder, ikke alene af personer, der nu er hel- eller halvvejs mytologiske figurer – arkivar Nygaard, dr. Kornerup, dr. Nystrøm – men også af interiører, der forlængst er forsvundne – det gamle »bur«, læsesalen før ombygningen i 1962, den gamle Kongehushvælving med sin gennemtrængende duft af støv. Skildringerne støttes af en lille række udmærkede fotografier bl.a. af Rigsarkivets store mænd og damer, forevigt i idylliske grupper på en hvidmalet bænk i Bibliotekshaven. På dette plan er bogen en født klassiker. Den vil blive læst og genlæst med nostalgis rene fryd af den nulevende og de kommende rigsarkivgenerationer, som vil glæde sig over forfatterens fremragende hukommelse for sanseindtryk og store evner for at formidle dem.

På et andet plan er fryden knap så ren, men måske derfor ikke mindre. Bogen er ikke skrevet efter maximen *de mortuis nil nisi bonum*, men indeholder en del meget hvasse personkarakteristikker. Det kan være vanskeligt at skønne om, hvorvidt disse portrætter (f.eks. af dr. Hjelholt s. 64–67) yder genstanden retfærdighed, navnlig hvis man ikke har andre kilder til sin rådighed (jfr. titelbladets Paludan-citat: »Kun hvad der er skrevet, overlever«). Derimod er det let at få øje på, at dr. Harald Jørgensen bygger på en gammel, oprindelig mundtlig arkivtradition for servering af kolleger, anrettet i skarp sauce. Etaten har i tidens løb haft flere mestre i denne kunstart. Anmelderen er næppe den eneste, som tydeligt erindrer, da den selvsamme dr. Hjelholt, der her tages under behandling, for nogle år siden i Arkivforeningen gav *sin* version af »Rigsarkivet i gamle dage«. Det var ikke kedeligt, men egentlig heller ikke særlig hyggeligt.

Bogen efterlader mig på dette plan med et spørgsmål: Hvorfor var man i ældre tid så »gode hadere« i Rigsarkivet? Vi får at vide, at Marquard af mange betragtedes som »lidt af en undermåler« (s. 35), at Grandjeans største fornøjelse var at drille og irritere dr. Nystrøm (s. 40 f.) og at Kornerup og Hjelholt »på ingen måde elskede hinanden« (s. 69 f.), men dog kunne enes om at bagtale og modarbejde »den lille mand« (Linvald), som tilsyneladende næsten alle hadede.

Det står for en yngre iagttager ret markant, at mængden af nid og nag i etaten i løbet af de sidste 15–20 år såvel relativt som absolut har været i aftagende. Forklaringen kan næppe være, at menneskene er blevet bedre (om end måske mere hensigtsmæssigt opdraget). Den materialistisk orienterede historiker vil pege på, at institutionen i denne periode har nydt godt af økonomiske opgangstider. Dr. Johan Jørgensen, som var af denne skole, omtalte ofte de ældre tider i Rigsarkivet som »dengang man knap havde penge til pap og snor« og berettede om, at arkivarerne sloges om private undersøgelser til 50 øre i timen. Det er ikke noget hyggeligt perspektiv, for så kan vi jo forvente snart at blive »gode hadere« igen.

Indtil videre vil jeg personlig hælde til en anden teori: at mængden af smålige personlige konflikter er aftaget i takt med, at der i institutionen er fremvokset en klarere bevidsthed om, hvad der er meningen med den.

Denne betragtning fører frem til det tredje – og nok mest interessante plan, hvorpå man kan læse dr. Harald Jørgensens bog. Den handler nemlig om den periode i arkivvæsenets historie, hvori det indledte et hamskifte, en lang, endnu ikke fuldført proces, som man kan betegne som dets *pro-*

fessionalisering. Kernen i striden mellem »den lille mand« og det parti i Rigsarkivet, som i bogen betegnes »de lærde«, var jo, at Axel Linvald ville gribe arkivvæsenets opgaver an systematisk og i bredden. Dette fik som konsekvens bl.a. en langsom, men afgørende ændring af synet på *arkivtjenesten*, dvs. det arbejde, som de ansatte forventedes og selv forventede at udføre i deres tjenestetid.

Fra sin »burtid« omtaler dr. Harald Jørgensen den navnkundige registrator Eegholm, der oprindeligt var af den opfattelse, at han overhovedet ikke havde faste tjenesteforpligtelser. Da Kr. Erslev belærte ham om begrebet tjenestetid, henlagde han sin avislæsning til Rigsarkivet (s. 46).

Arkivarkorpsets holdning i ældre tid er en gang for mig af en kollega blevet beskrevet som den, at arkivtjenesten skulle gribe mindst muligt forstyrrende ind i det private udgiver- eller forskningsarbejde. Og »væsenet«s mundtlige tradition ved at fortælle om sære foreteelser som et »consilium slaberasticum« af lærde og højtstående arkivtjenestemænd, der trådte sammen i sekretariatet hver eftermiddag, når Linvald var gået hjem, og om doctores i filosofien, der tilbragte den udslagne dag med at rive blanke bagsider af ministerielle koncepter for udhvilede efter endt tjenestetid at kaste sig over de klassiske sprog og antikviteter. Dr. Harald Jørgensens erindringer fra Rigsarkivets 2. afdeling afkræfter ikke disse myter, der naturligvis har vundet i prægnaven ved at gå fra mund til mund over 3–4 årtier. Om overarkivaren, dr. Kornerup, hedder det, at »hans videnskabelige syssler og hans optagelse i en række danske og svenske lærde selskaber var det, der optog ham mest og stod hans hjerte nærmest. Arkivet kom i anden række...« (s. 70). Meget af det arbejde, som i denne periode udtørtes i afdelingen, vedrørte tilsyneladende arkivalier fra ældre århundreder.

Det forekommer mig oplagt, at det er denne gamle, kavalermæssige opfattelse af tjenestetidens udnyttelse og af »meningen med det hele«, som skabte vækstbetingelserne for den ørkesløse sladder og de mange intriger. Det er lige så indlysende, at den stigende professionalisering af arkivgerningen efterhånden har fremmet det, som i den psykologiske jargon kaldes personalets arbejdsmotivation.

For kendskabet til den afgørende vending i Rigsarkivets udvikling efter 1934 er dr. Harald Jørgensen en hovedkilde. Han stod tæt ved begivenhedernes centrum, for så vidt som han var den, der med den største entusiasme gik ind for den nye linie, og han blev Axel Linvalds vigtigste medarbejder i dens gennemførelse. Han beretter i bogen med forstælig og berettiget stolthed om det meget, han fik lov at udrette på 2. afdeling indtil 1941 og siden i sekretariatet.

Men fremstillingen er uundgåeligt et partsindlæg og *må* give anledning til et par bemærkninger.

Den første vedrører det forhold, at forfatteren sammenholder »den store grødetid« i 30'erne med de senere års indsats på en måde, der mere end antyder at »luften er gået af ballonen«. Det, som faktisk skete, var jo, at Rigsarkivets nye aktive politik over for administrationen efterhånden viste sig at overanstrengte dets personaleressourcer – også selv om disse udnyttedes langt mere effektivt end tidligere. Det *var* jo gevaldigt store brød, der blev slået op i Arkivkommissionen af 1933 og med den aktive indsamlings-

politik. Ingen i den yngre generation vil bebrejde pionererne *det*, men forholdet må dog med i en retrospektiv bedømmelse.

Medtages må også det forhold, at der i 60'erne i arkivarkorpset opstod berettiget tvivl om, hvorvidt de principper, der traditionelt anvendtes ved kassation, registrering og udarbejdelse af hjælpemidler var forsvarlige og hensigtsmæssige.

Men intet af dette nævnes i bogen.

Læser man eksempelvis dr. Harald Jørgensens bemærkninger om tilblivelsen af »Den civile Centraladministration 1914–35« og om det forhold, at publikationen ikke siden er blevet fortsat, tror man ikke at høre en ældre, erfaren kollega, men sin skoletids gymnastiklærer: (»Kan I så se at komme i vandet, drenge«) (s. 48 ff.).

Det kan da gerne være, at 60'erne og 70'erne i arkivhistorien vil få overskriften »De dybsindige overvejselsers og de famlende forsøgs tid«. Men i det større perspektiv betegner perioden anden fase i den professionaliseringsproces, som dr. Harald Jørgensen i sin ungdom var så lykkelig at opleve begyndelsen til. Det har været den uundgåelige besindelsens (måske også tømmermændenes) tid efter det store, impulsive spring fremad. Forfatteren kommer til at bære over med den yngre arkivargenerations »vandskræk«. Den er dybest set en konsekvens af det krav, som lå i 30'ernes omvæltning: At arkivtjenesten skulle tages alvorligt.

Til gengæld kan vi så love ikke at realisere overarkivar Rasch' plan om at rejse en skamstøtte over dr. Harald Jørgensens kassationspolitik. Vi kan bl.a. gøre det, fordi der på en sådan skamstøtte burde stå adskillige navne foran hans. De katastrofale nedslagninger af lange rækker af statistisk grundmateriale og af kilder til industrihistorien foregik før hans tid.

Men vi er nogle stykker, som aldrig bliver enige med forfatteren om den maxime, at »vi gør både os selv og den fremtidige historiske forskning en stor tjeneste ved at få fjernet så meget af det ligegyldige stof, der vitterlig ligger i vore magasiner« (s. 54).

Når det er nødvendigt her at imødegå denne opfattelse med samme eftertryk, som det hvormed den er fremsat, skyldes det, at kassationsproblemet faktisk er blevet så pinagtigt. Gudskelov er der dog udsigt til, at fototeknikken redder os, før den helt store katastrofe indtræffer.

Når Rigsarkivet om føje år rømmer det ærværdige bygningskompleks på Slotsholmen, bør man, støttet af dr. Harald Jørgensens eminente hukommelse for fortidens arkivinteriorer, genskabe Arthur G. Hassøs primitive fotografiske atelier i 2. afdelings vaskerum (nu kaldet »Duetårnskontoret«). Over døren skal indristes: »Her stod det moderne danske arkivvæsens vugge«.

Min anden bemærkning har at gøre med en ejendommelig bivirkning af den store omvæltning i opfattelsen af arkivtjenesten. I den forbitrede kamp mellem Linvald og »de lærde« gik den vigtige pointe tabt, at arkivvæsenets særkende just kunne være *kombinationen* af administration og forskning. Dr. Harald Jørgensen er formentlig en af de største administrative begavelser, der nogensinde har viet sin arbejdskraft til institutionen, og han har alle sine dage været en meget flittig forsker. Men han har tilsyneladende befundet sig vel ved at holde de to aktiviteter skarpt adskilte og har ofte

(sidst i Nordisk Arkivnyt nr. 3 1978) givet udtryk for den opfattelse, at sådan bør det være. På den baggrund, som dr. Harald Jørgensen opridser i sin bog, er det ikke uforståeligt, men det er ikke desto mindre beklageligt, at det for ham (og andre i etaten) er kommet til at fremstå som om det at drive privatforskningen ud af tjenestetiden er synonymt med at nægte forskningen plads i arkivvæsenet. Det er karakteristisk, at overalt, hvor der i bogen tales om Rigsarkivets udgivervirksomhed, drejer det sig om kildeudgaver, hjælpemidler eller rent interne publikationer. Her står talsmanden for 30'ernes store reformbevægelse i arkivvæsenet i virkeligheden på et ganske traditionelt standpunkt.

Denne anmeldelse er fokuseret på nogle enkelte afsnit af den foreliggende bog, der imidlertid indeholder meget andet end det, som her er omtalt: En udmærket redegørelse for det store arbejde med udvælgelse af de tyske akter om besættelsestiden, livlige beskrivelser af udenlandske arkivmøder, vigtige oplysninger om byggesager og meget andet godt.

Det er anmelderens tro, at den angrebsvinkel, som her er valgt, ikke vil være forfatteren ukær. Dr. Harald Jørgensen har i sit lange liv aldrig skyet provokationen og har altid foretrukket modsigelsen for ligegyldigheden. Ude eller hjemme, i stort eller i småt, i medgang eller i modgang har han gennem mere end 40 år været på pletten, overalt hvor dansk arkivvæsens sag skulle tales eller dets forhold debatteres. Med sine arkiverindringer har han fortalt den yngre generation vigtige ting om forudsætningerne for den forvandling, vi nu står midt i.

Erik Stig Jørgensen.

Synspunkter på kassation ca.1850–1902

Bekendtgørelsen af 22. juli 1902 og dens forhistorie

Af Hans Kargaard Thomsen

Som bekendt fik arkivvæsenet i henhold til Konseilspræsidiets bekendtgørelse af 22. juli 1902 hånd i hanke med kassationerne i centraladministrationen, og ud fra bekendtgørelsens bestemmelser samt iflg. praksis siden 1891 tillige med kassationerne inden for den statslige lokalforvaltning. Fra 1902 er rigsarkivarens accept af et kassationsforslag forudsætningen for, at den pågældende kassation kan gennemføres inden for statsforvaltningen. Skulle der undtagelsesvis opstå interesse modsætninger mellem en statsinstitution og arkivvæsenet, fremgår det af 1902 resolutionen, at Kultusministeriet (arkivvæsenets til enhver tid værende ressortministerium) skal overtage den videre forhandling af sagen på arkivvæsenets vegne. Kulturministeriets bekendtgørelse af 20. februar 1976 ophæver nok, men ændrer ikke i nyformuleringen selve substansen i den grundlæggende gamle bestemmelse¹, som igen var et resultat af ca. et halvt århundredes eksperimenteren omkring kassationsproceduren i centraladministrationen.

I det følgende skal bl.a. baggrunden for 1902 bestemmelserne søges nærmere belyst, men de faktiske kassationer i centraladministrationen, som sætter bestemmelserne i relief, skal ikke søges udredet her: ikke alle kassationsforslag bliver eo ipso effektueret, og omvendt kan man vist ikke uden videre forudsætte, at kassationsproceduren før 1902 i de forskellige institutioner ligger i helt faste rammer. En undersøgelse af kassationernes reelle omfang måtte bestå i analyser af hver enkelt forvaltningsmyndigheds specielle arkivforhold – hvilket naturligvis i teorien ville være meget ønskeligt, men i praksis en meget vanskelig og tidkrævende opgave at gennemføre, hvis man forsøgte at løse den som en tværgående og sammenlignende undersøgelse. Derimod skal der gøres opmærksom på nogle mere principielle synspunkter hos de ansvarlige på baggrund af forhandlinger mellem arkivvæsen og administration samt ud fra mere almene udtalelser om kassationsproblemet i tiden efter 1848.

I forbindelse med arkivafleveringerne til Gehejmearkivet 1848 ff.

understreger betænkningen af 21. juli 1849 om Gehejmearkivets udvidelse m.m. i almindelighed nødvendigheden af at foretage kassationer i materialet². Betænkningen drejer sig i denne forbindelse om sager ældre end 1660, og forslaget herom er fremsat af departementschef Larsen fra Indenrigsministeriet. Dette punkt har tilsyneladende ikke mødt indvendinger under diskussionen om betænkningssudkastet, og af forhandlerne må i hvert fald Justitsministeriets (kancelliar-kivets) repræsentant, arkivar Møller, ikke mindst ud fra V. A. Sechers undersøgelser i 1880'erne under arbejdet med den første vejledende arkivregistratur over Danske Kancellis arkiv, ses som eksponent for en hård kurs i kassationsspørgsmål³. Efter Larsens forslag skulle kassationer i samtlige centraladministrationens arkiver kædes sammen med afleveringen til Gehejmearkivet for så vidt muligt at indskrænke kassationsundersøgelserne til det overkommelige minimum. Det er unægteligt, anførte han, at der opbevares en stor masse, som ikke har eller kan få nogen interesse; i mangfoldige pakker har således kun et par dokumenter nogen betydning. Men, hedder det videre, en udsondring af disse vil imidlertid være både møjsommeligt og langvarigt, og derfor bør man formentlig nøjes med at knytte kassationen til afleveringen, således at den afleverende og den modtagende arkivar derom gør forslag til vedkommende departementsdirektør – man skal altså m.a.o. gøre sig klart, hvor vanskeligt det er at foretage kassation i form af en egentlig gennemgang af materialet⁴.

De følgende afleveringer til Gehejmearkivet i 1850'erne viser, at der er foretaget kassationsindstilling efter forhandling med gehejmearkivaren, som modtog oversigter over hvad den pågældende administrationsgren mente at kunne kassere, hvorpå gehejmearkivaren lod sagerne syne ved en af Gehejmearkivets medarbejdere – han selv havde i disse år travlt til at foretage eftersyn, mente han, og i hele sin lange embedsperiode påtog han sig vistnok aldrig selv kassations- eller andre arkivundersøgelser i centraladministrationen, men lod sig tilsyneladende altid repræsentere ved en underordnet⁵. Den pågældendes iagttagelser på stedet i forening med Wegeners mere teoretiske vurdering af administrationens skriftlige (afleverings- og kassationsforslag er grundlaget for Gehejmearkivets påfølgende accept eller ændringsforslag. De praktiske erfaringer fra 1850'erne var så gode, at man 1860 kunne gå et betydeligt skridt videre og med almindelig tilslutning i centraladministrationen foreslå, at gehejmearkivaren skulle konsulteres ikke blot i forbindelse med de planlagte afleveringer af ældre arkiver, men overhovedet – hvilket i praksis også forekommer

før 1860 – ved en hvilken som helst påtænkt kassation af materiale i de ministerielle arkiver, m.a.o. inddrages i en vurdering af kassationsmulighederne i 19. årh.s moderne forvaltningsarkiver, som Gehejmearkivet hvad afleveringer angår iøvrigt ikke ønskede at få inden for dørene (jfr. kommissionsforhandlingerne om bl.a. Gehejmearkivets forhold 1857).

1850'ernes kassationsundersøgelser omfattede især arkiver under Marineministeriet og Justitsministeriet. M.h.t. de første samlede afleveringer konstaterede Wegener, at der ikke havde været meget at kassere, rigtignok med tilføjelse af at man åbenbart havde sørget for at få smidt ud i forvejen⁶. Godt tilfreds med sin egen nye rolle og de muligheder, den indebar, lagde Wegener allerede i 1850 op til en mere vidtgående kontrol: (Jeg har) »- glædet mig over at se anvendt - en regel, der uden tvivl fortjente at være almindelig, den nemlig, at intet kasseres i statens arkiver, før det høje Kultusministerium har ladet det undersøge fra et andet synspunkt end det rent praktiske forretningslivs«⁷. I forvaltningen var ikke mindst departementschef Larsen virksom for at udbygge samarbejdet mellem centraladministration og Gehejmearkiv; han interesserede sig stærkt for arkivvæsenet og dets organisation, var en af hoveddrivkræfterne i 1850'ernes udvalgsarbejde om denne sag og rejste som omtalt kassationssagen 1849, hvor han fik gehejmearkivaren som repræsentant for den historiske sagkundskab inddraget i kassationsproceduren. Larsen gjorde i kommissionsforhandlingerne om arkivvæsenet 1857 igen opmærksom på kassationsproblemet som et påtrængende spørgsmål, der – hvis man ikke kunne finde tilstrækkelig store magasinrum – måtte løses »efter en langt større målestok end tidligere«, og han er – måske – også den egentlige initiativtager bag Indenrigsministeriets officielle forslag fra 1860 om, at ingen kassation af ministeriernes arkivalier burde finde sted, førend gehejmearkivaren havde haft lejlighed til at udtale sig om dens tilstedelighed. Larsens historiske forståelse og engagement i almene arkivspørgsmål er evident, jfr. følgende udtalelse af ham 1857 om de daværende ministerielle forvaltningsarkiver og deres organisation 1848 ff: »Lige som princippet for arkivvæsenet fra dettes første indretning har været, at arkiverne ordnedes efter de regeringsautoriteter, hvorfra sagerne kom, således tror jeg, at opretholdelsen af dette princip vil give den naturligste vejledning for dem, der i en fjern fremtid vil benytte arkiverne, og jeg må atter og atter gentage, at arkiverne bør beregnes på efterkommerne«⁸.

1860-forslaget og de ministerielle reaktioner på det viser, at det hi-

storiske aspekt i kassationsvurderingen på det tidspunkt er trængt igennem hos de ansvarlige forvaltningsmyndigheder; man har indset, hvad krigsministeren allerede 1853 kunne udtale i Folketinget under 2. behandling af finansloven for 1853-54 i anledning af Tschernings kritik af Krigsministeriets arkivforhold: Forsvarlige kassationer fordrer »meget stor sagkundskab og skønsomhed« og kan ikke lægges i hænderne på en hr. hvem som helst – »enhver er derfor ikke skikket til at være arkivar, men man må dertil have en studeret og kundskabsrig mand, der, om jeg må bruge det udtryk, har smag nok til at bedømme, hvilke arkivalier der kunne være af vigtighed i fremtiden, og hvilke der kunne udrangeres»⁹. Sagen har i almindelighed berøring til den ministerielle personalepolitik for deres arkivers vedkommende, hvor arkivar Møller 1849 stærkt fremhævede behovet for at højne niveauet generelt og i fremtiden undgå at man – som i Danske Kancellis dage – fortrinsvis lod personalet i vedkommende arkivkontor udgøre af ellers uanvendelige folk i administrationen¹⁰.

Det er ikke klart, hvorfor sagen om 1860-forslaget ikke kom til en formel afslutning med klare bestemmelser om forelæggelse af alle kassationsforslag for gehejmarkivaren, før den pågældende administrationsgren traf afgørelse om kassation. Eftersom forslaget berørte samtlige ministerier, anmodede Kultusministeriet september 1860 konseilspræsidenten om at indhente ministeriernes samtykke og derpå forelægge sagen til kgl. resolution. Alle ministerier blev hørt og erklærede sig 1860-61 på ét nær indforstået – Udenrigsministeriet endda så vidt, at det for eget vedkommende var indstillet på helt at overlade kassationsafgørelser til gehejmarkivaren m.h.t. materiale, som afleveredes til Gehejmarkivet; alene Marineministeriet anmodede p.gr.a. en flytning af arkivet om et par måneders udsættelse med at svare. Svaret kom imidlertid aldrig, og hele sagen blev så at sige hængende i luften indtil så sent som 1899, da rigsarkivar Bricka tog den op påny¹¹.

Periodens korrespondancesager i arkivvæsenets arkiv viser, at de fleste ministerier undtagen det nye Kultusministerium og Udenrigsministeriet har været i kontakt med Wegener om kassationsproblemer, Justitsministeriet og Marineministeriet dog tilsyneladende ikke siden 1850'erne. M.h.t. hertugdømmerne gjorde ganske vist Ministeriet for Holsten-Lauenborg 1860 opmærksom på dets behov for »eine etwa mögliche Verminderung der vorhandenen Actenmassen«¹², men de politiske forhold har antagelig snart givet det andet at

tænke på. I årene efter 1864 afviste Gehejmarkivet også overhovedet at tage stilling til kassationsforslag, hvis materialet i noget forvaltningsarkiv vedrørte et eller flere af hertugdømmerne; her måtte det efter Wegeners opfattelse være alene politikernes sag at træffe afgørelse under den længe usikre og komplicerede forhandlingssituation vis-à-vis de preussiske myndigheder om arkivforholdene efter helstatens opløsning.

I princippet gjaldt det for Wegener, jfr. hans bemærkninger til 1860-forslaget, at vurdere arkivaliernes »værdi for Fædrelandets historie« samt deres ofte »værdifulde bidrag især til personal- og lokalhistorien« når deres rent administrative rolle var udspillet – lokalhistorie måske at forstå med et videre indhold end det rent geografiske¹³. Sidstnævnte kriterier synes i al deres almindelighed hvad formuleringen angår at lægge op til en overvejende restriktiv kassationsholdning i overensstemmelse med, at hans funktion i sagsbehandlingen var det historiske bevaringshensyn, jfr. en programudtalelse fra 1851 om at »ingen samvittighedsfuld arkivar tør lade enkeltheder ganske upåagtede« i en kassationsvurdering. Selv var han uden praktisk erfaring for kassation i Gehejmarkivet¹⁴. Men han var ikke usmidig i sin holdning over for en administration, hvor sansen for de lange perspektiver øjensynligt også var blevet stærkere end før, i det mindste hos de ansvarlige. De følgende eksempler er dog løsevne og skal ikke søges indpasset under nogen (moderne) teoretisk overbygning; de har kun til formål at trække nogle holdninger og ræsonnementer m.h.t. kassation i tiden 1850-80 frem i lyset.

Når man kasserer, er det først og fremmest af pladsgrunde. Krigsministeriet gør 1865 front mod gammel praksis ved en principiel bemærkning om, at man i ministeriet »tilfulde erkender, at mangel på plads ikke kan gøres gældende som et tilstrækkeligt motiv for kassation af arkivalier af virkelig værdi«¹⁵. Omvendt er der grænser for, hvor meget man af historiske hensyn bør stræbe efter at bevare, herom nogle udtalelser af Wegener om toldregnskabsmateriale i institutionen Kongerigets Arkiv:

(1872) »Jeg må imidlertid tilstå, at jeg såvel forhen som nu ved disse erklæringer også er ledet af hensyn til umuligheden af at bevare alt det, der måske en gang i fremtiden ved enkelt lejlighed kunne blive spørgsmål om, og hvis kassation således af eftertiden kunne bebrejdes os, lige som vi stundom anklager fortiden. Der findes i disse masser uden tvivl enkelte stykker, der om århundreder kunne blive af interesse for fædrelandets indre historie – men jeg erkender fuldkom-

ment, at det ville blive meget vanskeligt at udvælge sådanne enkelte stykker, jeg indser, at man ikke kan bygge byer til opbevaring af skriversager og arkivsager, og jeg vil ikke give anledning til at opdynde disse til en oversvømmelse»;

(1875) man kan ikke »ofre tid, arbejde og plads på at bevare og behandle arkivsager, der kun består i detailregnskaber med bilag fra de enkelte toldsteder, når hovedresultaterne bevares i de generale regnskaber, kopikvittancer, antegnelser og generale bilag. At der muligvis blandt det således kasserede kunne findes stykker, som i en eller anden henseende en gang i fremtiden måske ville have nogen interesse, kan ikke forandre min mening; thi – man kan dog ikke bygge arkivbyer og ikke bevare et materiale, som i almindelighed ville overvælde og derved afskrække historikerne under misforholdet mellem arbejdet og udbyttet deraf«.

Altså, man bør foruden af pladsgrunde også kassere af hensyn til fremtidens forskere; den gode arkivmand må her, for at anvende krigsministerens udtryk fra 1853, demonstrere sin udviklede smag og hefte sig ved både

(1876) »umuligheden af at bevare ethvert beskrevet papir og at der i forslaget (om kassation) er taget vel overvejet hensyn til, hvad fremtiden fornuftigvis kan forlange«¹⁶, som Wegener opsummerer det.

Toldregnskabsmaterialet i Kongerigets Arkiv blev i løbet af 1860'erne og 70'erne så hyppigt genstand for kassationsforhandling, at der 1877 på initiativ af Kongerigets Arkiv blev truffet aftale med Gehejmarkivet om faste kassationsintervaller uden henvendelse til Gehejmarkivet hver gang – vistnok Wegenerperiodens eneste arrangement af denne art. Man enedes om en kassationsfrist på 10 år for regnskaberne og 5 år for bilagene. Undtaget fra de tilbagevendende kassationer skulle være »generalregnskaberne, antegnelserne og nogle af bilagene« – »nogle« bad Wegener dog om at få præciseret nærmere –, alt iflg. oplysning fra Kongerigets Arkiv i overensstemmelse med, hvad man siden begyndelsen af 19. årh. havde skånet ved kassation, og i hvert fald svarende til praksis efter at man siden 1861 havde været i kontakt med Gehejmarkivet¹⁷. Wegeners syn på materialets betydning for grundforskning i nyere økonomisk historie fremgår af en udtalelse 1868 til Generaldecisioneret for det indirekte skattevæsen, som ønskede en videregående kassation i de ældre dele af materialet, der altså hidtil var holdt uden for »den årlige kassation«. Her kunne gehejmarkivaren imidlertid ikke tilslutte sig, eftersom der var tale om »den egentlige hovedkilde, hvorfra oplysninger for dette tidsrum

må hentes om Danmarks skattevæsen, handel, skibsfart, industri osv.«. Uanset materialets udnyttelse af Thaarup, Nathanson, David og nu i Statistisk Tabelværk »så ville dog disse uddrag og afledede skrifter ikke kunne træde i stedet for kilder selv, når en historisk-kritisk forsker ville anstille speciellere undersøgelser – de generelle toldregnskaber synes især vigtig(e); men den almindelige oversigt, som deri gives, vil dog i mange tilfælde savne det lærerige specielle indhold, hvis ikke – generalbilagene med kopikvittancer og de ikke omfangsrige konceptantegnelser med påfulgte decisioner følger med«¹⁸. Hvad det øvrige materiale angår, måtte man i fremtiden rigtignok stille sig tilfreds med, hvad det statistiske bureau »temmelig udtømmende« havde fået ud af det inden tilintetgørelsen¹⁹.

Regnskabsmateriale i sig selv udfordrer ellers ikke til megen teoretiseringen; det gælder om at reducere omfanget mest muligt og så vidt gørligt komme af med »detail-« eller »specialregnskaber« og bevare »hoved-« eller »generelle regnskaber«. Hvor der kan tales om betænkelighed eller vaklen ved kassation her, går overvejelserne nærmest på det personalhistoriske aspekt. Pladshensynet er imidlertid det vigtigste. Eventuelt kan kassation dog kombineres med bevarelse af nogle årgange regnskabsmateriale i dettes fulde udstrækning »som eksempel på regnskabsformen i hin periode«²⁰.

Tvivel om opbevaring, hhvs. kassation af et givet materiale bør komme arkivalierne til gode, altså være ensbetydende med bevaring, »anbefaler« Wegener dog generelt 1850. Det er måske en rigtig iagttagelse af ham, at man i Indenrigsministeriet i almindelighed »er desto ængsteligere i at kassere, jo nyere et stykke måtte være«, dvs. i den konkrete sammenhæng fra perioden efter 1784. At han selv, og forståeligt nok, har følt sig usikker ved sin første kassationsmedvirken er tydeligt ved Marineministeriets aflevering 1850, hvor han af mangel på kendskab til forretningsgangen i ministeriet »ikke kan have en bestemt mening« om ministeriets kassationsforslag, som han derfor accepterede²¹. Moderne forvaltning kendte han »kun« af bøger og teori, i 1850'erne ellers intet om de kassationsregler, der internt måtte være anvendt i administrationen. Afmagtsfornemmelser over for den store og komplicerede ubekendte sammenhæng må antages at være lettet eller forsvundet ved forsikringer om, at sagerne først er blevet indstillet til kassation efter omhyggelig gennemgang af hvert eneste aktstykke – en kassationsform, der som nævnt allerede 1849 er fremstillet som uhyre vanskelig at have med at gøre i praksis, men som åbenbart ansås for den eneste forsvarlige måde at løse problemet på.

Justitsministeriet gjorde 1853 netop en sådan detailgennemgang til betingelse for, at ministeriet selv kunne gå ind for et større kassationsforslag fra dets arkivar vedrørende kancellisager fra tiden før 1811²².

Svarende til koncepter i regnskabsmateriale søges normalt brevkoncepter i korrespondancearkiver kasseret under forudsætning af, at koncepterne er indført i kopibøgerne, som skal bevares. Derimod forudsættes koncepter bevaret, hvis kopibogen enten ikke er intakt eller er ført utilfredsstillende. Tilintetgørelse af koncepter foreslås dog af Krigsministeriet 1861, og tiltrædes af Gehejmearkivet, fordi de ikke er indført i kopibogen, da de »er udtrykkelig betegnede som kasserede eller ikke afgæede«, hvorved de iflg. Krigsministeriet ikke er »aktstykker, som henhører til arkiverne« eller er at opfatte som »embedsdokumenter« eller i det hele taget hver for sig udgør et »arkivale«. Til denne kategori af kassabilia henføres i samme kassations-sag alskens internt arbejdsmateriale foruden nogle optegnelser om »private forhandlinger mellem embedsmænd om offentlige sager«. Den bagved liggende opfattelse er tilsyneladende administrationsarkivet som bestående af udelukkende officielt dokumentationsmateriale, hvorfra de irregulære bestanddele bør udrenses som fremmedelementer, før det i korrekt udgave kan overlades til kommende tiders historikere²³.

Normalt tilsluttede Gehejmearkivet sig de fremsatte kassationsforslag i den form, administrationen valgte at give dem efter endt intern behandling, eventuelt desuden efter mundtlig forhandling med Wegener; undertiden afviger forslagene som venteligt mere eller mindre fra den pågældende arkivbestyrers oprindelige udkast. I højere grad end ministeriernes (kollegiernes) egne arkivalier synes problemer i forbindelse med arkivalier vedrørende underordnede institutioner at give anledning til egentlig udveksling af synspunkter. 1863 måtte Gehejmearkivet tage stilling til en divergens om Frederiksværk etablissements arkiv efter Finansministeriets afhændelse af foretaget nogle år tidligere, hvor bogholder Tøyberg foreslog, at arkivet skulle sælges som makulatur undtagen sagerne fra de sidste 10-12 år, mens amtsforvalter Lerche gik ind for bevaring af alle kopibøger, gennemgang af alle korrespondancesager med henblik på sikring af alle vigtigere papirer, herunder kgl. resolutioner i original og kopi, samt bevaring af regnskaberne »for de sidste år«. Over for Finansministeriet lagde Wegener i sine kommentarer vægt på, som Lerche, at bevare kopibøgerne, derimod kunne man af regnskabssagerne for-

mentlig nøjes med hovedbøgerne, og endelig burde der ses væk fra de kgl. resolutioner, som jo i forvejen måtte kunne findes i centraladministrationens kopibøger. Et forslag om at Gehejmearkivet selv skulle foretage en undersøgelse i Frederiksværk afslog han imidlertid, det havde arkivet sandelig ikke kræfter til, og sagerens karakter kunne næppe »retfærdiggøre anvendelsen af overordentlige forholdsregler«²⁴.

Ved en bestemt lejlighed, ophævelsen af krigskommissariatene i forbindelse med omlægningen af udskrivningsvæsenet 1851, gik Gehejmearkivet kraftigt ind i spørgsmålet om arkivaliernes skæbne, uanset at de ikke indgik i en ministeriel aflevering til arkivet og dermed fsv. var institutionen uvedkommende. Justitsministeriet havde imidlertid »tilbudt« Kultusministeriet at lade gennemgå de dele af arkiverne, som administrativt var uden betydning og derfor ikke med resten af sagerne skulle overgå til de nye udskrivningsdistrikter, men som – skønt bedømt som kassabilia – dog måske kunne være af historisk interesse eller på anden måde indeholde sager af vigtighed i fremtiden. Wegener henstillede over for Kultusministeriet at man »ubetinget« skulle benytte sig af chancen og foranstalte en undersøgelse, hvilket også skete for 1. Sjællandske distrikt ved en medarbejder fra Gehejmearkivet, men hvad de øvrige distrikter angår truedes af vanskeligheder ved omorganisationen, chefskifter, flytninger af arkiverne osv. Justitsministeriet så nu åbenbart helst, at man opgav at gå videre i sagen, men Wegener insisterede på, at undersøgelsen af arkivalierne under en eller anden form skulle fortsætte, han kunne »ikke billige, at disse i masse ueftersete skulle tilintetgøres« uden derfor at ville stille personale fra Gehejmearkivet til rådighed ved eftersynet. For at få sagen i skred foreslog han, at undersøgelsen af disse arkiver skulle foretages på den måde, at de øvrige udskrivningskredse fik tilstillet hver en kopi af listen over det for Gehejmearkivet bevarelsesværdige i 1. distrikts arkiv, således at de selv kunne foretage en gennemgang og indsende lignende sager »i udvalg« til Gehejmearkivet eller Justitsministeriet, eller simpelthen uden undersøgelse indsende alle kassabilia til nærmere bedømmelse i København. Der var tale om enstyparkiver, hvilket Justitsministeriet indledningsvis havde gjort opmærksom på med tilføjelse, at deres indhold ikke i væsentlig grad afveg fra arkivalierne i det overordnede organ Generalkrigskommissærens arkiv, der ligeledes stod foran administrativ afvikling. Set fra Gehejmearkivet giver sagen anledning til Wegeners tidlige anførte betragtning om, at ingen samvittighedsfuld arkivar

tør lade enkeltheder ganske upågtede, samt den metodisk nok så interessante udtalelse, at arkivalier uanset tilsyneladende betydningsløshed hver for sig kan have en ikke ringe betydning, når de vurderes i sammenhæng. Endvidere er den konkret baggrund for gehejmearkivarens ønske om at blive inddraget i alle fremtidige kassationsanliggender i »statens arkiver«, hvilket dog først søgtes gennemført 9-10 år senere²⁵. Internt medfører sagen bl.a. diskussion om lægdsrullernes identitet på over- og underordnet administrativt niveau, m.a.o. om forudsætninger for hvad vi idag forstår ved »lodret kassation« i forvaltningen. Man ville gerne af med overflødige ældre lægdsruller, som havde hobet sig op rundt omkring. Til gengæld var man bange for at tage fat på korrespondancesagerne, åbenbart fordi de var praktiske at have ved hånden i alle led.

Et forslag fra 1862 vedrørende Landkadetkorpsets arkiv har interesse ved klart at fremlægge præmisserne for at stille mod en dybtgående kassation. De pågældende arkivalier bestod efter det fra Krigsministeriet oplyste hovedsagelig i kadetternes skriftlige eksamensarbejder. Imidlertid var samlingen langt fra komplet og ville, fremhæves det, aldrig kunne blive det om man end totalbevarede. Tværtimod, lod man den intakt som den var, ville den beslaglagte plads »stå i misforhold til det udbytte, man kan vente sig af dem«, hvorfor ministeriet i stedet foreslog »at der udsøges og opbevares nogle eksamensarbejder til oplysning om det standpunkt, hvorpå undervisningen har stået til forskellige tider, og at derimod resten kasseres«. Det umiddelbart bemærkelsesværdige er vel her, at personalhistoriske hensyn ikke får lov at bestemme argumentationen og end ikke nævnes, heller ikke i Gehejmearkivets kommentar. Materialets defekter skaber således baggrund for en yderligere reduktion af dets omfang, idet kriteriet for bevaring angives ved et overordnet fællesbegreb, undervisningens standpunkt, ikke den individuelle manifestation eller dokumentation i form af den afleverede opgavebesvarelse som sådan. Hermed er omvendt forudsat en undergrænse for kassationens omfang (»til forskellige tider«) – om end der kan sigtes mod en ganske lav grænse svarende til at Gehejmearkivet i dets accept af forslaget taler om bevaring af »nogle prøver«²⁶.

Hvor der foreligger forslag uden argumentation for den pågældende kassation, vil den slags rene materialelister naturligvis indirekte også sige noget om holdninger til kassation. De kræver imidlertid sammenlignende undersøgelser for at kunne udnyttes til formålet, og der er i denne sammenhæng kun taget hensyn til sådanne forslag,

som selv oplyser om deres baggrund. Med alle nødvendige forbehold – også p.gr.a. muligt forekommende omgøelser f.eks. af den frivillige 1860-ordning og eventuel svigtende kontrol i det daglige med forvaltningens arkivalier – herunder eventuelle misligheder i forbindelse med arkivpersonalets sportelindtægter ved kassation, hvilket kritiseredes principielt i Folketinget 1860 og definitivt afskaffedes ved lønningsloven for Kongerigets arkivvæsen 1861 – må man konkludere, at det (vel) afvejende skøn under rimelig hensyntagen til forvaltningens og forskningens interesser er trængt igennem inden for centraladministrationens kassationsbehandling i perioden ca. 1850-80, i det mindste som ønskeligt og brugbart udgangspunkt, et kæmpefremskridt i forhold til tidligere²⁷. Nogle af synspunkterne i det foregående er velkendte også fra en senere tids kassationsholdning, f.eks. Wegeners opfattelse, at man bør kassere af hensyn til forskningens²⁸. Andet peger frem mod problemstillinger, som i mellemtiden ikke er blevet mindre aktuelle, således bl.a. at man af forvaltningshistoriske grunde ikke bør udrydde et materiale totalt, men i det mindste bevare prøver²⁹, og at arkivalier evt. vil kunne kasseres i en underordnet institutions arkiv, hvis tilsvarende arkivalier bevares i den overordnede institutions arkiv (f.eks. Wegener 1863 om de kgl. resolutioner i Frederiksværk etablissements arkiv). Hertil kan føjes som mere generelle synspunkter, at relevante oplysninger i ellers kassabelt stof bør kunne rekonstrueres på basis af det materiale som bevares³⁰, og at udarbejdede registre og andre hjælpemidler til benyttelse af sagerne i sidste ende bør komme arkivalierne til gode og således i det mindste efter gehejmearkivarens standpunkt indicerer bevaring, ikke kassation³¹. Endelig forekommer det, at én gang aftalte kassationsbestemmelser senere foreslås ændret, hvis de af forskellige grunde viser sig uhensigtsmæssige, f.eks. ved at medføre uforudset forringede dokumentationsmuligheder³².

Rigsarkivarerne A. D. Jørgensen (1883-97) og C. F. Bricka (1897-1903) tilføjer næppe den konkrete kassationsundersøgelse som sådan væsentlig nye metodiske elementer, men A. D. Jørgensen går nye veje ved systematisk at satse arkivvæsenets kræfter på bestemte arkivalietyper som egnet til kassation. Endvidere ændres visse ydre træk omkring kassationsproblemet i løbet af perioden 1883-1902. For det første medfører selve den ledelsesmæssige sammenslutning af Gehejmearkivet og Kongerigets Arkiv fra 1883 en forenkling af hele kassationsproceduren, idet A. D. Jørgensen i sin person forener både forvaltningens og forskningens interesser. Hermed er fsv. alt potentielt

konfliktstof på forhånd taget ud af en stor del af sagsbehandlingen, idet Kultusministeriets rolle som endelig sanktionerende kassationsinstans på Gehejmearkivets vegne er formel. For det andet kan initiativerne nu i stigende grad udgå fra arkivvæsenet hvad den civile centraladministration angår, hvorimod henvendelser herfra – altså fra selve de administrative led og uafhængig af Kongerigets Arkiv, fra 1889 Rigsarkivets 2. afdeling – bliver en sjældenhed³³. Endelig tilføjer fra 1890'erne oprettelsen af provinsarkiverne hele kassationsproblemet en ny og foreløbig helt uoverskuelig dimension.

Med den ledelsesmæssige forening af arkiverne 1883 ff. kan størstedelen af det centrale arkivvæsen opfattes som en helhed, sigtelinierne derfor justeres og ensrettes; tonen skrues op, og A. D. Jørgensen taler 1885 om endog »delvis at løse« kassationsproblemet i centralforvaltningen, hvor sagerne havde fået lov at hobe sig op, mens arkivvæsenet i en årrække blot havde forholdt sig »afventende og passiv over for dette spørgsmål«³⁴. A. D. Jørgensen ser løsningen i at koncentrere sig om statens regnskabsarkivalier, navnlig ved at systematisere destruktionen af bilagsmateriale. 1885 gennemføres således en lang række bestemmelser om kassation af nyere regnskabsbilag (efter ca. 1700) med frister på hhvs. 5, 10 og 20 år; 1887 nedskæres den 1877 vedtagne kassationsfrist for toldregnskaber fra 10 til 5 år; 1894 gennemføres en større kassation af bilag til procentbevillinger (vedr. lån i fast ejendom) med samtidig indførelse af 5-årige kassationsfrister og tilsvarende m.h.t. bilag til skovkasseregnskaber foruden – med 20 års kassationsfrist – bilag til amtstueregnskaberne; endelig tager man 1902 under Bricka påny fat i toldregnskabsmaterialet ved nu at gennemføre kassation af alle hidtil afleverede toldregnskabsbilag, der er mere end 5 år gamle »med undtagelse af generaltoldekstrakterne og de summariske ekstrakter, der opbevares, og kontobøgerne og de generale bilag, som først må ødelægges, når de er 20 år gamle«. Også andet mere omfattende materiale inddrages i den systematiske kassation, således fra 1897 materiale i Finansministeriets anvisningskontor efter 5 år³⁵.

Hvad der i 1880'erne fremstod som en mulighed for at gøre sig til herre over arkivmasserne, bliver imidlertid i løbet af 1890'erne snarere til en art fortvivlelsens selvhjælp, efter rigsarkivarens mening på randen af det forsvarlige i kampen for at holde trit med den årlige accession fra centraladministrationen i Rigsarkivets Proviauthusmagasin og det nye provinsarkiv på Jagtvejen, som hurtigt måtte inddrages som depot for hovedarkivet. 1894-95 er A. D. Jørgensen nået til den

opfattelse, at »alt må tages i betragtning« hvad regnskabsbilag angår som kassationsmulighed i Rigsarkivet, men at man samtidig her »omtrent har nået grænsen for, hvad administrationen mener at kunne tilstede«³⁶. Endda bød regnskabsarkivalierne i praksis vanskeligheder, som truede fordelene ved at sætte ind fortrinsvis på dette område. Det kunne jo være meget godt 1885 at træffe bestemmelse om fremtidig bevaring af samtlige regnskaber med tilhørende oversigter og antegnelser »uden hensyn til, at revisionen og administrationen i enkelte tilfælde mener at kunne undvære dem« netop ud fra overvejelser af »kassationsarbejdets forhold til den pladsbesparelse, som vil kunne påregnes«³⁷ – men i praksis kom man dog ikke fri af gennemgang af bilagsmaterialet, dels fordi historikeren alligevel ikke kunne frigøre sig for skrupler m.h.t. kassation af det ubesete, som måske ville vise sig at indeholde noget af værdi, dels fordi forvaltningen undervejs kunne finde på at stille betingelser, som komplicerede en ellers vedtagen kassation³⁸. Derved blev arbejdet måske ikke så absolut væsensforskelligt fra det område, man ellers af tidsmæssige og dermed økonomiske grunde bevidst stiledede mod at holde sig fra, »ekspeditionssagerne« og korrespondancearkiverne.

Både A. D. Jørgensen og senere Bricka er inde på, at der m.h.t. »ekspeditionssager« samt protokoller i almindelighed nok ville kunne foretages visse udtyndinger, men at arbejdet med at udsondre det kassable ikke ville stå i rimeligt forhold til gevinsten – »i alle tilfælde har ingen hidtil kunnet påvise større rækker af sager, som både administrationen ville kunne undvære og historien betragte som værdiløse«, hedder det i denne forbindelse; man er, siger A. D. Jørgensen, »altså indskrænket til regnskabsbilag«³⁹. Erkendelsen heraf ligger således bag Brickas ræsonnement over amtsarkivundersøgelserne 1898, hvorefter de tre provinsarkivarer iflg. en på én gang naiv og udspekuleret plan fra rigsarkivaren fik i opdrag i første omgang hver for sig og udtrykkelig uden indbyrdes forhandling at afgive deres skøn over kassationsmuligheder, hvorefter de alligevel »på en mærkelig måde« nåede frem til i det væsentlige ens konklusioner, nemlig at kassationsprocenten måtte anslås til 6 – et efter Brickas opfattelse helt urealistisk grundlag for at gå i gang med en kassation, som så åbenlyst ikke kunne svare sig. Kun rent teoretisk kunne han forestille sig, at korrespondancearkiver ville give mulighed for væsentlige reduktioner, man ville jo være tvunget til at foretage en »minutøs gennemgang« og vende tingene »blad for blad«⁴⁰.

V. A. Secher har karakteriseret Bricka som en udpræget forsigtig-

per i alle kassationsspørgsmål og mener, at dennes initiativ til 1902 ordningen netop skyldes, at de nye bestemmelser ville cementere bevaringshensynet⁴¹. Bricka var imidlertid ikke mere øm over det bevaringsmæssige hensyn som sådant end at han om Provinsarkivet for Sjælland kunne udtale, at »det er en selvfølge, at der i et stort, nydannet arkiv er meget værdiløst, meget, som bør fjernes, så snart der for andre arkivarbejder kan tages fat på kassationerne«⁴², men de andre arkivarbejder omfattede bl.a. afleveringer og foreløbig ordning, m.a.o. overblik over sagsområderne, som de nye provinsarkiver nu stod overfor at skulle bemestre arkivalsk og vel at mærke i hele deres kronologiske udstrækning. Dette overblik manglede iflg. Bricka endnu ved århundredskiftet, og hvorledes skulle den samvittighedsfulde arkivmand kunne overskue konsekvenserne af at rydde ud i et materiale, han ikke var tilstrækkelig fortrolig med? Opfattelsen er antagelig bestyrket ved pinlige oplevelser i forbindelse med afleveringer til det nye sjællandske provinsarkiv, hvor en embedsmand tillod sig at spille rigsarkivarens rolle i vurderingen af arkivaliernes formodede historiske interesse og betydning for andre end embedet selv, og hvor man i anden forbindelse opdagede vilkårlige og nylige, siden 1891 simpelthen ulovlige kassationer i afleveringspligtigt materiale⁴³.

Hertil kommer, at efter Brickas og provinsarkivarernes opfattelse skulle arkivvæsenet også tage stilling til bevaring eller kassation ud fra formodninger om *administrationens* interesser på længere sigt i det pågældende stof. Om Odense amtsarkiv mener provinsarkivar Wad således 1899 endog, at man af hensyn til bl.a. administrationen ikke ville kunne kassere i amtets korrespondancesager fra tiden før 1808. Provinsarkivar Saxild i Viborg går om muligt endnu stærkere ind for bevaring af hensyn til lokalforvaltningens behov og mener rent ud, at man ville stå ganske anderledes frit over for sagerne – og det ikke alene amtsarkiver – hvis man kunne nøjes med at se udelukkende historisk på dem, så skulle man snart få det til at lyses i provinsarkivets fyldte reoler. Når Bricka i sin opsummering af amtsarkivundersøgelsen over for Kultusministeriet stærkt går ind for, at arkivvæsenet har pligt til ikke at se rent historisk på arkivalierne og derfor må være yderst tilbageholdende med at kassere, er dette ikke alene i ånd, men tildels også i ordvalg inspireret af Saxild⁴⁴. Til gengæld er hele denne problemstilling åbenbart indskrænket til kun at gælde provinsarkiverne, der endnu stort set befandt sig i indkøringsfasen. Hvad Rigsarkivet angår, lå problemerne på et andet område.

Det hører med til Brickas syn på kassationsproblemet, at han for-

holdt sig overordentlig kritisk til institutionernes afleveringer af kassationsmodent, på forhånd kondemneret materiale til arkiverne, hvor det blot fyldte op, indtil man fik tid til behandling med destruktion for øje. Det gjaldt både Rigsarkiv og provinsarkiver, idet sidstnævnte iflg. 1891-bestemmelserne var forpligtet til at følge den siden 1885-instruksen for hovedarkivet gældende regel om årlig tilbagevendende kassationsbehandling af sagerne i selve arkivet. Fremgangsmåden forekom ham at være en anomali, og i 1902-bestemmelserne er der m.h.t. centraladministrationen åbnet mulighed for kassation på stedet af institutionerne selv under visse nærmere angivne forudsætninger. Det er en forløber for denne del af nyordningen 1902, når Bricka i en kommentar til de årlige afleveringer fra 1. og 2. toldrevisionskontor til Rigsarkivet 1898 omtaler det som noget »ganske abnormt« at han p.g.r.a. revisionskontorenes pladsmangel skal tvinges til at lade det overfyldte Proviandhusmagasin modtage »masser af helt nye sager, som savner al arkivalisk betydning og i grunden er kassable ved modtagelsen« i stedet for at man sørgede for at skaffe de pågældende kontorer tilstrækkelig plads andetsteds, så at »de selv kunne huse deres sager, indtil de skulle tilintetgøres«⁴⁵. Ved forslag om afleveringer til provinsarkiverne fra de civile embedslæger omtaler han året efter ligeledes »det både bekostelige og i visse henseender uheldige ved at lade afleveringen omfatte – – kassable sager« og forholder sig i det hele noget reserveret over for konsekvenserne af 1891-bestemmelserne⁴⁶. Endelig bør omtales, at Bricka tilføjer kassationsbehandlingen et vistnok helt nyt træk ved 1902 – ud over kontakt til den afleverende forhandlingspartner – at søge ekspertbistand under overvejelserne om en udvidelse af de gældende kassationsbestemmelser for toldregnskabsmateriale, idet han da og udtrykkelig af hensyn til kassationens mulige konsekvenser for den historiske forskning ikke ville lægge sig fast på noget, før »man underhånden havde forhørt sig hos en særlig sagkyndig« (er det Marcus Rubin?)⁴⁷.

Kassationsregulativet iflg. bekendtgørelsen af 1902 turde være Brickas hovedindsats som rigsarkivar, og hele denne sag er i arkivvæsenet tilsyneladende alene bearbejdet af ham. I det mindste har mulig påvirkning fra lederen af 2. afdeling G. N. Kringelbach ikke sat sig konkrete spor, og andre personer i Rigsarkivet kommer næppe på tale i denne forbindelse. V. A. Secher tilkender senere sin uven⁴⁸ Bricka æren for selv at have taget initiativet her og svækker derved tilsyneladende sin karakteristik af forgængeren som fremmed over for de arkivproblemer, der stod i forbindelse med Rigsarkivets forhold til

forvaltningen. Rigsarkivar Bricka viser i denne sag en stædighed, som antagelig blev afgørende for at det overhovedet lykkedes at nå frem til et for Rigsarkivet – eller rigsarkivaren – positivt resultat.

Selve forløbet af sagen strækker sig over næsten tre år, fra august 1899 til den kgl. resolution af 22. juli 1902, og indledes ved at rigsarkivaren 10. august 1899 bad Kultusministeriet genoptage den gamle sag fra 1860 om forelæggelse for gehejme-, nu rigsarkivaren, af alle centraladministrationens kassationsforslag, således at forelæggelsen bør pålægges administrationen som en forpligtelse, men til afgørende forskel fra 1860 med den tilføjelse, at ingen kassation i centraladministrationen i fremtiden må finde sted uden rigsarkivarens tilladelse. Bricka gør i henvendelsen opmærksom på, at 1891-bekendtgørelsen om provinsarkiverne nu stort set har afklaret kontrolproblemet m.h.t. kassationer i den statslige lokaladministration, men at der mangler styr på centraladministrationen, hvor arkivvæsenet siden 1870'erne har mistet terræn i kassationsanliggender. At henvende sig til Rigsarkivet er »vist efterhånden flere steder« siden da gået af brug til skade for den historiske forsknings interesser i at forebygge en nærliggende fare for vilkårlig destruktion af arkivmateriale under »den fortvivlede kamp for at skaffe de stadig voksende arkivmasser rum«. Bricka anmoder endvidere om at »det pålægges samtlige ministerielle kontorer og arkiver, forinden nogen kassation af arkivalier foretages, at tilstille rigsarkivaren en fortegnelse over de formentlig kassable sager for at han, efter at have gennemgået den og, om fornødent, selv eller ved en af Rigsarkivets andre embedsmænd at have undersøgt arkivalierne på stedet, kan udtale sig om disses kassation, der ikke må finde sted uden hans samtykke. Måske ville det være rigtigst at bestemme, at den skriftlige forhandling altid skal foregå gennem det ministerium, under hvilket vedkommende kontor eller arkiv hører« i kassationssager, og at den nærmere drøftelse mellem samtlige ministerier om de foreslåede nye bestemmelser skal foregå via Konseilspræsidiets (svarende til 1860) inden der afgives indstilling i sagen til kgl. approbation.

Efter mundtlig forhandling med kultusminister Sthyr uddybede Bricka senere på året 1899 sine kritiske bemærkninger om kassationspraksis i centraladministrationen. Han siger herom i en skrivelse til ministeriet 18. november:

»I sidst afvigte sommer var der tale om, at Krigsministeriets arkiv skulle skaffe plads ved at kassere en del af sine ældre arkivalier. Da jeg tilfældig erfarede dette, foranledigede jeg underhånden, at arki-

varen kom til mig og talte om sagen. Nogen fortegnelse over de ting, som agtedes fjernede, fik jeg dog ikke at se.

Under en samtale med Udenrigsministeriets nuværende arkivar har jeg mærket, at han ikke ved noget om, at rigsarkivaren skal høres, inden der foretages kassationer i dette ministeriums arkiv.

Hvorledes forholdet er i Matrikelkontorets store arkiv, vides slet ikke. Foregår der her kassationer, sker det uden rigsarkivarens vidende.

Foruden disse eksempler hentede fra egentlige arkiver skal jeg endvidere gøre opmærksom på, at det må anses for givet, at Postrevisionskontoret kasserer efter en stor målestok, men at Rigsarkivet ikke er sat i kundskab om – og altså ikke heller har kunnet udtale sig om – reglerne for denne kassation.

Ikke heller fra det københavnske Toldrevisionskontor, der ikke som 1. og 2. Toldrevisionskontor afleverer sine reviderede regnskaber hertil, får vi nogen meddelelse om kassationer, men det behøves næppe heller, da sandsynligheden taler for, at kontoret følger de i det høje ministeriums skrivelse af 20. marts 1877 efter forhandling med geheimarkivaren fastslåede regler for kassation af toldregnskaber. Bestemt ved vi dog intet herom.

Alt dette anføres, fordi det er pålagt mig at oplyse, hvad der har ligget bag mine i sommer udtalte ord. Det er ikke og skal ikke være nogen anke over vedkommende embedsmænd, thi der eksisterer jo faktisk ikke nogen bestemmelse om indsendelsen af kassationsforslag til Rigsarkivet, og man kan da ikke bebrejde dem, om de undlader dette skridt. Men netop derfor trænges der til en sådan bestemmelse.«

Skrivelsen går endvidere nærmere ind på et punkt, som åbenbart har været berørt af kultusministeren under den forudgående mundtlige forhandling, idet Bricka i augustskrivelsen havde talt om, at de nye bestemmelser skulle omfatte de ministerielle arkiver og *kontorer*. Det var, forklarede han nu, blot en logisk følge af hele tankegangen i hans forslag, og meningen var kun »at de sager i kontorerne, som er henlagt blandt de ting, der i tidens løb skulle indgå i arkivet, ikke bør tilintetgøres uden efter forhandling med rigsarkivaren«, idet jo ikke ethvert beskrevet papir i et ministerielt kontor var at henregne til arkivalier. Meningen med det sidste må være, at materiale, som ikke indgår i sagsbehandlingen, kan kasseres uden videre. Men så følger en underlig uklart formuleret sætning: »At det må stå administrationen frit for at unddrage en sag fra at blive opbevaret, når den finder dette formålstjenligt, følger af sig selv og står på ingen måde i

strid med den foranstaltning til sikring af arkivsager, som jeg har anset det for min pligt at tage ordet for«; dette kan vist kun betyde, at det ikke var hensigten at indføre afleveringspligt, derimod pligt til ikke at foretage selvstændige kassationer.

For sit vedkommende anbefalede Kultusministeriet oktober 1899 forslaget til videre foranstaltning gennem Konseilspræsidiets, men ønskede en tilføjelse om »at spørgsmål, hvorom der måtte opstå ue-nighed mellem (rigsarkivaren) og vedkommende myndighed, ville være at afgøre af dette ministerium efter forhandling med vedkom-mende ministerium«⁴⁹.

Konseilspræsidiets sendte derpå i januar 1900 sagen i cirkulation mellem ministerierne, som – på nær Finansministeriet – ikke synes at have haft kommentarer og altså heller ingen indvendinger til forslaget. Konseilspræsident Hørring ønskede den imidlertid skrinlagt ud fra følgende betragtninger, nedskrevet med blyant på en af Kultusministeriets følgeskrivelser: »Postrevision og toldrevision må kunne kassere bilag uden konference med rigsarkivaren, de nævnte bilag kunne nu ikke have nogen interesse efter at Statens statistiske bureau behandler omsætningsforholdene således, som det nu sker. Iøvrigt har det jo vist sig at rigsarkivaren intet bestemt har at klage over, og efter at denne sag har cirkuleret mellem ministerierne kan sagen hen-lægges.« I et referat fra september 1900 i Kultusministeriets arkiv, hvori ovenstående resolution findes gengivet, er denne efter sam-menhængen et udtryk for konseilspræsidentens personlige holdning, og da Hørring tillige var finansminister, har han også kunnet tegne Finansministeriets holdning til forslaget⁵⁰.

Bricka ville imidlertid ikke affinde sig med Hørrings beslutning, men pressede fortsat på for at få kassationssagen ført igennem, som han havde lagt op til. Efter Hørrings afgang i foråret 1900 har rigsarkivaren også fået Kultusministeriet til påny at rejse sagen over for konseilspræsident Schested, som omsider – da Kultusministeriet »ganske har kunnet slutte sig til rigsarkivarens stilling i denne sag« – lod det komme til en forhandling i en ministerkonference i foråret 1901, hvor det blev besluttet at lade Kultusministeriet indhente nærmere udtalelser fra de enkelte ministerier, lige som rigsarkivaren af ministeriet fik bemyndigelse til om fornødent at føre direkte for-handlinger om spørgsmålet med centraladministrationen⁵¹. I forve-jen havde rigsarkivaren trukket sine udtalelser om Matrikelkontoret tilbage, idet han måtte erkende, at Rigsarkivet 1897 over for Land-brugsministeriet havde godkendt en kassation i kontorets arkiv⁵².

Hvad de øvrige ministerier angår, stillede de fleste sig uforbeholdent positivt i deres udtalelser over for Kultusministeriet 1901-02. Justitsministeriet oplyste i den forbindelse, at samtlige dets arkivalier almindeligvis blev afgivet til Rigsarkivet efter kun 1-2 års forløb, og at der ikke blev foretaget nogen kassation inden afleveringen, heller ikke i lensarkivet under 2. kontor, hvorfra alle ikke-aktuelle sager ligeledes blev afleveret til Rigsarkivet. Udenrigsministeriet meddelte, at der i en lang årrække ikke var blevet kasseret i dets arkiv, og at man nu havde lagt »de eventuelt hertil bestemte aktpakker« til side, for at rigsarkivaren kunne få lejlighed til at gennemgå dem, hvilket man i forvejen underhånden havde meddelt ham. Finansministeriet derimod foretog på egen hånd forskellige kassationer »idet man er gået ud fra, at rigsarkivaren ikke kan have noget derimod at erindre«, og redegjorde nærmere for forholdet, som vedrørte revisionsdepartementerne, statsgældskontoret samt Statsanstalten for livsforsikring og Den almindelige enkekasse⁵³.

Som i 1860'erne kom vanskelighederne også denne gang fra et af de militære ministerier. Marineministeriet kunne ganske vist fuldt ud tiltræde forslaget og havde iøvrigt ikke »hidtil« foretaget kassationer, hvorimod Krigsministeriet i juni 1901 protesterede imod at skulle stå rigsarkivaren til regnskab for de kassationer, som man gennemførte bl.a. i analogi med Kultusministeriets bestemmelser af 1885 om kassation af (civile) regnskabsbilag. Det blev fra Krigsministeriet oplyst, at man totalbevarede alt fra de ministerielle kontorer, men at man kasserede i de reviderede regnskaber, som man modtog fra Finansministeriets 3. revisionsdepartement »i uhandelige, uformelige pakker på grund af bilagenes mangfoldighed«, og at man ligeledes kasserede i de enkelte militære institutioner og regimenter m.v.s. arkiver: »Princippet for opbevarelsen – – er det, at alt opbevares, som ikke allerede let tilgængeligt haves et andet sted, og som derfor snarere eftersøges sidstnævnte sted end hint førstnævnte ( ): Krigsministeriets arkiv), f.eks. regimentsbefalingsbøger ved regimentet – –«, ligeledes inventariebøger, skydebøger, dag- og øvelsesbøger »i fredstid« samt alle dubletter. Sager fra en enkelt fodfolksbataillon totalbevarede »for at man i fremtiden kan have et paradigma på, hvilke skriftlige arbejder bataillonerne til de forskellige tider har været forpligtede til af føre«. Kassationer som disse og i overensstemmelse med de fulgte principper fandt ministeriet det formålsløst »hver gang« at henvende sig til rigsarkivaren om, »hvorimod der fra ministeriets side intet haves at erindre imod, at ingen videregående kassa-

tioner foretages« før der var forhandlet med rigsarkivaren, det vil åbenbart sige kassationer efter nye principper eller i arkivstof, som hidtil var forblevet intakt. P.gr.a. pladsmangel i arkivet måtte man imidlertid snart skride til sådanne kassationer, hedder det afslutningsvis⁵⁴.

Stort set kunne rigsarkivaren være tilfreds med resultatet af denne høringsrunde, som han 18. maj 1902 afgav en sammenfattende udtalelse om til Kultusministeriet. Af ni ministerier var der kun problemer med to, Finansministeriet og Krigsministeriet. Hvad Finansministeriet angik havde han ingen konkrete indvendinger mod de kassationer, han således var blevet bekendt med, og noterede sig at ministeriet iøvrigt havde tilsluttet sig hans forslag om den fremtidige procedure. M.h.t. Krigsministeriet fandt han derimod ikke dets udtalelse »helt tilfredsstillende«, idet ministeriet åbenbart helt på egen hånd havde fastlagt de hidtil fulgte kassationsregler, samt p.gr.a. dets omtale af det unødvendige i at henvende sig til rigsarkivaren hver gang. I og for sig fandt Bricka ikke noget at indvende mod kassationerne i sig selv, men den demonstrerede selvstændighed over for Rigsarkivet og de begåede brud på praksis siden Wegeners dage, hvor Krigsministeriet regelmæssigt havde henvendt sig til Gehejmearkivet i kassationssager »viser imidlertid tydeligere end noget andet, hvor berettiget min i sin tid udtalte frygt var for, at aftalerne fra 1860 er gået i glemme«. Han fandt det på denne baggrund »absolut nødvendigt« at føre den verserende sag til en lykkelig og modsat 1860'erne også definitiv afslutning, således »at der udstedes en bekendtgørelse – om en kongelig anordning eller en instruks fra Konseilspræsiediet, skal jeg lade være usagt –, hvorefter ingen kassationer af arkivalier må finde sted i samtlige civile og militære ministeriers kontorer og arkiver, forinden der er forhandlet med rigsarkivaren derom, i hvilket øjemed der fra vedkommende ministerium tilstilles ham en summarisk fortegnelse (in duplo) over de formentlig kassable sager og gives ham eller en af ham udsendt funktionær ved Rigsarkivet lejlighed til, om fornødent, at undersøge arkivalierne på stedet, dog at det skal være uforment, når kassationen af en vis art sager er godkendt, herefter at kassere samme slags – men ikke analoge – sager uden at indhente rigsarkivarens samtykke. Forhandlingen føres direkte mellem vedkommende ministerier og rigsarkivaren, dog at denne, hvis der ikke opnås enighed, forelægger sagen for Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet til videre forhandling«.

Bricka gør selv opmærksom på, at det sidste punkt er en afvigelse

fra den gældende instruks for rigsarkivaren (1885, revideret 1896), iflg. hvilken kassationsforslag skal forelægges Kultusministeriet til afgørelse. At ville tillægge Kultusministeriet afgørende myndighed såfremt hans forslag til nye procedurer gik igennem forekom ham imidlertid at kunne virke stødende på de øvrige ministerier, om end muligheden for fremtidig uenighed mellem ham og dem måtte skønnes at være ringe. Hvem der så skulle træffe den endelige afgørelse i tilfælde af en konflikt, måtte han lade henstå som et åbent spørgsmål. De endelige bestemmelser af 22. juli 1902 omtaler da også kun at rigsarkivaren »hvis der ikke opnås enighed, vil have at forelægge sagen for (Kultusministeriet)«, som dermed frafaldt sit tidligere over for Konseilspræsidiets fremsatte ønske om at være udslaggivende i en sådan situation. Af et notat i Konseilspræsidiets arkiv fra maj 1902 fremgår iøvrigt, at man der ikke har tillagt dette moment nogen praktisk betydning, idet uoverensstemmelser alene kunne tænkes at opstå, såfremt administrationen ville kassere mod rigsarkivarens ønske, og i det tilfælde »vil det i praksis blive resultatet, at de pågældende sager – – ville blive forlangt afleverede til arkivet, hvad (Kultusministeriet) aldeles intet ville kunne have at erindre imod«.

Ved Brickas forslag om forhåndsgodkendelse af kassation af visse arter af sager, men ikke analoge sager, kom man – set med Kultusministeriets øjne – heldigt over formelle og reelle vanskeligheder over for Finansministeriet og navnlig Krigsministeriet. I Kultusministeriet heftede man sig ved, at denne formulering muliggjorde det for Krigsministeriet, hvis selvstændige holdning Kultusministeriet åbenbart nødig har villet indlade sig på at anfægte, fremdeles at kunne kassere »uden rigsarkivarens mellemkomst« i overensstemmelse med praksis fra ca. 1880, idet Bricka ved sine anførte kommentarer til disse kassationer måtte siges nu at have godkendt dem. Endvidere løste dette forslag som tidligere omtalt nogle praktiske problemer for Rigsarkivet ved i bestemte tilfælde at forudsætte kassation på stedet ved den pågældende institution selv.

Endnu i foråret 1902 har man i Konseilspræsidiets øjensynligt ikke ment det nødvendigt at lade de nye regler fastslå ved kgl. resolution »medmindre kultusminister Christensen personlig skulle udtale sig derfor«, men dette har vel været tilfældet, måske efter henstilling fra Bricka, da det vil »være af den største betydning for den fremtidige efterlevelse af disse regler, at deres fastsættelse bliver stadfæstet ved en Allerh. resolution«⁵⁵. 22. juli bifaldt Christian IX de nye bestemmelser.

1902-bestemmelserne fastslår rigsarkivarens ret til at træffe afgørelse i kassationsspørgsmål. Bemyndigelsen er udtrykkelig tillagt rigsarkivaren, ikke institutionen Rigsarkivet, hvis personale kun skulle tage sig af det forberedende arbejde i form af undersøgelser og indstillinger, men ikke træffe beslutninger.

2. afdeling administrerede siden nyordningen 1889 Rigsarkivets arkivalier fra tiden efter 1660 og forestod afleveringerne fra centraladministrationen samt alle kassationer i Rigsarkivet. Der henvises aldrig af Bricka direkte til 2. afdelings erfaringer på kassationsområdet, og en bestemt omstændighed omkring rigsarkivarens skrivelse af 18. november 1899 tyder stærkt på, at han heller ikke inddrog 2. afdeling i det forberedende arbejde på de nye bestemmelser. Heri påstod Bricka som nævnt, at Rigsarkivet var helt ubekendt med forholdene i Matrikelkontorets arkiv – »foregår der her kassationer, sker det uden rigsarkivarens vidende«. 5 dage senere må han trække i land over for Kultusministeriet og indrømme, at der 1897 var meddelt kontoret en kassationstilladelse (af A. D. Jørgensen) efter forudgående skriftlig henvendelse til Rigsarkivet fra Landbrugsministeriet. Det er næsten utænkeligt, at Bricka skulle have kunnet begå fejltagelsen 18. november, hvis han havde samarbejdet med afdelingen om udformningen af sit oplæg, idet kassationssagen forelå omtalt i det foreliggende seneste hefte af Meddelelser om Rigsarkivet 1895-97 (trykt 1898), oven i købet som periodens eneste af rigsarkivaren godkendte kassation i centraladministrationen, lige som 2. afdeling på et vist tidspunkt havde været involveret i den pågældende kassationssag⁵⁶.

Fejltagelsen blev hurtigt korrigeret, men virkningen var ikke heldig. Tilbage blev en redegørelse, som i det mindste konseilspræsidenten ikke fandt overbevisende. Af konkrete holdepunkter for en radikal ændring af kassationsprocedurerne var der, efter Hørrings opfattelse, intet som helst i skrivelsen. Det er tankevækkende, at den måske vigtigste principielle sag i arkivvæsenets historie mellem arkivloven af 1889 og arkivbekendtgørelsen af 1976 risikerede at blive henlagt som værende uden betydning, fordi rigsarkivaren udtaler sig i mere eller mindre vage almindeligheder og uden tilstrækkelig dokumentation eller gennemslagskraft i den fremstilling af problemet, som omsider skulle have fået sagen på skinner. Allerede hans første skriftlige henvendelse til Kultusministeriet i august s.å. virkede nemlig åbenbart upræcis, og den efterfølgende mundtlige forhandling med ministeren – som enten denne eller måske snarere konseilspræsi-

denten har taget initiativet til – ryddede heller ikke alle uklarheder af vejen⁵⁷.

At Bricka ved at forfølge denne sag og stædigt fastholde rigsarkivarens afgørende myndighed i kassationsanliggender, herunder ikke mindst hans centrale placering under selve kassationsforhandlingen med ministerierne – jfr. Brickas skrivelse af 18. maj 1902 – også kan have haft til hensigt at sætte 2. afdeling stolen for døren kan jeg ganske vist ikke bevise, men det er uomtvisteligt, at 1902-bestemmelserne i sig selv og Brickas stadige kredsen om rigsarkivaren og hans rolle måtte unddrage afdelingen enhver mulighed for fremtidig selvstændig afgørelse i kassationssager, hvis noget sådant er forekommet i tiden før 1902.

I året 1900 foretog Kontoret for udenlandske betalinger (under Finansministeriet) for første gang en aflevering af kontorarkivet til Rigsarkivet, idet man p. gr. a. gode pladsforhold ikke tidligere havde haft behov for aflevering og dermed heller ikke for at foretage selvstændige kassationer i kontoret. Om denne første aflevering beretter kontoret i en skrivelse til Finansministeriets 1. departement 8. august 1901, at denne har »fundet sted ifjor 1900 efter mundtlig henvendelse til Rigsarkivet og under ledelse af arkivsekretær Bloch, der i forening med kontoret bestemte, hvilke af de afleverede dokumenter og protokoller der var at kassere og hvilke at tage til opbevaring«⁵⁸.

I 2. afdelings årsberetning til rigsarkivaren for 1900 har Kringelbach kun anført, at »Bloch har – efter sommerferien ordnet og registreret en i stor uorden fra Kontoret for de udenlandske betalinger modtagen aflevering af kontorets sager indtil 1848 (ialt 293 protokoller og 189 pakker foruden kassable sager«). Rigsarkivaren blev altså underrettet, men – tror jeg – først efter at kassationen var foretaget. I den årsberetning til ministeriet, som Bricka udarbejdede for år 1900, anføres netop denne aflevering som særlig betydningsfuld. Den omtales endda hele to gange i beretningen. Det forekommer mig usandsynligt, at Bricka skulle have ladet kassationssagen foregå uformelt og ad mundtlige kanaler, hvis han havde været involveret i forløbet, i stedet for enten at fremkalde en skriftlig henvendelse fra Finansministeriet om kassationsbehandling af afleveringen eller – navnlig – at meddele ministeriet en skriftlig tilkendegivelse af, at han var indforstået med kassation af visse nærmere specificerede dele af arkivalierne. En sådan tilkendegivelse foreligger ikke. Ud fra så vel kontorets som Kringelbachs formuleringer synes kassationen at være foregået efter afleveringen til Rigsarkivet⁵⁹. En kassation i en førstegangsafler-

vering efter at sagerne var kommet i hus rejser endvidere spørgsmålet, om ikke Kultusministeriet skulle have meddelt kassationstilladelse i henhold til instruksen for rigsarkivaren af 1896. Hvis Bricka selv har følt, at denne er blevet overtrådt, kan det i hvert fald forklare, at han i nævnte årsberetning til ministeriet ikke har anført, at der i forbindelse med den yderst værdifulde aflevering fra Kontoret for udenlandske betalinger er foretaget kassation i noget af dette materiale⁶⁰.

Det hører med i billedet – også hvad angår selve den fremtidige forhandlingsprocedure mellem Rigsarkivet og centraladministrationen ud fra Brickas oplæg – at arkivsekretær Jørgen Bloch, som i en år-række havde forestået alle kassationer i Rigsarkivet, ved århundredskiftet havde været tilknyttet sagsområdet (Kongerigets Arkiv, 2. afdeling) i 30 år, nemlig siden 1870, lige som hans chef Kringelbach med sine da 31 år i tjenesten siden 1869 og inden for samme område just heller ikke var en novice. Hvis disse mænd i praksis hidtil har haft mulighed for at udøve et vist selvstændigt initiativ i kassationsbehandlingen, gjorde Bricka det i al fald grundigt af med denne mulighed. Om hans forhold til 2. afdeling ved vi idag ellers ikke noget, men hans chefsfysiognomi er tydelig nok ud fra hans mere private embedskorrespondance med provinsarkivarerne, hvor han fulgte eller forfulgte navnlig Hornemann og Wad med sin stadige pirken i formodede fejl-dispositioner og hængende sig i formalia⁶¹.

Det er nok muligt – om end kun ud fra en formodning – at tegne hvad man kan kalde det andet mønster i forhistorien til 1902: en på sagsområdet ikke særlig velfunderet, men over sin autoritet vågende rigsarkivar ønsker at manifestere sig over for en afdeling, som han ikke har tilstrækkelig kontrol med, og med hvis folk han ikke har videre personlig føling – i modsætning til forgængeren A. D. Jørgensen, der havde et erfaringsmæssigt og gammelt kollegialt forhold til afdelingen p.gr.a. sin tidligere tilknytning til Kongerigets Arkiv.

Under alle omstændigheder – hvis andre i Rigsarkivet end Bricka havde haft en fornemmelse af katastrofale tilstande i centraladministrationens forskellige arkiver og kontorer, ville vel en genoptagelse af 1860-sagen have været sat igang under A. D. Jørgensen.

Af Konseilspræsidiets bekendtgørelse af 22. juli 1902

»Kassation af arkivalier må i samtlige civile og militære ministeriers kontorer og arkiver kun finde sted, efter at der dertil er erhvervet

samtykke af rigsarkivaren eller eventuelt af Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet.

I påkommende tilfælde vil der fra vedkommende ministerium (kontor eller arkiv) være at tilstille rigsarkivaren en summarisk fortegnelse (i to eksemplarer) over de formentlig kassable sager, lige som der vil være at give ham eller en af ham dertil udsendt embedsmand eller assistent lejlighed til, om fornødent, at undersøge de til kassation anmeldte arkivalier på stedet.

Når kassation af en vis art sager er godkendt af rigsarkivaren, er det herefter tilladt at kassere samme slags – men ikke analoge sager – uden dertil at indhente hans samtykke.

Forhandlinger i de føromhandlede øjemed føres direkte mellem vedkommende ministerium og rigsarkivaren, dog at denne, hvis der ikke opnås enighed, vil have at forelægge sagen for Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet.«

Noter

- ¹ Bestemmelsen fra 1902 om ministeriets eventuelle indgriben på arkivvæsenets vegne er ophævet med 1976 bekendtgørelsen; skulle en konflikt tænkes at opstå omkring et kassationsforslag idag, må der imidlertid – som normalt – forudsættes rekurs til ministeriet, jfr. Poul Meyer: Offentlig forvaltning (1970) s. 75.
- ² A. D. Jørgensen: Udsigt over De danske Rigsarkivers Historie (1884) s. 296 ff., Tillæg nr. 65.
- ³ V. A. Secher i Meddelelser fra Det kgl. Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1883-85 (1886) s. 153 f., hvor H. Møllers kassationer i 1850'erne betegnes som de »mest ødelæggende, som endnu var overgået kancelliets arkiv«.
- ⁴ L. P. Larsen til Kommissionen ang. en forbedring og udvidelse af Det kgl. Gehejmearkivs lokale 7/5 1849 (Indenrigsministeriets sekretariat. Journalsag 22/1851).
- ⁵ Kultusministeriet synes dog fra starten at være gået ud fra som en selvfølge, at gehejmearkivaren selv på stedet foretog kassationsundersøgelsen af materialet, men at man a. h. t. at han var stærkt ophængt (bl. a. m. politisk forfattervirksomhed og andre gøremål for regeringen) kunne dispensere og bemyndige ham til at anvende stedfortræder (Kultusmin. til Wegener 5/11 1850. Arkivvæsenets arkiv, Gehejmearkivets indkomne sager). Dispensationen blev herefter åbenbart et faktisk permanent arrangement

- hvad selve undersøgelsen angår, om end W. lejlighedsvis mundtligt forhandlede kassationsspørgsmål med de pågældende forvaltninger, hvad han ikke fik snavsede fingre af.
- ⁶ W. til Kultusmin. 5/12 1855 (Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets kopi-bog). Jfr. note 14.
- ⁷ W. til Kultusmin. 6/11 1850.
- ⁸ L. P. Larsen til Arkivkommissionen 4/10 1857 (Indenrigsmin.s sekretariat, udtagen sag: »Journalsager vedkommende arkivvæsenet fra kommissionen 1857 til beretningen af 1868»). Antagelig har Larsen påvirket Wegeners teoretiske arkivopfattelse i retning af, hvad herhjemme senere og af andre blev udviklet til »proveniensprincippet«.
- ⁹ Rigsdagstidende. Folketinget 28/6 1853, sp. 448 f. (C. F. Hansen). Ved den lejlighed omtales uforsvarlige kassationer i Krigsministeriets arkiv i beg. af århundredet, bl.a. vedr. Rendsborg fæstning.
- ¹⁰ H. Møller til Arkivkommissionen 12/5 1849 (Indenrigsmin.s sekretariat. Anf. journalsag 22/1851). Jfr. dog note 3.
- ¹¹ Sagen fra 1860-61 i Konseilspræsidiets arkiv, journalsag 51/1902. Finansministeriet forespurgte 20/3 1863 forgæves Konseilspræsidi., hvornår der ville komme en afgørelse (sstds.). Indenrigsmin. havde i forslaget fra 1860 kædet kassationssagen s.m. forslag om ændrede tidsgrænser for afleveringer til Gehejmearkivet, således at der fra centraladministrationen skulle afleveres efter en (glidende?) 100 års grænse og i hvert fald frem til 1760. Flere ministerier tog imidlertid forbehold over for denne tanke. Om divergenserne her kan have betydet noget for kassationssagens forløb er ikke klart. Det bør tilføjes, at Indenrigsmin.s forslag udtrykkelig var forudsat behandlet og gennemført uafhængig af arkivvæsenets strukturproblemer iøvrigt, hvilket Konseilspræsidi. – i forståelse med Kultusmin. – må have tilsluttet sig ved overhovedet at sætte sagen igang.
- ¹² Skr. til Konseilspræsidi. 27/10 1860 (sstds.).
- ¹³ W. til Kultusmin. 2/7 1860.
- ¹⁴ W. om kassation i redegørelse (via Kultusmin.) 5/12 1855 til preussiske gesandt Oriolla om det danske arkivvæsenens organisation m.m., pkt. 16. Redegørelsen, som er et svar i form af en 36 siders afhandling på 19 spørgsmål fra den preussiske regering, er vistnok den første i sin art. Den første *offentliggjorte* alm. oversigt over danske arkivforhold – når bortses fra Gehejmearkivets trykte årsberetninger – er V. A. Sechers instruktive fremstilling i *Archivalische Zeitschrift* VI, München 1881: *Das Archivwesen im Skandinavischen Norden*. – Af senere kassation i Gehejmearkivet findes

- spor i Gehejmearkivets indkomne sager, jfr. erklæring fra papir- og papfabrikker F. Culmsee & Søn 9/10 1874 om at 2.155 pund »gammelt papir« modtaget fra arkivet »uden undtagelse vil blive formålet ulæst«. – Udtalelsen fra 1851 i skr. til Kultusmin. 23/6 s.å.
- ¹⁵ Skr. fra Armeens intendantur til W. 9/5 1865.
- ¹⁶ Citaterne fra W.s skr. til Kultusmin. 4/7 1872, 10/8 1875, 2/6 1876.
- ¹⁷ Kultusmin. til W. 26/2, 20/3 1877. W. til Kultusmin. 1/3 s.å. – 1887 ændredes kassationsfristen for toldregnskaberne til 5 år på A. D. Jørgensens henstilling. – Om andre kassationer i finansforvaltningen m. faste kassationsfrister jfr. oplysninger om postvæsenets administration, m.v., i Finansmin.s skr. til Konseilspræs. 23/2 1861 (Konseilspr.s arkiv, anf. journalsag 51/1902).
- ¹⁸ Skr. 16/6 1868. – 1861 havde ligeledes chefen for Kongerigets Arkivkontor N. Secher ønsket videregående kassationer i materialet, men var dengang blevet bremsede af såvel Finansministeriet som Indenrigsministeriet, jfr. Indenrigsmin. til W. 9/2 1861. Om tilsvarende interne divergenser i 1850'erne jfr. Finansmin. til Indenrigsmin.s arkivktr. 25/5 1853 (Arkivvæsenets arkiv. Indenrigsmin.s arkivktr.: Fortegnelser og korrespondance ang. kassation af arkivalier, Finansmin. vedk., 1849-61/62).
- ¹⁹ W. til Kultusmin. 29/6 1874.
- ²⁰ Hovedbøger bør bevares, resten af regnskabsmaterialet kan kasseres. (W. til Finansmin. 5/10 1863 ang. etablisementet på Frederiksværks arkiv). For sit vedk. lagde Finansmin. generelt vægt på at bevare »sådanne protokoller, som giver en samlet udsigt over de pågældende instituters virksomhed, og derfor måske i historisk henseende kunne være af nogen interesse«, dvs. foruden kopibøger over korrespondancen navnlig hovedbøger, måske dog suppleret med »tilhørende kassejournaler og memorialer« (skr. til Indenrigsmin.s arkivktr. 13/3 1858). – Krigsmin., Armeens intendantur til W. 31/1 1863, W. til Krigsmin. 11/2 s.å., 2/1 1872, 22/6 1875. Om overvejelser af personalhistorisk aspekt ved kassation af lønningsregnskaber m.m. 1801-42 samt muligheder for rekonstruktion af oplysninger ud fra andet materiale og bevaring af prøver på det kasserede, jfr. W. til Krigsmin. 22/5 1865. Det var ministeriet, som foreslog at bevare prøverne.
- ²¹ Marineministeriet: Skr. fra W. 4/11 1850, heri også om at bevare i tvivlsomme tilfælde. Indenrigsministeriet og nyere sager: W. til Kultusmin. 11/2 1851; en tøvende holdning giver W. selv udtryk for m.h.t. evt. kassation i Privatsekretariatets arkiv: »– i alt arkivvæsen er en almindelig regel, at man ikke alt for rask tør kassere sager fra den nyere tid p.g.a. en tilsyneladende uvigtighed« (W. til Fr. VII 14/8 1862).

- ²² Justitsmin. til W. 11/5 1853, jfr. Meddelelser fra Det kgl. Gehejmarkiv osv. 1883-85 s. 303. Tillæg nr. 14: Justitsmin. til arkivar Møller 6/6 s.å. Jfr. dog herom note 3.
- ²³ Krigsmin. til W. 3/5 1861; W.s svar 8/5 s.å. og anf. skr. 11/2 1863.
- ²⁴ Finansmin. til W. 2/10 1863. W.s svar i anf. skr. 5/10 s.å.
- ²⁵ Kultusmin. til W. 5/11 og 27/12 1850, 21/6 og 25/8 1851; W.s svar i anf. skr. 6/11 1850 og 23/6 1851. Som incitament til at foretage nærmere undersøgelser af arkiverne kan anføres generalkrigskommissær Frisch' oplysninger om, at mens udskrivningsvæsenet ikke havde interesse i fortsat opbevaring af præsternes udskrifter af kirkebøgerne f.s.v. disse var mere end 38 år gamle, »kunne disse dokumenters opbevaring måske i andre henseender være af vigtighed, da erfaring har lært, at flere kirkebøger er brændte, og at som følge heraf disse legaliserede udskrifter ofte har været benyttede i civile sager«. Det er udtrykkelig materialets eventuelle betydning »i videnskabelig henseende« som er baggrund for Justitsmin.s henvendelse til Kultusmin. Om sagen iøvrigt se bl.a. Justitsmin., 3. dpt. Journalsag 1849 B 2658 og 1853 F 1349 om de faktisk foretagne kassationer.
- ²⁶ Krigsmin., Armeens intendantur til W. 16/6 1862; W.s svar 25/6 s.å.
- ²⁷ At der også er fremsat uhyrlige forslag, svækker ikke indtrykket af en generelt positiv tendens. Således indstilledes 1858 m.h.t. arkiver, som da »vedkom« Ministeriet for monarkiets fælles indre anliggender, at »alle guineiske arkivsager« og »arkivsager vedr. det ophævede asiatiske kompagni« skulle kasseres; forslaget blev blankt afvist under den videre ministerielle behandling (Indenrigsmin.s arkivktr., anf. sager vedr. kassation). – Mere som kuriosum kan anføres udskillelse af »aldeles betydningsløst« arkivmateriale til glæde for autografsamlere; således var Struensees underskrift eftertræbt (Fr. Barfod til indenrigsminister Unsgård 7/10 1856 og dennes svar 9/10 s.å.; Indenrigsmin.s arkivktr., Indkomne sager 1849-60. – Der nævnes dog ikke noget om penge i den forbindelse.). Sportelindtægter (Justitsmin. og Indenrigsmin.s arkiver); Rigsdagstidende. Folketinget 19/11 1860, sp. 2173 (Høgsbro), 2182 (Barfod). Debatten afslørede dog ikke konkrete eksempler på misbrug. Om forholdet har haft faktisk betydning for kassationernes omfang i 1850'erne ved jeg ikke. Ordningen bortfaldt for Justitsmin.s arkiv ved lønningsloven 19/2 1861 og var tidligere bortfaldet for Indenrigsmin.s vedk.
- ²⁸ Jfr. om dette spm. ud fra moderne synspunkter Frank Jørgensen i: Kassationsvurdering (Fortid og Nutid XXVII, 1977, s. 213).
- ²⁹ En sådan udvælgelse kan kombineres med totalbevaring af dele af materialet, som skønnes at være af særlig historisk vigtighed. F.eks. var Gehejme-

arkivet indforstået med, at Krigsministeriet kasserede paroljournalerne fra 1803-70 i Kbh.s Borgervæbnings arkiv, når bortses fra prøver, men anmodede om, at alt materiale fra året 1807 blev bevaret (Krigsmin. til W. 31/5 1871 og W.s svar 17/7 s.å.).

- ³⁰ Jfr. f.eks. W.s kommentar i skr. til Krigsmin. 22/6 1875 ang. kassationsforslag vedr. intendanturen, feltkommissariaterne m.m. (19. årh.).
- ³¹ Anf. skr. til Fr. VII 14/8 1862; betragtningen gælder ganske vist Privatsekretariatets arkiv, som W. nødig overhovedet ville kassere i, men er formet som generel udtalelse. – I et af Gehejmearkivet tiltrådt kassationsforslag vedr. Krigsministeriets bogholderkontor er det et yderligere argument for kassation »at der ikke haves registre til samlingen« af kassabelt regnskabsprotokolmateriale efter 1803 (Krigsmin. til W. 21/10 1879).
- ³² Således Krigsmin. i anf. skr. til W. 21/10 1879 ang. ændring af en kassationsaftale med Gehejmearkivet fra 1865 vedr. regnskabssager, bl.a. p.gr. a. siden da konstaterede lakuner i hærafdelingernes stambogsmateriale.
- ³³ Således 1884 Generaldirekt. f. skattevæsenet om kassation i Klasselotteriets ældre sager; 1889 Justitsmin. vedr. fhv. Kgl. Færøske handels arkiv i Thorshavn; 1897 Landbrugsmin. vedr. matrikelkontorets arkiv; 1901 samme vedr. statsdyrskuekommissionens arkiv.
- ³⁴ A. D. Jørgensen til Kultusmin. 15/9 1885 (Arkivvæsenets arkiv. Kopibog for De forenede Arkiver).
- ³⁵ Foruden oplysninger i serien af arkivvæsenets trykte Meddelelser for tiden efter 1882 henvises vedr. toldregnskabsmateriale til skr. fra A. D. J. til Kultusmin. 24/12 1887 samt fra Bricka til 2. revisionsdpt. 22/4 og 28/6 1902 (Arkivvæsenets arkiv. Rigsarkivets alm. kopibog). De reviderede kassationsbestemmelser af 1902 vedr. toldregnskabsmateriale, tiltrådt af Kultusmin. ved skr. 24/6 s.å., er ikke omtalt i Meddelelser om Rigsarkivet med Provinsarkiverne 1901-05.
- ³⁶ A. D. J. til Kultusmin. 14/11 1894, 21/5 1895. Om pladsforholdene jfr. samme i Rigsarkivets utrykte årsberetn. for 1896, hvor bl.a. bemærkes at »selvfølgelig vokser også ved administrationens udvidelse til altid nye områder de regelmæssige årlige afleveringer i en foruroligende grad« (6/2 1897. Arkivvæsenets arkiv. Rigsarkivets utrykte årsberetn. 1889-1902).
- ³⁷ Anf. skr. til Kultusmin. 15/9 1885.
- ³⁸ Jfr. således vedr. kassationen af regnskabsbilag ang. procentbevillinger A. D. J. til Indenrigsmin. 26/5 1894 m. forslag om at »bilagene – – bestående af de indkomne ansøgninger, udtages til kassation, således at de originale

dokumenter, som undtagelsesvis måtte være vedlagt ansøgningerne, bevares«. Dette accepterede Indenrigsmin. ved skr. 7/6 s.å. Under den påflg. gennemgang af bilagene fra tiden efter 1871 blev det imidlertid bemærket, at der bl. ansøgningerne var et betydeligt antal uklasserede stempelemærker, og som følge heraf »gjorde Indenrigsmin.s 1. dpt. underhånden sit samtykke til disse sagers kassation afhængigt af, at arkivet selv fraklippe og tilintetgjorde de nævnte mærker. Kassationen blev således meget besværlig, idet hvert enkelt læg måtte undersøges, og det blev derfor nødvendigt at søge ekstraordinær medhjælp – « (A. D. J. til Kultusmin. 13/10 1894.). – Det forudsættes iøvrigt vedr. alle kassationer af bilag, at der foretages gennemgang af materialet. Selv om denne – internt – kan findes omtalt som »løselig«, ændres forholdet næppe principielt heraf, jfr. udat. blyantsoptegnelse ca. 1900 (vedr. toldregnskabsbilag?) i Arkivvæsenets arkiv, pk. »Kassationsspørgsmålet« (på 2. afd.): »De til kassation bestemte sager gennemgås løselig for af dem at udtage til bevaring sådanne bilag, som kunne antages at have særlig interesse. Ligeledes bevares sådanne protokoller, som kunne oplyse særlige forhold – «.

³⁹ Anf. skr. til Kultusmin. 14/11 1894: »Arkivet har derfor hidtil ikke turdet indlade sig på en undersøgelse af ekspeditionssagerne«, jfr. anf. skr. til Kultusmin. 21/5 1895. Gennemgang af et korrespondancearkiv påtog man sig i forbindelse med Justitsmin.s henvendelse om Kgl. Færøske handels arkiv i Thorshavn, hvorfra sagerne blev nedsendt m. henblik på kassationsundersøgelse, jfr. Meddelelser om Rigsarkivet for 1889-91 s. 14; A. D. J. er i skr. til Justitsmin. 28/2 1889 inde på overvejelser om evt. kassation på stedet i dette arkiv, men hans betænkeligheder ved ikke at lade arkivvæsenet få indseende m. sagerne har dog overtaget. – En systematisk tilrettelagt forudgående arkivanalyse er baggrund for kassationsforslaget vedr. amtsueregnskaberne 1894.

⁴⁰ Om amtsarkivundersøgelsen jfr. Meddelelser om Rigsarkivet for 1898-1900 s. 37 ff. og Bricka til Kultusmin. 18/1 1900. – De tre provinsarkivarer blev dog i løbet af 1899 af rigsarkivaren anmodet om at udtale sig om deres kollegers forslag.

⁴¹ Meddelelser om Rigsarkivet med Provinsarkiverne for 1901-05 s. 87.

⁴² B. til F. Bojsen, Rødkilde, 1/2 1902.

⁴³ A. D. J. om problemer m.h.t. afleveringer til Provinsarkivet for Sjælland fra Kbh.s politidirektør: »Afgørelsen af, om arkivalier indeholder efterretninger af betydning for historien, tilkommer ikke den pågældende embedsmand, men Rigsarkivet – « (skr. til Kultusmin. 5/11 1895). A. D. J. i indberetn. til Kultusmin. 28/2 1894 om en konstateret vilkårlig kassation en gang i 1880'erne af ca. 350 pakker og protokoller i Sjællands bispearkiv.

- ⁴⁴ Om amtsarkiverne, jfr. Wads udtalelser om disses indhold af korrespondance og sager vedr. kommissionsskifter, landvæsens- og vejkommissioner (bilag til skr. til rigsarkivaren 1/9 1899. Arkivvæsenets arkiv, sager til Odense-journal 1893-1903). Saxild til rigsarkivaren 30/8 s.å. (sstds., sager til Viborg-journal 1890-1893). Om Saxilds her fremsatte syn på kassationsproblemerne og hans ønske om ændrede journaliseringsformer og ensartet arkivdannelse efter saglige kriterier i st.f. den vanlige kronologisk-blandede henlæggelse jfr. Jens Holmgaard i Jyllands Brevkiste (Viborg 1966) s. 124 f. – V. A. Secher understreger derimod senere kraftigt det rent historiske aspekt i bl.a. amtsarkiverne og mener, at arkivvæsenet – dvs. rigsarkivaren – bør fastlægge retningslinierne for kassation i disse arkiver og selv udarbejde forslag til egentlige kassationsplaner for lokaladministrationens arkiver (Meddelelser osv. 1901-05 s. 22).
- ⁴⁵ B. til Kultusmin. 23/8 1898.
- ⁴⁶ B. til Kultusmin. 1/2 og 10/6 1899. Her foregriber B. desuden en betragtning, som spiller ind i hans forberedende overvejelser m.h.t. 1902-bekendtgørelsen: »– enhver embedsmand må desuden formentlig have en vis ret til straks efter modtagelsen at tilintetgøre vitterlig ubetydelige papirer«.
- ⁴⁷ B. til Kultusmin. 4/6 1902. Hvem den særlig sagkyndige er, ved jeg ikke, men kontakten behøver heller ikke at have været skriftlig.
- ⁴⁸ V. A. Secher om sit forhold til Bricka – eller omvendt – i en senere af ham vedføjet kommentar i Rigsarkivets kopibog under datoen 30/9 1901.
- ⁴⁹ B. til Kultusmin. 10/8 og 18/11 1899. Kultusmin. i skr. til Konseilspræsids. 26/10 1899 (Konseilspræsids.s arkiv, anf. journalsag 51/1902). – Konkretiseringen af tidspunktet for den manglende kontakt til administrationen og specielt Krigsmin. til ca. 1880 i B.s skr. til Kultusmin. 18/4 1902 (Kultusmin. 3. ktr., journalsag 667/1899).
- ⁵⁰ Referat 17/9 1900 (Kultusmin. 3. ktr., anf. journalsag 667/1899). Hørings resolution i Konseilspræsids.s arkiv, anf. journalsag. Initialer og håndskrift er H.s, smilgn. blyantspætning på skrivelse dat. 16/5 1899 (sstds., journalsag 67/1900).
- ⁵¹ Kultusmin. til de øvrige ministerier 17/5 1901. Direkte kontakt mellem Rigsarkivet og centraladministrationen i den anledning kom det åbenbart ikke til, jfr. B. i Rigsarkivets utrykte årsberetning for 1901: »Den eventualitet, at et eller flere af ministerierne i den anledning ville henvende sig her til for at forhandle nærmere derom, er hidtil ikke indtruffen«.

- ⁵² B. til Kultusmin. 23/11 1899 (Konseilspræs. anf. journalsag).
- ⁵³ Ministeriernes kommentarer findes i Kultusmin. 3. ktr., anf. journalsag.
- ⁵⁴ Krigsmin. til Kultusmin. 7/6 1901. Ang. Krigsmin.s ønske om selv at træffe bestemmelse m.h.t. fremtidige rutinekassationer jfr. Kultusmin.s oplysning til ministerierne i skr. 17/5 s.å. om at »(rigsarkivaren) har bemærket, at der formentlig for forskellige kontorers vedkommende vil kunne træffes aftale om, at visse arter eller grupper af sager kunne kasseres uden henvendelse hver gang til rigsarkivaren«. Jeg opfatter Krigsmin.s udtryk om *videregående* kassationer som sigtende til sådanne, der måtte falde uden for de hidtil af Krigsmin.s arkiv fulgte retningslinier, således som også Kultusmin. synes at have fortolket Krigsmin.s fremstilling (jfr. Kultusmin.s skr. 24/4 1902 til Konseilspræs., Konseilspræs. anf. journalsag). Men »videregående« kan også opfattes som ensbetydende med »fremtidig«, hvilket Bricka synes at ville gøre, hvorved skellet mellem det rutinemæssige og det ikke-rutinemæssige kan bringes til at falde bort, jfr. hans kommentarer i anf. skr. 18/4 1902 til Kultusmin. og selve bekendtgørelsen 22/7 s.å., hvor de centrale militære arkivalier sidestilles med de civile m.h.t. at kræve rigsarkivarens godkendelse af kassation, og hvor kassation ud fra forvaltningens egne analogislutninger forbydes. – Jfr. også Carl v. Kohl: Hærens Arkiv (1946) s. 84 ff.
- ⁵⁵ Koncept, dat. 19/7 1902, til forestilling i Konseilspræs. anf. journalsag. – Tilbage efter 1902 stod de underordnede militære institutioner så som Meteorologisk Institut, fyrvæsenet m.m., hvis forhold m.h.t. kassation Bricka ønskede reguleret nærmere, jfr. B. til Kultusmin. 26/6 1903.
- ⁵⁶ Meddelelser 1895-97 s. 5; korrektur forelå i septbr. 1898, da den blev rundsendt til provinsarkiverne. – Landbrugsmin. til rigsarkivaren 2/2 1897, heri om forudgående kontakt til 2. afd., som havde oplyst om fremgangsmåden ved destruktion af arkivalier (afleveringssager, 2. afd.). Måske har 2. afd. fremkaldt den skriftlige henvendelse til rigsarkivaren i sagen.
- ⁵⁷ Sammenhængen er fmlt. at Hørring fandt B.s skr. af 10/8 1899 utilfredsstillende efter at den ved Kultusmin. – anbefalende – skr. 26/10 s.å. var oversendt til Konseilspræs. B.s næste skr. 18/11 s.å. er nemlig blevet til »da det mundtlig er bleven mig pålagt af Hs. excell. kultusministeren at forklare, hvad jeg sigter til« med udtalelserne om centraladministrationens kassationer i augustskrivelsen. Sandsynligvis har samtalen fundet sted efter 26/10. Måske har denne heller ikke klaret alle problemer, i det mindste hedder det m.h.t. omtalen af de ministerielle kontorarkiver i B.s skr. 18/11 at »i denne forbindelse må det måske være mig tilladt at udtale mig

om et andet punkt i min skrivelse af 10. aug. d.å., som jeg har grund til at antage er blevet misforstået noget«. – Som en uklarhed i 18/11 skr. kan iøvrigt anføres omtalen af, at Udenrigsmin.s arkivar skulle være forpligtet til pr. 1899 at forelægge kassationsforslag for rigsarkivaren (»skal«), men dette pkt. har B. dog selv korrigeret ved sine bemærkninger senere i samme skr.

- ⁵⁸ Arkivvæsenets arkiv, pk. »Kassationsspørgsmålet«, læg: Ad Konseilspræsidiets bekendtgørelse 22. juli 1902 (på 2. afd.).
- ⁵⁹ 2. afd.s årsberetn. i Arkivvæsenets arkiv, årsberetn. for 1. og 2. afd. 1897-1900. I 2. afd.s kassationsjournal 1886-1965 ses kassationen ikke anført. Af selve afleveringsdesignationen (på 2. afd.) fremgår, at (bl.a.) 102 bd. regnskabsjournaler fra tiden før 1848 var »afleveret til kassation«. Jeg har forgæves eftersøgt dem i Rigsarkivet 1978. Hvornår fortegnelsen er affattet fremgår ikke, og den er uden påtegninger. Hvis kassationen, som her antaget, er sket uden godkendelse af rigsarkivaren, er den foretaget ud fra en analogislutning, som netop blev forbudt ved 22/7 1902-bestemmelserne.
- ⁶⁰ I RA.s årsberetn. for 1900 til Kultusmin. har B. kun skrevet, at »som sædvanlig var det forskellige slags regnskabsbilag, der udtoges, deriblandt, som ovenfor nævnt, fra amtsregnskaberne«. Instruks for rigsarkivaren 1896 § 6 bestemmer: »Der foretages årlig i sommerens løb en kassation af værdiløse arkivalier inden for de derom vedtagne bestemmelser. Om nye kassationsbestemmelser forhandles først med det eller de ministerier, hvis interesser nærmest berøres deraf, og et forslag forelægges derefter undertegnede ministerium til afgørelse«. I skr. 18/4 1902 til Kultusmin. anfører B. ganske vist, at denne bestemmelse »kun« gælder de i Rigsarkivet værende sager, men det hedder dog om Landbrugsmin.s forslag til kassation i statsdyrskuekommissionens arkiv i B.s skr. til Kultusmin. 21/9 1901: »Da jeg må antage, at den rigsarkivaren iflg. hans instruks påhvillende forpligtelse til at forelægge det høje Kirke- og Undervisningsministerium nye kassationsbestemmelser til afgørelse ikke alene gælder de i Rigsarkivet værende sager, men også statens andre, uden for det beroende arkivalier – «.
- ⁶¹ Arkivvæsenets arkiv: Rigsarkivarens brevbog 1897-1931, Brickaperioden passim. Sstds. en mere principiel udtalelse af B. om det danske arkivvæsen i skr. 16/11 1898 til statsarkivar R. Hausen, Helsingfors: » – – rigsarkivaren, der ikke er forpligtet til at indhente råd eller betænkning hos nogen af de ham undergivne embedsmænd. Som naturligt er, forhandler han dog i regelen først med en af arkivarerne i hovedarkivet eller med dem begge, men disse forhandlinger har en rent privat karakter, og der føres selvfølgelig ingen protokol over dem«. Jeg tror altså ikke, at der har været en sådan uformel kontakt til 2. afd. i kassationssagen 1899 ff.

Sagsbehandling som kassationskriterium

af Michael Hertz

1. Et andet udgangspunkt

Meget af det følgende vil ikke være nyt for den, der gennem de sidste år har fulgt drøftelserne omkring kassation af arkivalier ¹. Hovedproblemet vil være velkendt; vi mangler en metodik, der kan hamle op med de stadigt øgede mængder af arkivmateriale, som den moderne administration afsætter, og som samtidig minimerer »det frie skøn« som element i kassationsbehandlingen ².

I det følgende plæderes den anskuelse, at en sådan metodik bedst (måske - kun?) kan etableres, hvis den er baseret på beskrivelse af administrativ adfærd. Her opstilles derfor en - foreløbig - beskrivelsesmodel, som omfatter alle former for administrativ aktivitet, uanset om den sætter arkivalske spor eller ikke, - og som skal udvikle sig i steds mere eksakt og kvantificerbar retning. Den skal være udformet, så hver institution kan anvende den i beskrivelse af sin egen virksomhed. Beskrivelsesmodellen skal danne grundlag for en handlingsmodel, hvorefter det arkivalske materiale kan styres. Ud fra en vurdering af adfærden i de enkelte handlingsforløb sammenholdt med den generelle virksomhed skal modellen angive kriterier for kassation - henholdsvis bevaring - af arkivalier og således fungere som en generel kassationsmodel - på »makroniveau«.

Modellen omfatter »hele« handlingsforløb, »afsluttede« sagsbehandling. Metodisk og kildekritisk er det en fordel, hvis arkivvæsenet nemlig fastholder den betragtning, »at det vi i et administrativt arkiv kalder »sager« ikke *er* sager, men *er spor* af sager, hvis behandling foruden i arkivalisk produktion har bestået i undersøgelser, overvejelser, samtaler, beslutninger m.v.« ³. Vægten må lægges på de situationer og handlingsforløb, som arkivalierne (kun) illustrerer. Mange enkeltaktiviteter kan indgå i samme handlingsforløb, men i modellen tager de alle farve og form efter målet eller hensigten med den pågældende sagsbehandling.

Endnu for relativ kort tid siden har udgangspunktet for kassationsbehandling og for, hvad vi kan kalde »kassationsteorien«, været det håndgribelige, foreliggende arkivalske materiale, det dataindhold,

dets informative og processuelle udsagnskraft. Stadig efter at arkivvæsenet er begyndt at udarbejde fremadrettede kassationsplaner, har de - i teorien - været baseret på indholdsmæssig bedømmelse⁴. En forlægning af synsfeltet fra *sagsindholdet* til *sagsbehandlingen* overflødiggør vel ikke dette betragtningssæt. Men ved at knytte praksis ved kassation sammen med andre former for administrativ aktivitet og ved forlods at gøre kassation - henholdsvis bevaring - betinget af visse, helst eksakt beskrevne adfærdstyper, kan man »automatisere« kassationsbehandlingen - lade den bero på arbejdsindsats udført indenfor de pågældende institutioner, som sikrer et mere objektive resultat.

2. Præsentation af elementerne i en beskrivelsesmodel

Idet vi vælger institutionens hensigt eller mål med de enkelte aktiviteter som ledetråd, finder vi, at man kan beskrive den administrative aktivitet ud fra fire indfaldsvinkler: »Styringsretning«, »Adfærdstype«, Tidsmæssige konsekvenser og Omfangsmæssige konsekvenser.

Med udtrykket »styringsretning« vil jeg beskrive den samfundssektor, aktiviteten er rettet mod. Målområdet for en institutions aktivitet kan være 1) den overordnede styring, 2) forhold indenfor institutionens ressort, 3) interne forhold i selve institutionen.

1) Den overordnede styring, vil sige alle en institutions aktiviteter, der sigter til et samarbejde med sideordnede eller overordnede institutioner og organer.

2) Forhold indenfor institutionens ressort, vil sige aktiviteter, der er dikteret af samfundshensyn som f.eks. offentlig service, offentlig sikkerhed, offentligt beredskab, retstilstanden, moralen, kulturen, økonomien eller lignende sektorer af samfundet.

3) Interne forhold i selve institutionen vil sige lokalemæssige, budgetmæssige, personalemæssige, arbejdsmæssige o.l. forhold af betydning for institutionens drift og virksomhed.

Udtrykket »adfærdstype« dækker tre hovedtyper af administrativ adfærd - to »produktive« og en »receptiv«. De produktive adfærdstyper går ud på enten 1) at nå til en afslutning, eller 2) på at udføre en ekspedition eller serviceopgave; den receptive adfærdstype dækker aktiviteter, der går ud på 3) at modtage information til orienteringsbrug (mere herom senere).

Hovedtyperne dækker mange former for administrativ aktivitet, og elementer af alle tre adfærdstyper vil ofte være til stede i samme handlingsforløb. Jeg fastholder imidlertid, at når man betragter de afslutte-

de - »hele« - handlingsforløb ud fra deres egentlige hensigt, vil de kunne henføres til en af de tre adfærdstyper. For mig er administrative adfærdstyper centrale begreber i beskrivelsen af administrativ aktivitet og i vurdering af arkivmateriale.

Også det arkivalske materiale, som danner spor af aktiviteten, kan nemlig karakteriseres på denne måde. Man kan tale om »beslutningsmateriale«, »ekspeditionsmateriale« (hvortil jeg som en særlig undergruppe regner hovedbøger, kassebøger, journaler o.a. internt skabte hjælpemidler til styring af bevillinger og af sagsbehandling) og om »orienteringsmateriale«.

Sagsbehandlingen har enten karakter af afgørelse eller ekspedition. Men ikke alle afgørelser og især ikke alle ekspeditioner kan kaldes »sagsbehandling«. Hverken indenfor arkivvæsenet eller inden for administrationen har man hidtil foretaget skarp sondring mellem beslutnings- og ekspeditionsadfærden; men i praksis er der truffet forholdsregler - f.eks. overfor regnskabsbilag - som i princippet indebærer en sådan sondring.

Med »*besluttende adfærd*« forstås enhver administrativ aktivitet, som leder til eller som indebærer en stillingtagen, - en vedtagelse af et standpunkt, - eller en etablering af ny viden, nye holdninger. Besluttende adfærd forekommer i alle administrative organer og på alle niveauer og kan være dikteret af såvel overordnede styringshensyn, ressortmæssige hensyn, som interne styringshensyn.

Adfærden vil typisk gå ud på at fastsætte regler, retningslinjer og fremgangsmåder, - på at opstille planer og budgetter, - på at udfærdige godkendelser, forbud og tilladelser, - og på at iværksætte, ændre eller standse aktiviteter. Den kan have karakter af lovgivning, lovfortolkning og fastsættelse af reglement; men den kan også have karakter af f.eks. rutineafgørelser, som danner en slags overgang til de egentlige, administrative ekspeditioner.

Med »*ekspederende adfærd*« - benævnelsen er måske mindre egnet, men anvendes foreløbig i mangel af bedre - forstås enhver administrativ aktivitet, som forløber efter gældende regler eller i overensstemmelse med tidligere truffne beslutninger. Ofte er der tale om rutiner - om standardiserede handlingsforløb -, hvis administrative betydning ligger i proceduren snarere end i genstanden for sagsbehandlingen. Ekspederende adfærd forekommer overalt indenfor det administrative hierarki og kan være dikteret af såvel overordnede styringshensyn (f.eks. offentlig statistik, statsregnskab, personregistrering), resortmæssige hensyn, som interne styringshensyn.

Blandt de aktiviteter, jeg henregner til ekspederende adfærd, kan nævnes aktiviteter, der går ud på at bevidne eller konstatere en tilstand, at udføre kontrol eller at foretage registrering (tingbogsføring, udstedelse af førerbevis, kasseinspektion f.eks.), - aktiviteter der går ud på at rekvirere eller anvise penge eller andre ressourcer, forudsat bevilling foreligger, - aktiviteter der går ud på at indhente, ordne eller meddele foreliggende oplysninger - hyppigt kaldet »undersøgelser« - , og aktiviteter der går ud på at overføre information fra et medium til et andet (herunder uddrage, sammendrage, samarbejde eller omarbejde data), det være sig ved renskrivning, fotokopiering, mikrofotografering, mangfoldiggørelse, indtastning på telex eller terminal, bogføring, journalføring, opstilling af statistik, tegning af kort o.m.a.

Det kan være svært overalt at skelne klart mellem besluttende og ekspederende adfærd. En række rutineafgørelser kan have karakter af ekspeditioner, således f.eks. domme afsagt i færdselssager eller invalideforsikringsager; mens ekspeditioner under navn af »tilladelser«, »godkendelser« eller »undersøgelser« fremtræder som beslutninger, skønt der ret beset blot er tale om konstatering af, at foreskrevne betingelser er opfyldt, eller at forholdet er registreret af kompetent myndighed m.v. Da der i alle handlingsforløb, også i sådanne konstateringer m.v. indgår elementer af beslutning, foreslår jeg, at man arbitrært fastsætter, at dersom der i et givet sagsforløb ikke er mere end tre handlemuligheder (»sige ja«, »sige nej«, »holde mund«) og dersom forretningsgangen ved mindst én af mulighederne yderligere er fastsat ved regler eller hævd, kaldes det ekspedition - ellers beslutning.

Jo længere man befinder sig fra administrationens top og centrum, jo større er antallet af ekspeditioner i forhold til antallet af beslutninger.

Med »*orienteringsssamlende adfærd*« forstås den modtagelse af informationer, som ikke umiddelbart udløser en »produktiv« - dvs. besluttende eller ekspederende - adfærd.

Henvendelser m.v., som modtageren ikke skylder svar på og ikke gør til genstand for konkret sagsbehandling, men som tjener ham til baggrundsorientering på samme måde som f.eks. pressen, trykt litteratur og almindelig viden, kalder jeg følgelig orienteringsmateriale, for så vidt der er tale om materiale. De aktiviteter der er forbundet med modtagelsen er f.eks. læsning, katalogisering og hensættelse. Man gør sig i reglen ikke bestemte forestillinger om, hvordan de op-

samlede kundskaber vil blive anvendt produktivt. Ofte vil der blive taget hensyn til, at orienteringsmaterialet ligesom håndbøger og opslagsværker væsentligst har betydning i mange og forskelligtartede handlingsforløb. Men meget orienteringsmateriale indgår også, som om det var »sags«-materiale.

Opsamlingen af orienteringsmateriale ved en institution er dikteret af samme hensyn som den besluttende og ekspederende adfærd. Men i modsætning hertil er den (sådan da) blottet for juridiske og økonomiske konsekvenser, og »gyldigheden« er ofte kortvarig. Det er sjældent uundværligt for modtageren, da man som regel kan rekvirere materialet hos afsenderen.

Er der noget sted, »informationsekspllosionen« har sat arkivalske spor, så er det i denne adfærdstype og i den hermed forbundne mangfoldiggørelse og spredning af information (som jeg henfører under den ekspederende adfærd). Der informeres som aldrig før. Takket være nye og billige reprotetikker anvender også den offentlige administration store ressourcer på at sprede og altså også at opsamle information til orienteringsbrug. For modtageren rummer denne administrativt reproducerede information blot efterretninger om andres virksomhed; -efterretninger som på en mere eller mindre diffus måde påvirker ens egen. Den bør holdes adskilt fra beslutnings- og ekspeditionsmateriale, herunder også fra de skrivelser m.v., som hos modtageren eller fra afsenderen er reproduceret med henblik på simultan sagsbehandling ved flere organer og instanser (mere herom senere).

Med de *tidsmæssige konsekvenser* af en administrativ aktivitet forstås dens tilsigtede juridiske, eller økonomiske varighed. Virkningen kan være forbigående eller permanent. Modellen rummer her en mulighed for at indbygge konsekvenserne af et sagsforløb, som måske oprindeligt havde kortsigtede mål, men som undervejs danner præcedens og bliver et principspørgsmål.

Med de *omfangsmæssige konsekvenser* af en administrativ aktivitet forstås antallet af genstande, individer, organer m.v., som aktiviteten berører. Aktiviteten kan berøre isolerede enkeltfænomener eller kollektive fænomener - en person, mange personer - en regnskabsposter, mange - osv. En administrativ forretningsgang kan medføre, at materiale, som belyser isolerede enkeltfænomener, danner grundlag for en sammendragning af enkeltoplysningerne til f.eks. et register eller et regnskab el. lign., som dermed afspejler et kollektivt fænomen.

3. Modellen i arbejde

I bedømmelsen af den administrative aktivitet inddrager jeg altså tre aspekter, som angår retningen for aktiviteten. Dem kombinerer jeg i første omgang med tre andre aspekter, som angår adfærdstypen. Ved kombinationen af de tre plus tre aspekter får vi således ni »klasser« af administrativ aktivitet:

	A' Overordnet styring	B' Ressortmæssig styring	C' Intern styring
A Besluttende adfærd	A'A	B'A	C'A
B Ekspedierende adfærd	A'B	B'B	C'B
C Orienterende adfærd	A'C	B'C	C'C

Fig. 1. »Klasser« af administrativ aktivitet.

Det vil sige, at der kan forekomme aktiviteter dikteret af overordnet styrende hensyn, som sigter mod en beslutning, mod en ekspedition, eller som blot medfører opsamling af orienterende information; de er i *figur 1* markeret med henholdsvis A'A, A'B og A'C. Aktiviteterne, der er dikteret af ressortmæssige eller interne styringshensyn, markeres henholdsvis B'- og C'- efterfulgt af A, B eller C, afhængigt af om aktiviteten sigter mod en afgørelse, en ekspedition eller opsamling af orienterende information.

Når der i denne og i de følgende figurer anvendes litrakoder, sker det for at undgå forveksling med den emnemæssige decimalklassifikation i f.eks. journalsystemerne. Men her kunne lige så vel være benyttet cifferkoder eller en form for pointsystem.

Foruden enkeltaktiviteter kan kriterierne i *figur 1* også bruges til at karakterisere medarbejderen, organers og institutioners generelle virksomhed eller deres hovedopgaver. F.eks. dominerer ekspeditionsopgaver inden for visse stillingsområder, -organer og institutioner - således f.eks. kassererkontorer og postdistrikter -, mens den besluttende adfærd er karakteristisk for andre - f.eks. lederstillinger og departementer. Når modellen anvendes til karakteristik af den generelle virksomhed ved en stilling, et organ eller en institution, taler vi i denne sammenhæng om »institutionstype«.

For at kunne bedømme de enkelte handlingsforløb i deres administrative sammenhæng, må disse selvsagt sammenholdes med institutionstypen. Arbejdet i et ekspederende organ, der f.eks. udarbejder statistik, kommer således klarere til udtryk i den ekspederende adfærd end i den besluttende adfærd. Karakteristikken af institutionstypen

kan altså kombineres med karakteristikkene af de enkelte handlingsforløb. Ved benyttelse af modellen i *figur 1* får man dermed ni gange ni eller altså 81 »klasser« af administrativ aktivitet.

Konsekvenserne af aktiviteten - altså dens varighed og omfang - kan kombineres på samme skematiske måde. Således:

	a' langvarig	b' forbigående
a »kollektivt« fænomen	a'a	b'a
b isoleret fænomen	a'b	b'b

Fig. 2. Konsekvenser af administrativ aktivitet

Lovgivning kan f.eks. siges at have langvarige, »kollektive« konsekvenser -såvel juridisk som måske også økonomisk - mens f.eks. skødnings af ejendom kan siges at have langvarige, isolerede konsekvenser. Et enkelt stykke bilag til et regnskab repræsenterer et forbigående, isoleret fænomen.

Kombinerer man nu de sidstnævnte fire »klasser« med de ni første, har man ialt 36 »klasser« eller karakteriseringer for administrativ aktivitet. Inddrager vi institutionstypen i karakteristikkene, bliver det 324 forskellige »klasser« ialt - dækkende alle grene og alle niveauer i det administrative system.

Da udtrykket »institutionstype« ikke må give administrationen anledning til misforståelse eller fortolkningsproblemer, bør anvendelsen ske efter aftale med arkivvæsenet. De resterende 36 karakteriseringsmuligheder burde kunne formuleres sådan, at sagsbehandlere på alle niveauer selv kunne beskrive deres aktivitet i overensstemmelse med modellen.

4. En standardiseret kassationsmodel

Jeg forestiller mig, at sagsbehandlerne gennem påtegning - evt. i kode jvf. *figur 3* - angiver hvilken klasse, sags- eller orienteringsmaterialet tilhører. De vil kunne ændre påtegningen i overensstemmelse med handlingsforløbet, dersom dette tager en uventet retning, eller dersom arkivmyndighederne under inspektion finder, at der er tale om fejlskøn.

Gennem disse påtegninger vil der være skabt et redskab, som automatisk kan styre sags- og orienteringsmateriale mod henholdsvis bevaring eller kassation, idet alle institutioner eller institutionstyper tænkes forsynet med en - måske generel, måske tillempet - kassationsinstruks.

Inden jeg skitserer en foreløbig, generel kassationsmodel, vil det væ-

re nyttigt at angive med hvilken vægt, de enkelte elementer i modellen indgår i en kassationsbedømmelse. Generelt vejer hensyn til overordnet styring tungere end ressortmæssige hensyn, - ressortmæssige hensyn tungere end interne hensyn. Adfærdstypen afvejes i overensstemmelse med institutionstypen. Almindeligvis vil jeg tillægge besluttede adfærd større vægt end ekspederende og ekspederende overalt større vægt end orienteringssamlende; men det er som nævnt ofte i ekspeditions materialet, man sporer »meningen« med arbejdet i f.eks. et motorkontor, tolddistrikt, kommunalt skattekontor o.l. Konsekvenser af lang varighed og »kollektivt« omfang tillægges større vægt end konsekvenser af kort varighed og af isoleret omfang.

Meget vil naturligvis afhænge af, hvordan især begrebet varighed opfattes i administrationen. Det er ikke sikkert, at opfattelsen der falder sammen med arkivvæsenets; og det kan derfor være gavnligt at redefinere de administrative hensyn og lade hensynet til offentligheden og forskningen udmønte i form af bestemmelser om, at f.eks. aktiviteter, hvis virkning rækker ud over fem år, anses for uegnede til kassation eller lignende. Jo mere objektivt og jo mindre skønspregt, vi udformer vore kassationskriterier, des bedre. »Hensynet til den fremtidige forskning« er et yderst tvivlsomt fantom i vores forestillingsverden.

	A'	B'	C'
	Overordnet styring	Ressortmæssig styring	Intern styring
A Besluttende adfærd	A'Aa'a A'Aa'b A'Ab'a A'Ab'b	B'Aa'a B'Aa'b B'Ab'a k? B'Ab'b k?	C'Aa'a C'Aa'b C'Ab'a k? C'Ab'b k?
B Ekspederende adfærd	A'Ba'a A'Ba'b A'Bb'a k? A'Bb'b k?	B'Ba'a B'Ba'b B'Bb'a k B'Bb'b k	C'Ba'a C'Ba'b k? C'Bb'a k C'Bb'b k
C Orienterende adfærd	A'Ca'a k? A'Ca'b k? A'Cb'a k A'Cb'b k	B'Ca'a k B'Ca'b k B'Cb'a k B'Cb'b k	C'Ca'a k C'Ca'b k C'Cb'a k C'Cb'b k

Fig. 3. Standardiseret kassationsmodel.

k? = kasseres eventuelt - *k* = kasseres almindeligvis.

Som det fremgår af figur 3 knyttes kassation fortrinsvis til aktiviteter karakteriseret ved C, b' og i nogen udstrækning C', dvs. aktiviteter forbundet med indsamling af orienteringsstof uden påfølgende sags-

behandling, aktiviteter med forbigående konsekvenser og internt rettede aktiviteter.

Det vil sige, at orienteringsmateriale kasseres. Muligvis undtages orienteringsmateriale, som afspejler overordnede styringshensyn, ligesom orienteringsmateriale i biblioteker, arkiver og dokumentationscentre, der jo har orienteringssamlingen som opgave - en opgave, der her må henregnes til den ekspederende adfærd - naturligvis vil være undtaget. Omvendt bevares materiale, der afspejler aktiviteter, der udføres med henblik på den overordnede styring, for så vidt der ikke er tale om aktiviteter med kortvarig virkning. Tilsvarende forholder det sig med resortmæssigt rettede aktiviteter.

I mellemområdet, hvor tvivlen får råderum (i figur 3 markeret ved k?), vil modellen muligvis kunne vinde ved, at man inddrager kriterier, der belyser institutionens hierarkiske placering og virkningens eksakte omfang. F.eks. kunne man tænke sig bestemmelser af typen: Beslutningsmateriale rettet mod institutionens ressort (B'B) kasseres, *hvis* virkningen er forbigående (f.eks. under fem år) og *hvis* de forbundne omkostninger er på kr. 50.000 eller derunder, *såfremt* chefen for institutionen er indplaceret i lønramme 38 eller derover.

5. En virkeliggørelse af modellen?

Blandt de indvendinger, der vil blive rejst mod dette forslag, vil jeg behandle to: Det er for det første et spørgsmål, om institutionerne lader sig overtale til at anvende modellen. For det andet er det et spørgsmål, om den tilgodeser genanvendelse af materialet i sammenhænge, som ikke har kunnet forudses og ikke har været forudset ved sagsbehandlingen.

Den første indvending kunne man møde med henvisning til kulturministeriets bekendtgørelse nr. 91 af 20. februar 1976 om statsinstitutioners forhold til rigsarkivet og landsarkiverne. Her har arkivvæsenet et middel til at påvirke arkivdannelsen og dermed i grunden også forretningsgangen i statens institutioner, dersom det anvender midlet med omtanke. Arkivvæsenet gik i sin tid ind for emneopdelte journal-systemer ud fra den antagelse, at også institutionerne har gavn af sådanne rationelle søgemidler. Institutionerne har, viser det sig jo, accepteret arkivvæsenets deltagelse i tilrettelæggningen af sådanne journalplaner. Få regner vel med, at institutionerne vil lægge sig arkivvæsenets plads- og kassationsproblemer på sinde. Men som det vil fremgå om lidt, taler flere grunde for, at modellen betyder fordele også for

den daglige administration i institutionerne. Her kan arkivvæsenet altså indtage samme standpunkt.

Med hensyn til den anden indvending bør det bemærkes, at næppe heller emneopdelingen i journalsystemerne, afleveringsdesignationer eller andre beskrivelsesmodeller yder hensynet til alternativ genanvendelse af materialet fuld retfærdighed. Man *kan* simpelt hen ikke forudse alle muligheder! - og endnu mindre kan man vælge handlingsprogram eller lægge kassationsplan, der tager hensyn til alle muligheder. Men man kan træffe et valg; og man kan så åbent og så objektivt det er muligt meddele efterverdenen, hvilke kriterier man vælger efter. Det har arkivvæsenet gjort, da det begyndte at udarbejde fremadrettede, emneorienterede kassationsplaner. Det vil være gjort endnu lettere, endnu klarere og endnu mere objektivt ved udarbejdelsen af fremadrettede, procesorienterede kassationsplaner.

En beskrivelsesmodel, der afspejler processer og handlingsforløb, vil efter mit skøn rumme følgende fordele:

1) Sagsbehandlingen beskrives, samtidig med at den finder sted. Beskrivelser af ophavssituationen ved aflevering af materialet tyve måske tredive år efter sagsbehandlingen er en tidrøvende opgave, som er afskåret fra en række kontrolmuligheder.

2) Mulighed for bedre styring. Administrative ressourcer kan ind sættes med større omtanke, når det viser sig, at sagsbehandling ikke bare er »sagsbehandling«. Bedre økonomi i anvendelsen af arkivpapir hhv. brugspapir og lignende medier, ved understregning af de processer, der skal afsætte arkiveringsmateriale.

3) »Renere sagsdannelse« gennem adskillelse af beslutnings-, ekspeditions- og orienteringsmateriale. Jeg anser det for lettere at udskille »ikke arkiveringsegnet materiale« gennem beskrivelse af funktioner end gennem beskrivelse af materialetyper, således som det har været forsøgt i administrationsrådets oversigt over materiale, der ikke bør journaliseres ⁵.

4) Bedre karakteristisk af *alle* typer af arkivmateriale. Samme information kan fungere forskelligt på forskellige trin af sagsbehandlingen. F.eks. repræsenterer restancelisten for journalføreren en ekspedition, mens den kan give kontorchefen anledning til (internt rettet) beslutning (af midlertidigt, isoleret omfang). - En fotokopi af en indkomende skrivelse kan i nogle tilfælde være beregnet til orientering af modtagerne og i andre til aktivering. Ældre tiders høringsprocedurer er i vore dage ofte afløst af mangfoldiggørelse af indkomne skrivelser og tilstilling af kopier til medarbejdere eller organer, der samtidig men

hver for sig arbejder med aspekter af sagen (politiske, juridiske, økonomiske, tekniske osv.). Ved at modellen styrer materialevandringen således, at høringsmateriale og kopier, der ikke giver anledning til produktiv adfærd, men måske blot resulterer i: »set« eller »intet at bemærke«, automatisk udskilles til kassation, kan arkivtilvæksten begrænses.

5) Anvisninger fra arkivvæsenet får større troværdighed, når de ikke fortrinsvis er koncentreret om »sags«-materiale, men også omfatter ekspeditionsmateriale som f.eks. blanketter, edb-uddata og lignende. I beskrivelsesmodellen vil ingen administrativ aktivitet kunne overses i modsætning til, hvad der er tilfælde, når indfaldsvinklen er materiale-, måske emneorienteret.

Modellen kunne iværksættes efter følgende plan:

1) Arkivvæsenet indvinder erfaringer ved forsøgsvis anvendelse af modellen og tillemper modellen (1.-4. eller 1.-8. måned).

2) Arkivvæsenet danner overblik over materialetilvæksten indenfor typiske, måske repræsentative områder (4.-12. eller 8.-16. måned)

3) Der formuleres kassationskriterier afhængigt af institution og aktivitetstype (12.-20. eller 16.-28. måned).

4) Kassationsbestemmelser kommunikeres og sættes i kraft.

Under hele forløbet foregår arbejdet i nær kontakt med de berørte institutioner, administrationsdepartementet, kulturministeriet og evt. andre specialiserede organer. Når en generelt gældende kassationsplan er sat i kraft (efter 20-28 måneder?) bliver arkivvæsenets fremtidige kassationsarbejde indskrænket til kontrollerende kontakter og ajourføring og tillem্পning af modellen i konkrete tilfælde. Meget kassationsarbejde får ekspeditions karakter. Denne tilstand oprinder imidlertid først, når alle nu i administrationens varetægt beroende arkivalier er blevet afleveret eller kasseret. Men også i dette arbejde skulle modellen betyde en lettelse - og en objektivisering.

Noter

¹ Litteratur om kassation - Se Harald Jørgensen (ed.): Nordiske synspunkter på kassation - Nordisk arkivkundskab 1978 s. 58 f.

² Frank Jørgensen: Kassationsvurdering - Fortid og Nutid 1977 s. 222. - Jvf. Nordisk arkivkundskab 1978 s. 32 f.

³ Niels Petersen: Statistisk måling af administrativ aktivitet - Arkiv 1978 s. 49 f.

⁴ Kassationsvejledning. Udkast trykt som manuskript, Odense Universitet 1978 s. 17 ff., passim. - Jvf. Nordisk arkivkundskab 1978 s. 38 ff.

⁵ Administrationsrådet: Rationalisering af statsinstitutioners journaliseringsarbejde 1968 s. 13.

Administrationshistorie

Bidrag til beskrivelse af et forskningsområde

Af Grethe Ilsøe

Som forskningsområde har administrationshistorie i de seneste år haft en renæssance her i landet. Med tidsskriftet *Arkiv* (1966) så en hel række administrationshistoriske afhandlinger dagens lys¹, og i 1974 figurerede administrationshistorie som et af hovedemnerne på Nordisk Historikermøde i Uppsala². Sidstnævnte har resulteret i et fællesnordisk forskningsprojekt, hvis mål er en komparation af nordiske administrative forhold i 1700-tallet. Endvidere er der siden 1975 foretaget en række administrationshistoriske undersøgelser under et af Statens humanistiske Forskningsråd iværksat projekt med titlen »Lokaladministrationens historie 1660-1868«³. Og endelig er der hovedsagelig til internt brug i Rigsarkivets 1. og 2. afdeling i det sidste 10-år i upretentiv form udsendt en række administrationshistoriske bidrag⁴.

Nogen egentlig disciplinbeskrivelse foreligger imidlertid ikke, ej heller nogen metodebeskrivelse endsi­ge metodede­bat⁵. I forbindelse med etableringen af det lokaladministrationshistoriske projekt er der dog tilvejebragt følgende generelle beskrivelser af opgaven: »... ved beskrivelsen af lokaladministrationens udvikling lægges hovedvægten på at behandle emner som struktur, sagfordeling, instansfølge, beslutningskompetence og effektivitet. Ved undersøgelsen af lokaladministrationens placering i samfundsudviklingen lægges vægten på den økonomiske og sociale sektor. Et hovedproblem vil desuden være at få belyst, i hvilket omfang lokaladministrationen har været initiativtagende i forhold til rigsmyndigheden... De påtænkte analyser tænkes fortrinsvis udført som en konfrontation mellem på den ene side lovgivningen og centraladministrationens anvisninger til lokaladministrationen og på den anden side lokaladministrationens praksis«⁶. I september 1976 afholdt SHF et 1-dags seminar, hvor projektgruppen med indbudte andre administrationshistorikere og repræsentanter fra andre historiske forskningsgrene drøftede projektets hidtidige forløb og konkrete fremtidige delemner samt de øvrige historiske discipliners forventninger til administrationshistorien⁷. Deri-

mod kom det ikke til nogen drøftelse af administrationshistoriens identitet.

For den, der selv arbejder med administrationshistorien, er der imidlertid ikke tvivl om, at behovet for en sådan drøftelse er latent⁸. Samtidig opleves det som en nødvendighed i den nuværende situation, hvor så mange forskeres kræfter engageres og investeres i administrationshistoriske studier, igennem en debat og udveksling af erfaringer inden for det administrationshistoriske arbejde at forsøge at komme til rimelig klarhed over administrationshistorien som forskningsdisciplin, dens identitet og dens grænser.

På denne baggrund skal der i det følgende ad teoretisk og historiografisk vej gives et bidrag til administrationshistoriens karakteristik.

Muligvis er der en sammenhæng imellem mangelen på disciplinbeskrivelse og vanskeligheden ved at give en præcis definition af begrebet »offentlig administration«⁹. I ældre encyklopædier finder man i overensstemmelse med den montesquieu'ske magtdelingslære offentlig forvaltning betegnet som den del af det offentliges virksomhed til fremme af offentlige formål, som ikke falder ind under begreberne lovgivning og retspleje, altså negativt bestemt. I Salmonsens Konversationsleksikon fremhæver Poul Johs. Jørgensen dog desuden »som en Ejendommelighed ved Forvaltningen, at den i Modsætning til de andre Statsfunktioner (d.v.s. lovgivning og retspleje) ikke er udtømt i Beslutninger, men i vidt Omfang forudsætter aktiv Handling«¹⁰. Og selv i de nyeste special-oversigtsværker finder man ingen egentlig definition. I Handwörterbuch der Sozialwissenschaften (1953-68) forekommer »Verwaltung« end ikke som selvstændigt opslagsord, men kun i sammensætninger som »Verwaltungsakte«, »Verwaltungsfunktion«, »Verwaltungsorganization«, »Verwaltungsrecht«, »Verwaltungssoziologie« etc.¹¹. I sidstnævnte artikel »Verwaltungssoziologie« finder man dog følgende gemt: »Verwaltung ist die Tätigkeit der Stäbe des öffentlichen Dienstes. Sie wird im Namen des Staates und der Selbstverwaltungskörperschaften vornehmlich zum Zweck der Herrschaftssicherung und der Daseinvorsorge ausgeübt«¹². Wilfrid Harrison, der har forfattet artiklen »Public Administration« i A Dictionary of Social Sciences, udgivet af UNESCO 1964, har valgt at sammenstykke to andre forskeres udsagn (Dwight Waldo og H. Stein) til følgende beskrivelse: »Public Administration has been used to indicate that sector of administration which is particularly associated with government of the state, the process or activity . . . of admi-

nistrating public affairs. It may be used for all the activities of the executive branch of a state government and of the comparable areas of local governments« (s. 558-59). Og endelig møder vi nævnte Dwight Waldos højstegne version af fænomenet i den tilsvarende artikel i International Encyclopedia of the Social Sciences, hvor det hedder: »The process of public administration consists of the actions involved in effecting the intent or desire of a government. It is thus the continuously active »business« part of government, concerned with carrying out the law, as made by legislative bodies (or other authoritative agents) and interpreted by courts, through the processes of organization and management«¹³.

Et forsøg på rent teoretisk at uddrage essensen af disse mange karakteriserende beskrivelser har givet følgende korte og operationelle resultat: offentlig administration er den delegerede regel- og kompetencebundne udøvelse af magt eller service i et givet politisk system. Eo ipso skulle administrationshistorie da blive udforskning og beskrivelse af denne udøvelse i alle enkeltheder, faser og sammenhænge i et historisk forløb.

Går man derpå over til en historiografisk betragtning, så viser det sig, at betegnelsen administrationshistorie er et område, der strækker sig fra minutiøse undersøgelser af enkelte forvaltningsprocedurer og organisationsenheder til samlede fremstillinger af den administrative udvikling i en kortere eller længere periode, og at administrationshistorien har relationer til forvaltningsret, samt politisk, økonomisk og social historie.

Størsteparten af de administrationshistoriske fremstillinger lader sig fordele på to grundformer: den ene har forvaltningsorganerne (embederne, institutionerne) som objekt, den anden behandler forvaltningsområderne (finansforvaltningen, sundhedsvæsenet etc.). Ved en analyse viser begge grundformer sig at bestå af følgende tre elementer:

1. undersøgelse af baggrund for og intentioner med administrationen.
2. analyse og beskrivelse af administrationen.
3. undersøgelse af administrationens resultater og effekt.

I fremstillinger, der behandler større perioder, optræder de enkelte elementer undertiden flere gange. Det sker da i følgende mønster:

1
 2
 3 — 1
     2
     3 — 1
         2
         3 — 1
             :
             :

Af de tre elementer fremstår nr. 2, analysen og beskrivelsen af administrationen som det mest definitive forskningsfelt. Det har administrationsfunktionen som sit objekt og beskrivelse af dens fremtrædelsesformer og processuelle forløb som sit mål. Her analyseres og beskrives administrationssystemet, de enkelte forvaltningsområders og de enkelte forvaltningenheders opbygning, samt ressorts, kompetence, procedurer, sagsbehandling og sagsdannelse. Indfaldsvinklen er empirisk. Det må fremhæves, at forvaltningsretten indgår i feltet som basis for kompetencebeskrivelsen. Administrationshistorikerens kildemæssige arbejdsområde i analysefeltet er foruden forvaltningslove, cirkulærer og instrukser først og fremmest forvaltningens efterladte ekspeditionsakter, som opfattes og bearbejdes såvel i deres egenskab af levning som af beretning efter kildekritisk historisk metode og oftest ud fra en kildepositivistisk holdning. Beskrivelsen foregår i ret vid udstrækning ved hjælp af forvaltningens egne termer og tekniske begreber.

De to øvrige elementer, nr. 1 og nr. 3, er i forhold til analysefeltet forklarings- og vurderingsfelter. Fra en historiografisk synsvinkel synes de principielt grænseløse. De strækker sig lige fra generelle samfundsbeskrivelser til snævre årsag-virkning-udredninger. Det er i disse felter, at de øvrige, tidligere opregnede historiske discipliner trænges. Den politiske historie er og har især været dominerende. Senere har den socio-økonomiske historie indtaget en stor plads. Der synes ikke at være noget i disse felter, som er særlig betegnende for administrationshistorien. De danner imidlertid en forståelsesramme om analysefeltet, som er nødvendig for at påvise kausalsammenhænge og opnå perspektiv. Uden forståelsesrammen ville analysefeltet blive en mekanisk udredning og opregning af administrative data. Og der ville være tale om teknisk administrationsbeskrivelse, ikke om administrationshistorie.

I mange administrationshistoriske fremstillinger er der en udpræget tendens til at sammenblende analysefelt og forståelsesramme. Herved sløres de enkelte felters egenart, men fremstillingerne vinder i umiddelbar forståelse og læselighed. Balancen imellem de tre felter er dertil temmelig varierende. Ofte er vægten lagt på udforskning af baggrund og intentioner, mens administrationsanalysen og -beskrivelsen indtager en beskedent plads. Som regel er også administrationens resultater og effekt behandlet kort¹⁴. At vægtfordelingen er sådan i mange fremstillinger, skyldes muligvis, at der i almindelighed fokuseres på de store eller større administrative reformer eller nybrud, der frister til en bred og tillige detaljeret baggrundsundersøgelse. Disse fremstillinger kulminerer ikke sjældent med beskrivelsen af selve reformgennembruddet, mens de kun kort opgør hovedpunkterne i den administrative forandring og dennes effekt.

Men det skyldes utvivlsomt også et andet og meget væsentligt forhold. Nemlig at det er så uhyre møjsommeligt og tidskrævende at gennemføre en blot nogenlunde tilbunds gående administrationsanalyse. Det måtte man eksempelvis erkende, da man i 1921 i anledning af den danske kancellibygnings 200-årsdag udsendte »Den danske Centraladministration« og i forordet skrev: ». . . Planen for Værket blev af Udvalget drøftet paa en Række Møder, og man naaede derved til at forstaa, at en gennemført og ligelig fordelt Historie ikke lod sig tilvejebringe i den Tid, der var til Raadighed, fordi Kildematerialet dertil endnu for en stor Del ikke var gennemarbejdet. I Stedet valgte man da at samle Fremstillingen om de store Knudepunkter i Administrationens Historie, men dog i de enkelte Afhandlinger at drage visse Forbindelseslinjer mellem Epokerne . . .«. Det samme gentog sig små 30 år senere, da man i 1948 ville fejre 100-året for ministerialsystemet med at udsende »Centraladministrationen 1848-1948«, og i forordet måtte notere: ». . . Den Opgave, man oprindeligt stillede sig – at faa de vigtigste Sider af Centraladministrationens Historie behandlet – viste sig hurtigt at kræve saadanne Undersøgelser og Kildestudier, at Arbejdet hermed ville tage betydelig længere Tid, end der var til Raadighed, og kræve langt større Midler, end der kunne fremskaffes. Man var derfor nødsaget til at begrænse Opgaven betydeligt . . .«. Og i realiteten stod man i selvsamme situation, da man i 1975 gik i gang med det nævnte projekt om lokaladministrationens historie 1660-1868. Noget samlet og udtømmende videnskabeligt værk om lokaladministrationens udvikling kunne umuligt etableres indenfor de givne rammer. I stedet formuleredes en række delprojekter,

»som læst i sammenhæng skulle give et indtryk af hovedpunkterne i lokaladministrationens udvikling og samtidig inspirere andre forskere til at gå igang med supplerende undersøgelser«¹⁵.

Vanskeligheden ligger både i kildematerialets karakter og i dets enorme omfang. Kilderne til forløbet af den administrative proces er som tidligere anført primært forvaltningens egne protokoller og akter, som er de spor, processen selv har sat og efterladt. De er svært tilgængelige, kræver således foruden almindelige historiske kundskaber adskillig specialviden, bl.a. skriftkundskab. Det er derfor ikke til undres over, at så godt som alle administrationshistoriske fremstillinger, hvori vægten er lagt på administrationsanalysen, skyldes arkivarer¹⁶.

Dette beror på det tosidede forhold, at 1. kildematerialet er forvaltningsarkivalier, og at 2. proveniensprincippet i snart 100 år har været og fortsat er det grundlæggende og altherskende arkivteoretiske princip. Af sidstnævnte årsag er administrationsanalysen og -beskrivelsen blevet et nødvendigt middel i arkivinstitutionerne til at planlægge og styre arbejdet med at gøre arkivalierne tilgængelige (ordning og registrering), samtidig med at beskrivelsen tjener som indgang til de forskellige arkivfunds og som brugsvejledning. I nyeste tid er administrationsanalysen desuden blevet et nødvendigt led i både udarbejdelsen af de fremadrettede journal- og kassationsplaner og i kassationsbehandlingen af de allerede eksisterende arkivalier.

Den fornyelse, der i den seneste arkivargeneration er sket i opfattelsen af arkivvæsenets forhold til administrationen, skyldes hovedsagelig to personer, nemlig Johan Hvidtfeldt og Niels Petersen. Begge har de erkendt og på overbevisende måde videregivet erkendelsen af, at arkivvæsenet på nærmeste hold må følge med i administrationens aktuelle udvikling og sagsdannelse for at kunne magte sin hovedopgave over for den historiske forskning: tilgængeliggørelsen af arkivalierne¹⁷.

At arkivvæsenet af hensyn til sine fundamentale opgaver må og skal drive administrationsforskning er indiskutabelt. Derimod kan man stille spørgsmål om, hvor bredt anlagt og hvor dybtgående den skal være. Svaret afhænger af, om man mener, at arkivvæsenet udelukkende er et serviceorgan over for den historiske forskning i almindelighed, og at administrationsanalysen og -beskrivelsen derfor blot er at betragte som en hjælpevidenskab i forhold til andre historiske videnskaber, eller om man opfatter arkiverne som selvstændige

forskningsinstitutioner med ret og pligt til at påtage sig ansvaret for dækning og udvikling af administrationshistorien som forskningsområde¹⁸. I første tilfælde koncentrerer forskningen mest muligt til analysefeltet og opererer inden for en smal forståelsesramme, mens den i det andet tilfælde udstrækkes til også at omfatte selve forståelsesrammen. For begge anskuelser gælder det dog, at analysefeltet er det centrale forskningsfelt. Dette er ensbetydende med, at den administrationshistoriske forskning, fra hvilken synsvinkel den end udøves, under alle omstændigheder må klarlægge den konkrete administrative proces i alle dens enkeltheder og sammenhænge i et tidsmæssigt forløb indenfor og imellem de enkelte forvaltningsenheder.

Sideløbende med den her beskrevne administrationshistorie har der udviklet sig en anden form for administrationsanalyse og -beskrivelse¹⁹. Den er i Danmark opstået og udviklet siden midten af 1950'erne som en del af de nye samfundsvidenskabelige fag, statskundskab og samfundsfag, og introduceret først og fremmest af dr.jur. Poul Meyer, der er vor første professor i forvaltningslære. Forvaltningslæren behandler ikke som administrationshistorien forvaltningens forskellige fremtrædelsesformer og processuelle forløb som unikke fænomener, men retter opmærksomheden mod det generelle. Den opfatter forvaltningsprocessen som en beslutningsproces og har derfor i overvejende grad gjort den administrative beslutning, forstået både som beslutningstagen og beslutningsudøvelse, til sit forskningsobjekt²⁰. Dens mål er først og fremmest at bestemme forvaltningens funktion i det politiske system, dens indfaldsvinkel er systemteoretisk²¹.

Som delemner i analysen af den administrative beslutning kan bl.a. nævnes: styringsformer (ordrestyring, målstyring, informationsstyring, rekrutteringsstyring, bevillingsstyring, formstyring), organisationsformer (centralisering – decentralisering, regional – lokal organisation), rekrutterings- og ansættelsesformer (merit-system, spoils-system), forvaltningskontrol (proceskontrol, beslutningskontrol, effektivkontrol, genstyring, sanktioner), forvaltningsadfærd (f.eks. Parkinsons Lov, Peters Principet), interaktionsformer mellem samfund og forvaltning²².

Selvom analysefeltet i de administrationshistoriske fremstillinger er nogenlunde definitivt, så lader der sig ikke konstatere noget fast mønster for selve analysen, således som det er tilfældet i forvaltnings-

lærens administrationsanalyse. Her opereres med forskellige klart definerede analyseniveauer: organisationsniveauet (omfatter forholdene indenfor det enkelte forvaltningsorgan), systemniveauet (omfatter relationen mellem forvaltning og beslutningstager) og samfundsniveauet (omfatter relationen mellem forvaltning og samfundets medlemmer).

Det kildemateriale, forvaltningslæren benytter, er hovedsagelig love, anordninger og især udvalgs- og kommissionsbetænkninger, desuden publiceret materiale fra specielt de kommunale interesseorganisationer²³.

Da forvaltningslæren i overvejende grad retter opmærksomheden mod forholdene i samtiden, er den principielt afskåret fra at benytte utrykte forvaltningsakter. Og det er netop på dette punkt, at vanderne skiller imellem forvaltningslæren og administrationshistorien. Der er populært sagt arkivalierne til forskel! Det forskningsmæssige arbejde med arkivalierne, opfattet ikke blot som administrationens tekniske aflejringer, men i deres tilblivelsessituation og hele historiske kontekst, er utvivlsomt administrationshistoriens særkende i forhold til forvaltningslæren. Det er fristende at gå det skridt videre og hævde, at det just også er netop arbejdet med arkivalierne, der er det fundamentale og konstituerende element i administrationshistorien som selvstændig disciplin.

Hidtil har administrationshistorien og forvaltningslæren arbejdet uafhængig af hinanden. Det er end ikke kommet til indbyrdes metodedebat eller til konfrontation, således som det er sket dels imellem andre af politologiens discipliner og de tilsvarende historiske, dels imellem historien og samfundsvidenskaberne i almindelighed²⁴. Det indbyrdes ukendskab er frapperende. Dog må en enkelt af administrationshistorikerne frikendes, Niels Petersen, hvis afhandling »Det ministerielle system« fra 1975 trods sin empiriske approach til emnet synes at være inspireret af forvaltningslærens systembetragtninger.

Man kan næppe forestille sig, at kløften imellem på den ene side det generelle og teoretiske og på den anden side det unikke og empiriske lader sig udfylde. Men man kan til gengæld heller ikke afvise, at de to discipliner kan gavne og lære af hinanden, næppe metodisk, men som Elton fremhæver det »in question-asking«²⁵. Det er under alle omstændigheder arkivarernes/arkivvæsenets opgave at orientere sig grundigt i forvaltningslærens videnskabelige kontekst og problemstillinger²⁶. Jo. før, desto bedre!

Noter

- ¹ Dette er overensstemmende med tidsskriftets intentioner, jfr. Johan Hvidtfeldts forord i dets første hæfte, som også tager sigte på administrationshistorien.
- ² Central- og lokalförvaltning eller regionalt självstyre under 1700-talet (Nordiska Historikermötet i Uppsala 1974, Uppsala 1976, s. 183-249).
- ³ Humaniora 1974-76, Beretning fra SHF 1974-76. Kbhvn. 1977, s. 154-56; Forskningen & Samfundet, 1978 nr. 3, s. 14-16.
- ⁴ Primula. Værkstykker og Fortryk for Rigsarkivets 1. afdeling; 2. afdelings »blå serie«.
- ⁵ Administrationshistorien har ikke udviklet nogen speciel metode, men anvender den kildekritiske historiske metode.
- ⁶ Skrivelse, udfærdiget af Harald Jørgensen, Helle Linde og Grethe Ilsøe, til SHF, oktober 1974 (ad La. f. Sj. Alm. jr. 1974 nr. 60-2).
- ⁷ Februar 1976 var »man ved de generelle overvejelser nået til den opfattelse, at den stillede opgave har 3 aspekter: 1) de eksisterende embeder, deres virksomhed og funktion, 2) de personkredse, som deltog i de administrative opgaver og 3) de enkelte sagområder« (skrivelse fra formanden for projektets styringsgruppe til SHF 11. februar 1976). I sit indlæg på seminaret september s.å. foreslog landsarkivar Jens Holmgaard følgende aspekter tilføjet: 4) den administrerede befolkning og 5) administrationens formål. Der findes ingen seminarrapport.
- ⁸ Jfr. Arkivforeningens møde i Odense 15. november 1978, hvor Birgit Løgstrup indledte om arbejdet med det lokaladministrationshistoriske projekt.
- ⁹ I artiklen »Verwaltung« af Günter C. Schlamp, Handlexikon zur Politikwissenschaft, 2. udg., München 1972, s. 471-76, citeres Ernst Forsthoff for følgende udsagn: »Es liegt in der Eigenart der Verwaltung begründet, dass sie sich zwar beschreiben, aber nicht definieren lässt«.
- ¹⁰ 2. udg. bd. VIII, Kbhvn. 1919, artikel »Forvaltning«.
- ¹¹ Artiklen »Verwaltungsfunktion« er iøvrigt skrevet af Ernst Forsthoff, (jfr. note 9), der her i overensstemmelse med egen tidligere citerede opfattelse ikke fremsætter nogen positiv definition, men nøjes med den fra de ældre encyklopædier bekendte negative (bd. 11, 1960-61, s. 274-76).

- ¹² Otto Haussleier, bd. 11, 1960-61, s. 288-95.
- ¹³ Bd. XIII, New York/London 1970, s. 145.
- ¹⁴ I en kommende afhandling om den patrimoniale administration i 1700-tallet, udarbejdet af Birgit Løgstrup som en del af SHF's lokaladministrationshistoriske projekt, er der lagt megen vægt på undersøgelsen af de administrative foranstaltningers effektivitet og deres konsekvenser for den administrerede befolkning. Herigennem er der fremkommet mange nye og tildels uventede oplysninger om administrationsapparatets funktionsevne og om forholdet imellem intention og resultat.
- ¹⁵ Administrationshistoriske studier I, 1978, s. 2 (Harald Jørgensens forord).
- ¹⁶ Fra tiden kort efter proveniensprincippet gennemførelse, f.eks.: William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, Kbhvn. 1903; P. A. Heiberg, Udkast til en Skildring af Forretningsgangen og Bogføringen ved Danske Kancelli 1670-1848. (1911), udg. af Rigsarkivet 1977. Fra dette årti, f.eks.: Morten Westrup, Kommercekollegiet 1797 (Arkiv 3. bd., 1970, s. 186-202); Niels Petersen, Oversigt over centraladministrationens udvikling siden 1848 (Den offentlige forvaltning i Danmark, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, 33, 1973, s. 87-257); Anne Riising, Dansk lokaladministration i 1700-tallet, Fyns stiftamt (Nordiska Historikermötet i Uppsala 1974, Från medeltid till välfärdssamhälle, Uppsala 1976, s. 187-219); Wilhelm von Rosen, Købstædernes havnekommissioner 1798-1868 (Arkiv 6. bd., 1977, s. 168-89); Hans H. Worsøe, Træk af Viborg amts historie, med særlig henblik på den administrative udvikling (Fra Viborg Amt, 1978, s. 89-174).
- ¹⁷ Johan Hvidtfeldt, Arkivvæsen og administration (Arkivvetenskapliga Studier 3, Stockholm 1962, s. 68-82); Niels Petersen, Forebyggelse af traditionel registrering af fremtidens arkivalier (Registrering af arkivalier, Arkivarforeningens seminar I, 1966, s. 36-38). Der er imidlertid grund til at gøre opmærksom på, at J. H. går ind for arkivvæsenets aktive styring af administrationens arkivdannelse, mens N. P. forudsætter, at arkivvæsenet indtager en agtpågivende, men passiv holdning hertil.
- ¹⁸ Grethe Ilsoe, Arkiverne som forskningsinstitutioner (Nordiske arkivstudier tilegnet Harald Jørgensen, 1977, s. 43-52).
- ¹⁹ Vedr. oprindelsen og udviklingen af »Offentlig forvaltning« som videnskabelig disciplin, se: International Encyclopedia of the Social Sciences bd. XIII, 1970, artikel »Public Administration«, s. 145-56 (Dwight Waldo).

- ²⁰ Grundlæggende er her Poul Meyer, *Offentlig forvaltning*, 3. udg. 1979.
- ²¹ Lennart Lundquist, *Forvaltningen i det politiske system*. Dansk bearbejdning, udgivet af Københavns Universitet, Institut for Samfundsfag, 1976, giver en udmærket introduktion til forvaltningslæren med omfattende literaturoversigter.
- ²² Lennart Lundquist, *opus cit. passim*.
- ²³ Det af den norske regering i 1972 iværksatte magtudredningsprojekt, hvori en specialanalyse af det administrative apparat i offentlig virksomhed indgår, skaber til eksempel selv en væsentlig del af sit vældige kildemateriale igennem interviews og spørgeskemaer. Johan P. Olsen, professor i offentlig administration ved Bergens Universitet og medlem af udredningsgruppen, har redegjort for projektet i en artikel: *Forvaltning og politisk styring* (*Nordisk Administrativ Tidsskrift* 1978, nr. 3, s. 131-37).
- ²⁴ Erik Rasmussen, *Statskundskab og historie* (*Historie, Jyske Samlinger*, Ny række VII, 1966-67, s. 436-51); Povl Bagge, *Historien og de andre samfundsvidenskaber* (*Historisk Tidsskrift* 12. rk. III, 1969, s. 453-68); G. R. Elton, *History and Social Sciences. Problems of Methods and Techniques* (*Det danske Historikermøde 1973, rapport 1975*, s. 7-28); Ole Karup Pedersen, *Forholdet mellem »diplomatisk historie« og »international politik«* (smst. s. 39-43); Erik Rasmussen, *Forholdet mellem statskundskab og indenrigspolitisk historie* (smst. s. 44-75).
- ²⁵ G. R. Elton, *opus cit.* s. 28. Grethe Ilsøe har i »*Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratembede 1735-65*« (*Administrationshistoriske studier I*, 1978) forsøgt at opstille og besvare en række spørgsmål, inspireret dels af den Max Weber'ske bureaukratiseringsteori, dels af forvaltningslærens beslutningsteori. Erfaringen fra dette forsøg er, at de arbejdshypoteser, som spørgsmålene udviklede, viste sig særdeles frugtbare, anvendt på et kvantitativt stort materiale af individuelle, med skematiserbare historiske data, der blev behandlet strengt historisk-metodisk.
- ²⁶ Det er således af største betydning, at arkivvæsenet skaffer sig kendskab til og drager omsorg for bevaringen af arkivalier, der kan belyse de af forvaltningslæren behandlede administrative mekanismer.

Orientering

Grethe Ilsøe: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsemede 1735-65. Administrationshistoriske studier I. Universitetsforlaget i Aarhus 1978. 183 s.

I 1974 sendte Statens humanistiske forskningsråd et rundspørge til en række videnskabelige institutioner. Der blev spurgt, om man kunne pege på forsømte områder, hvor en forskningsindsats var påkrævet. Det var naturligvis underforstået, at så kunne der måske stilles nogle penge til rådighed.

Fra statens arkivvæsen blev der svaret, at den offentlige administrations historie i høj grad var et forsømt område. Det meste af, hvad Rigsarkivet og landsarkiverne indeholder, er vidnesbyrd om, hvad dansk administration gennem mange århundreder har udrettet. Men hovedparten af det er aldrig blevet udnyttet, fordi – som det rammende siges i forordet til det arbejde, som her skal omtales – »en forklaring på materialets oprindelse mangler«.

Et arkiv er ikke et lexikon, man kan slå op i og finde de oplysninger, man har brug for. Et arkiv er de materielle efterladenskaber af nogle menneskers virksomhed. Vil man udnytte et arkiv, må man kende de betingelser, hvorunder det er blevet til.

Hertil kommer en anden ting. Offentlig administration griber i nutiden så stærkt ind i hver borgers tilværelse, at der uvilkårligt opstår et behov for at vide, hvordan den har udviklet sig til det, den nu er.

Forskning i den offentlige administrations historie har derfor en dobbelt mission. Den baner vej for udnyttelse af et rigt kildemateriale til hele samfundets udvikling. Og den søger at forklare tilblivelsen af det intensive styringssystem, alle borgere i vore dage, hvad enten vi bryder os om det eller ej, er underkastet.

Forskningsrådet reagerede positivt på arkivvæsenets udspil og valgte at give støtte til en undersøgelse af den danske lokaladministrations historie midtvejs i absolutismens epoke, netop i det tidsrum, hvor der var ved at udvikle sig noget, der svarede til vore forestillinger om en offentlig administration.

Der blev i den anledning oprettet et team af arkivarer, som dog arbejdede individuelt med hver sin opgave indenfor rammerne af denne overordnede problemstilling. Grethe Ilsøe påtog sig for perioden 1735-65 at undersøge udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsembeder. Hun har kaldt sit arbejde »Vejen til embede« og dermed antydnet, at det i særlig grad er rekrutteringen til disse embeder og proceduren ved deres besættelse, hun har villet belyse. Det er unægtelig et centralt problem at undersøge, hvorledes den absolutistiske stat, som i hvert fald i teorien havde magten til at råde over hver enkelt borgers tilværelse, skaffede de folk til veje, som på det lokale plan skulle føre dens vilje ud i livet.

Der er et bemærkelsesværdigt træk ved Grethe Ilsøes bog. Ca. en halv snes steder nævner hun, at det af tidsmæssige grunde ikke har været muligt at gennemføre en i den givne sammenhæng relevant undersøgelse, som kunne have ledet til mere sikre resultater. Et enkelt sted (s. 21) står der ligefrem: »Den for nærværende arbejde satte tidsfrist har ikke tilladt en systematisk gennemgang af . . .«.

Det lader formode, at Statens humanistiske forskningsråd ikke blot har optrådt som sponsor for en videnskabelig undersøgelse, men også har afgivet bestilling på en bog at levere til en vis termin. Baggrunden er ikke svær at gennemskue. Der er i tidens løb brugt en del penge på humanistisk forskning, som der ikke er kommet meget ud af. 1970'ernes politiske klima har måske også fremkaldt et ønske om kort omslagstid for investeringerne. Interessen for at se hurtige resultater bør vel efter omstændighederne ikke dadles, men så må også resultaterne vurderes efter de betingelser, hvorunder de er blevet til.

Historien må i sin egenskab af humanistisk videnskab søge sin berettigelse i at formidle en forståelse af menneskelige samfunds udvikling udover dens egen faglige kreds. Det kan man ikke sige, at Grethe Ilsøes bog gør. Ikke umiddelbart.

Systematisk forskning i kilderne til den administrative aktivitet i ældre tid er ret ny her i landet. Det er et spørgsmål, om den har nået et nivo, hvor den kan præsentere resultater af betydning for en videre kreds. Den manifesterer sig endnu i ret høj grad gennem eksperimentelle undersøgelser og dialogen mellem dem, der dyrker denne disciplin. Dette gælder især om undersøgelser, der bygger på kvantitative målinger af administrativ aktivitet. Her støder man på forskellige metodiske problemer, som først og fremmest udspringer af, at den administrative rutine i ældre tid var så svagt udviklet, at kildematerialet på ingen måde tilfredsstiller de krav, man i vore dage stiller til

grundmateriale for statistiske analyser. Det er stadig et åbent spørgsmål, hvordan man skal tackle de problemer, udnyttelsen af dette materiale rejser.

Det er på denne baggrund man må se den kendsgerning, at Grethe Ilsøes bog ikke umiddelbart vil kunne anvendes af andre end dem, der selv dyrker denne gren af historien. Alene den omstændighed, at talrige analyseresultater er direkte indbygget i fremstillingen, vil for de fleste læsere være en hindring for overblikket. Men disse analyser er en integrerende del af det arbejde, der er udført. Bogen bør vurderes som en laboratorierapport over en igangværende undersøgelse, et oplæg til brug for fagfæller, ikke som en fremstilling beregnet for en interesseret offentlighed.

Grethe Ilsøe har som kildegrundlag benyttet de såkaldte gratialprotokoller i Danske kancelli i perioden 1735-65. Gratialprotokollerne indeholder ekstrakter af ansøgninger om gejstlige og verdslige embeder og forskellige andre kongelige benådnings samt påtegninger om de kgl. resolutioner. Undersøgelsen er begrænset til, hvad disse protokoller oplyser om ansøgninger og udnævnelser til kgl. retsbetjent- og magistratsembeder.

Begrundelsen for at starte undersøgelsen i 1735 er givet s. 8 med en henvisning til indførelsen af juridiske examinere i 1736. Et af målene med den er at fastslå, om denne nydannelse fik betydning for beemandingen af de underordnede justitsembeder. Der gives ingen begrundelse for at standse undersøgelsen i 1765. Rækken af gratialprotokoller starter i 1706 og fortsætter indtil Struensee-intermezzoet. Forklaringen skal måske søges i tronskiftet det følgende år. Det administrative apparat var endnu så afhængigt af kongens person, at et tronskifte kunne få rutinen til at vakle. Det viste sig jo meget tydeligt ved tronskiftet i 1746.

Det valgte kildemateriale er i flere henseender mangelfuldt. Det omfatter kun udnævnelser til kgl. embeder, hvorved den ikke ubetydelige feudale sektor, der repræsenteredes af den patrimoniale jurisdiktion, lades ude af betragtning.

Alvorligere er det, at der fra den undersøgte periode kendes 541 bestillinger til kgl. retsbetjent- og magistratsembeder, men at kun 271, altså ca. halvdelen, kan findes i gratialprotokollerne. En del kan forklares ved en lakune i protokollerne efter tronskiftet i 1746 samt ved, at entledigelser og sukcessioner efter samme tidspunkt ikke længere forekom i dem. Men for hovedpartens vedkommende kan ingen forklaring gives. Forfatteren erkender (s. 21 f), at spørgsmålet om.

hvorfor og hvorledes et ikke helt lille antal embedsudnævnelser har fundet sted *uden om* gratialprotokollerne, må lades åbent, men der peges på den mulighed, at en mere intensiv undersøgelse, nemlig en gennemgang af samtlige tilfælde via koncepter og indlæg til registrene, måske vil kunne klare nogle af de ubesvarede spørgsmål.

Det kan ikke undgås, at analysens beviskraft bliver usikker, så længe vi ikke ved, om der har været motiver tilstede, som bevirkede, at udnævnelser, der gik uden om gratialprotokollerne, var af en sådan beskaffenhed, at de ville ændre billedet, hvis de blev inddraget i analysen. Uanset dette har Grethe Ilsøe imidlertid ved sine analyser påvist tilstedeværelsen af nogle fænomener, som måske/måske ikke er repræsentative for helheden, men dog i betydeligt omfang har gjort sig gældende.

Fremstillingen har to centrale analyseafsnit. Et der angår embedsbesættelserne og et der beskæftiger sig med ansøgerne.

Det første afsnit omhandler udnævnelsesprocedure, embedskumulering, entledigelse, succession og vakance. Det indleder med at fastslå, at retsbetjent- og magistratsembeder principielt kun blev vakante ved indehaverens død (s. 23). Embederne var i bogstavelig forstand livsvarige. De kunne fortabes ved embedsforbrydelse, men ikke ved uduelighed eller svækkelse på grund af alder eller sygdom. Uanset at kongen ifølge Kongeloven havde »højeste Magt og Myndighed at isette og affsette alle Betiente, høye og lave . . . effter sin eygen frii Villie og tycke«, var embedssystemet i praxis præget af den feudale traditions personlige bånd mellem herre og tjener. Nåde og troskab var komplementære elementer i dette system.

Det hørte med til systemet, at en kgl. betjent heller ikke ensidigt kunne opsige sit embede. Han kunne ansøge om afsked, entledigelse, men dette afhang ligesåvel som udnævnelsen af den kgl. nåde (s. 35). Forfatteren bruger 11 sider på at analysere spørgsmålet om entledigelse. Det er med god grund. Den der fik sin afsked i nåde, mistede ikke retten til at få sit udkomme af det embede, han var blevet benådet med, end ikke i tilfælde, hvor entledigelsen var begrundet i »overmåde fylderi og drukkenskab samt anden liderlig levned« (s. 41). En pensionsordning for retsbetjente var endnu ikke udviklet. Med entledigelsen var derfor forbundet spørgsmålet om den afgående embedsindehavers forsørgelse. Den kom til at påhvile efterfølgeren.

En retsbetjent, der var blevet for svagelig til at passe sit embede, kunne helt eller delvis lade det besørge ved en fuldmægtig, som han

selv lønnede, men ansvaret kunne han kun frigøre sig fra ved at blive entlediget. Ansøgninger om entledigelser var derfor som regel ledsaget af en indstilling om en bestemt efterfølger, der var villig til at påtage sig forsørgelsen (s. 35 f).

Dette giver forfatteren anledning til at spørge, om der ad den vej kunne have udviklet sig noget i retning af embedssalg. Hun kommer til det resultat, at der ikke kan gives noget endegyldigt svar på det, eftersom der kun er få og spredte oplysninger om pensionernes størrelse, ligesom der savnes kendskab til de faktiske indtægter i embeder, hvor disse helt eller delvis bestod i sportler o.lign. (s. 40 f).

Undersøgelsen må dog siges at have godtgjort, at embederne ikke generelt var salgbare. Overdragelse mod kompensation synes kun at have været mulig i tilfælde af embedsindehaverens svaghed, og regeringen skulle i hvert enkelt tilfælde godkende arrangementet (s. 43). Men da regeringens interesse nærmest synes at have bestået i at sikre sig, at der forelå en aftale, begge parter affandt sig med, kunne der naturligvis blive tale om en slags markedspris. Rimeligere var det måske at sammenligne med de gejstlige embeder, hvor forsørgelsen af en uarbejdsdygtig forgænger eller en enke var sat i system, så embedet blev udbudt med bestemte forpligtelser i så henseende. Der var i begge tilfælde tale om aftæftsordninger, der skulle bæres af de indtægter, der var tillagt embedet.

Sukcession (eller expectance) betyder løfte om at få et bestemt embede, når indehaveren gik af. Det indebar ikke nogen forpligtelse overfor forgængerens. Sådanne løfter var meget eftertragtede, men de var svære at opnå. Medens der i perioden 1735-65 konstateres 122 ansøgninger om entledigelse, hvoraf ca. halvdelen blev »akkorderet«, kendes 296 ansøgninger om sukcession på et embede, men af disse akkorderedes kun 27. Regeringen var principielt imod at afgive sådanne løfter, hvad den normalt heller ikke kunne være interesseret i. Ganske vist lå der i sukcessionsløftet i hvert fald en teoretisk mulighed for embedssalg fra regeringens side. Og faktisk forekom det, men kun i meget få tilfælde, at en ansøger om sukcession i et embede gav løfte om pengeydelse til offentlig brug. Men alt ialt var forholdet nok det, at de embeder, der her er tale om, ikke var så indbringende, at de kunne tiltrække et købedygtigt publikum. Fordelen ved dem var trygheden ved et vist udkomme, men mere værd var de heller ikke. For regeringen kunne uddelingen af disse embeder umuligt blive en indtægtskilde af betydning (s. 105).

Begrebet embedskumulering er indgående undersøgt. Ved kumu-

lering af embeder forstås, at én person er indehaver af to eller flere retsbetjentembeder (s. 26). Ganske vist bestemte Danske lov (1-5-17), at ingen dommer måtte betjene mere end ét embede, men faktisk skete det – i hvert fald i den undersøgte periode – meget hyppigt, at et ledigt embede blev annekteret til indehaveren af en nabo-jurisdiktion. At kalde denne praxis for »brud på Danske lov« (s. 27), er dog ikke korrekt. Danske lov havde ikke nogen statsretlig særstilling, men var underkastet Kongelovens bestemmelse om kongens uindskrænkede ret til at dispensere fra gældende lov. Ved reskript af 26. april 1737 blev embedskumulering lovfæstet med henvisning til, at mange retsbetjente var så slet aflagte, at de ikke kunne få deres nødtørftige udkomme. Dette betød blot, at en dispensationspraxis blev afløst af en motiveret regelpraxis.

Grethe Ilsøe har ikke i samtiden fundet principielle overvejelser over, hvorfor man valgte kumulering af embeder, der formelt vedblev at bestå, i stedet for en regulær sammenlægning af jurisdiktioner. Der fulgtes heller ikke nogen bestemt plan ved kumuleringerne. De skete ifølge konkret vurdering, når vakancer opstod. (S. 30 ff).

Forklaringen kunne måske være den, at embedskumulering administrativt var lettere at gennemføre. Embederne var økonomiske enheder, hvis forhold man ikke behøvede at røre ved, når der blot var tale om kumulering. Hertil kom, at ifølge reskriptet af 1737 oppebar indehaveren af et annekteret embede ikke den egentlige løn af dette, kun dommerkorn og sportler. Ved kumulering blev der således frigjort penge, der kunne anvendes til andre formål, f.eks. indretning af arresthuse. (S. 28).

Afsnittet om ansøgerne beskæftiger sig især med, hvilke kvalifikationer der havde mest vægt ved udnævnelse til retsbetjentembeder. Det antages, at ansøgerne var kendt med disse og påberåbte sig dem, når det var muligt. De forskellige kriterier, forfatteren analyserer, kan fordeles på fire hovedkategorier: uddannelse, praktik, forbindelser, penge.

I vore dage er uddannelse en primær og uomgængelig betingelse for adgang til den slags embeder. Men ved den undersøgte periodes begyndelse fandtes ingen adækvat uddannelsesmulighed. Den juridiske uddannelse, der indstiftedes i 1736, fik to niveauer, en for »studerede« og en for »ustuderede« (»danske jurister«). Det var den sidste, der sigtede på retsbetjentembederne. I 1737 indførtes desuden en prøve, der aflagdes for lokale embedsmænd og bedømtes af det juridiske fakultet. Den var ikke højt anskrevet og tjente måske nær-

mest til opskoling af personer, der allerede fungerede i et embede (s. 75).

Analysen viser ikke overraskende, at examinerede jurister perioden igennem optræder stadig hyppigere både som ansøgere og som udnævnte, men de opnår på intet tidspunkt noget, der minder om monopol. Endnu ved periodens slutning forekom det, at ikke-jurister udnævnes i retsbetjentembeder, selvom der var jurister blandt ansøgerne. Den dominerende kvalifikation synes at have været, hvad man kan sammenfatte under begrebet »praktik«.

Forfatteren bruger ikke selv dette ord, men analyserer tre praktikfunktioners mulige betydning som adgangsgivende til retsbetjentembeder, nemlig 1. personer der har virket som fuldmægtige for en retsbetjent, 2. prokuratorer og 3. personer der har »tjent ved pennen«. Den sidste lidt ubestemte betegnelse dækker over, hvad der måske efter tidens opfattelse var den vigtigste kvalifikation for retsbetjente overhovedet. Grethe Ilsøe mener (s. 88), at der under dette optræder personer »beskæftiget med skrivearbejde af enhver art«. Det er vel datidens sekretærer og regnskabsførere, vi møder her, dvs. folk som var trænet i at sætte skrivelser op og kendte de gyldige formuleringer.

Det er meget usikkert, hvad »forbindelser«, i tidens sprog »lakajisme«, kan have betydet. Det kan konstateres, at domestikker ved hoffet og hos private nu og da optræder blandt ansøgerne, sommetider med succes. Men vi kender jo kun de tilfælde, hvor sådanne forhold påberåbes. Det samme kan siges om pengeydelse som middel til at skaffe sig embede. Ifølge det undersøgte materiale har den slags ikke haft nogen nævneværdig betydning. I hvert fald var de ikke officielt akcepterede. Når forfatteren s. 114 nævner muligheden af embedssalg på kancelliplan, i form af bestikkelse, må det bemærkes, at således som systemet er beskrevet må det have været lidt af et problem at finde ud af, hvor bestikkelsen skulle sættes ind.

Der var sikkert en del retsbetjente, der skyldte et tidligere herskab deres udnævnelse, uden at vi nu kan se det. Og nogle rigsdalere kan også her og der have fået en sag til at gå i hak. Men som tidligere antydet var de lokale retsbetjentembeder hverken så indflydelsesrige eller lukrative, at der har været ret meget at hente ved at investere i dem. Hvis den danske lokaladministration i 1700-tallets midte stort set kan siges fri for de unoder, der kendes andre steder, er årsagen måske mangel på fristelser.

I kapitlet »Beslutnings- og udvælgelsesprocessen« beskæftiger Gre-

the Ilsø sig med den enevældige konges personlige indflydelse på udnævnelserne, eller som det hedder s. 111: »kongens holdning til beslutningsgrundlaget og samspillet med den administrative procedure«. Sagen er den, at kancelliet nummererede ansøgerne, når de opførtes i gratialprotokollerne. Statistiken viser, at i flertallet af tilfældene var det nummer ét, kongen valgte.

Det kan tolkes på den måde, at det som regel var i kancelliet, afgørelserne reelt blev truffet. Grethe Ilsø udtrykker sig dog forsigtigt: »Der kan efter det foreliggende ikke herske tvivl om, at en ansøgnings placering i rækken er af overordentlig stor betydning for dens akkorderingschance« (s. 113). Man kan nemlig ikke heraf slutte, at det faktiske beslutningscentrum lå i kancelliet. Det må blive et spørgsmål om samspil eller modspil mellem administrative instanser. Er den underordnede instans motiveret for samspil, vil den søge at gætte og imødekomme den overordnedes intentioner. Er den motiveret for modspil, vil den søge at komme uden om dem. Under de givne forhold er det næppe sandsynligt, at kancelliet har følt sig i modspil til kongen. Hans afgørelse var jo den »rigtige«. Det måtte normalt være attråværdigt at komme med indstillinger, som kongen billigede. At Frederik 5. hyppigere end sin forgænger accepterede den primært indstillede kandidat, kan skyldes, at hans reaktioner var lettere at beregne.

Den enevældige konges beslutninger har naturligvis været underkastet påvirkninger, men det er ikke sikkert, at det der officielt og skriftligt blev forelagt ham, har spillet den største rolle. En interessant iagttagelse er det imidlertid, at de såkaldte tjenstlige rekommandationer (fra stiftamtmand og amtmænd) »umiskendelig« (s. 106) var en faktor i udvælgelsen. Heri ligger måske en spire til byråkratiets selvstændiggørelse gennem dokumenterede professionelle vurderinger af embedskandidaterne.

Både i indledningen og slutningen forsøges en sammenligning med lokaladministrationen i tidens andre absolutistiske stater, især Preussen og Frankrig. Den giver ikke meget. Først og fremmest fordi den lokale administration i Danmark ikke er tilstrækkeligt udforsket. Men også fordi Danmark tydeligt nok dengang var langt bagefter de store kontinentalstater i henseende til administrativ udvikling. Grethe Ilsø udtrykker det på den måde, at »bureaukratiseringsprocessen knapt nok er begyndt i Danmark i midten af 1700-tallet« (s. 117). Selvom Danmark som det eneste land havde en skreven forfatning, der formelt definerede den absolutistiske styreform, havde det endnu

langt fra administrative resurser, der kunne virkeliggøre systemets intentioner.

På bogens sidste side vender Grethe Ilsøe tilbage til det ubesvarede spørgsmål: hvorfor og hvorledes et ikke helt lille antal embedsbesættelser er foregået uden om gratialprotokollen.

Det kan vel simpelthen skyldes den mangel på procedurefasthed, der kendetegner den ældre administration. Vi er hildet i den fordom, at når der institueres en formel procedure for udførelsen af bestemte offentlige handlinger, kan man også regne med, at den bliver fulgt. Så nøjeregnende var man næppe dengang, inden absolutismen blev byrokratiseret. Den kgl. vilje var afgørende. Proceduren var ikke kriterium for en forvaltningsakts gyldighed. Tilfældige omstændigheder kan have bestemt, om man gjorde tingene på den ene eller den anden måde.

Men andre forklaringer er mulige. Grethe Ilsøe slutter med at spørge, om det måske er de udnævnelser, der er sket uden om gratialprotokollen, som faktisk har »dependeret af H. M.s nåde«. Heri ligger implicit antagelsen af en konkurrence mellem en tendentielt byrokratiseret udnævnelsesprocedure og en, der er bestemt af personlige og vilkårlige valg.

Det humanistiske forskningsråd, der har været så ivrig efter at få en delløsning lagt på bordet, indser uden tvivl nødvendigheden af at få videreført disse studier i den danske absolutismes administrative system.

Niels Petersen

Helle Linde: Magistrat og Borger. Købstadsstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. Administrationshistoriske studier II. Universitetsforlaget i Aarhus 1978. 132 s.

Forvaltningshistorie har hidtil været et lidet dyrket fagområde i Danmark, og det må derfor hilses med glæde, at det er lykkedes at igangsætte et forskningsprojekt med adskillige involverede, der kan foretage undersøgelser af en række forskellige sider af lokalforvaltningen. Ganske vist er købstadsstyrets udvikling tidligere behandlet af P. Munch i hans tobindsværk: *Købstadsstyrelsen i Danmark 1619-1848* (1900), som stadigvæk er den eneste samlede fremstilling, der findes til dato. Munchs fremstilling er stadig anvendelig, den er klar og overskuelig, men måske netop for det 18. århundredes vedkommende tit noget tynd, idet hovedvægten er lagt på udviklingen i det 17. århundrede. I sine dagbøger beretter Munch om de besværligheder, der var forbundet med at studere lokalforvaltning på et tidspunkt, hvor en stor del af arkivalierne skulle ledes frem på støvede lofter i købstædernes rådhus. I dag stiller sagen sig anderledes, idet de fleste ældre købstadsarkiver opbevares i forholdsvis velordnet tilstand i landsarkiverne. Der var naturligvis grænser for, hvor dybt Munch kunne gå ned i kildematerialet, men det er næppe korrekt, når Helle Linde skriver (s. 7-8), at Munch stort set byggede på forordninger og reskripter fra centraladministrationen.

Hensigten med Helle Lindes fremstilling har været at lægge et snit ved midten af det 18. århundrede og beskrive de forskellige administrative funktioner, som varetoges af købstæderne og deres samspil med den enevældigt styrede centralforvaltning, hovedsageligt repræsenteret af stiftamtmanden. Også forholdet mellem styrelserne i købstæderne og borgerne er belyst i fremstillingen. Det er en funktionel analyse, der er tilsigtet og ikke skildringen af et tidsforløb, altså en case study af lokalsamfundet og dets administrative mekanismer. Dette gøres formentlig bedst ved at udvælge en enkelt købstad og derefter analysere forholdene der. Forfatteren har imidlertid villet gå en mellemvej, idet fire købstæder er udvalgt som objekter, åbenbart for tillige at undersøge mulighederne for at drage mere generelle slutninger om styrelsesforholdene. Går man den vej, skaffer man sig nogle andre problemer på halsen, som ikke er lette at håndtere. Det ene er de udvalgte købstæders repræsentativitet, det andet består i gennearbejdningen af et meget stort og uoverskueligt kildemateri-

ale, hvad der bl. a. fremgår af oversigten over det utrykte materiale (s. 121-124). På den anden side må det fremhæves, at det store fremlagte indsamlede materiale giver et indblik i, hvor forskelligt styrelsen foregik i de fire undersøgte købstæder. Visse hovedlinier træder dog frem. I skildringen af magistratens retslige funktioner udredes på udmærket vis forholdet mellem rådstueretten og byfogdens retsmyndighed, og det bliver fastslået, at sager vedr. konsumtionen, private politisager og visse sager vedr. land- og forprang henhører under rådstueretten (i hvert fald i det store og hele). Et hidtil ubemærket kilde materiale, en folketælling i de sjællandske købstæder fra 1753, er fremdraget og giver gode oplysninger om erhvervsfordelingen. Interessant og nyt er ligeledes afsnittet om forvaltningen af de kapitaler, som købstæderne rådede over til dækning bl. a. af en række sociale udgifter. Karakteristisk nok synes de virkelig velhavende købmænd næsten helt at holde sig uden for forvaltningen af sådanne anliggender, ligesom de også undlader at deltage i den øvrige forvaltning. Tværtimod synes købmandsaristokratiet selv at optræde som långivere og ikke som låntagere i de offentlige kapitaler. Centralforvaltningen repræsenteret af stiftamtmanden greb ofte kun nødtvungen ind over for styret og led i adskillige tilfælde nederlag. Det synes også at fremgå, at der kan rejses tvivl om, hvorvidt magistraten repræsenterede statsmagten eller købstadens interesser, som regel det sidste. Indgik skatter og afgifter i rimeligt omfang, og var de indsendte regnskaber i en tålelig orden, kan der for så vidt siges at være et selvstyre i købstæderne for borgerskabet. I tilfælde af uenighed mellem stiftamtmand eller stiftsøvrighed og den stedlige købstadsforvaltning undgik såvel kancelli og rentekammer så vidt muligt at tage stilling og henviser helst til »lands lov og ret«. I praksis viser myndighederne sig desuden mere eller mindre magtesløse, når en eventuel retsafgørelse skal effektueres.

Helle Lindes undersøgelser fremlægges i de enkelte afsnit som en meget stor mængde enkeltheder, men netop de enkelte købstæders meget forskelligartede erhvervsforhold, sociale sammensætning og størrelse, gør det ikke altid let at drage slutninger. Det kan endelig fremhæves, at i betragtning af, at fremstillingen er udarbejdet under et vist tidspres, repræsenterer den en anselig arbejdsindsats, som afgjort vil være af betydning for fremtidige byhistorikere.

Frank Jørgensen

Nordiske synspunkter om kassationer af arkivalier.
Nordisk Arkivkundskab. Under redaktion af Harald Jørgensen.
Nr. 6: København 1978, 57 s.

Passagen af »pensionens år« har ikke betaget nu forhenværende landsarkivar Harald Jørgensen lysten og kræfterne til at fortsætte udgivelsen af skriftserien »Nordisk Arkivkundskab«. End ej nogen afmatning er der at spore. Tværtimod står ifølge forordet nu, efter at serien hidtil har beskæftiget sig med »tekniske« emner, en række »væsentlige og rent arkivalske problemer« for tur, og at det, der behandles i det foreliggende 6. hefte, nemlig kassation, er væsentligt, kan vanskeligt nægtes.

»Nordiske synspunkter om kassation af arkivalier« indledes med et historisk rids over kassationsproblematikken, derefter fortælles om de nugældende grundlæggende kassationsbestemmelser og om de almindeligt fulgte kassationsprocedurer, og endelig gives der en række eksempler på anvendte kassationsmetoder. I hvert af afsnittene omtales efter tur forholdene i de fire nordiske lande. Kun kassationsstatistikken, der er føjet til de afsluttende bemærkninger, er beklageligvis rent dansk. Også den burde have været internordisk, men det må med det samme medgives, at for virkelig at sige noget og for at være sammenlignelig, må statistikken have helt anderledes solide ben at stå på, end den har i øjeblikket. Allersidst i heftet er der en nyttig liste over nordisk kassationslitteratur, hvor anmelderen i parentes bemærket savner sit eget kassationsmetodiske bidrag om folkeregistrene (i Arkiv V, 1974-75 s. 201 ff).

Hvad angår de øvrige nordiske landes forhold, har forfatteren i sin fremstilling støttet sig på redegørelser udarbejdet af Eljas Orrman (Helsingfors), Jørgen H. Marthinsen (Oslo) og Lisbeth Näslund (Stockholm). Fremstillingen er – som vanligt fra Harald Jørgensens hånd – velskrevet og letlæst. Med let og sikker hånd – og uden at fortabe sig i dybsindigheder – fører forfatteren læseren kompasset rundt i emnet. Sigtet har ikke været at levere en lærebog – og det er det heller ikke blevet til – men at give en orientering om de vigtigste facetter af et væsentligt arkivalsk og samfundsmæssigt problem. Som dette hefte (ligesom de tidligere) fremtræder, henvender det sig i lige så høj grad til udenforstående på halvdistance som til arkivernes egne folk.

Det særligt værdifulde for folk af huset er emnebehandlings nordiske dimension. Bortset fra de historisk betingede forskelle i ud-

spring, fremviser udviklingen af det statslige arkivvæsen i de fire lande naturligvis mange fællestræk. Fra at være rene depotinstitutioner, der med den omsiggribende administration efterhånden fik pladsnød og kassationsveer, til at være myndigheder, hvis samtykke er nødvendigt for kassation af offentlige arkivalier, i hvert fald de statslige.

Beføjelserne på det stadigt voksende kommunale felt er knapt så klare. Arkivvæsenerne står, måske fordi de er så stærkt knyttede til staten, ikke alt for stærkt i forholdet til kommunerne, men i realiteten har man dog hidtil på den ene eller den anden måde også haft hånd i hanke med de kommunale kassationer. Man savner en omtale af de norske forhold i heftet, og der kunne måske have været grund til at nævne det danske rigtignok noget gumpetunge tigerspring på området, dvs. det forhåbentlig snart kommende kommunale kassationscirkulære, som indirekte forlener det offentlige arkivvæsen (landsarkiverne) med en central position i kassationsanliggender.

Interessant og lærerigt er det naturligvis ikke mindst at konstatere, hvilke forskelle der er mellem landene, hvad regler, procedurer og metoder angår. I Finland, hvor lovreguleringen i det hele taget ser ud til at være den mest gennemførte, har man også inddraget den private sektor under lovgivningen, i og med at visse privatarkiver tilbydes et statstilskud på op til 80% til driften mod at underkaste sig rigsarkivets tilsyn og kassationsmyndighed. Foreløbig omfatter denne ordning de store politiske partiers arkiver, nogle kulturelle selskaber og det centrale fagforeningsarkiv.

For Norges vedkommende hæfter man sig ved den trinvise kassation, der blev gennemført efter engelsk forbillede i 1961. Efter 5 år foretages en første gennemgang, efter 25 år den næste. Første gang deltager rigsarkivet som rådgivende, anden gang som lige part med den arkivskabende myndighed. Man kan udmærket forestille sig fordelene ved at udskyde kassationsafgørelsen, men om ordningen fungerer efter hensigten, om erfaringerne med den, ville man gerne vide mere.

Det samme gælder de forskellige former for kassationskomiteer, der forskellige steder, men ikke i Danmark, har været etableret med deltagelse af arkivskaberne, arkivvæsenet og ofte også repræsentanter for forskningen. Når man herhjemme stadig arbejder med tanken om noget tilsvarende, ville det være rart at vide bl.a., hvorfor både den finske og den norske komité igen blev ophævet. Det er muligt – som Harald Jørgensen synes at mene – at ideen er dårlig, at sådanne

komiteer let kan blive omsvøbs- og paradeorganer. Anmelderen er ikke utilbøjelig til at mene, at små ad hoc arbejdsgrupper med myndighed til at skaffe sig råd og assistance fra embeder og forskning er vejen frem. Det skal dog lige nævnes, at under de rette omstændigheder kan en fast komite naturligvis fungere, sådan som det efter alt at dømme er tilfældet med det kommunala gallingsrådet i Stockholm (jfr. Nordisk Arkivnyt nr. 3, 1977 s. 60 f).

Forfatteren gennemgår de almindeligt anvendte metoder, ved hjælp af hvilke man foretager selve udskillelsen af kassabelt materiale eller omvendt, om man vil, det materiale, der skal bevares, og som forskningen må lade sig nøje med ud i al fremtid. Den fuldkomne metode findes som bekendt ikke, heller ikke kan man tale om »den bedste« til alment brug. Efter omstændighederne har man valgt sine metoder. Man kan nok se en udvikling fra det, forfatteren kalder »depotarbejdet«, hvor pakkesager møjsommeligt gennemgås for at udskille »ligegyldigt« fra »relevant« materiale, det, der skønnes af »historisk interesse«, i retning af mere mekaniske og neutrale udvælgelsesmåder.

Forfatteren synes at sondre mellem repræsentative og ikke-repræsentative udvalg uden at gøre opmærksom på, at det, der bestemmer den udtagne stikprøves repræsentativitet, er antallet af enheder i basismaterialet (populationen). En udtagelse af hver 5. eller 10. sag kan udmærket give et repræsentativt billede, blot der er sager nok i gruppen, der udtages af. Men fastsætter man sådanne regler uden at tænke på basismaterialets sagsantal, har man ikke sikkerhed for noget som helst.

De repræsentative metoder klarer bestemt ikke alle problemer, bl. a. fordi man derved må lade de individuelle hensyn og det vil sige også Glistrups selvangivelse fare. Alligevel forekommer forfatterens umiskendelige skepsis over for disse forsøg på at finde frem til effektive og neutrale kassationsmetoder ikke ganske forståelig, ikke mindst når man tager i betragtning, at den offentlige arkivproduktions vækst mere og mere umuliggør udtyndinger og gennemgang af enkeltsager.

Forklaringen herpå ligger dog nok i synet på det personlige skøn i kassationerne. Forfatteren nævner i sit efterord, at han ikke, følgende skriftets orienterende og nordiske karakter, har villet sætte sine personlige synspunkter frem til debat. Men da han tilsyneladende gør en undtagelse, hvad skønnet angår (især side 33), må det være tilladt på dette punkt at tage bolden op. Jeg er stadig af den citerede mening,

at skønnet bestemt ikke kan udelukkes, men at det bør begrænses og helst først anvendes, når de neutrale metoders muligheder er udtømte. Dels fordi de er mere arbejdsbesparende og effektive, dels og især fordi de tilstræber at levere forskeren nu og i fremtiden et i en vis forstand uforvranget kildemateriale. Jeg er ikke i tvivl om, at man gennem en dyrkelse og en forædling af de neutrale metoder (kassation af »dubletdata«, bevaring af repræsentative udsnit, udskilning af ikke-arkivalisk materiale o.l.) og hjulpet af de nye medier, mikrofilm og magnetbånd vil kunne nå op på forbavsende høje kassationsprocenter.

Det personlige skøn har haft sin tid, og vi har ingen grund til at tro, at de, der har udøvet det, ikke har gjort det med ansvarsbevidsthed. Men vejen frem er ikke at kassere efter sagernes tykkelse og iøvrigt henvise til arkivarens dybe ansvarlighed. Det betyder ikke, at der ikke i administrationen af de nye metoder er brug for personlig forskningserfaring og indsigt i forskningens metoder og veje. Tværtimod. Men det betyder, at der personlige skøn er forvist fra sin rolle som det centrale og definitive skarprettersværd. Skønnet er nu engang bundet af sin tid og sit univers, og den endelige prøve på dets tilstrækkelighed, målt på de forskningsmæssige savn, som kassationerne efterlader, vil ifølge sagens natur som oftest være udskudt til et tidspunkt, hvor graven beskyttende har lukket sig over den ansvarlige og hans generation. Forfatteren er en af de få, der i levende live har været konfronteret med en konkret forskerkritik af de foretagne kassationer, og uanset deres berettigelse, som der ikke her skal tages stilling til, er dette i sig selv foruroligende, og det maner i det mindste til forsigtighed med det personlige skøn. Et eksempel fra mine egne cirkler kan føjes til. En kollega, der også arbejder med de neutrale kassationskriteriers problematik, sagde i en diskussion om disse ting: »Men ved snekastningsprotokollerne sætter jeg grænsen«. Hvilken videnskabelig interesse kunne der dog knyttes til, hvordan man i fritiden havde kastet sne? Få måneder efter erfarede jeg, at en forskergruppe til en undersøgelse af arbejdsløsheden i slutningen af forrige århundrede havde eftersøgt – netop – snekastningsprotokollerne. Og flere eksempler kan sikkert fremvises, og fremtiden vil især vise sine, når de arkivalier bliver tilgængelige, som ikke tidens tand og tilfældigheder, men arkivarerne systematisk har decimeret.

Alt er som sagt ikke gjort med at sige neutrale kassationsmetoder. De er langt fra udviklet til nogen endelighed, og både inden for dem og uden for dem vil der være brug for vurderinger baseret på arki-

valsk og forskningsmæssig viden. Heri vil forfatteren formentlig samtykke, og jeg vil i hvert fald gerne dele hans ønske om, at flere ressourcer var til rådighed for kassationsarbejdet og den dermed forbundne foregribende virksomhed (tilsyn, journalplaner m.v.) og for undervisning, ikke blot af arkivernes egen folk, som J & K-sektionen fortjenstfuldt har introduceret det, men også af administrationens journal- og arkivpersonale.

Og i horisonten toner nye mørke skyer frem. Krav om det, man i Sverige kalder etiske kassationer, kassationer motiveret af skrækken for politisk og anden manipulerende udnyttelse af arkivernes oplysninger om enkeltpersoner. I vort broderland har ønskerne allerede medført konkrete forslag om omfattende og for forskningen katastrofale kassationer af arkivalier fra den sociale sektor. Også et andet fremadrettet problem skal føjes supplerende til de af Harald Jørgensen nævnte. Spørgsmålet om man stadig i kassationspolitikken kan undlade at tage hensyn til den stærkt decentraliserede forskningsstruktur, der har udviklet sig her i landet. Jeg tænker her både på vægtforskydningen mod landsarkiverne, de nye universiteter, de lokalhistoriske arkiver og det slægtshistoriske boom. Uden at ville tage hul på problemerne kan jeg da lige nævne det paradoks, at vi i vor generation både har kopieret de ældste folketællinger til udstationering på landsarkiverne og kasseret hver anden af en række nyere.

Der er problemer nok, der skal bemestres på kassationsfronten. Derfor skal enhver debat om dem, såvel i oversigtsform som her, som den mere detailgående, hilses velkommen.

Harry Christensen

*Mikromedier i forvaltningen. Konsekvenser for arkivvæsenet.
Rapport fra Arkivforeningens workshop 10.-11. november 1977.*

Arkivforeningen har siden 1966 med nogle års mellemrum afholdt seminarer, der efterfulgtes af en rapport med gengivelser af en række debatindlæg omkring et bestemt emne efterfulgt af referater af den påfølgende diskussion. Denne gang har foreningen ønsket en fornyelse. I stedet for den bredere seminarform med de måske af og til lidt usammenhængende indlæg har man samlet en snævrere og mere specialiseret kreds i en såkaldt workshop. Foreningen har desuden haft til hensigt hermed at knytte indlæggene så meget sammen, at rapporten kunne få karakter af en systematisk fremstilling af emnet. Det er et meget væsentligt emne, der er taget op og behandlet i afsnit som for eks.: mikromediers anvendelsesområder inden for administrationen, COM-film, kassationsproblemer, afleveringsprocedurer og kontrol samt standarder og normer. Indlæggene er meget kortfattede, af og til for summariske. Et enkelt falder måske lidt uden for sammenhængen. Arkivvæsenets interesse for dette vigtige felt er kommet lidt sent, men det er overhovedet ikke så længe siden, at arkivvæsenet har påbegyndt en administrationsvendt virksomhed. Muligvis vil det også vise sig, at flere af de mikrofilm man har modtaget fra forvaltningen vil være ubrugelige om nogle år. Mest betydningsfuldt er det, at rapporten lægger op til en anerkendelse af mikrofilmen som arkivmedium på linie med de traditionelle arkivalier og edb-arkivalierne. En sådan anerkendelse kan imidlertid kun få betydning, såfremt der for det første fastlægges de nødvendige normer og standarder for film og for det andet, at der udarbejdes en afleveringsprocedure for mikrofilm på linie med de vejledninger, der allerede findes for »papir«-arkivalier og edb-arkivalier. Endelig behandles i rapporten et andet interessant emne, nemlig de konsekvenser en anerkendelse af mikrofilmen kan få for arkivernes hidtige kassationspraksis. Der er grund til at opfordre foreningen til at søge andre arkivrelevante emner belyst på tilsvarende måde.

Frank Jørgensen

Bevaring af arkivalisk materiale til forskningsbrug
Nordisk forskerkursus 1979

Forord

1. Status over kassationsspørgsmålet	
Nils Nilsson: Sverige	211
Pirkko Rastas: Finland	219
Jørgen H. Marthinsen: Norge	232
Anna Thestrup: Danmark	243
Erik Stig Jørgensen: Sammenfatning og udblik til andre lande	252
2. Forskningens behov for arkivalisk materiale	
Torsten Hägerstrand: Kulturgeografi	260
Mogens Hauge: Lægevidenskab	270
Claus Bjørn: Socialhistorie	277
Hans Oluf Hansen: Demografi	285
3. Teser for en fremtidig bevaringspolitik	
Frank Jørgensen: Præsentation af tesserne	294
4. Bevaring af film	
Carl Nørrested: Filmmediets arkivsituation	303
5. Udvalg som bevaringsmetode	
Nils Nilsson: Regionale udvalg	305
Eljas Orrman: Udvalg i finsk kassationspraksis	309
Poul Thestrup: Kassationssimulering for repræsentative stikprøver	314
6. Nye arkivmediers betydning for kassationsspørgsmålet	
Anne Hals: Mikrofilm	327
Dan Tørning: EDB-arkivalier	331
Rolf Vallerö: COM-film	337

Forord

Idet vi hermed aflægger rapport fra det nordiske forskerkursus 1979 om bevaring af arkivalisk materiale til forskningsbrug takker vi på egne og nordiske kollegers vegne bestyrelsen for institutionen Nordiske Forskerkurser, som ved en bevilling har gjort afholdelsen af kurset mulig.

Tanken om et nordisk kursus om bevaringsspørgsmålet opstod allerede i 1977, og programmets udformning drøftedes i 1977/78 i en kreds af arkivarer ved Rigsarkivet og landsarkivet i København. Nu afdøde rigsarkivar Johan Hvidtfeldt indvilgede i at stå som sponsor for ansøgningen. Han bør ved denne lejlighed mindes for sit store arbejde med kassationsproblemer.

Kurset afholdtes 14.-21. maj 1979 i Ellested ved Nyborg med 34 deltagere fra de nordiske arkiver, heraf 4 lærere. Desuden deltog en enkelt dag 5 indbudte universitetsforskere.

Rapporten indeholder alle større indlæg på kurset. Derimod har vi af pladsmæssige grunde afstået fra at referere de iøvrigt meget interessante diskussionsindlæg.

Undertegnede, som har varetaget kursets praktiske tilrettelæggelse og ledelse vil gerne hermed takke rigsarkivar Vagn Dybdahl og Rigsarkivets sekretariat for velvilje og bistand. Vi takker også redaktionen af tidsskriftet ARKIV, der bogstavelig har sprængt alle rammer for at kunne optage vor rapport.

Rigsarkivet i august 1979

Erik Stig Jørgensen

Dan Tørning

Gallringsproblemet i Sverige

En översikt över nuvarande läge

af Nils Nilsson

Arkivproduktionen och dess utveckling

Att gallringsfrågorna under 1900-talet har fått så stor aktualitet beror som bekant på många skäl. De flesta betraktare torde emellertid vara ense om att den ökade produktionen, massproduktionen, är den kraftigast verkande faktorn. Arkiven har blivit större, mer kostnadskrävande. Den mekaniserade kontorstekniken har dessutom lett till att informationen allt lättare överförs från handling till handling. Kopiaerna ökar i antal, en och samma uppgift återfinns i allt flera olika sammanhang.

Att produktionsökningen skett i så snabb takt sammanhänger i sin tur med att den offentliga sektorns tillväxt varit så snabb och att informationsberoendet undan för undan ökat. Samtidigt har kontortekniken genomgått en rad omvandlingar. Inte utan skäl har man talat om en serie av revolutioner på det kontortekniska området under 1900-talet. I allmänhet har de gjort framställningen av arkivhandlingar snabbare och enklare.

1901-02 uppgick arkivtillväxten hos de centrala verken i Sverige enligt företagna undersökningar endast till 500 hyllmeter om året. Men redan 1938 kunde riksdagens revisorer konstatera, att den i det närmaste tiodubblats och tillväxten har fortsatt; de mera ingående beräkningar som gjordes i början av 1970-talet, ledde till slutsatsen, att de centrala ämbetsverken och universiteten då hade en årlig tillväxt om sammanlagt cirka 20.000 hyllmeter.

Omkring 1970 gjordes också, för första gången, försök att uppskatta den samlade arkivtillväxten hos återstoden av de statliga myndigheterna, dvs. de regionala och lokala organen. Också den befanns uppgå till omkring 20.000 hyllmeter. Det innebär att arkiven inom den *statliga* sektorn varje år tilförs fyra hyllmil nya handlingar. Det är givet, att beräkningar av den arten är osäkra, eftersom tillväxten sker på så många håll och långtifrån alltid i regelrätta årgångssviter. Under gallrings- och arkivvårdsarbetet, genom besök och planeringsarbete och enkäter har emellertid mycket siffermaterial samlats in. Det finns därför relativt fasta hållpunkter för kalkylerna och en omfattande erfarenhet att bygga på.

Vid samma tid - 1970 - gjorde riksdagens revisorer ett försök att uppskatta det sammanlagda beståndet av statliga arkivhandlingar. De kom fram till en slutsiffra om 900.000 hyllmeter, dvs. 90 hyllmil.

Ännu svårare har det varit att bilda sig en uppfattning om arkivtillväxten inom den *kommunala och landstingskommunala* sektorn. Under åren omkring 1970 lyckades man dock skaffa sig ett säkrare underlag för slutsatserna även på den punkten. De undersökningar som företogs av landstingens arkivutredning bidrog i hög grad därtill. En ganska försiktigt hållen beräkning ger vid handen, att landstingens arkiv då ökades med 25-30.000 hyllmeter om året och primärkommunernas arkiv med 10-15.000 hyllmeter per år. Också här blev alltså slutresultatet fyra hyllmil om året. Ser man till den offentliga sektorn i dess helhet - stat och kommun - kunde produktionen alltså vid 1970-tales början anges till åtta hyllmil årligen. Eftersom befolkningens storlek var åtta miljoner, betyder detta en offentlig arkivproduktion om en hyllmil per miljon invånare. Det är en händelse som ser ut som en tanke, att USA med sina 215-220 miljoner invånare vid mitten av 1970-talet angav arkivtillväxten till 213 hyllmil.

Den växande arkivproduktionen har helt naturligt lett till att det i första hand är de arkivbildande myndigheterna som ställs inför lokalproblem. Också arkivinstitutionerna har dock som en följd av utvecklingen fått byggas ut i förut oanad takt. Riksarkivets bestånd har ungefär fördubblats under den senaste tjugoårsperioden och rymmer nu inemot 90.000 hyllmeter. De sju landsarkiven har tredubblats under samma tid. 1960 hade de sammanlagt 40.000 hyllmeter mot nu 120.000 (Som en jämförelse kan emellertid nämnas, att det i varje fall finns en svensk affärsbank, vars sekundärarkiv omfattar 80.000 hyllmeter. Ett av de största sjukhusen har 60-65.000 hyllmeter, om röntgenfilmerna inräknas, och det finns åtminstone en länsstyrelse vars arkiv nått över 20.000 hyllmeter.)

Några beräkningar, som gör det möjligt att närmare ange utvecklingen efter 1972 finns dessvärre inte, men det allmänna intrycket är att arkivproduktionen i varje fall inte minskat. Datoriseringen har på några punkter reducerat tillväxten, men samtidigt har datorernas radskrivare liksom den ständigt effektivare reproduktionstekniken bidragit att öka pappersmängden. Framför allt kan emellertid 1970-talet ses som den tid, då de nya medierna på allvar slog igenom i arkivbildningen. ADB-medierna och mikrofilmen började i allt högre grad sätta sin prägel på de framväxande arkiven. Ljudbanden spelar

nu en allt större roll; t.o.m. videogrammen har börjat skymta i gallringssammanhang.

Om 1960-talet var en tid av våldsam volymökning på arkivområdet, torde sjuttioalet framför allt kunna karakteriseras som en tid av tilltagande komplikation. Även om arkivalierna på några punkter minskat i volym, har arkivproblemen oavbrutet förstörats. Gallringsutredningarna har blivit svårare att genomföra och kräver nya former av avvägningar. De måste innefatta också en jämförelse mellan olika medier, sedda från kostnadssynpunkt, från beständighetssynpunkt, från tillgänglighetssynpunkt. Verkställandet av gallringen kräver en ökad vägledning från arkivmännens sida. Helt nya gallringsmetoder har börjat tillämpas. En sådan är avidentifieringen; den innebär borttagande av alla uppgifter som knyter data till en viss person. Ibland behövs en ytterligare uttunning av uppgifterna, om »bakvägsidentifiering« skall kunna undvikas. I några fall har uppgifterna i ett register måst krypteras eller delas upp på skilda band - s.k. filsplittning - för att obehörigt intrång i den personliga integriteten skall kunna undvikas.

Anslagsbeviljande myndigheters krav

Massproduktionen av arkivalier leder till en kostnadsökning, som ytterst berör de anslagsbeviljande myndigheterna. Hittills har den dock inte föranlett några krav från statsmakternas sida på gallring av en viss, närmare angiven hårdhet. Angelägenheten av en effektiv arkivgallring har dock understrukits i flera olika sammanhang. Riksdagsrevisorernas och riksrevisionsverkets vid olika tillfällen manifesterade intresse för gallringen är ett vittnesbörd härom. Regeringens anslutning till dataarkiveringskommitténs förslag att mikrofilm och magnetband skall godtas som medier för långsiktigt bevarande dikteras bl.a. av en strävan efter förenklad och förbilligad arkivhantering.

I en skrivelse den 15 dec. 1972 har regeringen uttryckligen uppdragit åt riksarkivet att undersöka, vilka åtgärder som bör vidtas för att åstadkomma en effektiv begränsning av arkivtillväxten. Och när regeringen den 15. mars 1979 uppdrog åt länsstyrelsernas organisationsnämnd att tillsammans med riksarkivet överse reglerna för länsstyrelsernas arkivvård, underströks det i skrivelsen att »möjligheterna att begränsa omfattningen av det material som bör bevaras skall tas till vara«.

Längre än till uttalanden av denna allmänna natur har regeringen

dock inte gått. Även för statsmakterna torde det stå klart, att det moderna informationsmättade samhället måste avsätta en större arkivmassa än en äldre tids samhälle. Några krav på gallring av en viss hårdhet - uttryckt i procent eller på annat sätt - har, som nämnts, inte blivit framställda. Det är emellertid uppenbart, att de stigande arkivkostnaderna innebar en inte ringa press på arkivväsendet, när det skall utforma sin gallringspolitik. Möjligheterna att utverka anslag är i dagens läge minst sagt begränsade. Från den synpunkten är det onekligen en källa till bekymmer, att arkivväsendet och arkivvården på många olika punkter har ställts inför starkt stegrade kostnader. Att uppföra och inreda lokaler för en hyllmeter arkivalier ansågs omkr. 1960 kosta 165 kr. I dagens läge torde man få räkna med 450 kr. eller mere. Även driften fördyras, främst till följd av höjda löne- och värmekostnader. Samtidigt som det statliga arkivväsendet bereder sig att ta emot de stora arkiven från senare tid, ställs det således inför kostnadsproblem på en rad punkter. Bland dem kan följande nämnas:

- ökade lokalkostnader
- ökade driftskostnader
- dyrare skrivmateriel (arkivbeständigt papper o.d.)
- arkivaliernas hastigt ökade förslitning och självdestruktion som kräver åtgärder
- krav på ersättning av statsmedel till
  - folkrörelsearkiv
  - företagsarkiv
  - kommuner
- uppbyggnad av arkiv för ljud och bild (spelfilmer, radioarkiv m.m.)
- krav på omhändertagande av de internationella organens arkiv.

Det kan inte förbises att faktorer av denna art - direkt eller indirekt - påverkar arkivväsendets ekonomiska situation och bidrar att utöva ett tryck vid gallringsfrågornas behandling.

Andra krav på gallring

De nyare arkiven har alltid innehållit uppgifter, som är av ömtålig natur och därför kräver ett sätskilt skydd. På senare år har det draget av allt att döma förstärkts: moderna undersöknings- och analysmeto-

der - psykologiska, medicinska och andra - är mycket inträngande och berör allt flera medborgare i allt flera situationer. Genom datorernas tillkomst har det dessutom blivit möjligt att snabbt sammanställa stora mängder av uppgifter om människor eller grupper av människor (exempelvis minoriteter av skilda slag). Som en konsekvens härav har man hävdat, att även uppgifter, som i sig själva är harmlösa, lätt kan sammanföras till en för medborgaren besvärande »dataskugga«.

Från många håll har därför krav rests på en strängare kontroll av datoriserade personregister, och enligt en 1973 stiftad lag, datalagen, krävs nu tillstånd av en särskild myndighet, datainspektionen, för varje sådant register. I samband med tillståndsgivningen skall datainspektionen också meddela föreskrifter om gallring, om detta anses behövt »för att förebygga risk för obehörigt intrång i personlig integritet«. Sådana gallringsföreskrifter skall dock utfärdas efter samråd med riksarkivet. Som en följd härav har arkivväsendet under senare år haft att ta ställning till flera hundra ärenden om gallring i personregister. Att gallringsfrågan skall avgöras redan i samband med tillståndsgivningen gör, att ärendena ofta är brådskande och svårbedömda.

Även om lagstiftningen enbart avser register som förs med hjälp av ADB, är det uppenbart att ett liknande betraktelsesätt börjat göra sig gällande också i fråga om konventionella handlingar, t.ex. inom skolväsen och socialvård. Det har också anförts som ett skäl för gallring av fotografier och av videogram (det senare inom mentalsjukvården). I ett nyligen framlagt betänkande, som redovisade en översyn av datalagen, har uttalats att datalagen på längre sikt bör omformas till en lagstiftning om alla slag av personuppgifter, inte minst sådana som föreligger på mikrofilm.

I fråga om datalagens hittillsvarande tillämpning bör det emellertid framhållas, att samarbetet mellan riksarkivet och datainspektionen från båda sidor präglats av vilja till samförståndslösningar och ömsesidig förståelse. För riksarkivet har samarbetet dessutom medfört oväntat goda möjligheter till överblick av befintliga och nytillkommande ADB-register. Därigenom har också de pappershandlingar, som hör till systemen, snabbt kunnat göras till föremål för arkivvårdande åtgärder.

Beslut i gallringsfrågor

Beslut om gallring fattas i enstaka fall av riksdagen eller regeringen, men i allmänhet fattas de av riksarkivet (om personregister som faller under datalagen se föregående avsnitt). Eftersom gallring i princip innebär en begränsning av den grundlagsstadgade tillgången till allmänna handlingar, kan beslutanderättens delegering till riksarkivet inte anses självfallen. Den grundar sig emellertid på en önskan att avlasta detaljbeslut från regeringskansliet och är därjämte uttryck för en strävan att ge gallringsbesluten en likformig och fackmannamässig karaktär. I olika sammanhang har emellertid framhållits, att gallringen är förenlig med offentlighetsprincipen endast så länge den handhas med relativt stor varsamhet.

Behandlingsprocedur

Initiativet till en gallringsundersökning kan självfallet tas såväl av den arkivbildande myndigheten som av arkivväsendet; inte minst bidrar inspektioner och besök från arkivmyndigheternas sida att aktualisera frågor av detta slag. En betydelsefull roll spelar också de arkivförteckningar, som vart tionde år skall inges av statliga och kyrkliga myndigheter. Genom den inblick dessa förteckningar ger i myndigheternas arkivproblem, bildar de inte sällan en utgångspunkt också för gallringsdiskussioner.

I varje fall då en gallringsfråga kräver en mera omfattande utredning, organiseras ett samarbete mellan förvaltningen och arkivväsendet. Härunder upptas diskussioner också med andra myndigheter, som kan ha intresse av handlingarna, liksom med experter på olika specialfrågor och - om så anses motiverat - med rättsvårdande myndigheter. Förslagen och motiven för dem redovisas därefter i en skrivelse eller promemoria. Om ersättning för det material, som skall utgallras, står att finna i andra arkivserier eller arkiv, redovisas detta, ofta under ingående jämförelser och med utblickar till närbesläktade arkiv. För forskningen borde dessa översikter - med sin ofta ganska ingående penetration av arkivmaterial och ärendeshandläggning inom stora arbetsområden - erbjuda en värdefull information. Erfarenhetsmässigt begagnas de emellertid aldrig av forskare. Det finns därför arkivmän, som funnit det föga meningsfullt att skriva långa och ingående promemorior i gallringsfrågor. Att motiven för besluten öppet redovisas, synes emellertid ofrånkomligt.

Sedan gallringsförslagen framlagts, vidtar behandlingen av dem i

riksarkivet. Om de är av större betydelse eller eljest svårbedömda, blir de föremål för den för svensk förvaltning karakteristiska remissbehandlingen: förslagen utsänds till ett, ofta stort, antal myndigheter, institutioner och organisationer för yttrande. Mycket stora gallringsärenden kan på detta sätt remitteras till 50 myndigheter eller mera.

Remissmyndigheterna utväljs så att de representerar olika synsätt: sådana som beaktar förvaltningens behov av handlingarna, sådana som har att beakta den rättsliga aspekten och medborgarnas krav på rättssäkerhet, och sådana, som bedömer frågan från forskningssynpunkt. Svårast har det visat sig vara att finna remissinstanser, som kan belysa handlingarnas framtida värde på ett allmänskulturellt plan, utanför den rent vetenskapliga sfären.

Förfarandet kan synas omständligt; det sammanhänger emellertid med gallringsfrågornas långsiktiga betydelse och med den förvaltningstradition som behärskar arkivväsendet. En förutsättning är givetvis att de olika gallringsfrågorna hos en myndighet eller inom ett förvaltningsområde sammanföres till stora komplex och inte behandlas isolerat. Karakteristiskt för gallringsärendenas behandling är över huvud taget att de ses som ett led i den allmänna arkivvården och integreras i den.

Indragande av representanter för administration och forskning i gallringsbesluten

Vid handläggningen av gallringsfrågor strävar arkivväsendet efter att upprätthålla kontakten med administration, rättsväsen och forskning under alla led av ärendesgången. Arkivarierna intar en mellanställning, i det att de har förvärvat förvaltningskännedom och i regel också forskarutbildning; kontakten med forskningen vidmakthålls genom tjänst i forskarexpeditionen, genom deltagande i konferenser, uppföljning av litteraturen och egen forskning. Därtill kommer, att de myndigheter, som är föremål för gallringsutredningar, ofta förfogar över egen expertis med vetenskapliga kvalifikationer; gäller det regionala myndigheter, finns sådan expertis ofta hos chefsmyndigheten. Över huvud förfogar betydande delar av statsförvaltningen numera över egen vetenskaplig expertis. Några myndigheter har ett särskilt vetenskaplig råd knutet till sig. Under utredningsarbetets gång kontaktas också i vissa fall utomstående sakkunniga, muntligen eller skriftligen. I den mån forskning bedrivits i materialet, redovisas

givetvis detta noggrant. Det saknas nämligen inte exempel på arkivmaterial, där viss forskning har förekommit, men där partiella gallringar ändå måste övervägas.

Sedan förslagen framlagts, sker som nämnts en remissbehandling av ärendet och bland dem som då blir hörda märks ofta ett större eller mindre antal vetenskapliga institutioner och andra företrädare för vetenskaplig forskning.

Det arkivmaterial, som nu växer fram hos tekniska och andra myndigheter, har en mångsidig användbarhet, och de anslagsbeviljande myndigheterna begär, kanske oftare än förr, en preciserad bild av handlingarnas vetenskapliga användningsområde. Det leder till att institutioner inom många skilda vetenskaper ibland behöver höras. Å andra sidan kan det möta svårigheter att från specialforskarna erhålla de mera teoretiska, övergripande synpunkter, som också måste ingå i bedömningen. Möjligheterna härtill har dock förbättrats genom tillkomsten av forskningsråden och den för dem gemensamma forskningsrådsnämnden.

Resultat av gallringen

I allmänhet räknar man nu i Sverige med att 70-80% av arkiven inom den statliga sektorn utgallras efter längre eller kortare tids förlopp; på den kommunala sidan är gallringens hårdhet mycket varierande och därför svårare att bestämma. Sedan det nu blivit möjligt att kombinera gallringen med övergång till mikrofilm eller ADB-medier, kan utrymmesvinsterna i vissa fall bli större än förut. I det statliga redovisningssystemet »system S«, torde gallringen belöpa sig till 99%, utan att informationsförlusten fördenskull blir alltför stor; därigenom att magnetband och mikrofilm successivt avlämnas till riksarkivet, kommer en stor del av transaktionerna ändå att kunna följas i det bevarade arkivmaterialet.

Rent allmänt torde det, kraftigare än hittills skett, böra betonas, att de gallringsvinster som redovisas, knyter sig till arkivens volymmässiga, kvantitativa sida. Däremot är den andel av informationen, som förstörs, ofta mycket mindre, beroende på den genomsnittligt större informationstätheten hos handlingar, som bevaras. Det torde inte vara ovanligt, att en gallring, som medför 75% utrymmesvinst, endast medför en informationsförlust på 50% eller mindre.

Tillväxten av de offentliga myndigheternas arkivmaterial och behovet av gallring i Finland

af Pirkko Rastas

Produktionen av handlingar under den senaste tiden

Under de två senaste decennierna har den offentliga förvaltningens uppgifter ökat i betydande grad i Finland. Stora samhällsreformer såsom utvecklandet av folkhälsovården och det allmänna pensionsskyddet samt mellanstadier reformen inom undervisningsväsendet har genomförts. Det allmänna har med allt större målmedvetenhet strävat efter att styra och övervaka samhällsutvecklingen bl.a. på den ekonomiska planeringens, regionpolitikens, regionplaneringens och miljövårdens områden. Allt detta har lett till en betydande tillväxt i produktionen av handlingar hos de offentliga myndigheterna. Den automatiska databehandlingen har möjliggjort denna utveckling och den har å andra sidan för egen del ökat produktionen av handlingar.

Statsrevisorerna fäste redan år 1971 i sin berättelse uppmärksamhet vid den väldiga tillväxten av arkivmaterial, och de förutsatte, att effektivare åtgärder borde vidtagas för att intensifiera gallringen. Samtidigt borde undersökas vilka möjligheter det fanns att minska förvaringskostnaderna genom nya tekniska metoder, arkivmagasin utanför städerna och genom andra motsvarande lösningar.

Undervisningsministeriet tillsatte år 1974 en kommission med uppgift att utreda de offentliga arkivens ställning och målsättningar med beaktande av de förändringar som skett och den utveckling som väntas ske inom förvaltningen, forskningen och produktionen av information. Kommissionen skulle framlägga förslag till lagstiftning i enlighet med dessa målsättningar samt uppskatta kostnaderna av de ställda målens förverkligande. Kommissionen avgav sitt betänkande i april 1978, och i detta betänkande fästes speciell uppmärksamhet vid den betydande tillväxten av de offentliga myndigheternas handlingar och behovet av effektiviserad gallring.

Enligt de beräkningar som arkivkommissionen utfört har de offentliga myndigheterna hos sig sammanlagt ca 700 hyllkilometer handlingar och den årliga produktionen av handlingar är för närvarande ca 40 hyllkilometer. Speciellt kraftigt har mängden av handlingar vuxit inom undervisnings- och hälsovårdssektorn:

inom undervisningssektorn 2 hyllkilometer (7,5 %) årligen
inom hälsovårdssektorn 10 hyllkilometer (8,9 %) årligen

De offentliga finansmyndigheternas ståndpunkt

Inom arkivväsendet har man hittills haft som mål att efter en viss tid få två tredjedelar av handlingarna utgallrade. Arkivkommissionen föreslog dock, att blott 15-20% av samtliga handlingar skulle förvaras varaktigt.

Arkivkommissionens betänkande har nyligen varit på remiss hos ett stort antal instanser. Ett flertal myndigheter och representanter för forskningen har tagit ställning även till behovet av gallring. Finansministeriet, som i sitt utlåtande ger uttryck för misstanken, att personalen vid arkiven och i synnerhet vid de allmänna arkiven har en betonat bevarande inställning till arkivmaterialet, framhåller, att de förvaringsprocenter, som kommissionen fastställt, strikt borde följas. Ministeriet anser, att riksarkivet borde utarbeta gallringsbeslut i så snabb takt som möjligt redan innan arkivlagstiftningen fås färdig.

Inrikesministeriet för sin del framhåller i sitt utlåtande, att enbart med den föreslagna gallringen och utgallringen av handlingar inte fås till stånd ett tillfredsställande resultat. Ministeriet anser, att det även är nödvändigt med åtgärder, vilka gör det möjligt att inskränka uppkomsten av handlingar av ringa betydelse, samt att få till stånd, att de skriftliga framställningarna utformas koncist både ur sakliga och formella synpunkter. Samtidigt anser ministeriet, att administrativ praxis borde utvecklas så, att onödiga utlåtanden inte skulle inbegäras och att myndigheterna i sina utlåtanden skulle inskränka sig till blott de frågor, som är väsentliga och relevanta för deras egen sektor. Enligt inrikesministeriets åsikt vilar ansvaret för ett dylikt utvecklingsarbete på myndigheterna inom respektive förvaltningsgren, även om också arkivmyndigheterna borde fästa uppmärksamhet vid dessa problem.

Utrymmesproblemen inom arkivväsendet

I riksarkivet, landsarkiven och krigsarkivet finns sammanlagt 81,7 hyllkilometer handlingar, som inlevererats av myndigheterna, medan 330 hyllkilometer handlingar förvaras hos de statliga myndigheterna, varvid sjukhus- och undervisningsväsendet inte medtagits i siffran. Denna väldiga mängd handlingar utgör naturligtvis ett ut

rymmesproblem såväl för de allmänna arkiven som för myndigheterna själva.

Riksarkivet tar emot endast sådana handlingar som är över 25 år gamla, landsarkiven minst 40 år gamla handlingar. Myndigheterna får därför ännu en lång tid uppbevara i sina egna utrymmen sin omfattande produktion av handlingar. Av denna anledning har arkivbildarna under den senaste tiden i allt högre grad börjat inkomma med gallringsförslag till riksarkivet.

För att råda bot på bristen av arkivutrymmen har man även föreslagit inrättandet av mellanarkiv. I statsrevisorernas ovannämnda berättelse av år 1971 föreslogs inrättandet av ett speciellt mellanarkiv i närheten av Helsingfors, som skulle betjäna alla i staden verksamma myndigheter. Även arkivkommissionen föreslår som en möjlighet att lösa utrymmesproblemen byggandet av mellanarkiv, som skulle vara gemensamma för ett flertal myndigheter. Dessa mellanarkiv skulle vara avsedda för sådant arkivmaterial, som inte behövs i ämbetsverkets omedelbara närhet men som inte ännu kan överlåtas till arkivmyndigheterna.

Etisk gallring

Även om man i offentligheten i allt större utsträckning börjat fästa uppmärksamhet vid lagstiftningen rörande handlingarnas offentlighet och individens integritetsskydd, har man inte hittills rest krav på utgallring av handlingar på etiska grunder. Endast i lagstiftningen om straffregistret ingår stadgandet, att till detta register hörande handlingar, som gäller enskild person, jämte registerkorten bör utgallras, när 20 år förflutit från personens död eller från den tidpunkt, då han fyllt 90 år.

Lagstiftningen rörande gallring

I lagen om allmänna arkiv av den 20.1.1939 stadgas, att handlingar i statens ämbetsarkiv och kommunala arkiv, som befunnits obehövliga, får utgallras endast med riksarkivets tillstånd. För utgallring i kommunala arkiv krävs dessutom beslut av kommunfullmäktige. Nu gällande lagstiftning ålägger likväl inte myndigheterna att uppgöra gallringsplaner för sina handlingar eller att utgallra handlingar, vilka befunnits obehövliga. Riksarkivet och landsarkiven kan dock vägra att ta emot sådana handlingar, som med riksarkivets tillstånd får utgallras.

Arkivkommissionen har i sitt betänkande framlagt förslag till ny arkivlagstiftning. Enligt lagutkastet bestämmer riksarkivet om utgallring av handlingar genom generella direktiv eller genom beslut i enskilda fall. Enligt det nya lagutkastet kan riksarkivet även ålägga ett ämbetsverk eller en inrättning att inkomma med förslag om vilka handlingar i dess arkiv som kan utgallras. Vidare föreslås, att de handlingar, om vilkas gallring beslut fattats, snabbt och effektivt bör utgallras.

Det nya lagutkastet skulle således ge möjlighet åt riksarkivet att effektivare än tidigare övervaka och styra gallringsåtgärderna i myndigheternas arkiv.

De olika faserna i ett gallringsbeslut

Enligt förordningen om riksarkivet av den 8.8.1952 deltar i avgörandet av gallringsfrågor i riksarkivet riksarkivarien samt arkivråden, avdelningscheferna. Besluten fattas kollegialt så, att om rösterna faller lika, blir den åsikt gällande, som riksarkivarien företräder. Gallringsärendena är jämte de disciplinära angelägenheterna de enda ärenden, i vilka beslutsfattandet inte uteslutande tillkommer riksarkivarien. Gallringsärendena handlägges och föredrages i kollegiet av arkivarierna vid arkivadministrativa avdelningen.

Riksarkivet strävar till att ämbetsverken och inrättningarna vid utgallringen skulle kunna få till stånd en i förväg planerad förhandsgallring. Detta innebär att de handlingar, som med tiden kommer att utgallras, redan i arkivläggningsskedet avskiljs till separata grupper enligt deras förvaringstid från de handlingar, som skall förvaras varaktigt. Detta har lett till att man åt myndigheterna börjat uppgöra arkivplaner och gallringsplaner, som omfattar hela deras arkivmaterial. Dessa gallringsplaner behandlas i riksarkivet, som beviljar tillstånd till utgallring av handlingar efter fastställda förvaringstider. På detta sätt får riksarkivets gallringstillstånd karaktären av permanenta tillstånd, som kan tillämpas fortgående. Dessa planer bör naturligvis tidvis kompletteras med beaktande av de förändringar som skett inom förvaltningen och dokumentproduktionen.

Riksarkivet avgör inte endast vilka handlingar som bör förvaras varaktigt utan även hur länge de handlingar, som skall utgallras bör förvaras. I praktiken ger detta riksarkivet möjlighet att sörja för att den vetenskapliga forskningen inom viss tid har möjlighet att med kvantitativa metoder utnyttja även sådana handlingar, som kommer att

utgallras. Samtidigt blir riksarkivet dock tvunget att taga ställning till hur länge handlingarna bör förvaras för administrationens behov eller för att trygga individens rättsskydd. Beaktandet av dylika förvaringsbehov borde dock framför allt åligga vederbörande myndighet, inte arkivväsendet. Riksarkivet har strävat till att överföra ansvaret för utgallrandet på myndigheterna genom att i gallringstillstånden intaga en passus, att utgallrandet kan verkställas såvida myndigheten inte längre har behov av handlingarna i sin ämbetsutövning.

Engångstillstånd för utgallring beviljas av riksarkivet numera endast i undantagsfall, då det är fråga om retroaktiv gallring i gamla arkivbestånd och då motsvarande handlingar inte längre uppstår.

Gallringsplanerna uppgörs vanligtvis på initiativ av myndigheterna, och i allmänhet utarbetar myndigheterna själva dessa planer. Såvida det är fråga om en mera vidlyftig plan, kan vederbörande myndighet tillsätta en arbetsgrupp för behandling av planen. I dylika fall ber man ofta en representant för riksarkivet med i arbetsgruppen. Tjänstemännen på riksarkivets arkivadministrativa avdelning försöker även i övrigt i mån av möjlighet att ge råd och handledning vid utarbetandet av planerna.

En förutsättning för att myndigheterna själva är i stånd att utarbeta gallringsplaner för sina handlingar är, att de har yrkeskunnig, skolad arkivvårdspersonal. Av denna anledning har riksarkivet strävat efter att effektivera sådan skolningsverksamhet som betjäner ämbetsverk och inrättningar bl.a. genom att anordna kurser i arkivvård. Fr.o.m. år 1969 har arkivarierna vid ämbetsarkiven kunnat avlägga en speciell arkivvårdsexamen.

Gallringsbesluten för enstaka förvaltningsgrenar

Riksarkivet kan i princip bevilja tillstånd att utgallra handlingar till en enda myndighet eller till alla myndigheter inom samma förvaltningsgren. Ur arkivväsendets synpunkt är det senare alternativet att föredra. Det förutsätter dock ett långsiktigt, koncentrerat grupparbete. Då utarbetandet av en plan av detta slag kräver rikligt med tid, är det nödvändigt att dessutom ge gallringstillstånd, som gäller blott enstaka myndigheters handlingar.

Arkivkommissionen kom i sitt betänkande till den slutsatsen, att vid uppgörandet av arkivläggnings- och gallringsplaner för handlingarna borde uppmärksamhet fästas vid hela förvaltningsgrenen på så sätt, att man samtidigt skulle beakta såväl centraladministrationens

som distrikts- och lokalförvaltningens handlingar. På uppdrag av arkivkommissionen företog magister Martti Favorin en undersökning om förändringar i handlingarnas innehåll och deras värde för administrationen och forskningen. (Arkistot ja asiakirjat nykyajan informaatiokentässä. Stencil. Vaasa 1975. 48 s.). Undersökningen gällde skol- och socialförvaltningens handlingar från olika tider och på olika förvaltningsnivåer.

Undersökningen gav till resultat, att de arkiv, som uppstod i ministerierna och de centrala ämbetsverken, var de avgjort viktigaste. Dessa myndigheter utför planeringsuppgifter, eller sedan samlas handlingar, som gäller planering, hos dem. Övervaknings- och styrningsuppgifterna har överförts på lägre myndigheter.

De handlingar, som inte gäller planering, har i hög grad blivit standardiserade. Förverkligandet av varje reform övervakas genom stränga direktiv, vilka reglerar såväl formerna för förverkligandet som de handlingar, vilka upprättas i detta sammanhang. Sålunda uppgörs ofta reglementen för hela landet enligt samma schema. När övervakningen skärps, upprepas samma uppgifter i handlingarna om och om igen. Den verkställande nivån har att insända rapporter om sin verksamhet både i förväg och i efterhand. Dessa rapporter samlas hos distriktsmyndigheterna, i vilkas arkiv det uppstår betydande kunskapsförråd om skeendet inom den egna förvaltningsgrenen. Den koncentrerade kunskap, som på detta sätt finns tillgänglig på ett ställe, måste anses utgöra ett värdefullt källmaterial.

På förvaltningens lokalnivå åter samlas verkställighetshandlingarna, vilka kvantitativt är så omfattningsrika, att de inte i sin helhet kan bevaras.

Vad utnyttjandet av handlingarna beträffar, gav utredningen vid handen, att handlingarna endast en kort tid behövdes för ämbetsutövningen. Den övervägande delen av handlingarna i arkiven förvaras ur ämbetsutövningens synpunkt blott för säkerhets skull.

Även i ljuset av ovannämnda utredning vore det ändamålsenligt att vid utarbetandet av gallringsplanerna behandla respektive förvaltningsgren som en helhet. Då är det inte nödvändigt att arkivlägga samma information på förvaltningens alla olika nivåer, utan informationen och de handlingar i vilka den ingår, kan förvaras i de arkiv, där de ur användningssynpunkt på ändamålsenligaste sätt är tillgängliga. - I vissa fall kan en mångdubbel förvaring försvaras, t.ex. hos centraladministrationen och distriktsförvaltningen. Det förra

materialet betjänar i så fall administrativ forskning, det senare åter lokalhistorisk forskning.

De gallringsbeslut, som gäller en viss förvaltningsgren, har ända till senaste tid getts antingen som statsrådets eller vederbörande ministeriums beslut, och de har publicerats i Finlands författningssamling. För närvarande håller man dock på att frånga denna praxis. Ingen lag ålägger att följa detta förfarande, som numera upplevs som för byrokratiskt och tidsödande. De senaste gallringsbesluten, som gäller en hel förvaltningsgren, har getts som riksarkivets beslut, vilka av vederbörande centralt ämbetsverk sänts till dess underlydande ämbetsverk och inrättningar till kännedom och efterrättelse.

Direktiven om gallring i de kommunala arkiven gavs sålunda år 1956 som inrikesministeriets beslut, och det kompletterades ännu år 1977. En arbetsgrupp bestående av representanter för riksarkivet och de kommunala centralorganisationerna har numera utarbetat för de kommunala arkiven nya gallringsdirektiv, vilka kommer att publiceras i riksarkivets namn. Det egentliga beslutet om utgallring, d.v.s. beslutet om att gallringsdirektiven börjar tillämpas i vederbörande kommun, fattas av kommunfullmäktige.

Generella beslut för hela den statliga förvaltningen

Inom alla statliga myndigheter upprättas en mängd administrativa handlingar, vilka till alla delar är lika varandra. De gäller ofta för ämbetsverkets uppgifter sekundära funktioner, och de har blott kortvarigt informationsvärde. Det är således ändamålsenligt att för dessa handlingar få till stånd ett generellt gallringsbeslut, som sedan kan tillämpas inom alla myndigheter oberoende av om det existerar förvaltningsgrensvisa gallringsbeslut eller inte.

De statliga myndigheternas räkenskapshandlingar och behovet av gallring bland dem har först blivit föremål för arkivmyndigheternas uppmärksamhet. Det har utarbetats beslut om retroaktiv gallring av de statliga myndigheternas räkenskapsverifikat samt gallringsplaner för alla räkenskapshandlingar. Senast förnyades gallringsbeslutet för statens räkenskapshandlingar år 1977. Enligt nu gällande beslut behöver handlingar, som hänför sig till maskinellt förd bokföring, inte förvaras längre än 10 år.

För närvarande befinner sig riksarkivets allmänna gallringsbeslut

för alla statliga myndigheter i slutbearbetsningskedet. I detta beslut ges tillstånd för utgallring samt fastställs minimiförvaringstider för vissa till följande huvudkategorier hörande handlingar:

1. Personaladministrationen
2. Personalskolningen
3. Ämbetsverkets interna arbetsgång
4. Verksamhetsplanerna för ämbetsverkets avdelningar eller för underlydande ämbetsverk, vilka insänts till vederbörande ämbetsverk, samt budgetförslagen och övriga framställningar rörande anslag eller disposition av redan beviljade anslag.
5. Ankomna cirkulär och meddelanden
6. Handlingar rörande postbehandling samt sändande av handlingar
7. Adb-materialet
8. Medelsförvaltning och redovisning

Detta gallringsbeslut kommer att bilda en god grund för uppgörandet av ämbetsverkens egna gallringsplaner.

Ett exempel på gallringsbeslut för en förvaltningsgren

Som ett exempel på gällande praxis i Finland presenterar jag jord-och skogsbruksministeriets beslut av år 1976 om utgallring av vissa handlingar vid vattenstyrelsen, vattendistriktet och vattenbyråerna. Beslutet gäller hela förvaltningsgrenen, det omfattar både centralförvaltningen och myndigheterna på distrikts- och lokalnivå. I beslutet har man huvudsakligen nöjt sig med att uppräknat de handlingar som skall utgallras. Handlingar, som bör förvaras varaktigt omnämns i detta beslut blott undantagsvis för undvikande av missförstånd i sådana fall, då de handlingar, som skall förvaras, avviker från övriga handlingar i serien. I detta fall hade en inventering av ifrågasvarande myndigheters alla handlingar ställt sig för arbetsdryg och tidskrävande.

Gallringsplanen utarbetades i en arbetsgrupp, som tillsatts av vattenstyrelsen. Ordförande i gruppen var en föredragande vid vattenstyrelsens administrativa avdelning, sekreterare var vattenstyrelsens arkivarie och medlemmar representanter för de olika avdelningarna samt distrikts- och lokalförvaltningen. Som representant för riksrådet deltog undertecknad i några av arbetsgruppens möten.

Den övervägande delen av de handlingar, som förekommer i gallringsbeslutet är av de slag, att de ingår i det allmänna gallringsbeslut som för närvarande utarbetas. Arbetsgruppen har haft tillgång till utkastet till detta beslut.

I slutet av gallringsbeslutet för vattenstyrelsen finns ett antal för dessa beslut typiska paragrafer, vilka ger möjlighet att utgallra diverse handlingar hörande till hjälpfunktioner samt annat arkivmaterial av sekundär betydelse.

I fjärde paragrafen stadgas, att två vattenbyråer, en i mellersta och en i norra Finland, skall undantagas från egentlig gallring och bilda exempelområden.

I beslutets femte paragraf ges åter anvisningar om hur utgallringen skall verkställas i praktiken.

Vattenstyrelsen har senare kompletterat detta gallringsbeslut, som utfärdats av jord- och skogsbruksministeriet, med detaljerade direktiv för behandlingen av de handlingar, som i kolumnen för förvaringstiden har anteckningen: enligt vattenstyrelsens prövning.

Jord- och skogsbruksministeriets roll i detta gallringsärende har närmast inskränkt sig till utfärdandet av beslutet. Ministeriet har inte deltagit i beredningen av ärendet, och det har inte heller framlagt några förslag till ändringar i beslutsutkastet. I själva verket var fastställandet av gallringsbeslutet i formen av ett ministeriebeslut en onödig formalitet, som inte förutsätts i lagen om offentliga arkiv och som tillämpats endast för att kunna publicera beslutet i författningssamlingen. Då antalet myndigheter inom vattenförvaltningen är mycket begränsat, var även denna åtgärd fullständigt onödig. Ärendet hade kunnat skötas genom beslut av riksarkivet, som vattenstyrelsen skulle ha sänt till sina underlydande myndigheter.

Deltagandet av representanter för förvaltningen och forskningen vid fattandet av gallringsbesluten

Åren 1947 - 1971 arbetade en av statsrådets kansli tillsatt kommitté för gallring av arkivhandlingar, som hade i uppdrag, att utarbeta gallringsbeslut för olika förvaltningsgrenar. Ordförande i kommittén var riksarkivarien och ledamöter representanter för olika förvaltningsgrenar. Som sakkunniga hörda kommittén bl.a. representanter för den vetenskapliga forskningen.

Först utarbetade kommittén ett gallringsbeslut för retroaktiv gallring av räkenskapsverifikat vid statliga myndigheter, och därefter övergick den till att uppgöra gallringsbeslut för ett flertal centrala förvaltningsgrenar.

Under arkivgallringskommitténs verksamhet utformades de principer, enligt vilka gallringsarbetet för närvarande utförs. Gallrings-

kommittén uppgjorde redan ett utkast till det allmänna gallringsbeslut för statliga myndigheter, som nu är under slutbearbetning.

När arkivgallringskommittén år 1971 upplöstes, började riksarkivet planera tillsättandet av ett nytt motsvarande organ. Avsikten var att få till stånd en av statsrådet tillsatt permanent delegation, där representanter för den vetenskapliga forskningen och högskoleundervisningen, förvaltningen, kontorsrationaliseringen, adb och den statistiska sakkunskapen skulle vara företrädde. Delegationen skulle på begäran ha avgett utlåtanden om gallringsplaner. Tillsättandet av arkivkommissionen uppsköt dock förverkligandet av denna plan till en senare tidpunkt.

Nuvarande praxis, som innebär, att gallringsplanerna för handlingarna utarbetas förvaltningsgrensvis av respektive myndighet, tryggar uppenbarligen relativt väl beaktandet av förvaltningens behov vid gallringen. Beaktandet av den vetenskapliga forskningens behov är för närvarande uteslutande beroende av riksarkivets prövning. Av den vetenskapliga forskningens representanter inbegärs inte längre utlåtanden, däremot har planerna, då det befunnits påkallat, sänts på remiss till de myndigheter inom de förvaltningsgrenar, vilka i högre eller mindre grad berörs av dem.

Inom arkivväsendet har man med tiden fått en tämligen pessimistisk uppfattning om förmågan och förutsättningarna hos den vetenskapliga forskningens representanter att definiera principer för gallring av handlingar. Forskarna har för det mesta sysslat med handlingar från förra århundradet eller äldre tider, och de har ingen uppfattning om de problem, som den moderna produktionen av handlingar medför. Av denna anledning motsätter de sig hårdnackat all utgallring av originalhandlingar. Finlands riksarkiv fick en klar uppfattning om detta vid det diskussionstillfälle mellan historieforskare och arkivväsendets representanter, som anordnades år 1975 i samband med Finska Historiska Samfundets 100-årsjubileum. De ståndpunkter, som forskarna vid detta tillfälle framlade om gallringen av handlingar, försatte arkivspecialisterna i minst sagt frustrerad sinnestämning. En följd av detta avbrott i informationen har varit, att representanterna för arkivväsendet lätt är benägna att ignorera forskarnas åsikter.

Ovannämnda utredning av Martti Favorin om innehållet i det moderna arkivmaterialet och utnyttjandet av detta material ger stöd för den uppfattning, som representanterna för arkivväsendet har. Utredningen ger vid handen, att handlingar inte på långt när i den ut-

sträckning som det hade varit möjligt utnyttjades för insamlande av information. Hellre tydde man sig till intervjumetoden, fastän samma information hade stått till buds i det arkivaliska källmaterialet. I kvantitativa undersökningar har man åter i främsta rummet utnyttjat färdig statistik. I detta nu är det nästan omöjligt att i Finland finna forskare, som skulle ha personlig erfarenhet i begagnandet av moderna masshandlingar samt av tillförlitligheten i statistiska urval mm.

När arkivmyndigheterna godkänner gallringsplaner, är de därför tvungna att försöka förutsäga den kommande forskningens behov. Den forskning, som behandlar det förgångna, har inte möjlighet att ty sig till intervjuer vid insamlandet av uppgifter.

Statens humanistiska kommission, som lyder under Finlands Akademi, har även avgett sitt utlåtande om arkivkommissionens betänkande. I betänkandet fästes uppmärksamhet bl.a. vid arkivkommissionens förslag om gallring av handlingar. Humanistiska kommissionen anser, att principerna för gallringen samt de urvalsmetoder, som ansluter sig till dessa principer, bör underkastas en så omfattande diskussion som möjligt och att den information som erhålles genom undersökningar och arkivexperiment bör mångsidigt utnyttjas. Humanistiska kommissionen anser det vara ytterst betänkeligt, att ett tämligen stort ansvar vid utgallringen av handlingar ser ut att innehåsa av de arkivbildande institutionerna, vilka knappast ens under arkivmyndigheternas överinseende har tillräcklig sakkunskap eller vilja att på ett kompetent sätt lösa dessa frågor. - I detta avseende är humanistiska kommissionens uppfattning uppenbarligen för pessimistisk. De centrala ämbetsverken inom de olika förvaltningsgrenarna har nog en relativt god uppfattning om forskningens behov åtminstone inom dess egen sektor.

Det är således uppenbart att forskningens representanter trots allt har intresse och vilja att medverka vid utvecklandet av gallringsprinciperna. Erfarenheterna från arkivgallringskommitténs verksamhet visar också, att även representanterna för den vetenskapliga forskningen är beredda att beakta nödvändigheten av gallring, om de blott får tillräckligt med information härom. De av kommittén mest anlidade sakkunniga, vilka representerade historieforskningen och socialhistorien, företrädde kanske till en början en tämligen återhållsam ståndpunkt gentemot gallringen, men nöjde sig småningom med att framföra tämligen måttfulla krav på bevarande av handlingar.

Enligt min uppfattning borde forskarna få mera information om dagens problem inom arkivväsendet, och de borde engageras med i

lösningen av dessa problem samt fås att bära ansvar för den kommande forskningens behov.

Möjligheterna att utveckla gallringsverksamheten

Den finska arkivkommissionens mål är att få minst 80% av den nuvarande produktionen av handlingar i sinom tid utgallrade. Enligt min åsikt är detta procenttal snarare för lågt än för högt. En utgallring enligt denna procentsats innebär ju hos de offentliga myndigheterna en årlig tillväxt med 8 kilometer handlingar, som skall förvaras varaktigt, och placeringen av denna mängd handlingar i centralarkiv av olika slag torde i sinom tid medföra betydande problem.

Arkivkommissionen framlägger i sitt betänkande även de problemkomplex som en myndighets arkiv fortlöpande borde ge upplysning om:

1. ämbetsverkets utveckling
2. den »politik« som ämbetsverket fört, d.v.s. de principer och procedurer, som vid olika tidpunkter legat till grund för myndighetens ämbetsutövning och dess beslut i enstaka ärenden samt
3. innehållet i de beslut gällande individuella ärenden, som fattats inom ämbetsverkets egentliga verksamhetsfält.

Om frågan granskas funktionellt, kan man säga, att forskningen i främsta rummet är intresserad av hur myndigheterna har förmått sköta de samhällliga uppgifter som blivit anförtrödda dem av de demokratiskt valda beslutsfattande organen. Det mest väsentliga vore då att analysera den information, som myndigheten behöver för att utföra dessa sina uppgifter, samt att utreda hur denna information blir dokumenterad i handlingarna.

I detta avseende var inrikesministeriets utlåtande till arkivkommissionen riktigtivande. Man bör sträva till att den information, som är väsentligast för myndighetens verksamhet, ingår i komprimerade handlingar, som till antalet är så få som möjligt. Gallringen blir då en verksamhet, som ansluter sig inte endast till arkivläggningen utan även till kontorsrationaliseringen. Detta kommer till synes även däri, att arkivmyndigheterna överallt i de nordiska länderna i högre grad än tidigare har börjat sträva till att utveckla diarieföringen därhän, att den underlättar förhandsgallringen. Även arkivkommissionen fäster uppmärksamhet vid detta. Den anser, att diarieföringen ingår i arkivfunktionen.

Det allmänna gallringsbeslutet, som är under beredning i riksar-

kivet, torde i betydande grad underlätta planeringen av gallringsverksamheten. Detta beslut rensar ut ur arkiven de rutinhandlingar som hör till ämbetsverkets underhållsfunktioner. Huvuduppmärksamheten kan riktas mot de handlingar, som hänför sig myndighetens egentliga verksamhet. Det torde inte bereda större svårigheter att i tillräckligt stor utsträckning bevara dessa handlingar på förvaltningens högsta nivå och på distriktsnivå.

De egentliga verkställighetshandlingarna åter är koncentrerade till de lokala myndigheternas arkiv. I allmänhet är det fråga om masshandlingar, vilka det i praktiken inte är möjligt att i sin helhet bevara. Enligt min åsikt behövs det bistånd från forskningens sida och från statistisk expertis närmast för att avgöra, om det är nödvändigt att företaga urval bland dessa handlingar och hur stora och av vilket slag urvalen bör vara för att tillfredsställa forskningens behov.

När problem rörande gallringsprinciperna löses, blir samhället tvunget att taga ställning till hur mycket medel det är redo att offra för att säkerställa forskningens intressen och för vad slags forskning man är beredd att satsa medel.

Status over kassasjonsspørsmålet i Norge

af Jørgen H. Marthinsen

Kassasjon av offentlige arkivsaker kan vanskelig betraktes løsrevet fra arkivbegrensningen. Begge uttrykkene gjelder reduksjon av den samlede arkivbestand. Kassasjon kan foretas både hos arkivskapende institusjon og hos Arkivverket.

Arkivbegrensning går ut på å redusere dokumentmengden før dokumentene, etter endt saksbehandling, blir lagt på plass i institusjonens arkiv. Denne prosessen skal finne sted hos arkivskapende institusjon.

Produksjonen av arkivalier siden ca. 1960

Den mengden av dokumenter som kommer inn til eller blir skapt i en institusjon, kan deles i tre deler etter hvordan de blir behandlet. Disse består av a) arkivbegrensning, b) kassasjon og c) oppbevaring.

a) Arkivbegrensning er en utsortering av arkivuverdige stoff før dokumentene blir lagt på plass i arkivet. Det materialet som blir gjort til gjenstand for arkivbegrensning, vil ofte bestå av uregistrerte dokumenter. Som eksempel kan nevnes: dubletter, kladdnotater, ekstra eksemplarer av stensiltrykk, utkast, konsepter, og forskjellige slag reklamedokumenter. Begrebet arkivbegrensning dekker dessuten også den såkaldte kurantkassasjon. Dette er noe som kan foretas straks en sak er ferdigbehandlet, men før dokumentene blir arkivlagt. Kurantkassasjonen bygger til en viss grad på saksbehandles vurdering i hvert enkelt tilfelle. Dette gjør at deler av arkivbegrensningen like gjerne kunne være lagt under begrepet kassasjon.

b) Kassasjon består i å ta ut dokumenter fra arkivet, dokumenter som allerede er lagt på plass etter endt saksbehandling, og makulere disse. Etter gjeldende regler kan f.eks. regnskapsbilag, budsjettforslag og selvangivelser kasseres av arkivskapende institusjon dersom den mener at materialet ikke har varigere interesse.

c) den tredje delen gjelder det materialet som blir oppbevart på ubestemt tid. Ansettelseskodokumenter og journaler er eksempler på slikt materiale.

Når man skal vurdere utviklingen i produksjonen av arkivsaker, er det ønskelig å ha klart for seg hvilket tidsstadium man går inn på. Tar man med alle typer dokumenter, også de som arkivbegrenses? Eller konsentrerer man seg kun om dokumenter som er lagt på plass i arkivet og derved kan sies å gi en mer permanent tilvekst? De tallene som er oppgitt nedenfor lar seg dessverre ikke relatere til noen av disse to alternativene. Når tallene likevel blir presenteret, er det fordi de er de eneste som er tilgjengelige. Eksakte og pålitelige oppgaver over produksjonen av offentlige arkivsaker i Norge de siste 20-30 år er ikke kjent.

I 1958 ble den årlige arkivtilveksten i Sentraladministrasjonen beregnet til 2.500 hm årlig. Dette tallet bygger på sikre oppgaver kun fra noen få institusjoner. De øvrige institusjonene i Sentraladministrasjonen kunne bare gi omtrentlige overslag.¹⁾

Til Sentraladministrasjonen ble regnet statsministerens kontor, statsrådsekretariatet, Riksrevisjonen og departementene. De direktoratene som var deler av departementer, ble regnet med, mens det er usikkert om de øvrige direktoratene ble tatt med. Det er også svært usikkert om tallet 2500 hm inkluderer arkivbegrensningen og om det innbefatter det som ble kassert etter stående kassasjonstillatelser.

	Årlig tilvekst (hm)	
	1958	1964
Departementene	870	665
Statsministeren	360	300
Statssekretariatet		
Riksrevisjonen		
Sentraladministrasjonen forøvrig	1.300	1.109
Sum	2.530	2.074

Tallene for 1964 i oppstillingen ovenfor bygger på en oppmåling av arkivenes omfang pr. 1/1 1965. Riksrevisjonens årlige tilvekst på 300 hm antas å være satt for lavt. For hele året 1965 hadde Riksrevisjonen, bare når det hjelder regnskapsmateriale, en årlig tilvekst på nærmere 400 hm til tross for kontinuerlige kassasjoner. Disse var tidligere godkjent av Riksarkivaren.

Summen av årlig tilvekst beregnet pr. 1/1 1965 på 2074 hm er derfor usikker. Det er uklart i hvilken grad »Sentraladministrasjonen for-

øvrige» er den samme i 1958 og 1964. Det er også uklart hvorvidt arkivbegrensning og foretatt kassasjon er regnet med på samme måte som i 1958.

Det har vært antatt at når den årlige tilveksten var lavere i 1964 enn i 1958 skyldes dette at regelverket som arkivbegrensning og kassasjon fra 1961²⁾ allerede hadde fått virkning.

Utviklingen i slutten av 1960-åra og i 1970-åra er vanskeligere å beskrive. Man antar at arkivene har svulmet og at dette har skjedd i takt med forbedringene av kopimaskinene, lavere kostnader på kopier fra disse og datamaskinenes inntog. Svulmingen er imidlertid verken målt eller anslått.

Ønske om kassasjon fra bevilgende myndigheter

Regelverket fra begynnelsen af 1960-åra kan sees som et produkt av de bevilgende myndigheters ønske om større kassasjon. Men noe krav om bestemt kassasjonsprosent eller liknende ble ikke satt fram.

I begynnelsen av 1970-åra ble det stilt flere spørsmålstepp ved de offentlige institusjonenes arkivtjeneste. Blant andre sider av arkivfaget kom kassasjonsproblematikken igjen i søkelyset. En spørreundersøkelse til departementer og andre statlige institusjoner i 1976 bragte for dagen flere problemområder innenfor arkivtjenesten hos de nevnte institusjonene³⁾. Flertallet av de forespurte institusjonene hevdet å ha mer voluminøse arkiver enn nødvendig samtidig som de hadde for lite plass til sine arkivsaker.

Som resultat av spørreundersøkelsen ble det satt i gang en ny og bredt anlagt undersøkelse av statsforvaltningens arkivtjeneste. Arbeidet startet i 1977 og er ventet avsluttet 1982.

Hovedprosjektet - kalt P 254 Statsforvaltningens arkiver - er organisert i 8 delprosjekter. Ett av disse skal behandle kassasjonsproblematikken ut fra myndighetenes ønske om større og mer effektiv kassasjon. Arbeidet tar imidlertid heller ikke denne gang utgangspunkt i noe krav om bestemt kassasjonsprosent. Målet er fortsatt å bli kvitt alt unødvendig arkivmateriale for derved å spare resurser.

Kassasjon på etisk grunnlag - påbud om kassasjon

Den norske diskusjonen om kassasjon på etisk grunnlag har latt vente på seg, iallfall i arkivsammenheng. Bestemmelser fra Riksarkivaren om slik kassasjon er heller ikke gitt. Når det likevel fins kassasjonsbestemmelser som ser ut til å være basert på personvern hensyn, må de

være gitt av andre. De skiller seg i formen klart fra Riksarkivarens fastsettelse.

Riksarkivarens kassasjonsavgjørelser har ikke form av at bestemte dokumenter *skal* kasseres, men at de *kan* kasseres. Det gis altså tillatelse til og ikke påbud om kassasjon.

Riksarkivaren gir forøvrig normalt heller ikke påbud om oppbevaring av dokumenter. Det er vanlig praksis at alle arkivalier som ikke er omtalt i kassasjonsregler, skal oppbevares.

De kassasjonspåbudende som her skal nevnes, er alle gitt av Stortinget. Det gjelder følgende:

- stemmesedler avgitt ved kommune-, fylkestings- og stortingsvalg
- avkryssede manntall brukt ved slike valg
- selvangivelser

Stemmesedlene skal etter gjeldende lovbestemmelser brennes etter utløpet av den respektive valgperiode.⁴⁾ Det kan diskuteres om trykte stemmesedler kan være arkivmateriale. I den grad de inneholder kumuleringer foretatt av den enkelte velger, kan de ha forskningmessig verdi.

Når det gjelder avkryssingsmanntall og selvangivelser med bilag, er forskningsverdien mer udiskutabel. Selvangivelser kan likevel tilintetgjøres etter lo år.⁵⁾ Selv om loven ikke inneholder noe direkte påbud, gir den anledning til å kassere alle selvangivelser uten unntak. Påbudet om kassasjon er derimot klart for avkryssingsmanntallenes vedkommende.⁴⁾ Disse skal brennes etter utløpet av andre valgperiode etter det aktuelle valget.

I den generelle samfunnsdebatten har det de siste par årene vært registrert krav om kassasjon av persondata for å sikre konfidensialitet. Debatten har i liten grad dreiet seg om Arkivverkets rolle. Oppmerksomheten har vært rettet mot de store lagre av persondata, f.eks. på magnetbånd. Arkivverkets holdning er at faren for misbruk må søkes redusert på andre vis enn ved kassasjon. Den nye loven om personregistre legger da også opp til dette.⁶⁾

Kassasjonsbemyndigelse

Riksarkivaren har fått delegert myndighet til å avgjøre kassasjonsspørsmål når det gjelder offentlige arkivsaker fra statsforvaltningen, fylkeskommunene og primærkommunene. Som nevnt ovenfor fins lovbestemmelser som gir adgang til eller påbyr kassasjon uavhengig av Riksarkivarens myndighet. Disse er imidlertid få og må betraktes som tene unntak.

Gjeldende regler om kassasjon er fra 1961²⁾. De gir bestemmelser om arkivbegrensning og kassasjon i flere omganger. Særlig i forbindelse med første kassasjonsomgang kan det synes som om de arkivskapende institusjonene får ganske frie hender til å kassere etter eget skjønn.

Det heter bl.a. at arkivmapper skal avsluttes senest 5 år etter at de er opprettet, med unntak av saker som vil få en bestemt avslutningsdato. Alle institusjoner skal gå gjennom sine arkivsaker senest 5 år etter at dokumentene har gått ut av aktiv bruk. Ved denne gjennomgåingen skal man kassere arkivsaker som vedkommende institusjon antar ikke lenger har administrativ betydning. I reglene blir det lagt vekt på at det likevel skal vises aktsomhet overfor dokumenter som kan antas å ha historisk verdi, uten at dette er definert nærmere. I tvilstilfelle skal Riksarkivet rådspørres. Det er imidlertid administrasjonen som har eneansvaret for avgjørelsen på dette første kassasjonstrinnet.

Andre kassasjonsomgang skal i prinsippet finne sted ca. 25 år fra det tidspunkt da arkivsakene oppsto. Ved denne gjennomgåingen skal avgjørelsen om kassasjon treffes av arkivskapende institusjon og Riksarkivet i fellesskap. Eventuelle tvilsspørsmål skal forelegges Kirke- og undervisningsdepartementet til avgjørelse.

Et tredje kassasjonstrinn kan også tenkes. Det vil i så fall dreie seg om kassasjon av dokumenter som er i Arkivverkets varetekt. Forutsetningen er da at den institusjon som enten har avlevert materialet eller har ansvaret for det aktuelle sakområdet, er enig i kassasjon.

Reglene om arkivbegrensning og kassasjon fra 1961 ga altså arkivskapende myndigheter relativt vide fullmakter til å kassere på egen hånd. Men i hvilken grad har dette ført til uforsvarlige kassasjoner? Et slikt spørsmål lar seg egentlig ikke besvare eksakt. Enkelte tilfeller av slike kassasjoner er kjent, men det er lite trolig at de ansvarshavende kjente til regelverket. En av de erfaringene man har gjort er nettopp at reglene ikke ble særlig godt kjent, og de som fikk kjennskap til regelverket, fulgte det bare i liten grad. Man kan ikke peke på noen institusjoner som har fulgt reglementet til punkt og prikke. I noen tilfeller er det kjent at kassasjon har vært foretatt, men i langt svakere grad enn reglene gir adgang til. Det synes som om arkivskapende institusjoner av frykt for å gjøre noe galt, ikke har gjort noe.

Den relativt frie adgangen til å kassere etter eget skjønn, som ble gitt i 1961, ble formelt sett strammet noe inn i 1969. I forbindelse med at flere bestemmelser angående arkiv ble samlet i ett hefte, ble

det laget en innledning til disse.⁷⁾ Her kom det inn en passus med påbud om at det må »bevares prøver av alle typer arkivsaker som kasseres etter denne instruks«.

I tillegg til de generelle reglene med bemyndigelser o.l. fins det spesielle og detaljerte regler for kassasjon. Disse gjelder kun for statsforvaltningen og er begrenset til sakområder som er felles for alle institusjoner. Gjeldende regler er fra 1969.⁸⁾

For primær- og fylkeskommunene er situasjonen noe annerledes. De har ingen verken generelle eller spesielle regler om arkivbegrensning og kassasjon. Det som fins er spredte regler slik som nevnt ovenfor under avkryssingsmanttall. Riksarkivaren har imidlertid fått delegert myndigheten til å gi forskrifter om oppbevaring og dermed også om kassasjon både av primær- og fylkeskommunale arkivsaker.⁹⁾ Detaljerte regler er under arbeide.

Delegeringen av kassasjonsmyndighet til Riksarkivaren er knyttet til en forutsetning. I instruksene om arkivbegrensning m.m. 4/11 1961 heter det bl.a.: »Riksarkivaren skal dra omsorg for at arkivsaker i Arkivverkets varetekt blir vurdert med hensyn til den historiske verdi«. Det samme gjelder selvfølgelig for Riksarkivarens vurdering av kassasjonsforslag fra forvaltningen. I praksis blir begrepet »den historiske verdi« byttet ut med »den forskningsmessige verdi«. Dette blir gjort fordi andre vitenskaper enn historie også gjør krav på forskningsmateriale.

Prosedyre for behandling av kassasjonssaker

Kassasjon av materiale som ikke er avlevert til Arkivverket, skjer normalt etter spesifisert forslag fra arkivskapende institusjon. Forslaget kan behandles i Riksarkivet og/eller i et eller flere statsarkiv før Riksarkivaren tar den endelige avgjørelsen.

Fra begynnelsen av 1960-åra og fram til 1972 ble kassasjonssaker i Riksarkivet behandlet av de to arkivinspektørene. Etter at Inspeksjonsavdelingen var blitt opprettet i 1973 skjedde forberedelsen av kassasjonssaker her. Avdelingen har for tiden 5 stillinger og bruker ca. 20 % av personalressurserne til kassasjon.

En del av avdelingens arbeide med kassasjon består i veiledning til institusjonene i bruk av statens fellesregler. Dette gjelder både arkivbegrensning og kassasjon.

Langt den største delen av kassasjonsarbeidet dreier seg imidlertid om å lage skreddersydde kassasjonsregler for den enkelte institusjon,

både retrospektive og rettet mot fremtiden. I det sistnevnte tilfellet søker man å få reglene innarbeidet i den systematiske delen av institusjonens arkivnøkkel hvis det fins noen moderne og hensiktsmessige sådan. Kassasjonsfristene skal da anføres ved de enkelte sakgruppene. Dette er imidlertid på langt nær gjennomført. Det mest vanlige er at kassasjonsreglene får plass i innledningen til nøkkelen.

Støttespillere i kassasjonsarbeidet

Fra 1958 og ca. 10 år fremover hadde Riksarkivaren formelt oppnevnte støttespillere utenfor egen etat. Allerede før krigen ble det planlagt å nedsette et utvalg som bl.a. skulle ha til oppgave å utarbeide en plan for kassasjon av eldre arkivsaker. Idéen kom imidlertid ikke til utførelse før i 1958. Ved kgl. res. 14/3 1958 ble det oppnevnt et utvalg med representanter fra Rasjonaliseringsdirektoratet, Riksarkivet, Universitetet i Bergen, Norges tekniske høyskole og Finansdepartementet. Utvalget skulle bl.a. »utarbeide forslag til kassasjonsbestemmelser for arkivmaterialet i statens institusjoner«.

Arkivutvalgets forslag til instruks for arkivbegrensning og kassasjon er gjengitt i den delinnstillingen som ble avgitt 30/6 1959.¹⁰⁾ Forslaget ble bifalt i statsråd 4/11 1961 ved kongelig resolusjon. Bestemmelsene i resolusjonen skulle i en overgangsperiode følges av et sakkyndig råd. Dette rådet, som fikk navnet Det sakkyndige kassasjonsråd (DKS), ble oppnevnt samme dag – 4/11 1961. Rådet kom til å bestå av representanter for Riksarkivet, arkivskapende institusjoner og historieforskningen og eksisterte fram til utgangen av 1968.

Rådet hadde til oppgave å følge gjennomføringen av Instruks om arkivbegrensning og kassasjon i statens arkiver. Dersom det skulle vise seg ønskelig med tilføyelser og endringer i instruksen, skulle rådet gi forslag om slike. Dette arbeidet førte fram til de någjeldende reglene, dvs. »Felles kassasjonsregler for statsforvaltningen«, gjeldende fra 1. juli 1969.

Et par år etter at DSK var oppnevnt, ble det opprettet to stillinger som arkivinspektører i Riksarkivet. Disse kom til å arbeide delvis med samme typer problemer som DSK. Det ble derfor nødvendig med et nært samarbeide mellom rådet og inspektørene.

Det sakkyndige kassasjonsråd ble oppløst for godt ved utgangen av 1968, og rådets arbeidsoppgaver ble overført til Riksarkivaren. Senere har Riksarkivaren ikke hatt noe spesielt opprettet organ utenfor Arkivverket å søke råd hos når det gjelder kassasjonsspørsmål.

Administrasjonens behov er vanligvis tilstrekkelig representert i og med at arkivskapende eller avleverende institusjon utarbeider kassasjonsforslagene. Kun i rene unntakstilfeller er det nødvendig å konsultere andre representanter for administrasjonen.

Selv om det ikke fins noe formelt organ å henvende seg til, søker Riksarkivaren fra tid til annen råd hos arkivbrukere når det gjelder spørsmål om bestemte dokumenter kan kasseres eller ikke. Det er særlig behov for å rådspørre forskere eller forskningsinstitusjoner innenfor fagområder som ikke er representert i Arkivverket. Nyttet verdien av slike henvendelser har til nå ikke vært særlig stor. Forskere viser sjelden vilje til å kassere noe som helst som kan tenkes å få verdi i fremtiden og de har liten oversikt over de forskjellige arkivalia som kan inneholde identiske opplysninger. Dette har gjort at Riksarkivaren i de aller fleste tilfellene likevel må få spørsmålene utredet i egen etat. Som erstatning for den manglende konsulentbistand fra forskere har det vært lagt vekt på å rekruttere arkivarer med variert bakgrunn og forskningsmessig kompetanse fra forskjellige fag. Foreløpig dominerer imidlertid historikere i etaten.

Resultatet av kassasjon

Spørsmålet om man kan kassere dokumenter dersom opplysningene eller dataene i dem helt eller delvis er overført til mikrofilm, magnetbånd eller liknende media som blir å oppbevare, er ikke avklart. Dette blir vurdert på nytt i hvert enkelt tilfelle. Til nå har Riksarkivaren ikke godtatt at materiale med opplysninger som skal bevares på ubestemt tid, blir kassert etter overføring til slike media. I enkelte tilfeller har arkivsaker likevel blitt kassert med Riksarkivarens samtykke etter at meningsinnholdet har blitt overført til film eller magnetband. Dette har vært materiale som i alle fall kunne kasseres uten først å ha vært filmet slik som forskjellige typer av regnskapsmateriale.

Spørsmålet om kassasjon av maskinlesbare media har bare i liten grad vært behandlet i Norge. Bortsett fra film fra f.eks. fjernsynet og hullkort, har maskinlesbare media ennå ikke rukket å bli avleveringsmodne. Hullkort som kan sies å kassere seg selv ved at de etter kort tid kan bli ulesbare for maskiner, har det vært full anledning til å kassere etter reglene fra 1961.

For å sammenlikne omfanget av kassasjon fra etat til etat, fra land til land, har man benyttet kassasjonsprosenten. Siden slike tall imidlertid ofte er ganske uinteressante i seg selv, kan det være grunn til å se nærmere på selve fenomenet.

Nakne tall for kassasjonsprosent forteller i seg selv svært lite. En kassasjonsprosent større enn 0 – null – forteller strengt tatt ikke annet enn at der har funnet sted kassasjon. Dersom en kassasjonsprosent skal fortelle mer enn dette, er det nødvendig med nøyaktig presisering av hva tallet bygger på.

Kassasjonsprosenten blir størst dersom man regner med alt det materialet som blir arkivbegrenset i tillegg til det som blir kassert. Arkivbegrensning kan som kjent foregå i hele den perioden som løper fra en sak kommer inn til en institusjon eller oppstår og til den er ferdigbehandlet og dokumenterne lagt på plass i arkivet. Det er derfor vanskelig – noen ganger umulig – å få full oversikt over den mengden av dokumenter som blir gjort til gjenstand for arkivbegrensning. Dette betyr at all arkivbegrensning bør holdes utenfor regnestykker som gir kassasjonsprosent. På den annen side må omfanget av arkivbegrensningen være det samme i alle institusjoner dersom senere utarbeidede kassasjonsprosenter skal være direkte sammenlignbare.

Selv om vi holder arkivbegrensningen utenfor problematikken omkring kassasjonsprosent, vil slike prosenttall ikke alltid ta utgangspunkt i det samme. I Norge skal arkivskapende institusjoner innenfor statsforvaltningen, som vi har sett ovenfor, selv foreta kassasjon i sine arkiv i dokumenter som er 5 år gamle. Institusjonene kan da vurdere oppbevaringsverdien uten å konsultere Arkivverket. Når det gjenstående materialet har blitt 25 år gammelt, kommer Arkivverket inn i bildet og foretar kanskje kassasjon i det samme arkivet. I den perioden da arkivsakene er mellom 5 og 25 år gamle, kan institusjonene få tillatelse til kassasjon etter henvendelse til Riksarkivaren. En oppgitt kassasjonsprosent kan derfor referere seg til enten det materialet som var oppbevart ved 25 års alder eller det materialet som fantes tilbake etter 5-årskassasjonen, eller det kan gjelde det materialet som ble kassert innen 5 år etter arkivbegrensning. Som en ytterlig kompliserende faktor kommer kassasjon etter avlevering.

For å få fram pålitelige tall for hvor stor del av et arkiv som er kassert, må man enten beskrive i detalj hvordan grunnlagstallene er fremkommet eller måle/veie alt som blir arkivbegrenset og kassert før makulering blir foretatt.

Nedenfor er gjengitt tall for kassasjonsprosent etter opplysninger fra de to institusjonene det gjelder:

Kirkedepartementet, Kulturavdelingen, 1950-68, 80%	
Poststyret	1964, 45%

Etter de oppgitte tallene kan det se ut som om Poststyrets kassasjon i 1964 var omkring halvparten så stor som Kulturavdelingens i perioden 1950-68. I realiteten kan forholdet like gjerne være omvendt, nemlig at Poststyret kasserte mest, regnet i prosent. Det siste kan være riktig dersom Poststyret praktiserte arkivbegrensning hele tiden, mens Kulturavdelingen ikke gjorde det.

De senere års utvikling innenfor EDB-teknikken, billigere kopiering og mangfoldiggjøring av dokumenter har bidratt til å forrykke det tidligere forholdet mellom arkivbegrenset mengde, kassert mengde og den dokumentmassen som ble oppbevart. Oppgaver over kassasjonsprosenter fra 1960- og -70-årene vil derfor kunne være enda mer meningsløse enn tidligere, dersom utgangspunktet for kassasjonsberegningen ikke er klart presisert.

Siden grunnlagsmaterialet er for dårlig, lar det seg ikke gjøre å finne fram til hvor stor mengde arkivsaker som har blitt kassert i sentraladministrasjonen. Det eneste man med sikkerhet kan finne ut, er hva som er tilbake. Retrospektive kassasjonsprosenter pr. 1979 for offentlig forvaltning vil i beste fall bli omtrentlige anslag. Tallene nedenfor presenteres derfor med alle mulige forbehold og etter tesen om at usikre tall kan være bedre enn ingen tall. Det er ikke kjent om de forskjellige kassasjonsprosentene er innbyrdes sammenlignbare.

I slutten af 1950-åra ble det antydnet at omkring 3/5 av den daværende arkivbestanden hos de arkivskapende institusjonene kunne kasseres. Kassasjonsprosenten ville da ha blitt ca. 60, men tallet er senere antatt å ligge noe lavere. Ser man på de kassasjoner som har blitt foretatt etter Riksarkivarens godkjenning, ligger prosenten på 40 - 50. Enkelte institusjoner eller deler av institusjoner har vært oppe i 80 - 90% . men dette er svært uvanlig.

Den faktiske kassasjonsprosent antas å ligge mellom 40 og 60. Anslaget er imidlertid usikkert og representerer bare et antatt statistisk gjennomsnitt, ingen norm. Myndighetene har heller ikke ytret ønske om noen slik norm.

Destruksjon av kasserte dokumenter

Dokumenter som en arkivskapende institusjon vil kassere med Riksarkivarens godkjenning, *må* også kasseres. Verken andre offentlige institusjoner, organisasjoner eller privatpersoner kan få seg overlatt slikt materiale.

Etter at materiale er skilt ut med tanke på kassasjon blir det enten behandlet som ordinært papiravfall eller det blir destruert. Menings-

innholdet blir lagt til grunn for valg av destruksjonsmetode. Dersom innholdet kan offentliggjøres uten skade for noen, blir materialet ikke behandlet spesielt. Graderte eller konfidensielle dokumenter skal gjøres uleselige under oppsyn av ansvarlig personale. I reglene er det ikke tatt stilling til hvilke metoder som skal anvendes. I praksis blir slike dokumenter brent, revet i små, uleselige deler eller malt opp til velling.

Avslutning

I spørsmålet om kassasjon eller ikke er det tre grupper som blir tatt hensyn til: administrasjonen, privatpersoner og forskningen. Administrative behov og hensynet til privatpersoner kan føre til at et materiale blir oppbevart en bestemt periode for deretter å bli makulert.

Når det gjelder forskningen er forholdet noe annerledes. I den generelle kommentaren til instruks fra 4/11 1961 heter det bl.a.: »Enhver kassasjon forringer imidlertid et arkivs verdi fra forskningens synspunkt.« Dette gjelder også dokumenter som allerede har vært benyttet i forskningsmessig øyemed. Det gamle ord om at hver generasjon skriver historien om på nytt, har fremdeles gyldighet. Man går fortsatt ut fra at nye problemstillinger vil dukke opp og at andre fag vil presentere nye behov. Arkivsaker som er bevart av hensyn til forskningen, blir i prinsippet oppbevart for alltid.

Noter

- 1) Forslag til ny riksarkivbygning og dens plassering. Delinnstilling avgitt av Arkivutvalget av 1958, 9/4 1959. Vedlegg 4.
- 2) Kgl. res. 4/11 1961 om instruks om arkivbegrensning og kassasjon i statsforvaltningens arkiver.
- 3) Rasjonaliseringsdirektoratet: P 254 Statsforvaltningens arkiver. Notat 14/4 1977.
- 4) Lov 10/7 1925 nr. 6 om kommunestyrevalg og fylkestingsvalg. Lov 17/12 1920 om stortingsvalg.
- 5) Lov 18/8 1911 om skatt av formue og inntekt.
- 6) Lov 9/6 1978 nr. 48 om personregistre m.m.
- 7) Arkivbegrensning, kassasjon og arkivordninger i statsforvaltningens arkiver. Rundskriv fra Kirke- og undervisningsdepartementet nr. 7 Ku 1969 C. Jnr. 8454 Ku 68. Oslo 1969.
- 8) Felles kassasjonsregler for statsforvaltningen. Gjeldende fra 1/7 1969. Trykt i Arkivbegrensning osv. (se note 7).
- 9) Kgl. res. 9/7 1948 og 22/7 1978.
- 10) Instilling om arkivproblemer i statsforvaltningen. Avgitt av Arkivutvalget av 1958, 30/6 1959. Finans- og tolldepartementet.

Status over kassationsspørgsmålet i Danmark

af Anna Thestrup

Udviklingen i produktionen af arkivalier siden ca. 1960

For at have en baggrund at bedømme kassation og kassationsprocenter på, er det nødvendigt at have kendskab til produktionen af arkivalier. Det følgende er et forsøg på at belyse den. Al offentlig virksomhed er omfattet, det vil sige arkivproduktionen i staten, i amtskommuner og i primærkommuner. Derimod er privatpersoners og privatinstitutioners arkiver ikke medtaget. Til brug ved sammenligning med de øvrige nordiske lande tilføjes, at Danmark ikke har statslige erhvervsvirksomheder af nogen betydning ud over statsbanerne og postvæsenet.

Primære oplysninger om den danske arkivproduktion er få. Rigsarkivet forsøgte i 1960'erne at foretage opmåling af arkivbestanden i en række institutioner, men arbejdet blev uoverkommeligt og måtte opgives. Undersøgelsen var udelukkende tænkt som status, ikke som visende en udvikling. Rigsarkivet har forsøgt at få oplyst, hvor stor arkivproduktionen har været i 1978 i ca. en femtedel af statsadministrationen, men de hidtil indkomne oplysninger tyder på ufuldstændig besvarelse. De følgende oplysninger om arkivproduktionen bygger på tal, offentliggjort i Arkiv i 1976 og 1977, hvortil der generelt henvises.¹⁾

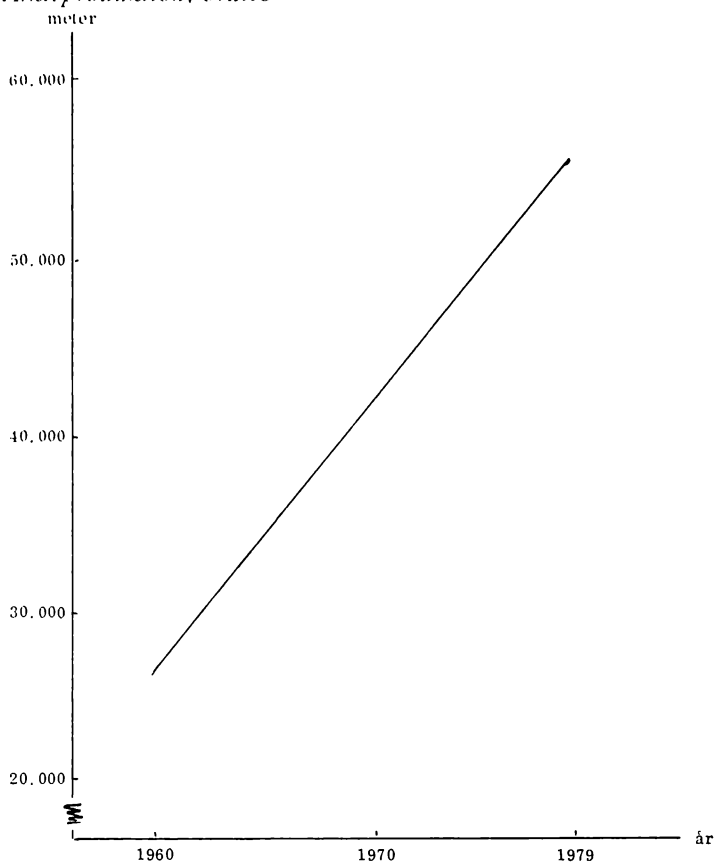
De grundlæggende data er følgende:

- a) aflevering af arkivalier fra centraladministrationen til og med 1975.²⁾
- b) skøn over fordeling mellem central og lokal arkivproduktion.³⁾
- c) antal ansatte i offentlige institutioner.⁴⁾
- d) svensk og finsk arkivproduktion.⁵⁾

Oplysningerne føres frem til og med 1979, og der forudsættes samme kassationsprocent som i Sverige og Finland, nemlig ca. 75%.⁶⁾

Diagram A viser udviklingen i arkivproduktionen i perioden 1960 - 1979 stigende fra 26.500 meter i 1960 til 55.000 meter i 1979, eller mere end en fordobling.

Diagram A
Arkivproduktion, brutto

Omfatter al offentlig arkivproduktion inden fradrag af kassabilia. Kilde: Arkiv. 6. 1977, s. 251 f.

Hvis vi forudsætter, at der gennemsnitligt ligger 20 års produktion af arkivalier ude hos institutionerne, vil det sige, at der for tiden findes 800-850 kilometer arkivalier, forudsat at kassation ikke er foretaget løbende.

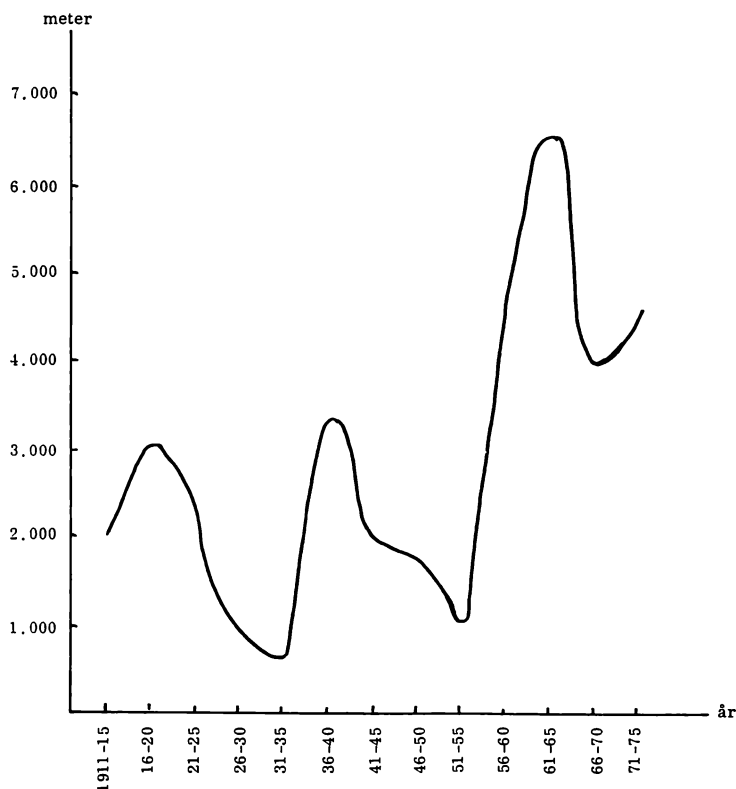
Et relevant spørgsmål er, om produktionen af arkivalier fortsat vil stige, eller om kurven vil ændre retning? Vi har ikke for Danmarks vedkommende oplysninger om det, men en nærliggende mulighed er overgang til mikromedier i stedet for de traditionelle.

Det kan ske, når mikrofilm etc. bliver tilstrækkelig billige, sammenlignet med nu anvendte medier. Det vil betyde, at de samme oplysninger kan lagres på væsentlig mindre plads end i dag.

Arkivvæsenets pladsproblemer og de bevilgende myndigheders krav (ønsker) om kassation

Det danske arkivvæsen har ofte haft pladsproblemer. Af diagram B fremgår, at hjemtagning af arkivalier til Rigsarkivet svinger mellem meget små tal, når magasinressourcerne var små, og store tal, når der var skaffet magasinplads, fordi både den tilbageholdte og den naturlige aflevering da kom samtidig. Der er praktisk taget ikke normale perioder med hjemtagning af afleveringsmodne arkivalier.

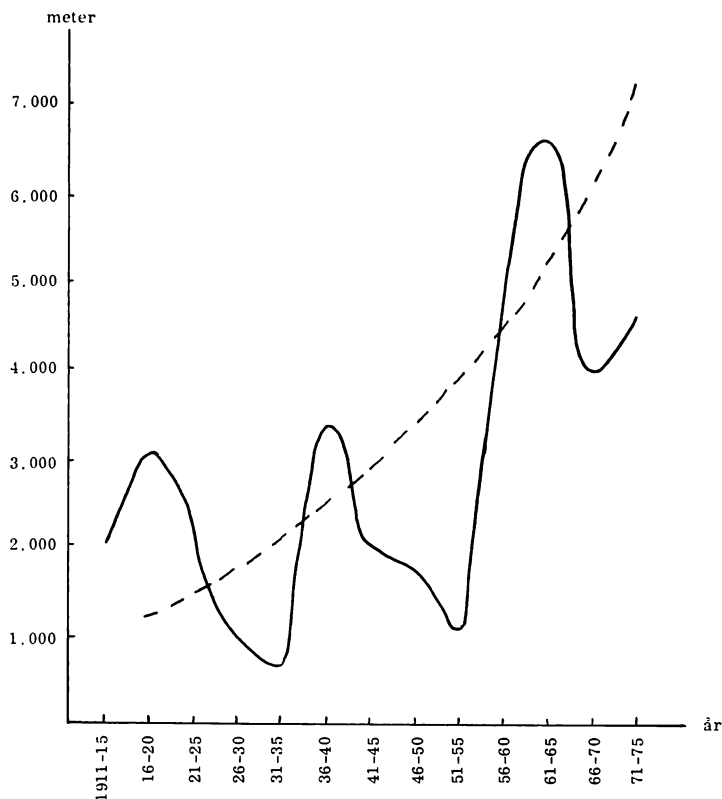
Diagram B
Aflevering til Rigsarkivet

Omfatter centraladministrationen. Kassation er fratrukket. Kilde: Arkiv, 6, 1977, s.246.

Diagram C

— Aflevering til Rigsarkivet
- - - - Nettoproduktion med 20 års forskydelse

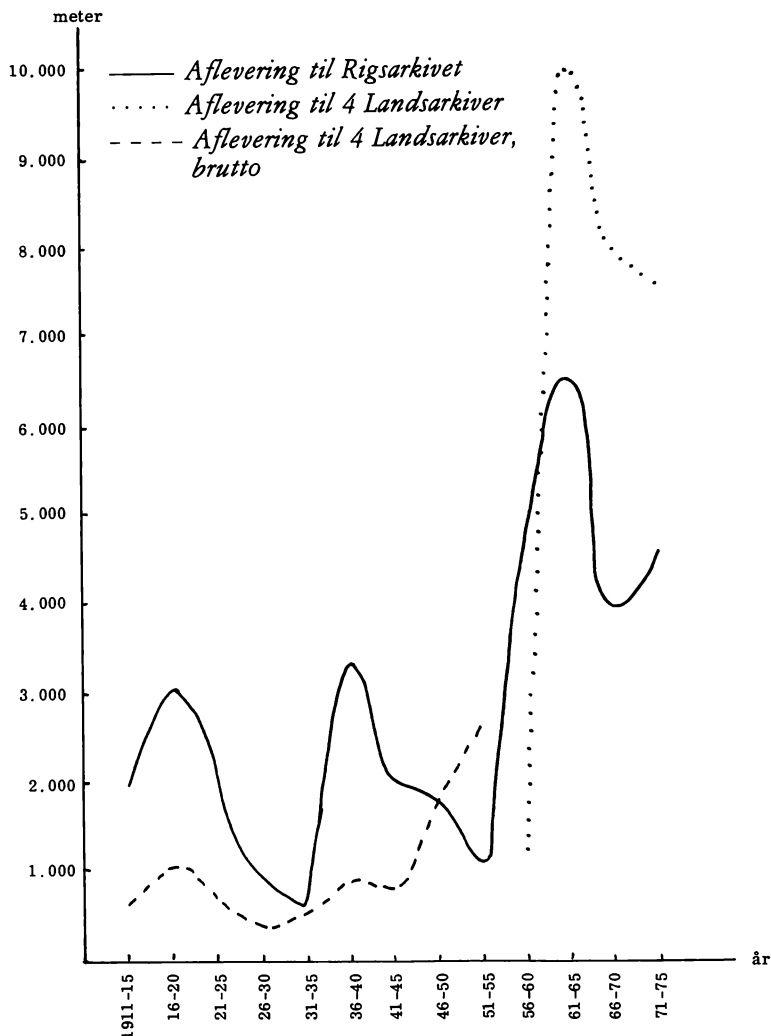

Den fuldt optrukne kurve omfatter centraladministrationen, jvft. diagram B. Den stiplede kurve viser, hvor mange arkivalier, der på de samme tidspunkter var afleveringsmodne, når afleveringsfristen sættes til 20 år.

Kilde: Arkiv, 6, 1977, s. 246 og 251 ff.

Hvis vi forudsætter en hjemtagning til Rigsarkivet af i gennemsnit 20 år gamle arkivalier, burde kurven i stedet have haft et jævnt stigende forløb som indtegnet på diagram C. Her sammenlignes den faktiske aflevering med nettoproduktionen, hvorved forstås den samlede arkivproduktion (bruttoproduktionen) med fradrag af kasserede arkivalier. Under ideelle forhold skulle de to kurver falde sammen. Deres slutpunkter viser, at der også i dag er et stort svælg mellem »den naturlige aflevering« og den faktiske aflevering.

Diagram D

Kurverne viser aflevering til henholdsvis Rigsarkivet og landsarkiverne. Indtil 1955 har det ikke været muligt at anføre præcise tal for nettoaflevering til landsarkiverne, idet opgørelse er sket i bind, pakker, læg og stykker, og intern kassation ikke er fratrukket. Tallene for perioden 1911-55 er derfor omtrentlige.

Kilder: Arkiv, 6, 1977, s. 246, Meddelelser om Rigsarkivet med Landsarkiverne 1906-15, 1920 s 23 f., Meddelelser om Rigsarkivet med Landsarkiverne 1916-20, 1922, s.17, Meddelelser om landsarkiverne 1921-55, 1960, s. 57 f., Meddelelser om Rigsarkivet med landsarkiverne 1956-60, 1961, s.66, Meddelelser om Rigsarkivet med landsarkiverne 1961-65. 1968, s. 69 f., Meddelelser om Rigsarkivet med landsarkiverne 1966-75, 1978, s. 403 f.

Også for landsarkiverne har hjemtagning af arkivalier været stærkt vsingende. Ved tre af de fire landsarkiver er der inden for de sidste 10 - 20 år bygget nye magasiner, hvilket har resulteret i en ottedobling af hjemtagning på under 10 år. Kurven i diagram D viser heller ikke her noget om naturlig afleveringsrytme, men kun om forsømt hjemtagning.

De bevilgende myndigheders krav om kassation vil først og fremmest fremkomme af økonomiske årsager. I 1933 nedsattes et udvalg med repræsentanter for ministerier og arkivvæsenet; det blev nedsat blandt andet på grund af pladsproblemer i Rigsarkivet, og dets nedsættelse kan opfattes som opfordring til øget kassation, hvilket også blev resultatet af dets arbejde. I forbindelse med Rigsarkivets løbende byggesag har det været fremført, at arkivvæsenet ikke kan bygge sig ud af problemerne, men noget krav om, at arkiverne skal nå en bestemt kassationsprocent, eller at der højst kan bevilges plads til en bestemt hjemtagning pr. år, er ikke fremført.

Etisk kassation

Der kan være andre grunde end økonomiske til kassation, for eksempel beskyttelse af de enkelte borgere. Nogle eksempler vil vise det.

I de danske valglove er udtrykkeligt anført, at stemmesedler skal kasseres efter en vis frist.⁷⁾ Det gælder både ved folketingsvalg og kommunalvalg. Da afstemninger selvfølgelig er hemmelige, kan det være svært at se, hvilken beskyttelse der opnåes ved at kassere stemmesedler.

Det har været drøftet, om de erklæringer, der udfærdiges i folkeskolen om de enkelte elever, skulle kasseres efter en kortere årrække, men kravet er frafaldet.

Det nyeste tilfælde, hvor kassation af etiske grunde kommer på tale, er registerlovene fra 1978. Specielt loven om offentlige registre har interesse i denne sammenhæng.⁸⁾ Lovene er blevet til for at forhindre eller kontrollere samkøring af edb-registre, men gælder iøvrigt alle former for registre. Arkivvæsenet har ikke haft reel indflydelse ved udformningen, og resultatet er blevet, at der ikke i fornødent omfang er taget hensyn til arkiveringsproblemer.

Kassationsbemyndigelse

I det foregående er nævnt nogle undtagelser vedrørende kassationsbemyndigelse, men normalt ligger denne hos arkivvæsenet. For statslige arkiver har det været en forudsætning siden 1902, selv om det ikke var generelt udtrykt.⁹⁾ I 1976 udstedte Ministeriet for kulturelle anliggender en bekendtgørelse, hvor reglen blev slået fast.¹⁰⁾ For primærkommuner har siden 1945 eksisteret kassationsbemyndigelse, udstedt af Indenrigsministeriet¹¹⁾. Disse bestemmelser er forældede og fornyes i et cirkulære, som har været under arbejde længe, men som snart kan udsendes¹²⁾. Kompetencen ligger hos Indenrigsministeriet, men arkivvæsenet har udført det grundlæggende arbejde og har haft indflydelse på resultatet. Amtskommuner er omfattet af ovenomtalte cirkulære fra 1945, og en ajourføring er endnu ikke sket. Kompetencen ligger også her hos Indenrigsministeriet, men med arkivvæsenet som deltager ved udformningen. Konklusionen med hensyn til kassationsbemyndigelser må blive, at problemerne især findes omkring lov om offentlige myndigheders registre.

Procedure for behandling af kassationssager

Kassationstilladelser er tidligere givet, dels i form af ad hoc-tilladelser, dels som stående tilladelser. Det sidste gjaldt især regnskabsbilag, hvor der dog også blev givet ad hoc-tilladelser. Hovedvægten for samtlige kassationstilladelser ligger i ad hoc-gruppen. Det var uhenigtsmæssigt, og fra 1950'erne blev en rationel begyndelse til stående kassationstilladelser gjort under landsarkivernes sagområde i forbindelse med udarbejdelse af nye journalplaner. I midten af 1960'erne gik et tilsvarende arbejde i gang for centrale myndigheder, men vægten blev her lagt på journalplaner og mindre på kassationsbestemmelser. Arbejdet er i de seneste år blevet taget op igen fra flere sider. Dels er de udarbejdede journalplaner ved at blive forsynet med kassationsbestemmelser, dels har Rigsarkivets administrationsvendte afdeling grebet problemet an på en ny måde. Centraladministrationen er delt op i fem omtrent lige store grupper, og der afsættes ét år til sagsbehandling af hver gruppe. Planen er påbegyndt i 1974 og fordelingen findes beskrevet i et senere cirkulære.¹³⁾ Hensigten med femårsplanen er at opnå en bedre tilrettelæggelse af arbejdet, således at det er Rigsarkivet, der tager initiativet over for hver enkelt institution, mens det tidligere var institutionernes ønsker om aflevering eller kassation, der bestemte, hvad afdelingen til enhver tid beskæftigede sig med. I forbindelse med femårsplanens sagsbehandling tages

spørgsmål op om kassation, aflevering, arkivfortegnelser, journal- og arkivsystemer, ressortbeskrivelser, arkivlokaler, materialers format og kvalitet og så videre, eller så mange af emnerne, som afdelingen kan nå at behandle. Hovedvægten i sagsbehandling kan flyttes fra gang til gang og ligger i indeværende runde på kassationsbehandling af store institutioners arkivalier. Kassationsplaner skal omfatte hele institutionens arkiv og gælde både eksisterende og fremtidige arkivalier, altså være stående kassationstilladelser. Afdelingen skal så hvert 5. år kontrollere, om der er sket ressortændringer eller andet, som gør revision af kassationsplanerne nødvendig. Rigsarkivet vil på den måde efterhånden få udarbejdet stående kassationstilladelser for alle centrale statslige institutioner.

Inddragelse af repræsentanter for administration og forskning i kassationsafgørelser

I 1930erne udarbejdede et udvalg med repræsentanter for administrationen og arkivvæsenet et kassationsforslag for Finansministeriets arkivalier. Siden har der ikke været stillet opgaver til udvalget, og selv om udvalget ikke formelt er ophævet, må det reelt opfattes som sådan. Derefter har arkivvæsenet selv arbejdet med kassationsspørgsmål, men også her er der ændret signaler. I nogle tilfælde anmodes de enkelte styrelser om selv at komme med forslag til kassation i deres egne sagområder. Vore erfaringer hermed er endnu ikke mange, men skal arkivvæsenet på en rimelig tid få udarbejdet kassationsbestemmelser for samtlige institutioner, er det nødvendigt at gå nye veje, og at anvende al den bistand vi kan få uden for arkivvæsenet. Rigsarkivet har givet vejledning inden et sådant arbejde er sat i gang, både mundtligt og skriftligt. Den skriftlige vejledning består i 15 siders uddrag¹⁴⁾ af »Kassation og bevaring af arkivalier«, 1979.

Forskningen har ikke været inddraget i kassationsbeslutninger, men muligheden har været overvejet i den seneste tid. Der er delte meninger inden for arkivvæsenet om det hensigtsmæssige heri. Nogen frygter, at resultatet bliver en væsentlig lavere kassationsprocent, fordi hver enkelt forsker vil arbejde for, at netop hans forskningsområde får bevaret så meget kildemateriale som muligt. Det kan også blive vanskeliggøre at fastholde en linie i kassationspolitikken.

Kasserer vi for meget?

Et kildemateriale bliver aldrig bedre af at blive decimeret ved kassation, og ovennævnte spørgsmål kan kun besvares med et »ja« af forskere og andre arkivbenytttere. Eftertiden vil med sikkerhed anklage os for, at vi har kasseret for meget; vi vurderer vore forgængeres kassationer på samme måde. Med ovennævnte er sagt, at der ikke findes en ideel kassationsprocent, men det betyder ikke, at viden om kassationsprocent er unødvendig. Vor kassationsbehandling må fortsat være genstand for diskussion og må forbedres. En større viden om problemerne vil gøre det muligt at foretage en bedre afvejning af, hvor vi kan kassere og hvor vi bør bevare, men den vil aldrig gøre det let at kassere.

Noter

- 1) Birgit Bjerre Jensen, Den årlige arkivproduktion, Arkiv, 6, 1976, s. 10-18.
Birgit Bjerre Jensen, Rigsarkivets fremtidige magasinbehov, Arkiv, 6, 1977, s. 243-254.
- 2) Arkiv, 6, 1977, s. 246.
- 3) Arkiv, 6, 1977, s. 15ff.
- 4) Statistiske efterretninger 1975, nr. 84. Arkiv, 6, 1976, s. 17.
- 5) Arkiv, 6, 1977, s. 247f.
- 6) Arkiv, 6, 1977, s. 250.
- 7) Lov nr. 366 af 10. august 1970, § 40, stk. 1,
Lov nr. 388 af 25. juni 1973, § 25, stk. 2.
- 8) Lov nr. 294 af 8. juni 1978.
- 9) Bekendtgørelse nr. 129 af 22. juli 1902.
- 10) Bekendtgørelse nr. 91 af 20. februar 1976, § 7.
- 11) Cirkulære nr. 69 af 28. marts 1945.
- 12) Udkast til cirkulære om kassation i kommuners (primærkommuners) arkiver.
- 13) Cirkulære nr. 193 af 16. september 1976.
- 14) Kassationsbehandling af arkivalier (udat.).

Sammenfatning og udblik til andre lande

af Erik Stig Jørgensen

I dette forsøg på sammenfatning og udblik vil jeg anvende dels den oversigt over kassationsspørgsmålets status, som tilvejebragtes i forbindelse med den 8. internationale arkivkongres i Washington i 1976, dels to bidrag til den nyere internationale diskussion af kassationsspørgsmålet, hentet fra de to lande, hvor diskussionen er mest omfattende og dybtgående: USA og Vesttyskland.

Rapporten til arkivkongressen: »The Appraisal of Modern Records« er udarbejdet af riksarkivar Åke Krumnow på grundlag af svar på et spørgeskema, som i 1975 udsendtes til 60 lande. Selv om kun 26 lande, overvejende fra Europa og Nordamerika, svarede er det ganske korrekt, når rapporten karakteriserer materialet som det mest detaljerede billede, det i dag er muligt at give af kassationsspørgsmålets praktiske behandling.

Rapportens hovedkonklusioner samler sig om følgende punkter:

1. Masseproblemet

Der synes at herske enighed om, at væksten i produktionen af arkivmateriale i sig selv er udgangspunktet for kassationsproblemet, således som det aktuelt rejser sig. Vægten i argumentationen ligger overvejende på den formentlige umulighed af at skaffe midler til opbevaring og behandling af arkivmasserne. Med rapportens ord: »No government can or will spend the money necessary to retain all this mass of information«.

2. Kassationsbeslutninger

Rapporten tillader ikke præcise konklusioner m.h.t., hvem der i de enkelte lande træffer beslutning om kassation. Det er naturligvis også vanskeligt med udgangspunkt i de formelle bestemmelser at afgøre, hvem der reelt har den største indflydelse - administrationen eller arkivvæsenet. USA, de skandinaviske lande, Canada og Ungarn nævnes som lande, hvor arkivvæsenet har stor indflydelse på kassationsbeslutninger.

3. Den praktiske gennemførelse af kassationer

Det anføres som det alment accepterede mål og i vid udstrækning også den faktiske tilstand, at kassationerne foregår i den arkivskabende institution. I en række lande har man dog mellemarkiver.

4. Forskernes og offentlighedens deltagelse i kassationsbeslutninger

Helt generelt angives forskernes og offentlighedens deltagelse i kassationsbeslutninger som ringe og usystematisk. Flere lande anfører, at man har dårlige erfaringer med samarbejdet.

5. Kassationsvurdering

Jeg skal her kun omtale kassationsvurdering af unikt materiale, hvorom det i rapporten hedder: »In such cases subjective judgements are decisive«. Det anføres, at kassationsvurderingen vanskeliggøres af forhold: dels at de voksende arkivmasser tvinger til kassation af sådant unikt materiale som ikke kan karakteriseres som enstypesager, dels at der er sket en stærk udvikling i forskernes anvendelse af arkivalisk materiale. Økonomisk historie og socialhistorie, der bl.a. ved hjælp af edb er i stand til at anvende store kildemasser, er i stærk udvikling. Samfundet har i planlægning og reformpolitik brug for store mængder af data. Konklusionen lyder: »It appears to be impossible for even the most knowledgeable and experienced archivist, historian, official or politician to foresee what kind of material will be needed for future research«.

Rapporten omtaler forsøg på at opstille objektive kriterier for kassationsvurdering. Tilsyneladende er det kun østeuropæiske lande, således Sovjetunionen og Polen, der har bevæget sig ind i mere omfattende beskrivelser af de anvendte kriterier, der overvejende synes at vedrøre den arkivskabende institutions placering i det administrative hieraki. Fra vesttysk side er ytre tvivl om disse kriteriers relevans, i overensstemmelse med de synspunkter, der i de senere år er kommet til orde i den vesttyske kassationsdebat. Jeg skal nedenfor vende tilbage hertil.

6. Kassationsfotografering

Rapporten konstaterer, at med undtagelse af USA og Canada er alle de lande, som har svaret, afvisende eller tøvende over for anvendelse af mikrofilm som alternativt opbevaringsmedium til papir. Denne stillingtagen motiveres dels med økonomiske betænkeligheder dels og især tvivl om mikrofilms holdbarhed.

7. *Bevaring af udvalg (samples)*

Rapporten omtaler, at statistiske samples som bevaringsmetode har vakt betydelig interesse, men at metoden i praksis har været meget lidt anvendt.

8. *Etisk kassation*

Dette fænomen noteres som eksisterende i en række lande, således bl.a. i USA, Canada og Polen.

Sammenholder man disse hovedresultater af den verdensomspændende spørgeskemaundersøgelse med de redegørelser, som af dette kursus' hovedlærere er givet for status i kassationsspørgsmålet i de nordiske lande, må man efter min mening konkludere, at der i den store verden hverken er trøst eller hjælp at hente. Det er nærmest forstemmende at konstatere, at arkivarer overalt i den udviklede verden føler sig stående med ryggen mod muren, at de overalt arbejder ud fra de samme problemstillinger, overalt overvejer de samme løsninger - og intetsted ses at være nået særlig langt.

Nu må det anstændigvis indrømmes, at spørgeskemaundersøgelser kan være gode til at vise strømpile og tendenser, men at det i en kortfattet rapport end ikke er muligt at yde alle nuancer i svarene fuld retfærdighed. For at trænge lidt dybere ned i »Stand der Forschung« har jeg valgt to eksempler fra den nyere kassationsdebat, Meyer H. Fishbein: *A Viewpoint on Appraisal of National Records* (The American Archivist 1970) og Hans Booms: *Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung* (Archivalische Zeitschrift, 68. Bd.1972) De to afhandlinger er så forskellige som de intellektuelle miljøer, hvori de er blevet til, men de har ét træk tilfælles som gør dem velegnede til mit formål: de rummer begge tilbageblik på standpunkterne i kassationsdebatten i de to lande, for Booms vedkommende helt fra århundredskiftet, for Fishbeins fra grundlæggelsen af National Archives i 1934.

Om den første generation af arkivarer i National Archives siger Fishbein, at de ikke var ukendte med tanken om at bevare kilder også om den almindelige mand, men dog var meget indstillet på at kassere. Til denne holdning mener han, at de var tilskyndet af to forhold. For det første, at oprydningssfasen i arkivets start og siden krigen motiverede til at rydde kontorerne for at skaffe plads til menneskene. For det andet at den historiske forskning i 30'erne og 40'erne var meget lidt kildeforbrugende, og at andre videnskaber og administrationen slet ikke var blevet opmærksom på arkiverne.

I denne periode ydede amerikanske arkivarer tre vigtige bidrag til kassationsteorien. I 1940 foreslog Phillip C. Brooks anvendelsen af sampling som kassationsmetode. Fishbein konstaterer, at »this proposal has become one of the few enduring principles of appraising«, men han understreger samtidig, at det ikke har været meget anvendt. Endnu i 1976 kunne Åke Krumnow i rapporten drage den samme konklusion.

Derimod havde G. Philip Bauer større succes med sin tese fra 1944: »Values must be weighed against costs«. Hermed var driftsøkonomiens cost benefit analyse bragt ind i arkivteorien, hvor den som bekendt siden har haft en fremtrædende plads. I virkeligheden er det jo bl. a. elementære, halvt ubevidste forestillinger af denne art, som ligger bag den megen tale om masseproblemet.

Endelig nævner Fishbein Theodore R. Schellenbergs skelnen mellem »evidential« og »information records«, som imidlertid først endeligt blev udviklet i 50'erne.

På dette tidspunkt var det store omsving i synet på kassation i USA allerede i gang, *ikke* som et resultat af arkivarernes overvejelser, men af forskningens udvikling. De historiske videnskaber begyndte at anvende massedata, økonomerne at spørge efter lange tidsrækker, teknikere, naturvidenskabsmænd, ja endog administratorer at søge til arkiverne. Alle blev de hjulpet af edb-tekniken. Fishbein føler sig endnu i 1970 stående midt i en rivende udvikling.

Hvad betyder alt dette for arkivarerne?, spørger han. Først og fremmest, lyder svaret, *at de må forkaste tanken om, at informationernes masse er en hindring for forskning*. Men han indrømmer, at livet ikke er blevet lettere, situationen er »dismal« men »far from hopeless«. »What we now require is what archival institutions have always required, sound qualified appraisers« - løsningen på problemet om at nå til de rette kassationsbeslutninger skal findes deri, at vi får de rette arkivarer.

Til den rette arkivar stiller Fishbein følgende fordringer:

1. Uddannelse i historie, political science og ideelt, mindst een samfunds- eller naturvidenskab.
2. Selvstændig forskning med anvendelse af primære kilder.
3. Dybtgående kendskab til administrationen.
4. Føling med udviklingstendenserne i forskningen: »They should get out where the scholarly action is«.
5. Føling med udviklingen i kontorteknik, sagsstyring etc.

På nogle vil det sikkert virke overraskende tamt, at Fishbein efter

denne opregning af kvalifikationer, i sin konklusion griber tilbage til den engelske arkivar A. W. Mabbs' beskrivelse af de egenskaber, som skal til for at løse vanskelige kassationsopgaver: »that elusive distillation of knowledge, wisdom, experience, common sense and whatever else,....« For sit eget vedkommende viger Fishbein end ikke tilbage for at tilføje, »educated intuition«.

Da den vesttyske arkivchef, professor Hans Booms i 1971-72 tog til orde i kassationsdebatten, var den umiddelbare udfordring interessant nok politisk. Østtyske kollegers påstand om, at der i et kapitalistisk samfund ikke lader sig opstille objektive målestokke for kassationsvurdering.

Men iøvrigt er Booms udgangspunkt masseproblemet, som giver ham anledning til meget markante formuleringer. Efter Booms opfattelse er arkivarens opgaver ved informationsekspllosionen undergået en *kvalitativ* forandring. Der foreligger simpelthen den situation, at informationsmængden ikke ved nogen bevilling eller noget teknisk hjælpemiddel lader sig bemestre, der *skal* ved udvælgelse skabes »eine gesellschaftlich relevante Überlieferung..., die räumlich noch aufhebbar ist und für Menschenkraft noch nutzbar bleibt.« Udvælgelsen skal ske gennem udøvelse af det som Booms kalder »das archivarische Monopol zur Überlieferungsbildung«, som arkivvæsenet har tilkæmpet ved retten til at træffe kassationsbeslutninger. I fuldeste forstand er arkivvæsenet hermed blevet herre over overleveringen, som det i virkeligheden selv skaber: »Die Qualifizierung zur dauernden Aufbewahrung im Archiv, die Feststellung ihrer Archivwürdigkeit ist der konstitutive Akt, der gesellschaftlichen Daten zu »historische Materialien« werden lässt«.

Set på denne baggrund bliver de kriterier, som arkivarerne anvender, når de træffer beslutning om bevaring eller kassation, naturligvis et spørgsmål af betydelig interesse. Booms siger herom indledningsvis, at kriterierne, hvis de skal virke tilfredsstillende, på een gang må være omfattende og »bedeutungsvoll«, anskuelige og konkrete - og han fastslår derpå, at de ikke eksisterer.

Ved betragtning af den tyske kassationsdebat siden århundredskiftet konstaterer Booms, at man længe afviste enhver teoridannelse og - i god overensstemmelse med den hermeneutiske historikerskole forlod sig på begreber som »følsom begavelse«, »menneskelig modenhed« og »Fingerspitzengefühl«.

Først ind i 30'erne begyndte man i det preussiske arkivvæsen at opstille egentlige regler for kassation. Man begik imidlertid efter

Booms' opfattelse den fejl at tage udgangspunkt i det enkelte arkivfond, ikke i arkivaliernes sagindhold. Som tidligere i diskussionen om ordningsprincipper sejrede i kassationspraksis *proveniensprincippet* over *pertinensprincippet*.

Siden 50'erne har kassationsspørgsmålet til stadighed stået på dagsordenen i tyske arkivarers faglige debat. Blandt de vigtigste bidrag er Georg Wilhelm Santes og Wilhelm Rohes indlæg på arkivdagen i 1957. De foreslog her som kriterium i kassationsbehandlingen den arkivskabende institutions placering i det administrative hieraki. Til bevaring skulle udvælges arkiver fra institutioner, der repræsenterede forvaltningens bærende og skabende elementer.

For Booms betegner dette blot en videreførelse af traditionen fra det preussiske arkivvæsen. Der som her tenderer bevaringsværdighed mod at være identisk med egnethed til at belyse den arkivskabende administrations selvstændige virksomhed.

Som modstykke hertil opstillede Fritz Zimmermann i 1958 et nyt bevaringskriterium, som han kaldte »menneskenes efterspørgsel«. Det som gør arkivalier værdifulde, er simpelthen den omstændighed, at der er nogen, som kan bruge dem til noget. Standpunktet bragte Zimmermann i en vanskelighed. Medens det er forholdsvis let at bestemme forvaltningens selvstændigt handlende grene, er det langt sværere at sige noget bestemt om den fremtidige efterspørgsel efter arkivalier. Som vi så hos Fishbein er det ikke mindst *blevet* meget vanskeligt.

Netop på dette punkt sætter Booms' angreb på Zimmermanns kriterium ind. Han afviser ethvert forsøg på at forudsige, hvilke arkivalier der vil blive efterspurgt, som spekulativ futurologi og historieteologi.

Booms' eget forsøg på løsning af vurderingsproblemet har 4 led.

For det første vil han basere vurderingen på arkivaliernes sagindhold, ikke på deres administrative tilhørsforhold.

For det andet understreger han, at vurderingen ikke kan støtte sig på nogen overordnet teori om samfundets indretning, men må tage udgangspunkt i »samfundsprocessens empiri«. Da det er Booms' mål at etablere målestokke, som er omfattende, indrømmer han åbent, at stillingtagen til den enkelte gruppe af arkivalier vanskeligt kan ske uden at der etableres et »Zusammenschau des gesamtgesellschaftlichen Entwicklungsprozesses«.

Tredie led i hans system er derfor et forslag om, at arkivaren daner sig et »grovristet ur-billede eller før-billede« af historien. Dette

skal ske ved en kombination af små samfundsvidenskabelige undersøgelser, hvorved der etableres bl.a. »tendentielle regelmæssigheder«, og det Booms kalder historikerens hermeneutiske metode.

Som fjerde led indfører Booms endelig en kontrolmulighed: Samtidens egen opfattelse af, hvad der er betydningsfuldt. Det er samfundets offentlige mening, der skal legitimere kildebedømmelsen, ligesom den legitimerer den politiske magtudøvelse, siger han.

Professor Hans Booms' indlæg er et forsøg på at etablere et konsistent grundlag for kassationsvurdering, bygget på de to hovedpræmisses: at der foreligger en »Informationstüberfülle«, og at det er arkivarernes forpligtelse ved udvælgelse heraf at skabe »die relevante gesellschaftliche Überlieferung«, hvorpå igen al forskning skal bygge.

Med udgangspunkt i den her opridsede skitse af kassationsspørgsmålets internationale status vil jeg afslutningsvis gøre nogle personlige bemærkninger:

1. Den tilsyneladende udbredte forestilling om eksistensen af en principiel informationsoverflod, at der simpelthen er for mange data i verden, og at det hører til arkivarernes opgaver at få udryddet så mange af dem, at restmængden bliver overskuelig, er efter min mening grundfalsk. Og den gennemtænkning af problemet, som Booms har foretaget, bør overbevise os om, at standpunktet kan føre til overordentlig betænkelige resultater.

Der er grund til at understrege, at heller ikke det rent driftsøkonomiske synspunkt at »values must be weighed against costs« i sig selv tilskynder til kassation. Derimod skærper det opmærksomheden omkring hvordan og af hvem værdierne fastsættes.

Det er efter min mening på høje tid, at den defeatisme over for masseproblemet, som tilsyneladende er ved at arbejde sig helt ind i knoglerne på alverdens arkivarer, afløses af en noget mere kampberedt holdning.

2. Jeg er enig med Booms i at arkivaliernes sagindhold, eller mere præcist deres informationsindhold ikke deres proveniens bør være udgangspunktet for kassationsvurdering. En anden sag er, at arkivaliernes ophavssituation skal kunne dokumenteres, og at der *af den grund* kan være behov for at bevare oplysninger om de arkivskabende institutioner.

3. Kassationsvurdering er fastsættelse af arkivaliernes værdi. Efter min opfattelse kan og bør denne værdifastsættelse ikke ske på grundlag af små grovristede anskuelsesbilleder, som arkivarerne selv danner sig. Overhovedet er jeg skeptisk over for forsøg på *ex officio* at bestemme» den samfundsrelevante overlevering«. Kassationspraksis bør være *liberal* d.v.s. vi må på en eller anden måde tilbage til Zimmermann og »menneskenes efterspørgsel«.

Forum for arkivaliers værdifastsættelse bør være, hvad jeg vil kalde »forskningens frie marked«, idet jeg ved forskning her forstår enhver bestræbelse for af materialet at udvinde viden, nytte, glæde og fornøjelse.

Dette markeds noteringsmekanismer bør indrettes med skyldig hensyntagen til, at de udbudte varer er unika og at kassationsbeslutninger er irreversible. Udbuds- og efterspørgselsiden må bringes i en tæt og aktiv dialog.

Kravet til arkivarerne kan vi finde hos Fishbein: We should get out where the scholarly action is.

Men vi skal have noget med ud. Markedets mulighed for at bedømme, hvilket materiale der findes, beror så godt som udelukkende på de informationer, vi forsyner det med.

Kravet til forskerne er at de skal artikulere sig, at de skal komme til arkivarerne med deres spørgsmål og problemstillinger og af dem få at vide om der er materiale, som kan besvare dem.

Særlig vigtigt er det, at gøre beslutningsprocessen fremadrettet. Det nytter ikke at afvise ethvert forsøg på at forudsige fremtidig efterspørgsel som spekulation, når forholdet *faktisk* er det, at vi træffer beslutninger for al fremtid. Når Booms afviser, at følsomhed, modenhed og intuition er væsentlige egenskaber hos den arkivar, der skal træffe kassationsbeslutninger, så virker det muligvis meget forstandsmæssigt, men det er ikke fornuftigt.

Tankegångar bakom »intensivdata- områden«

af Torsten Hägerstrand

När jag skall yttra mig om arkivfrågor och gallringsproblem så är jag medveten om att jag gör det från en privilegierad position. Jag har själv många gånger dragit nytta av arkivväsendets tjänster, inte minst kyrkobokföringsmaterialet, och jag har föreslagit studenter att söka efter ett eller annat för seminariearbeten och avhandlingar. Någon gång har jag stått oförstående inför sätt att gallra i material. Men jag har aldrig behövt göra de svåra bedömningar som beslut att förstöra gamla handlingar innebär. Min allätaraptit är sådan, att jag kan finna något av intresse i allting, t.o.m. gamla städkontrakt.

På senare år har jag kommit i kontakt med arkivproblemet ur en ny och kanske överraskande synvinkel. Vid 1970-talets början blev jag indragen i framtidsstudier som instrument att vägleda politiska beslut och forskningsstrategier. När jag 1974 blev ordförande i Delegationen för långsiktigt motiverad forskning inom Forskningsrådsnämnden blev det aktuellt att mera systematiskt tänka efter vilka konsekvenser det får att uppfatta forskning som en resurs i den framtida utvecklingen av människors tillvaro och den miljö som den är inbäddad i. Vi fann att mycken kunskap utvecklas vid långt framskjutna spjutspetsar. Denna forskning blir mer och mer specialiserad. Experterna skiljer sig åt och får svårt att förstå varandra. Den praktiska användningen av forskning tenderar att ske i mycket smala kanaler med oväntade andra- och tredjehandseffekter som följd. Den specialiserade forskningens resultat behöver på något sätt tas hem och integreras för att bli väl användbar kunskap. För att få en slagordsmässig beteckning på vad vi ville göra präglades beteckningen »Kunskapsvård«. ¹⁾

Kunskapsvård har många dimensioner av etisk och kunskapsteoretisk art såväl som praktisk. En fundamental sak på den praktiska sidan är att skydda det minne som samhället har om sig självt i arkivens innehåll av data. Den första förutsättningen för att pejla framtiden är att förstå den som en förlängning av historien. Förutsättningen för att i någon mån styra utvecklingen är att inse hur historien för-

delat frihetsgraderna. Data om det förgångna är inte bara av underhållande intresse eller ett material till forskares tillfredsställelse. Det är en resurs, och vi måste få olika beslutsfattare att förstå, att den är värd att kosta på en del utgifter.

Nu är det inte bara utrymmesfrågorna utan också nya informationstekniker och nya budgeteringstekniker som gör fortlevnaden av historiskt material osäker. Ibland har till och med sedan länge etablerade dataserier, t.ex. på befolkningsstatistikens och sjukvårdens område, tett sig hotade. Vi fick se ett urval göras vid gallringen på ett osystematiskt sätt. För att få en överblick över vad som egentligen höll på att hända beslöt Delegationen att i samråd med Riksarkivet och Statistiska Centralbyrån sätta till en arbetsgrupp som skulle göra en kunskapsöversikt över dataförsörjningens läge inom alla områden, sett ur den långsiktigmotiverade forskningens synpunkt. Man skulle också ställa förslag om metoder att säkra forskningens intressen vid kritiska avgöranden. Gruppen har letts av docent Sune Åkerman i Uppsala. Dess rapport är just färdigställd i en första version.

Bland de nya idéer, som kommit på tal – och som brutits ut i en särskild studie under ledning av landsantikvarie Sven Olof Lindqvist, Visby – är förslaget att införa vad vi kallat »intensivdataområden« dvs. en uppsättning regioner inom vilka data bevaras i högre utsträckning än i övrigt i landet.²⁾ Detta blir naturligtvis en kontroversiell fråga. Jag skall i fortsättningen koncentrera mig på dess kunskapssteoretiska bakgrund. Jag hoppas samtidigt kunna bidra med en syn på arkivering av data som har en mer generell aspekt än den man får när man frågar olika specialiserade intressenter vad de önskar se bevarat eller står likgiltiga för.

Det kan tyckas, att jag nu skall tala i min egen disciplin, kulturgeografins, intresse. Så är det inte. Mitt perspektiv har visserligen sin rot i hur jag uppfattar kulturgeografins uppgift. Det är knappast typiskt för vad majoriteten av kulturgeografer gör. Snarast kommer jag att tala till förmån för ett fundamentalt men försummat perspektiv som delas av sådana personer som strävar med etnologi, lokalhistoria, antropologi, humanekologi, socialmedicin, epidemiologi, ekistik (= bebyggelselära) osv. Det är likgiltigt vad de kallar sig. Här gäller saken det principiella perspektivet. Min utgångspunkt är att se på de skilda sätt på vilka vi redan i första steget av en vetenskaplig undersökning väljer ut de fenomen som vi vill behandla.

I »vanlig« vetenskap väljer man i allmänhet först ut de varelser, relationer och processer, som man önskar studera. Sedan går man ut

och samlar exempel eller tar hem något specimen till laboratoriet för experiment. Det studium, som jag har i tankarna, börjar på ett helt annat sätt. Det första steget är att dra upp en sluten gräns i rummet. Hur själva gränsen dras betraktar jag nu som likgiltigt. Det viktiga är, att det är gränsen – och inte forskarens val – som definierar stoffet för den fortsatta undersökningen. Forskaren måste, i princip, ta hänsyn till alla de varelser, relationer och processer, som blivit inringade, respektive tillkommer eller rör sig ut och in under den tidsperiod, som undersökningen omfattar. Han kan knappast heller dra sig undan att själv existera innanför studiefältet antingen som boende eller som fältarbetare. Totalitetskravet utgör både finessen och bekymret. Vi kan naturligtvis aldrig gripa tag i allt som finns inom ett territorium på ett uttömmande sätt, om det skall ske på de systematiska vetenskapernas villkor. Vi måste hantera fullständigheten på annat sätt. Men just därför kan vi också göra helt nya upptäckter. Vi kan observera utfallet av rums- och tidsbundna relationer och vi kan bibehålla ett medvetande om hur mötet ser ut mellan de kategorier, som vi väljer att behandla närmare och dem som vi måste ignorera.

Ett exempel hämtat från en annan skala än den som forskningen brukar arbeta med är lärorikt i all sin enkelhet. Sedan Nordiska muséet i Stockholm hade blivit färdigt i början av 1900-talet vidtog en diskussion om hur materialet bäst skulle ställas ut.³⁾ Artur Hazelius – som inte själv fick leva fram till denna tidpunkt – hade gett i arv två ledande tankar. Muséet skulle för det första ge ett helhetsperspektiv på nordisk natur och kultur. För det andra skulle det främja folkundervisningen, det skulle vara pedagogiskt inrättat. Hazelius föreställde sig att dessa syften bäst nåddes om materialet ställdes upp i tablåer, i vad man brukar kalla dioraman. Åskådaren skulle se in i landskap och rumsinteriörer i vilka människor arbetade med sina verktyg. I fortsättningen skall jag ge begreppet *diorama* en viss tyngd.

Intentionerna mötte motstånd. Vid denna tidpunkt började den vetenskapliga föremålsforskningen arbeta sig fram vid universiteten. Uppställningen i dioraman motsvarade inte universitetsforskarnas sanningssbegrepp. De menade, att det skulle vara omöjligt att konstruera landskapsbilder eller interiörer på ett fullständigt sätt med autentiskt material. Man skulle bli nödsakad att fylla ut med nyttillverkade kopior och med fantiserat bakgrundsmaterial. Man skulle med andra ord bli nödsakad att interpolera hypotetiskt i mellanrummen mellan det som bevisligen var äkta.

Till detta »källkritiska« argument kom att vid denna tid utveck-

lingsläran fått ett starkt fotfäste i den vetenskapliga tankevärlden. Man ville se artefakternas utveckling som en parallell till organismernas utveckling. En sådan vetenskaplig syn krävde, att muséets föremål skulle klassificeras i »artgrupper«. Muséet borde för att kunna anses vetenskapligt inte se ut som en blommande äng utan som ett torrt herbarium med liar för sig och seldon för sig.

Den senare inställningen segrade och kom att dominera uppställningarna ända fram till de allra senaste årtiondena.

De »vetenskapliga« föreläsarna förbisåg, att dioramat har en innebörd, som sträcker sig långt utanför den populärvetenskapliga demonstrationen. Den första poängen är, att själva uppställningen av en tablå tvingar arrangören att reflektera över de interpoleringar som måste göras mellan de kända elementen. Han ledes fram till de kunskapsluckor, som finns, genom kravet på rumslig fullständighet. Den andra poängen är, att först när man ser elementen i sitt omgivande sammanhang kan man börja tänka över betydelsen av vad Olavi Granö har kallat »de lokala konnektionerna«. Saker och ting berör varandra eller är placerade i förhållande till varandra på ett sätt, som inte kan härledas ur vetenskapliga generaliseringar av vanligt slag. Newton kunde med sin gravitationslag beskriva hur ett äpple accelererar, när det faller till marken från sin gren. Men han kunde inte med den kunskapen säga, om ett visst givet äpple skulle komma att kvaddas eller falle mjukt vid banans slut. För att kunna yttra sig om det måste han först se efter om det fanns gräs eller stenläggning under grenen. Han måste med andra ord se in i ett diorama, som kunde visa de lokala konnektionerna.

Jag menar nu, att det finns ett generellt studium i större skala som har samma grundkaraktär som uppsättningen av ett diorama, fastän på ett omvänt sätt. En region – vilken som helst – är inte en helhet, som man försöker konstruera. Den är en given fullständig verklighet. I denna kan vi – i princip – sätta de systematiska vetenskapernas resultat fläckvis. Däremellan upptäcker vi det obekanta. Vi kan också upptäcka och värdera de lokala konnektionerna mellan fenomen, kända såväl som okända. Om vi vill ha ett talande namn på perspektivet ifråga kan man säga att vi försöker få grepp om fenomenvärldens territoriella integration.

Innebörden av begreppet territoriell integration blir emellertid inte helt meningsfullt förrän inte bara rummet utan också tiden förts in i bilden. Rummet ger ett utmärkt snitt genom struktur. Men pocesser måste ses i tidsriktningen.

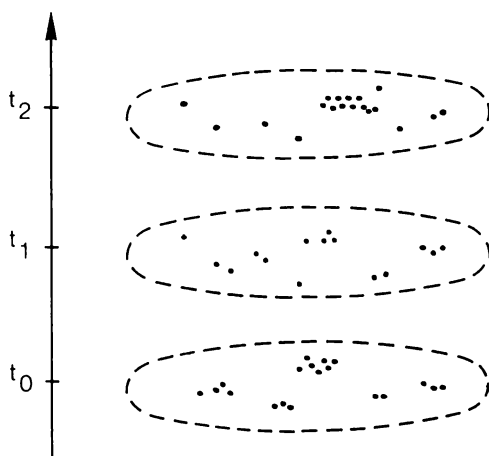

Fig. 1 Exempel: bebyggelseutveckling beskriven med hjälp av tvärsnitt vid valda tidpunkter. Ovalerna föreställer kartor sedda i perspektiv och punkterna de bebyggelseenheter, som fanns vid varje tidpunkt.

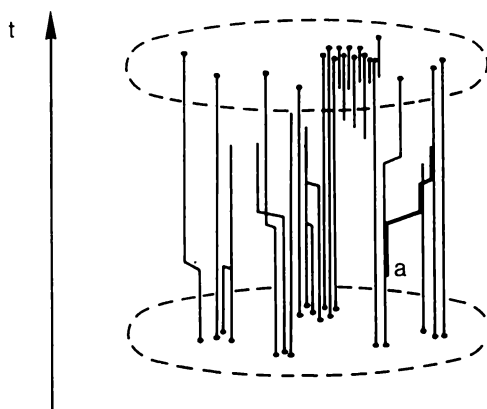

Fig. 2. Exempel: bebyggelseutveckling beskriven med hjälp av »trajektorier» genom tid/rummet. De tunna linjerna visar när bebyggelseenheter tillkommit samt när och vart de flyttats. Den tjockare linjen (a) visar hur en vald person rört sig i bebyggelse-systemet under sitt liv. I princip kan man se en hel befolknings liv på det sättet. Jfr. Torvald Gergers Locknevieprojekt.

Inom geografin försökte vi länge handskas med rummets tidslighet med hjälp av tvärsnitt. Bebyggelseutvecklingen i Sverige kunde exempelvis beskrivas som i fig. 1. Vi har att göra med något som kan liknas vid stillbilder i en filmremsa. I detta betraktelsesätt blir tiden och rummet *registreringsdimensioner*. De hjälper oss att hålla fast en bild av vad som hänt, men de bidrar inte särskilt mycket till förklaringen av skeenden. Tvärsnittet blir livlösa dioraman. De får museumskaraktär.

Emellertid kan man lätt fördjupa perspektivet till något mer levande. Man uppnår det genom att betrakta tvärsnittet som ytan av det genom tiden glidande nuet. Man förvandlar tiden och rummet till ett enhetligt »tidrum«. Då avtecknar sig med en gång alla slag av individer, de må vara människor, andra organismer eller föremål, t.ex. verktyg, till trajektorier som rör sig från en födelsepunkt till en dödspunkt (detta är egentligen bara en generalisering av demografernas begrepp »livslinje«). »Ihåliga« företeelser, t.ex. byggnader, tomter eller kommuner avtecknar sig som tuber inom och mellan vilka individerna rör sig.

Vi kan nu omvandla det första diagrammet och få en bild av hur individen väver sitt liv framåt inom en struktur av »stationer« (fig. 2). Det blir klart hur denna struktur ändras och vilken effekt ändringen får för människoväven. Vi kan likna bilden vid ett orkesterpartitur. Det visar hur spelarna och instrumenten är »sysselsatta«. Det visar också hur mycken »sysselsättning« av olika slag som kan packas in på en gång. De existentiella basresurserna inom regionen och tidsperioden blir klarlagda. Detta medger inte bara beskrivning utan också deduktiva resonemang.

Det här betraktelsesättet blir naturligtvis snart alltför komplext för fullständig grafisk beskrivning. Men det är inte den saken som är poängen. Den ligger i stället i den begreppsbyggnad och det sätt att resonera som kan härledes ur basperspektivet. Så t.ex. avförs enkla orsak-verkan-resonemang ur förklaringsarsenalerna. I stället understryks resonemang i allokering-, konflikt- och makftermer. Vidare tvingas man beakta olika slags individers odelbarhet, vilket är en stark restriktion på möjliga och icke möjliga sekvenser av situationer. Slutligen tvingas man beakta utbytesrelationerna mellan tid och rum.

Olika företeelser förhåller sig givetvis på olika sätt med hänsyn till sitt uppträdande över tiden inom ett avgränsat geografiskt område. Somliga är klart lokaliseringbara och har en väl definierbar livscykel.

Det gäller i första hand människor men också byggnader och andra artefakter. Andra finns där – till exempel samhälleliga institutioner eller sedvänjor – men är mindre gripbara till länge, utsträckning, början och slut. Vi har svårt för att se alla dessa företeelser tillsammans på det sätt som skulle behövas, bland annat därför att olika vetenskapliga discipliner specialiserat sig på skilda företeelser och behandlat dem med begrepp som inte utan vidare kan förbindas med varandra. Man blir därför obenägen inom ett visst kunskapsområde, där företeelser har en viss karaktär, att sätta dem i samband med ett annat kunskapsområde, där företeelser har en helt annan karaktär. På det sättet uppstår ofta underliga kunskapsluckor, som ingen uppmärksammar förrän den verkliga världens händelser tvingar fram det. Detta är, tror jag, exempelvis skälet till att humanisterna så grovt försummat att utveckla kunskaper om teknologin som kulturföreteelse. Frågor som har att göra med mening i ett kulturellt perspektiv inbjuder inte självklart till funderingar kring verktyg och transportmedel.

Det har gjorts många försök att på ett uttömmande sätt indela den fenomenvärld som vi uppfattar inom och omkring oss. Jag skall anföra ett av dem, som jag har funnit mycket användbart när det gäller att på ett systematiskt sätt hålla reda på hur olika företeelser och förhållanden hänger ihop med varandra inom ramen för ett »diorama«.

I en dialog om medvetandet och hjärnan mellan filosofen Karl Popper och neurofysiologen John Eccles görs en indelning i tre världar, olika till sin natur men befintliga i växelverkan med varandra.⁴⁾ Värld 1 är de fysiska objektens och tillståndens område. Den innefattar alla oorganiska och biologiska existenser liksom alla artefakter. Värld 2 ligger inom oss. Den hyser våra mentala tillstånd: perception, subjektiv kunskap, tankar, minnen, känslor. Värld 3 är kulturens område, människosjälens produkter, sådana som berättelser och myter, konstverk, matematiska teorem och teknologiska recept. Vi bör observera, att en bok, som innehåller till exempel en dikt, i sig själv hör till Värld 1, medan dikten som sådan hör till Värld 3. Den ändras inte när den trycks om på något annat ställe eller förs över till en grammofoonskiva eller tape.

Vad vi behöver göra bättre än vi hittills lyckats med är att hålla reda på hur dessa världar ställer villkor för tillstånd och händelser hos varandra. Medvetandet (Värld 2) behöver en hjärna (Värld 1) att bo i. Vi känner alla till vad som kan hända: ibland vill inte hjärnan ta fram ett minne, som medvetandet vet finns där. Kommunikation mellan medvetanden (Värld 2) behöver – såvitt vi vet – något slags fysiska

bärare (Värld 1). Det är därför som dateringen av brev och andra dokument (Värld 1) blivit en så viktig sak i historisk forskning. Man undrar bara varför detsamma inte kommit att gälla transportsystemen. Bidrag till kulturen (Värld 3) uppnår inte sin ställning förrän upphovsmannen antingen fått sin produkt dokumenterad som »spår« i andra människors hjärnor (Värld 1 via Värld 2) eller kodifierade på något materiellt substrat (Värld 1).

Det skulle vara intressant att undersöka hur de resonemang rörande bevarande och gallring, som förts inom arkivväsendet, förhåller sig till de tre världarna. Jag skulle kunna föreställa mig – men den saken är naturligtvis obestyrkt – att Värld 3 värderats mycket högt och därefter Värld 2 (i all synnerhet underavdelningen framstående personers tankar), medan Värld 1 setts med större likgiltighet. Det vore förklarligt eftersom man inte kan anse, att Värld 1 bestämmer över Värld 2 och 3, men det är beklagligt, därför att det blir svårt att få fatt i hur Värld 1 sätter upp gränser och vidarebefordrar konsekvenser. Det har inte legat nära till hands att fullt ut se dessa bryggor mellan världarna. Min argumentering för ett »diorama« -perspektiv syftar till att bygga bryggor mellan de tre världarna i vår förståelse av historiska förlopp.

Jag är övertygad om att många individ- social- och naturhistoriska studier skulle berikas av bättre kontextuella ansatser. Jag uppfattar exempelvis perspektivet som ofrånkomligt, om man skall ha någon framgång med så kallad teknikbedömning i ett framåtsyftande perspektiv, en arbetsuppgift för forskningen som nu blivit synnerligen aktuell. Det är givetvis så, att endast det historiska materialet står till förfogande för de övningar, som måste utföras innan man kan komma till en djupare förståelse av samhällsutvecklingens förhållande till tekniken.

Synsättet skulle vidare skärpa uppmärksamheten på en grovt försummad sida i undersökningar av historiska förlopp, nämligen innebörden av misslyckanden. Ett exempel. I någon gallringsinstruktion har jag sett rekommendationen att gallra undan handlingar rörande icke antagna sökande till tjänst. Bakom en sådan rekommendation måste underförstått ligga föreställningen, att antagandet är en funktion enbart av den antagnes dokumenterade förtjänster. Ett sådant synsätt är naturligtvis mycket partiellt. Utfallet måste i hög grad också bero på hur hela spektrum av konkurrenter såg ut. Men än vidare sett är det en central sak att kunna uppskatta vilken slags köbildning som i sin helhet uppkom vid olika lediga positioner i ett samhälle.

Det måste anses vara en mycket talande indikator på hur ett samhällssystem fungerar. Det är av intresse att komma underfund med vilka mekanismer som släpper fram vissa individer och driver andra in i återvändsgränder.

Men det skulle föra för långt att nu försöka specificera vilka slags problem som ter sig viktigare än andra eller vilka data som skulle vara värdefullare än andra att spara. Det föregående resonemanget avser inte att i första hand leda till den sortens slutsatser. Det handlar om hur vi skall se på bevarandet av arkivalier i allmänhet för att ge studiet av territoriell integration en rimlig chans att utvecklas.

Gallring är uppenbarligen ofrånkomlig. Gallring av ett material kan vara total eller partiell. I det senare fallet uppstår ett slags stickprov, som naturligtvis kan väljas ut på olika grunder. I allmänhet torde man hittills ha utgått från data själva och deras karaktär. Vad jag vill hävda är en annan princip: vi måste säkerställa olika fenomenens lokala sammanflätning. Därav följer, att det inte i första hand är data själva som utgör grunden för urvalet utan det är det geografiska område, som de härrör från.

Egentligen är detta sätt att se inte så avlägset från en annan princip, som länge varit vägledande vid arkivbildning. Man har samlat material med hänsyn till den aktör (myndighet, företag), som bragt samman det. Tanken bakom detta är också integrativ. Man anser det vara av vikt att kunna identifiera det inre sammanhanget i aktörens handlingar. Man eftersträvar att förstå integration inom en rättsligt definierad räjong av verkligheten. Principen är emellertid starkt överhetsorienterad. Det finns också en de styrdas värld och den är inte utan sina specifika sammanhang. Dessa är kanske rentav viktigare. Man bör alltså kunna vända på inriktningen. Man får då inte fatt på en enda aktör som är »beslutsfattare«. Men man får fatt på ett »system« inom vilket skeendet också har en logik, som är bestämd av samspel mellan fenomen, denna gång inom en fysiskt definierad existensräjong.

Den diskussion i Sverige, som jag omnämnt tidigare, går ut på att välja ett antal relativt stora områden (sannolikt län) inom vilka arkivalier bevaras i större utsträckning än inom andra. En sådan åtgärd skulle säkerställa, att man i framtida forskning kan gripa tag i vad jag här kallat »diorama«-perspektivet. Även om en forskare inte är intresserad av området som helhet utan väljer något speciellt problem – vilket väl i fortsättningen som hittills blir det vanligaste – så säkerställer existensen av intensivdataområden, att problemet kan ses i sin

kontext på sätt som andra gallringsprinciper skulle försvåra.

Bland de invändningar, som kommer att resas, är att intensivdataområden aldrig kan bli »representativa« i den meningen, att man kan räkna upp där observerade mängder till mängder giltiga för hela landet. Detta är naturligtvis en riktig invändning. Men den missar poängen. Det som skall säkerställas är inte möjligheten att åstadkomma aggregerade data för landet som helhet utan att studera fundamentala »ekologiska« processer i skilda slags miljöer. Det är heller inte så att målet nödvändigtvis eller ens huvudsakligen är att åstadkomma statistiska data. Många företeelser t.o.m. i Värld 1 låter sig inte lämpligen beskrivas med siffror. Vad Värld 3 beträffar är statistik ofta helt ointressant. Kvalitativ information har stor vikt. Arkivvården bör inte låta sig förledas av dagens övertro på siffror.

Noter

- 1) Begreppet kom fram i diskussioner med min kollega från Clark University, Anne Buttimer, som 1976 befann sig i Sverige som Fulbrightgäst.
- 2) Se Information från Delegationen för långsiktigmotiverad forskning nr. 15. »Intensivdataområden«, februari 1979.
- 3) Lindberg, Ernst-Folke, Gunnar Hazelius och Nordiska museets installationsfråga, RIG 1957.
Bringéus, Nils-Arvid, Artur Hazelius och Nordiska museet, Fataburen 1972.
- 4) Popper, Karl R. – Eccles, John C., The Self and Its Brain. An Argument for Interactionism. Wemding 1977.

Lægevidenskabelig forsknings behov for arkivalisk materiale

af Mogens Hauge

Primært skal problemerne om behovet for arkivalisk medicinsk materiale behandles og i nærværende sammenhæng vil diskussionen centrerer om personrelaterede hospitalsdata, især hospitalsjournaler. I sygehusvæsenet forefindes udover de egentlige hospitalsjournaler meget andet værdifuldt materiale, først og fremmest på en række specialafdelinger. Dette indeholder ofte detaljerede oplysninger om personer, der har været indlagt eller undersøgt; det drejer sig f.eks. om røntgenbilleder, vævsprøver, optegnelser om undersøgelser af hjerne-, hjerte-, muskel-, syns- eller hørefunktionerne eller kemiske forhold i blodet. Fyldige beskrivelser af alle vigtigere fund og iagttagelser på disse felter vil imidlertid tillige findes i hospitalsjournalen, der derfor er hoveddokumentet vedrørende den medicinske sagskundskaabs iagttagelser og undersøgelsesresultater for det enkelte individ, der har været i kontakt med hospitalssektoren.

Arkivvæsenet kommer ind i billedet, når en person efter et kortere eller længere ophold forlader sygehuset, efterladende det ovennævnte hoveddokument. Spørgsmålet om dettes videre skæbne må principielt anskues efter samme retningslinier som benyttes ved vurdering af andet skriftligt arkivmateriales forskningsmæssige værdi. Som anført i Rigsarkivets 2. afdelings vejledning forudsættes her »en viden om den hidtidige forskning og dens metoder, og en undersøgelse af materialets forskningsmæssige muligheder«.

Den medicinske hospitalsjournal har under sin tilbliven primært det formål at rumme en rapport over alt, hvad der er iagttaget og foretaget vedrørende hver enkelt person. Den fungerer tillige som et middel til sikring af kommunikationen mellem alle de personer, der deltager i undersøgelse og behandling. Værdien af at dette dokument er til stede ved individets eventuelle senere kontakt med samme sygehus har vel aldrig været draget i tvivl; det sparer ofte fornyede undersøgelser af forhold og funktioner, der allerede er klarlagt, og det kan give en sikrere basis for at vurdere udviklinger.

Der arbejdes i Danmark i øjeblikket med at udbygge et system, der sikrer at dette dokument omgående kan findes frem, hver gang

en person påny kommer i kontakt med sygehusvæsenet, uafhængigt af om det er på samme eller andet sygehus. Der synes ikke fra Danmark at foreligge opgørelser over, hvor længe efter 1. kontakt med sygehusvæsenet hospitalsjournaler bliver taget frem igen til ovennævnte formål. For dog at opnå blot et groft skøn har jeg fået et typisk centralsygehus til at medvirke til en opgørelse. Den viste, at blandt de journaler, der blev taget frem påny, var der i en trediedel af tilfældene tale om et interval fra 1. kontakt på 10 år eller derover, i 5 % et interval på 20 år. Det vil med andre ord sige, at satte man kassationsgrænsen til 10 år efter dokumentets etablering ville en trediedel af rekvisitionerne ikke kunne effektueres. Der er således et klart lokalt arkiveringsbehov. Man må erkende, at det kunne ophøre med personens død, men heller ikke før.

Specielt med de stigende tekniske og biokemiske undersøgelses- og analysemuligheder vil et stadigt klarere billede af et individs tilstand nedfældes i journalerne, og resultater fra sygehuskontakt i barnealderen vil kunne vise sig af afgørende betydning ved vurdering af mulige afvigelse fra det normale senere i livet.

Indtil nu har hospitalsjournaler i Danmark tillige opfyldt et andet for sundhedsvæsenet som sådan og dermed for befolkningen meget vigtigt formål. De udgør en helt uundværlig kilde for den forskning, der er forudsætningen for øget viden om sygdom og sundhed og dermed for behandling og forebyggelse. Det vil ikke idag være muligt at skønne over, hvad der om 30 eller blot 10 år vil være forskningens brændpunkter. Derfor kan man heller ikke nu sige hvilke hospitalsjournaler, man næppe eller aldrig vil få brug for i forskningen fremover. Man må søge på basis af fortid og nutid at skønne over, hvilke forskningsgrene, som især har brug for ældre journaler som forudsætning, tillige om disse grene må anses for at have en særlig plads og baggrund under danske forhold, og om disse grene ligger inden for eller tangerer dele af netop den medicinske forskning, der er i udvikling.

Under rubrikken klinisk medicinsk forskning hører bl. a. opfølgning efter en 10 - 20 - 30 års periode af bestemte grupper af sygdomstilfælde, af personer behandlet på speciel måde, af personer, på hvem specielle undersøgelsesmetoder har været anvendt for at vurdere forløb, effekt af behandling, værdien af undersøgelsesprogrammer, først og fremmest med det formål at forbedre den lægelige indsats og indvinde bedre underbygget viden, der kan tjene som grundlag for forudsigelser for sygdoms udvikling, af basal interesse for såvel

individ som samfund. Denne forskning har som forudsætning de specielle muligheder her i landet for at genfinde og følge personer, og i tilfælde af disses død at få adgang til dødsattesten og finde frem til pårørende, som kan yde oplysning af medicinsk interesse og betydning. Her kommer altså foruden arkivering af hospitalsjournaler tillige arkivering af dødsattester, folkeregister- og skifteretsoplysninger ind som en forudsætning.

Der er imidlertid andre grene af den medicinske forskning, som har særligt gode muligheder i Danmark takket være tidligere tiders forståelse eller i hvert fald respekt for den uforudsigelige værdi af optegnelser og dokumenter. Blandt disse indtager den medicinske genetik eller arvelighedslære, som jeg repræsenterer, helt utvivlsomt en særstilling i henseende til behovet for arkivalisk materiale. Denne forskningsgrens »studieobjekt« er ikke blot – som i størstedelen af den kliniske forskning – det enkelte individ gennem større eller mindre dele af dets liv. Det er familien, i første række samtlige søskende, forældre, og eventuelt disses søskende og forældre der udgør grundstammen i medicinsk-genetiske studier, d.v.s. at det drejer sig om en analyse og syntese af medicinsk information om individer, der tilhører den samtidige og én eller endog flere bagudliggende generationer. Det arbejde, som tusinder af læger og andet sundhedspersonel op igennem dette århundrede har udført med stadigt stigende intensitet med flere og stadig mere ydedygtige hjælpemidler på et voksende spektrum af specialområder er en afgørende del af det fundament, hvorpå medicinsk-genetisk forskning hviler. Disse data, som har kostet enormt i tid og penge at samle, vil kunne blive ved at yde »renter« så længe de dokumenter, der beskriver indsatsen, er tilgængelige. Jo højere vi kommer op i tid, jo flere og jo mere detaljerede dokumenter er der – og jo mere fylder de – og tilsvarende højere er kvaliteten af de oplysninger, der kan indhentes. Det, som især sætter alt dette i perspektiv er, at man i Danmark, primært gennem folke-registrene, har mulighed for at følge en enkelt person og genfinde vedkommende, blot man har fødselsdata og fødested. Tilsvarende exceptionelle muligheder findes i de andre nordiske lande, men ikke i den øvrige del af verden – og vil aldrig heller komme andetsteds.

Et essentielt spørgsmål er derefter om denne forskning er og kan skønnes fremover at være af mere generel værdi for samfundet. Hvad fortiden angår, var Danmark det første land i verden, der etablerede et Universitetsinstitut for medicinsk genetik, hvortil iøvrigt The Rockefeller Foundation i USA både ved opbygningen og siden ydede

millionbeløb. Denne fond var helt på linie med Instituttets grundlægger, professor. dr.med. Tage Kemp i det synspunkt, at Danmark havde særlige muligheder for sådan forskning. Disse forventninger blev fuldtud opfyldt: i løbet af de første ca. 10 år kom der fra Institutet omkring en snes store undersøgelser om arvelige sygdomme, i afgørende grad baseret på hospitalsjournalmateriale. Mange af disse afhandlinger er stadig 30-40 år efter klassikere indenfor deres emneområde. De sidste 20-25 års revolutionerende fremskridt inden for arvelighedslæren : afsløringen af den genetiske kode, påvisningen af sammenhæng mellem ændringer i denne og sygdomme eller misdannelser, afsløringen af sammenhængen mellem bestemte anomalier i cellekærnernes kromosomer, kærnetrådene, og individets udvikling, stigende muligheder for at afsløre specifikke biokemiske følger af ændringer i arveanlæggenes, intet af dette har overflødiggjort de »klassiske« typer af medicinske-genetiske studier, som er betinget af adgang til hospitalsjournaler.

Undersøgelser af denne grundlæggende type er siden fortsat også på landets senere etablerede arvebiologiske institutter, og der er i årenes løb fortsat ydet betydelig udenlandsk fondsstøtte, især fra U.S.A.; millioner af kroner er givet af fondsbestyrelser, der så, at denne type af fundamentale undersøgelser kun kunne gennemføres ganske få steder i verden. Man har flere gange i U.S.A. rettet stærke appeller fra medicinsk-genetisk side til alle læger om at være med til at stoppe kassationen af journaler og tage hele problematikken op til ny forhandling – men store mængder data er jo allerede uigenkaldelig tabt.

Undersøgelser af hele familier, hvori bestemte sygdomme med mulig arvelig baggrund forekommer, udgør som nævnt en meget væsentlig del af den medicinsk-genetiske forskning, og Danmark blev et foregangsland på dette område. En meget stor del af forklaringen herpå ligger i det velorganiserede, meget ensartede, næsten udelukkende offentligt drevne sygehusvæsen med let adgang for videnskabeligt arbejdende læger til at indhente medicinske oplysninger om enkeltpersoner og – takket være arkivering – også om resultater og fund fra tidligere hospitalskontakter. Tillige var den højt udbyggede offentlige registrering med vel fungerende og let tilgængelige arkiver af afgørende værdi. Tilsvarende gode forhold findes ikke uden for Skandinavien.

Til belysning af, i hvilken udstrækning sådanne familieundersøgelser er afhængig af adgang til hospitalsjournaler af ældre dato, har

jeg foretaget en analyse af 3 større undersøgelser, vi har gennemført. Det fremgår for det første, at udgangspersonerne for sådanne studier som oftest må findes via hospitalsjournaler, og i over en trediedel af tilfældene ved journaler mere end 20 år gamle. Det er nødvendigt at gå så langt tilbage, dels for at få tilstrækkeligt store grupper, dels for at få individer, hvis søskende har gennemlevet det meste af risikoperioden for den pågældende sygdom. De oplysninger om sygdomme hos udgangspersonernes slægtninge, som er en helt afgørende forudsætning for arvebiologiske studier, indhentes gennem sygehusjournaler for de pågældende, efter at slægten er udredet i alle detaljer ved interviews, spørgeskemaer og arkivstudier (i Rigsarkiv, landsarkiver, centralkartotek for døde, skifteretter etc.). Uden verificerede oplysninger om sygdomsforekomst hos i hvert fald nære slægtninge til udgangspersonerne kan medicinsk-arvebiologiske studier ikke drives. En stor del af disse slægtninge vil naturligvis have været hospitaliseret endnu tidligere end udgangspersonerne selv, således at studiematerialet i denne forbindelse vil inkludere mange journaler, der er 30-40 år gamle eller ældre.

Det betyder, at en væsentlig del af den medicinsk orienterede forskning, der har opnået også international anerkendelse, har haft den uindskrænkede adgang til sygehusjournaler over tidligere indlagte personer som sin forudsætning. En reduktion af behovet for journaler af ældre dato, f.eks. ved at begrænse gruppen af udgangspersoner til nyligt indlagte patienter, er ikke mulig, navnlig ikke for sygdomme, der indtræder tidligt i voksenalderen. Oplysninger om sygdomsforekomst hos børn af udgangspersonerne er ofte yderst betydningsfulde. Denne del af analyserne er imidlertid først gradvis ved at blive gennemførlig, efterhånden som afstanden mellem tidspunktet for den videnskabelige undersøgelse og tidspunktet, hvor udgangspersonerne fik diagnosticeret den sygdom, der skal studeres, kan gøres tilstrækkelig stor. Afskæres man fra adgang til journaler af ældre dato, falder denne essentielle del af medicinsk forskning bort her i landet.

Undersøgelser af samtlige tvillinger fra en hel befolkning har vist sig at have stigende betydning og interesse, først og fremmest for arvelighedsforskningen, men også for andre typer af undersøgelser vedrørende sygdommes årsagsforhold.

Denne forskningsform har ligeledes været drevet i længere tid i Danmark end noget andet sted ud fra Det Danske Tvillingeregister, som nu er placeret på Arvepatologisk Institut ved Odense Sygehus. I

registret har man i 25 år arbejdet på at indsamle oplysninger om samtlige i Danmark fødte tvillinger fra deres fødsel til deres død.

Man begyndte med de i 1870 fødte og går frem mod samtiden i det tempo, forskningsmidler stilles til rådighed. For øjeblikket søges oplysninger om tvillingpar født 1921-30. De før 1921 fødte er stort set indsamlet.

Formålet er at belyse, i hvor høj grad arveanlæg bestemmer opvækst, udvikling, sygdomme og livslængde for det enkelte menneske. Mange problemer inden for disse felter kan kun klart besvares ved hjælp af tvillingeundersøgelser. Også dem er der her i landet særligt gode muligheder for at udføre. Næsten alle fødte tvillinger kan findes. Derved undgår man de fejlslutninger, som har præget adskillige tidligere tvillingeundersøgelser, hvor man kun har fået fat i tvillingpar, hvis skæbne har formet sig usædvanligt ens. Ofte er imidlertid den slags par helt klart undtagelser, men de har været fremført, som om de havde almen gyldighed.

Afklaringen af arveanlæggenes betydning for sundhed og sygdom, fysisk og psykisk, viser veje for behandling, forebyggelse og udforskning af årsager. Spørgsmål som hvor meget den enkeltes sygdoms-chancer forøges, hvis en nær slægtning får en bestemt lidelse, kan ofte kun besvares tilfredsstillende, hvis der forligger tvillingeundersøgelser vedrørende den pågældende sygdom. Det kan uden nærmere udredning fastslås, at hele denne forskning, for hvilken interessen såvel nationalt som internationalt har været stærkt stigende i de seneste år, har sin forudsætning i arkivering af og adgang til tidligere tiders optegnelser. Sverige, Norge og Finland har senere fulgt eksemplet og udnyttet de guldgruber for forskning af disse typer, deres arkiver rummer.

Forskningen vedrørende mere eller mindre arveligt betingede lidelser får helt naturligt en stadigt større plads, vægt og betydning, efterhånden som de af bakterier og virus betingede sygdomme (f.eks. tuberkulose, difteri, polio) forsvinder fra befolkningerne. Det er derfor givet en forskning af voksende betydning, der har det helt klare sigte at øge muligheden for forebyggelse af mange af de lidelser, der i dag belaster store dele af befolkningen. Med den medicinske genetik's bistand er det nu et fra år til år voksende antal sygdomme af denne art, der kan forebygges eller behandles, men undersøgelser som lige beskrevet er fortsat en forudsætning for at kunne hjælpe den enkelte familie. Også i andre sammenhænge, f.eks. indenfor socialmedicinen, er man i stigende grad interesseret ikke blot i individet vur-

deret ud fra et øjebliksbillede, men i familiesammenhængen og det forudgående livsløb, også medicinsk. Derfor vil det ikke være ubegrundet at fastslå, at de her nævnte typer af arkivalier, som vi endnu er så heldige at have i Danmark, vil finde stigende anvendelse. Det er klart, at det både pladsmæssigt og økonomisk er belastende at arkivere i mange år. Problemet må efter min mening sættes i relation til de milliarder, der årligt har været givet til sundhedssektoren. Kassation af et uerstatteligt forskningsmiddel må selvsagt accepteres, hvis det fra de styrende myndigheder anses for uomgængeligt nødvendigt, men så må beslutningen ledsages af en helt klar tilkendegivelse af, at man er indforstået med, at en internationalt betydningsfuld del af dansk medicinsk forskning standses for al fremtid, dette uanset dels at det er forskning med direkte sigte på bedre sygdomsforebyggelse og -behandling, dels at det økonomisk er overskuelige udgifter, det i det hele drejer sig om. Meget af det avancerede udstyr i teoretisk-medicinsk forskning, som mange andre lande – forudsat pengemidlerne er tilstede – også kan gennemføre fordrer bevillinger i millionklassen, og forældelsesfristen er ofte kort. I Sverige fandt man for ca 10 år siden, at udgiften pr. hyldemeter journalarkivplads var ca. 200 kr. På et af Danmarks største sygehuse (i hovedstadsområdet) udregnedes den årlige tilvækst af journaler til 25 hyldemeter. Det vil være nødvendigt at få dimensionerne i den økonomiske side af sagen klarlagt, inden uigenkaldelig kassationsdom fældes af politikerne.

Socialhistorie

af Claus Bjørn

I sin artikel Arkivaren och arkivgallringen udtaler Nils Nilsson sig med nogen kølighed om forskernes bidrag til diskussionen af kassationsproblemerne. De er mere indstillede på at bevæge sig på det uforpligtende og abstrakte plan, men ret utilbøjelige til at tage del i »utarbetandet av arkivnycklar och register i planläggningen av kontorsrutiner och diarieföring. Situationen skulle vara en annan om gallringen gick till på det sätt som mången föreställer sig – om lärda män i efterhand kunde väga handlingarna på guldvåg och bestämma över deras öde«. ¹⁾ Men det er nu engang den situation, jeg står i med dette indlæg – det kan alene blive synspunkter og overvejelser på det mere principielle plan. Iøvrigt må vi vel også acceptere den revets af den alment stigende professionalisering indenfor vore respektive gøremål, der hedder specialisering og oparbejdelsen af særlige faglige erfaringer bestemt af, om vi arbejder i arkivvæsenet eller i det højere uddannelsessystem.

Det er vanskeligt at afgrænse begrebet socialhistorie, som jeg er bedt om at »repræsentere« her. I sin introduktion til emnet i bogen, Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890, 1975, tør Gunnar Viby Mogensen ikke levere en entydig definition, og man kunne tilføje, at ud fra en marxistisk opfattelse vil en særlig udskillelse af socialhistorie som underbegeb være temmelig meningsløs. Men formentlig kunne man – uden at have ambitioner om at give en endegyldig beskrivelse – formulere det således, at man under socialhistorie regner den historiske forskning, der beskæftiger sig med en eller anden form for kollektivt optrædende individer og som typisk tilvejebringer sine udsagn om disse kollektiver ved en anvendelse af kvantitativ metode på grundlag af data vedrørende de enkelte individer indenfor kollektivet.

Med denne definition vil meget store dele af den igangværende forskning kunne betegnes som socialhistorie, ikke mindst blandt de lidt yngre og unge historikere.

Hvis jeg derefter skal prøve at give et art signalement af tendenser i dagens (danske) socialhistoriske forskning ved udgangen af 1970'erne, så vil jeg fremhæve følgende:

1. en øget opmærksomhed omkring intimsfærens historie – opdragel-

- sens, børnenes, kvindernes, boligforholdenes, fritidens historie.
2. en øget interesse for »bagsiden« af fortidens samfund – forbrydelsens, de udstødtes (kriminelle, prostituerede) forhold. Herunder også stor interesse for sociale protester af alle former. Den stærkt opreklamerede udgivelse af morderen Ole Pedersen Kollerøds erindringer fornylig er symptomatisk for denne tendens.
  3. et vist skifte fra den traditionelt stærke koncentration om landbosamfundet over mod en stærkere beskæftigelse med de urbaniserede miljøer. Dette hænger bl. a. sammen med, at tidsrummet efter 1900-1914 er ved at blive »forskningsmodent« med åbning af de offentlige arkiver m.v.

Det er min opfattelse, at mens historikerne for en lille generation siden orienterede sig meget i retning af den økonomiske videnskab, så er det idag discipliner som historisk antropologi, kulturgeografi og etnografi, der inspirerer. Også den meget stærke beskæftigelse med egentlig historiske problemstillinger indenfor litteraturvidenskab har sat sit spor.²⁾ Det er bemærkelsesværdigt, at der indenfor den fortsat meget intensive forskning i arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie synes at være ved at ske en forskydning fra den meget overvældende opmærksomhed omkring teoridannelsens udvikling hen mod mere empirisk baserede undersøgelser af klassens og bevægelsens faktiske tilblivelse og udvikling, f.eks. i lokalt afgrænsede områder.

Men selv om ovenstående i al korthed skulle være en nogenlunde korrekt beskrivelse af hovedtendenser i den aktuelle situation, så er det naturligvis umuligt at sige noget som helst om, hvad der vil interessere og optage socialhistorikere anno 2020-30, når de arkivalier, der produceres i disse år, vil blive alment tilgængelige – forudsat 50 års reglen opretholdes.

For nu at runde indledningen om tendenserne i dansk socialhistorie af, så vil man antagelig opleve, at disse og de kommende års forskere vil interessere sig stadig mere for arkivernes informative indhold fremfor det processuelle, og at forskerne – hvad enten de er marxister eller ej – vil gå til arkiverne med en teoretisk baggrund, holdning til emnerne og konkrete formuleringer af spørgsmål, der rummer en konfrontation af værdibegreber mellem forskeren og den arkivskabende institution. Jeg mener, at dette sidste kan have ret principiel betydning for en diskussion af forholdet mellem forskningens behov og kassationspolitikken. Skal kassationen foretages »loyalt« overfor den arkivskabende institution, så vil man kunne opleve,

at konflikten ikke blot opstår mellem forsker og arkivskabende institution, men også vil inddrage den kasserende arkivar.³⁾

Det må fastholdes, at kassationsspørgsmålet i sin kerne er et økonomisk problem, og det må indgå i de stadige overvejelser, hvad kassationer koster overfor hvad det koster at opbevare arkivalierne. Og her må indgå, hvad der kan vindes ved overførsel til mikroformer, ligesom tiden måske var inde til fordomsfrit at overveje, om den nuværende type arkivbyggeri for altid vil være den bedste løsning med nedgravede magasiner og energikrævende tekniske systemer til nedbringelse af fugtighed o.s.v.

Hvad eller rettere hvornår, der skal kasseres i materialet, synes ikke ganske afklaret. I 1966 skrev Johan Hvidtfeldt, at der ikke blev foretaget kassationer i materiale fra før 1848 og i realiteten ikke før 1864, mens Frank Jørgensen i 1977 noterede, at der fortrinsvis blev foretaget kassationer fra 1920 og fremefter. De tidligere omfattende kassationer i det sjællandske landsarkiv synes at have haft 1870 som grænse.⁴⁾ I betragtning af den kolossalt stigende arkivproduktion i de seneste år, så forekommer det mig mest oplagt at koncentrere, hvad arkivvæsenet måtte have af ressourcer til denne opgave, til at planlægge fremtidige kassationer fremfor at kaste sig over det, der er bragt i hus. Jeg tvivler ganske enkelt på, at det nøgternt økonomisk kan betale sig at kassere i »ældre« arkiver.⁵⁾

Man kan næppe se helt bort fra, at der kan anføres argumenter – også fra forskerside – for at kassere i de vældige mængder arkivmateriale, vore dages myndigheder producerer. Omfanget af arkivproduktionen er vel ganske enkelt så betydeligt, at foretog arkivvæsenet ikke kontrollerede og planlagte kassationer, så betød om ikke andet mængden af papir, at der ville blive kasseret uden plan og uden system. Anlægger man her yderligere en mere forskningspraktisk synsvinkel, så kan man næppe heller undlade det forhold, at en systematisk kassation tillige med en arkivmæssig tilgængeliggørelse (beskrivelse af materialet, registratur o.s.v.) kan befordre forskning i det pågældende materiale. Et eksempel skal nævnes. Man har i arkivkredse drøftet kassationer i de 1,5 km selvangivelser, der fortsat produceres hvert år. Der er bred enighed om, at dette materiale er historisk »værdifuldt« set ud fra mange synspunkter. Men de 1,5 km blokerer formentlig for at dette materiale vil blive udnyttet af forskningen – vil man så yderligere undersøge et tidsrum, blot 10 år, så er det helt uoverskuelige mængder, det drejer sig om! Her har man så drøftet bevarelsen af et statistisk repræsentativt udsnit, f.eks. 3,3% af hver år-

gang. Hvis nu en fremtidig forsker – og et fremtidigt forskningsråd – stod overfor 165 meter pr. årgang tillige med en introduktion til materialet og de principper, der har været lagt til grund for udskillelsen af netop dette udvalg, så tror jeg ganske enkelt at chancen for at forskningen vil bruge det pågældende materiale vil være meget større.⁶⁾

Heroverfor står så de velkendte negative konsekvenser af kassationer. Først og fremmest tab af information. Vælger man, som det er foreslået, at bevare f.eks. alle sager vedrørende personer født den 1. i hver måned, så vil man aldrig kunne få oplysninger om min familie, hvor der i diverse led og forgreninger ikke er personer født netop på denne dato i nogen måned af året! Man må ligeledes, hvilke principper man end vil lægge til grund, kassere ud fra en overordnet opfattelse af, hvad der er historisk væsentligt og således kan en systematisk tilrettelagt og gennemført kassationspolitik måske bidrage til at konservere bestemte forskningsmetodikker. De netop omtalte 3,3% bevarede selvangivelser pr. år lægger jo smukt op til en under det samfundsvidenskabelige forskningsråd iværksat undersøgelse af indtægtsforhold og levevilkår i dagens Danmark med benyttelse af EDB o.s.v.⁷⁾

Når man i drøftelserne omkring kassationsproblematikken er almindeligt enige om, at man vil forlade tidligere tiders »skøn« hos de pågældende arkivarer (arkivchefer) til fordel for f.eks. udvælgelsen af statistisk repræsentative udsnit, så anser jeg dette for et ubetinget fremskridt. Ingen tvivl herom. Men det bør her nævnes, at mens man ved den valgte fremgangsmåde går ud fra, at alle data i et givet materiale er »lige gode« og vælger en fremgangsmåde, der skulle tilsikre bedst mulig rekonstruktion af helhedsbilledet, så er det ikke utænkeligt at fremtidige forskere kunne møde frem med en opfattelse af at alle data f.eks. vedrørende 1970'ernes danske samfund aldeles ikke var »lige gode«, men at informationer vedrørende organisationen af produktionen og data vedrørende en bestemt klasses forhold indebar en »højere« udsagnskraft end andre.

En af tendenserne i de seneste års socialhistoriske forskning – og i al humanistisk forskning overhovedet – har været en decentralisering, både med hensyn til forskningens organisation (hvem og hvor, der forskes) og med hensyn til forskningens genstande (hvilke områder, der forskes i). Baggrunden herfor ligger dels i decentraliseringen i de højere uddannelser, dels i professionaliseringen indenfor f.eks. mu-

seer og lokalhistoriske arkiver og endelig ser vi de første eksempler på tilskyndelse til en »folkelig« forskning parallelt med intentionerne i »History Workshop« i England, og Sven Lindqvists »Gräv där du står«. Vi vil i de kommende år formentlig få en ganske stærkt øget forskning, der retter sig mod studiet af bestemte, lokalt afgrænsede områder. Den historiestuderende, der som specialeemne vælger landarbejderforhold i tre sogne eller håndværkerne i en mellemstor købstad, kunne her blive tilgodeset med bevarelse af »typiske« områder, udvalgt og skånet efter en forhånd lagt plan, så større, mellemstore og små byer, delvist og helt agrare områder blev totalt bevarede. Bortset fra, at jeg har en fornemmelse af, at en sådan udvælgelse og totalbevaring vil være meget kostbar at gennemføre i praksis, så hjælper det jo ikke den forskning, der tager sit udgangspunkt i Silkeborg, vil forske i Silkeborg og vil frémlægge sine resultater i og for Silkeborg, hvis man overordnet har udvalgt Odder kommune til totalbevaring!

Her kommer også de lokalhistoriske arkiver ind i billedet, for man vil kunne risikere, at man i det statslige arkivvæsen vil blive tvunget til at kassere materiale, som en anden arkivinstitution rent faktisk gerne ville opbevare. Tager man atter de 1,5 km selvangivelser, så er jeg ganske klar over, at her må man i statsligt arkivvæsens regi kassere ganske meget. Men så kan man gøre opmærksom på, at f.eks. Esbjerg rummer ca. 1% af landets befolkning, hvorfor man tør gå ud fra, at de producerer ca. 15 meter selvangivelser om året. Netop i denne kommune eksisterer der et veletableret lokalhistorisk arkiv med heltids, fagligt uddannet ledelse, som man kunne tænke sig vil være parat til og interesseret i at bevare den lokale produktion af selvangivelser.

Jeg er klar over, at det har været noget af en grundlov, at hvad en institution kasserer ikke må opbevares andetsteds. Men kunne man ikke forestille sig en fornyet overvejelse heraf, når nu de lokalhistoriske arkiver formentlig inden alt for længe får en mere ordnet situation med bestemte retningslinier for opbygning, ledelse, indretning o.s.v.?

I sin artikel »Om vurderingsproblemer ved kassation« har Helle Linde været inde på overvejelser om at supplere de repræsentative udvalg med kvalitative udvalg. For så vidt altså en art tilbagevenden til tidligere tiders forhold, hvor den kasserende myndighed anlagde en kvalitativ vurdering, men nu som resultat af en planlagt, gennemargu-

menteret procedure. Tanken fortjener overvejelse. Jeg kunne f.eks. forestille mig, at man ud fra en opfattelse af, at miljøspørgsmål har spillet en vis rolle i 70'ernes Danmark skånede Miljøministeriet og de tilsvarende lavere organers arkiver – dels fordi der her skabtes et nyt sagområde (en administrationshistorisk begrundelse), dels fordi en fremtidig forskning i andre databærende medier end lige netop arkivernes indhold (presse, radio/tv, litteratur saglig som fiktiv) unægtelig let kunne tænkes at ville blive sporet ind på netop dette emne som karakteristisk for tidsrummet. Man skal vel her generelt være klar over, at forskningen – også den fremtidige – næppe vil formulere sine problemstillinger ud fra arkivernes indhold, men at den vil gå til dette for at få sine spørgsmål besvarede, sine hypoteser verificerede eller det modsatte.

Tillokke ville denne fremgangsmåde være, hvis det var muligt for arkiverne at supplere en totalbevaring af et bestemt udvalgt emneområde med en opsøgende, dataindsamlende virksomhed – f.eks. interviews med politikere om miljøsager o.s.v. Men her er jeg vist kommet ud i ønsketænkning i disse nedskæringstider. Og iøvrigt vil denne udpegning af emner til totalbevaring og gennemførelsen af en sådan på alle planer formentlig også høre til i den mere ressourcekrævende del af spektret af handlingsalternativer.

Skal jeg prøve til afrunding at komme med nogle principper, jeg kunne tænke mig lagt til grund for kassationspolitikken indenfor det socialhistoriske materiale, så vil jeg lægge vægt på, at man bevarer kontinuiteten i materialet, således at forandringer over tid vil kunne eftervises. Og at man vælger en fremgangsmåde, der bevarer størst mulig antal kombinationsmuligheder. Man må ikke komme i den situation, at man af sociale sager bevarer alle vedrørende personer med efternavn begyndende med A, mens man af politiets arkiver totalbevarer hver 5. årgang! Jeg tror iøvrigt – uden at kunne give andet end en personlig overbevisning – at netop den sidste fremgangsmåde er den mest uheldige.

Men skulle man komme i den situation, at måtte konfrontere hensynet til kontinuitet med hensynet til tværgående kombinationsmuligheder, så vil jeg – og dette bliver atter mere en trossag – foretrække, at man bibeholder mulighederne for at rekonstruere forandring, udvikling, dynamik i den samfundsmæssige udvikling fremfor de tværgående, statiske undersøgelser. Jeg vil ikke gå så vidt som at sige at historie er studiet af forandringer, men jeg er overbevist om, at det

rummer noget væsentligt om ihvertfald de eksisterende former for historieopfattelse.

Endelig må man til afslutning nævne de seneste års registerskræk, der ikke er uden sammenhæng med kassationsspørgsmålet. Man må jo desværre blankt erkende, at fremtidig forskning netop ønsker at kombinere oplysningerne om de enkelte borgere for at få sine spørgsmål besvarede – og det er, hvad man frygter at myndighederne eller eventuelt udenforstående skal benytte materialet til aktuelt! Det er ikke vanskeligt at påvise, hvordan kravet om tilintetgørelse af data om individerne i disse års registersager vil kunne få forskningsmæssige konsekvenser ved at se på, hvad historikerne har benyttet af kilde-materiale for lidt ældre tidsrum.⁸⁾ Mon det her var på sin plads med en mere aktiv optræden fra arkivvæsenets side? Man kunne tænke sig, at visse »ømtålelige« former for materiale hurtigt overførtes til arkiverne og at man så fik gjort offentligheden klar over, at man her passede på det pågældende materiale, så ingen fik det at se, f.eks. i de første 50 år.

Ligegyldigt hvordan man griber kassationsproblemet an – hvis man ihvertfald vælger at kassere – vil man kunne blive udsat for bebrejdelser fra fremtidens forskere. Vi kan ikke overskue fremtidige paradigmeskift og konsekvenserne heraf. Men det er min afgjorte overbevisning, at fremtidig forskning vil kunne blive hjulpet ved nedfældelsen i skriftlig form af de overvejelser og de beslutninger, man gør sig og tager på dette felt. En indgående beskrivelse af systematikken vil ikke kunne erstatte arkivalierne, men give fremtidig forskning en mulighed for at iværksætte en art »dialog« med det ikke længere eksisterende materiale, der ubetinget vil være en betydelig hjælp. Heri ligger de afgørende landvindinger i kassationsproblematikken set fra forskningens synspunkt.

Noter

- 1) ARKIV 2. bd. 1969 s. 246.
- 2) Jfr. min anmeldelse af Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, 1977, i Kritik 44/1977 s. 82-93.
- 3) Det er denne konflikt, der ligger bag den som den foreligger ret ufrugtbar meningsudveksling mellem på den ene side Jens Engberg og Torben Wanscher og på den anden side Harald Jørgensen i ARKIV 6. bd. 1976 s. 86-107.
- 4) ARKIV 1, bd. 1966 s. 14. Fortid og Nutid XXVII 1977, s. 211, diverse registreringer fra LA-Sjælland.

- 5) Jfr. ARKIV 6. bd, 1976 s. 10-18. Når jeg her stiller spørgsmålstegn ved det økonomisk fordelagtige ved kassationer, går det på det forhold, at arkivvæsenet *efter* modtagelsen af det pågældende materiale sætter arbejdskraft på at behandle dette med henblik på kassation, ikke på den kassation, der kan foregå ved de respektive embeder efter en på forhånd fastlagt plan.
- 6) I disse betragtninger er set bort fra den mulighed, at man indenfor en overskuelig fremtid vil kunne få etableret en eller anden form for lidet arbejdskrævende optisk læsning af store mængder materiale.
- 7) Dorte Haahr Carlsen er inde på parallelle overvejelser i Folketællingerne er afskaffet, Forord og Nutid XXVI, 1976, s. 390-91, hvor de forskningsmæssige konsekvenser af opgivelsen af de traditionelle folketællinger er omtalt.
- 8) De egenhændige kassationer af nyere skolehistorisk materiale, som borgmester Kjeld Rasmussen, Brøndby, fornylig har gennemført, vil umuliggøre en forskning efter de retningslinier, der er indledt af Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati, 1973, og fortsat af Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet, 1977. Kravet om tilintetgørelse af bibliotekernes oplysninger om lånernes brug af bibliotekets bøger, foranlediget af politiets efterforskning af en formodet terrorist, ville tilsvarende forhindre nyere forskning i forlængelse af Helge Nielsens alt for oversete, Folkebibliotekernes forgængere, 1960.

Behovet for arkivalisk materiale i demografisk forskning

af Hans Oluf Hansen

Som pointeret af prof. Hägerstrand er fremtiden ubegribelig uden historie. I modsætning til mange andre forskningsgrene er kassationsproblemet mindre akut på befolkningsområdet. Med udgangspunkt i en diskussion af spørgsmålet: Hvad er demografi? vil nærværende indlæg især beskæftige sig med formen af forskningsrelevante historisk-demografiske befolkningsdata.

Hvad er demografi?

Demografiens forskningsområde er befolkningens struktur og vækst. Udover dimensionen i tid og rum kan begrebet befolkning differentieres økonomisk, socialt, politisk, religiøst o.s.v. Ved befolkningens struktur forstås enkeltpersoner aggregeret efter en række kendetegn såsom alder, køn, ægteskabelig stilling, uddannelse og erhverv, bopæl, stilling i familien og husstanden etc. Aggregeringen kan foretages til en given dato enten på grundlag af egentlige folketællingslister (d.v.s. almindelig folketælling) eller på grundlag af en løbende personregistrering (d.v.s. register-folketælling). Endelig kan aggregeringen foretages på grundlag af en given fødselskohortes individuelle livshistorier eller karriereforløb på de nævnte områder. Denne sidstnævnte aggregeringsform har intet sidestykke i den officielle befolkningsstatistik i de nordiske lande, idet den stiller overordentlig store krav til kvaliteten af det underliggende befolkningsregister. Skulle man anskueliggøre begrebet befolkningens vækst, er det praktisk at forstille sig et bogholderisystem. Tilgangssiden i befolkningsregnskabet udgøres af levendefødte og indflyttere, medens afgangssiden udgøres af dødsfald og udflytninger. Disse bevægelser betinger befolkningens aldersfordeling og dens vækst over tiden. I den teoretiske demografi operationaliseres bevægelserne ved begreberne fertilitet (d.v.s. antal levendefødte pr. 1.000 kvinder i eksakt alder x , $\alpha < x < \beta$, hvor α betegner alder ved første menses medens β angiver alder ved klimakteriets indtræden), dødelighed (d.v.s. antal døde pr. 1.000 levende personer, i eksakt alder x , $0 < x < \infty$) samt udflytning (d.v.s. antal udflyttere per 1.000 personer i fraflytningsregionen, i eksakt alder x , $0 < x < \infty$). Den teoretiske demografi angiver metoder til indsam-

ling og aggregering af befolkningsdata til estimation af de demografiske komponenter fertilitet, dødelighed og flytninger og til analyse af disses egenskaber som determinanter af befolkningens vækst og struktur. På det sidstnævnte område er redskabet de såkaldte befolkningsmodeller, hvoraf især tre er vigtige, nemlig komponentmodellen, den stationære befolkningsmodel samt den stabile befolkningsmodel. Komponentmodellen fremskriver under givne bevægelsesforudsætninger en initialbefolkning over en tidsperiode af arbitrær længde. Bevægelsesforudsætningerne kan variere over fremskrivningsperioden (prognosens eller fremskrivningens »tidshorizont«). Denne befolkningsmodel kan ligeledes anvendes til simulation af historiske befolkningsprocesser. I sin simpleste form (lukket samfund) giver komponentmodellen en sammenhængende beskrivelse af overlevelses- og fornyelses (fødsels-)processen i befolkningen, enten som den har fundet sted, eller som den forventes at finde sted. Overlevelsesprocessen kan imidlertid også studeres separat. Redskabet hertil er den såkaldte stationære befolkningsmodel, der af Edm. Halley (1656-1742) i 1693 benyttedes til estimation af folketallet i byen Breslau 1687-91.

Anvendt på periode- eller kalenderårsbasis er denne befolkningsmodel i høj grad en abstraktion, idet den forudsætter at såvel dødelighed som flytning er konstant over tiden, samt at tilgang og afgang i befolkningen nøjagtig opvejer hinanden, d.v.s. at væksten er 0. Disse vilkår er i humane populationer i praksis kun opfyldt for fødselskohorter med homogen initialstatus, f.eks. territorielt, økonomisk, socialt, etnisk etc. Empiriske kohorteoverlevelsestavler er således et eksempel på historisk stationære befolkninger. Den stationære befolkningsmodel rummer ingen forudsætninger om den givne fødselskohortes fertilitetsfunktion og dens kønsproportion for levende-fødte. Udvides forudsætningerne hermed fås den stabile befolkningsmodel, hvor væksten kun undtagelsesvis er 0. Den stationære befolkningsmodel kan følgelig ses som et specialtilfælde af den stabile. Af samme grund kan der under visse historiske omstændigheder (høj fertilitet kombineret med et langtidsfald i dødeligheden) opnås en langt mere virkelighedsnær beskrivelse af befolkningens vækst og struktur ved anvendelse af den stabile befolkningsmodel end ved den stationære model. Den stabile befolkningsmodel har med succes fundet anvendelse til estimation af demografiske variable i lande med ufuldstændige data under overgangen fra status som traditionelle landbrugssamfund til status som industrisamfund med begyndende

fertilitetsfald og selvforstærkende økonomisk vækst. I vore dage har den stabile befolkningsmodel således et specielt anvendelsesområde i mange såkaldte udviklingslande. Det kan vises, at enhver empirisk befolkningsproces under konstante bevægelsesforudsætninger vil konvergere med en stabil befolkningstilstand, som alene defineres af de givne bevægelsesforudsætninger, og som er uden erindring om befolkningens vækst og struktur på initialtidspunktet. Gennem sammenligning f.eks. af den empiriske danske befolknings struktur og vækst, som den kendes i dag, og den stabile befolknings struktur svarende til bevægelseskomponenterne, som de kendes i dag, kan der følgelig opnås et dybtgående indtryk af den retning, hvori befolkningen øjeblikkeligt udvikler sig. Om den vil fortsætte dermed, beror naturligvis på om de demografiske komponenter forbliver konstante over tiden. Konvergensperiodens længde kan i dag ikke beregnes analytisk. Et skøn herover kan imidlertid fås gennem fremskrivning med komponentmodellen.

Demografi er imidlertid meget mere end blot en statistisk disciplin som bare interesserer sig for måling af diverse bevægelseskomponenter og evaluering af de mængdemæssige og strukturelle konsekvenser heraf. Som akademisk disciplin søger faget også at udrede kausalsammenhænge i forbindelse med den måde, hvorpå bevægelseskomponenterne udvikler sig – og har udviklet sig historisk – i menneskelige samfund. Derudover plejer man under faget at indregne befolkningspolitik, der omfatter de målsætninger, som statsmagten kan have for befolkningens struktur og vækst samt de midler, der kan bringes i anvendelse for at realisere disse mål. Hvis hensigten er at øge befolkningsvæksten, taler man om en ekspansiv befolkningspolitik. Omvendt kan befolkningspolitikken være restriktiv. I de nordiske lande føres i dag hvad man kunne kalde en velfærdsorienteret befolkningspolitik.

Af det her sagte følger, at faget demografi i høj grad er tværfagligt orienteret. Den formelle eller teoretiske demografi slutter sig f.eks. nært til aktuarvidenskab og matematisk statistik. Gennem de seneste år har man f.eks. med held påbegyndt anvendelsen af Markov- og Semi-Markovteori fra den matematiske statistik til beskrivelse af en lang række demografiske processer og til udvikling af fremskrivningsmodeller på en række specialområder, f.eks. uddannelse, arbejdsmarkedsforhold, ægteskabelig mobilitet, geografisk og social mobilitet etc. I tilgift yder disse procesmodeller værdifuld vejledning m.h.t. registrering og aggregering af forsknings- og planlægningsre-

levante demografiske data. Ved de mere kausalt orienterede komponentanalyser (grundforskning) træder demografi i forbindelse med discipliner som historie, geografi, biologi, medicin, sociologi og økonomi.

Demografiens kilder – behovet for arkivalske data

Af det ovenanførte følger at demografi i stort omfang er en erfaringsvidenskab, d.v.s. baseret på observationer – på data. Befolkningsstatistikken tilvejebringes ved agregering af individoplysninger indeholdt i personregistre, som typisk ajourføres og vedligeholdes i offentligt regi, både med befolkningsstatistiske og forvaltningsmæssige formål. Hovedproducenterne af den grundlæggende befolkningsstatistik er de statistiske centralbureauer, men derudover findes der mange mindre offentlige og halvoffentlige statistikproducenter, f.eks. Sundhedsstyrelsen, Kildeskattedirektoratet, Sikringsstyrelsen, Grønlandsministeriet, arbejdsmarkedets organisationer, Cancerregistret, Hjerteregistret etc.

Disse statistiske data kan imidlertid langt fra altid tilfredsstille det informationsbehov, som er til stede i moderne demografisk forskning. Løsningen på dette problem er en forskningsdirigeret statistikproduktion baseret på adækvate personregistre. Den aktuelle debat om elektroniske personregistre og de fordele og ulemper, som for samfundet og den enkelte borger er forbundet hermed, er velkendt fra dagspressen, i hvert fald når det gælder nulevende personer. Hertil kommer at de officielle elektroniske personregistre kun har relativt få år på bagen. I Danmark blev det centrale personregister (CPR) f.eks. indført i 1968 (Grønland: 1973). Disse registre er derfor i stort omfang ahistoriske. I bedste fald eksisterer der et stort bortfaldsproblem, idet personer født indtil ca. 100 år forud og døde inden registrets oprettelse, ikke indgår i registret, hvilket selvsagt komplicerer og vanskeliggør analyser af en given fødselskohortes demografiske karriereforløb væsentligt. Tilsvarende vanskeligheder knytter sig til analysen af retrospektive folketællingsoplysninger og retrospektive interviewdata på stikprøvebasis. En række ulemper og fordele ved interviewing af et givet stikprøvepanel som engangsforeteelse, subsidiært regelmæssig interviewing af et og samme stikprøvepanel, er berørt af prof. Hägerstrand og skal ikke omtales yderligere her. Oplysninger af denne type har stor betydning for moderne planlægningsorienteret demografi.

Det relevante udgangspunkt for studiet af empiriske demografiske

livsforløb er den biologiske familie, hvorved forstås et heteroseksuelt parforhold og dets fælles afkom i form af helsøskende. Udover bortfalsproblemet er der endnu et forhold, som gør det tvivlsomt, om de biologiske familier i samfundet kan observeres over perioden fra det centrale personregisters start indtil i dag, nemlig kvaliteten af registrets personhenvisninger (de biologiske forældre indbyrdes; biologiske forældre – børn og vice versa). Af disse årsager er demografien henvist til at få sit informationsbehov m.h.t. empiriske livsforløbsdata dækket v.hj.a. personoplysninger (folketællinger, kirkebøger, husforhørlængder etc.), som forvares af arkivvæsenet. Disse oplysninger bliver først effektivt anvendelige for demografisk analyse via integrerede personregistre bestående af biologiske familier. Overfor et auditorium bestående af fremtrædende nordiske arkivfolk vil det her ikke være nødvendigt at omtale de enkelte demografiske kildekategorier nærmere. Lad mig blot nævne at der som bekendt for det svenske og danske monarki foreligger kirkebøger tilbage fra ca. 1646, svenske husförhörslängder fra 1686, dansk-islandske folketællinger fra 1703 (hele befolkningen), norske folketællingslister fra 1865, svenske folketællingslister fra 1870, og danske folkeregistre fra 1924. Disse kilder udgør et enestående og enormt betydningsfuldt forskningsmateriale, som til dato er blevet udnyttet i et alt for ringe omfang. Hertil kommer at ikke-nulevende personer som bekendt er ude af stand til at protestere imod optagelse i integrerede personregistre på elektronisk basis!

Den væsentligste forklaring på den hidtidige beskedne forskningsmæssige udnyttelse af bevaret nordisk historisk-demografisk kilde-materiale må uden tvivl søges i det forhold, at skabelsen af integrerede historisk-demografiske personregistre er en uhyre arbejdsintensiv opgave, ikke mindst hvis den skal løses i overensstemmelse med de kildekritiske traditioner indenfor historieforskningen. Denne arbejdsopgave har hidtil – hvor den er lykkedes – haft en stærk manuel karakter, og der er næppe i overskuelig fremtid udsigt til, at en effektiv integration af historiske personoplysninger kan foregå på fuldautomatisk basis v.hj.a. datamaskiner.

Endelig skal det nævnes, at den demografiske forskning naturligvis også har interesse i andre kildekategorier end sådanne, som vedrører livsforløb. Her tænkes specielt på de svenske prosteri-tabeller, som er befolkningsstatistiske sammendrag udarbejdet på grundlag af kirkebøger og husforhørlængder som led i Tabellverkets virksomhed 1749-. Kildeværdien af dette materiale er af skiftende kvalitet for de

enkelte regioner men tillader – med dette forbehold – en let og hurtig estimation af en række vigtige demografiske komponenter og variable på regional basis. Fra det danske monarkis område foreligger ligeledes en række vigtige demografiske kilder på statistisk form, f.eks. den aggregerede folketælling fra 1769 og den islandske folketælling fra 1785 (Hansen 1975).

*Formen af forskningsrelevante historisk-demografiske persondata:
Et eksempel*

I det foregående har vi pointeret betydningen af integrerede personregistre som udgangspunkt for demografisk forskning. Sådanne registre kan – som de svensk-finske husforhørlängder – afspejle husstandens (klynge af samboende personer) bevægelser gennem tiden herunder den enkeltes familiemæssige og erhvervmæssige stilling i forhold til husstandsoverhovedet. Statusopgørelser til givne tidspunkter på grundlag af denne registertype kan jævnføres med almindelige folketællinger som de f.eks. kendes fra det dansk-islandske område. Statusopgørelser baseret på registre benævnes også registerfolketællinger, og kvaliteten heraf er naturligvis helt afhængig af kvaliteten af det underliggende register. En alternativ registertype bestående af biologiske familiers bevægelser over tiden er omtalt ovenfor. Denne registertypes informationsbehov er langt mindre omfattende end den førnævnte baseret på husstandens bevægelser. Hvis der biologiske familieregister udover individoplysninger for personer, der indgår i klyngeenheden forældrepar/børn, også rummer oplysninger om klyngernes indbyrdes slægtskabsforhold, afspejler registret både den enkelte persons livshistorie og den enkelte biologiske families livshistorie. Med et snævert demografisk dataindhold, d.v.s. fødsels-, døds-, vielses- og skilsmisdatoer, vil et sådant register desuden kunne danne udgangspunkt for estimation og analyse af demografiske komponenter som fertilitet, dødelighed og ægteskabelig mobilitet. En registerfolketælling på basis af registret vil afspejle de biologiske familier som de eksisterer til en given dato indenfor registerperioden.

Lad os til slut betragte et konkret eksempel på et integreret personregister bestående af biologiske familier fra det danske adelsregister. Tilsvarende og andre eksempler på samkøring af historiske personoplysninger, bl.a. personlister fra uafhængige folketællinger, er givet af Hansen (1977). Nærværende eksempel (fig. 1) rummer personoplysninger hentet fra Danmarks Adelsårbog. Personoplysningerne mellem hver stiplede linie (*****) refererer til biologiske familier define-

ret som ovenfor. Indenfor hver biologisk familie afgøres først den biologiske fader, dernæst den biologiske moder og endelig det fælles afkom efter alder begyndende med ældste barn. I registret identificeres den enkelte familie v.h.j.a. et familienummer som sammen med et individuelt personnummer indenfor familien udgør det såkaldte masterindex (felt 1). Den øverste person på listen, Jørgen Rosenkrantz, tilhører f.eks. familie nr. 725, hvor han optræder som person nr. 1. Masterindex eller stamnummersystemet udgør således en stigende talfølge. Felt 2-3 er henvisningsfelter (pointers) som tjener til at etablere den genealogiske struktur mellem de biologiske familier. Felt nr. 3 for Jørgen Rosenkrantz's søn Holger (stamnummer 72505) henviser f.eks. til stamnummer 73501, hvor Holger Rosenkrantz optræder som biologisk fader i ægteskab med Sofie Axelsdatter. Felt 2 for stamnummer 73501 har omvendt en bagudrettet reference 72501 til den biologiske familie, som Holger Rosenkrantz umiddelbart forud har været medlem af. Af felt 8 fremgår at ægteskabet mellem Holger Rosenkrantz og Sofie Axelsdatter opløses den 14/12 1574 ved Holger Rosenkrantz's død (stamnummer 73501). Det ses af felt 3 for stamnummer 73502, at Sofie Axelsdatter ifølge Danmarks Adelsårbog ikke indgår noget nyt ægteskab. Den opmærksomme læser vil indse, at der fra et systemsynspunkt ikke er noget loft over, hvor mange successive ægteskaber enhver registerperson kan indgå. Ved siden af de snævert demografiske oplysninger kan nærværende register derfor afspejle ubegrænset komplicerede genealogiske strukturer fuldstændig præcist. Endelig vil registret v.h.j.a. de individuelle stamnumre kunne opdateres med mange andre typer personlige kendetegn, bl.a. de i afsnit 1 anførte.

Et tilsvarende register er etableret for Sejrø sogn 1663-1813 af Anders V.K. Frederiksen som grundlag for en demografisk og befolkningshistorisk undersøgelse (Frederiksen 1976). Dette arbejde rummer ligeledes eksempler på registerbaserede folketællinger og sammenligninger af disse med de officielle danske folketællinger 1787 og 1801 samt den aggregerede census 1769.

Sammenfatning og konklusion

I det foregående har vi i meget kort begreb søgt at skildre demografiens forskningsområde og metoder samt de informationsbehov, der affødes heraf. Især har vi understreget betydningen af eksistensen af integrerede personregistre som udgangspunkt for en forskningsdirigeret statistikproduktion, både for nulevende og historiske befolk-

ninger. Af indlysende grunde er adgangen til registrering og samkøring af registre over nulevende personer imidlertid ikke ubegrænset. Hertil kommer at de eksisterende elektroniske personregistre over nulevende personer i stort omfang er ahistoriske og kun i ringe grad tager hensyn til bortfaldsproblemet. Den demografiske forskning er derfor i høj grad afhængig af arkivalisk materiale, ikke mindst med henblik på etablering af husstandsregistre og biologiske famileregistre. Det er via sådanne personregistre, at det arkivaliske materiale bliver effektivt tilgængeligt for forskningen. Man kunne derfor spørge, om de nordiske arkiver har nogen mulighed for at gå ind i arbejdet med etableringen af integrerede personregistre? Et andet spørgsmål som naturligvis også er af interesse for forskningen vedrører arkivernes muligheder for at modtage og vedligeholde forskningsmæssige edb-arkivalier, f.eks. integrerede personregistre, folketællinger, udvandrigslistor etc. Her tænkes ikke på databankvirksomhed, men blot på almindelige arkivfunktioner på linie med andre offentlige og private afleveringsforretninger.

Litteratur

Frederiksen, A.V.K. (1976), *Familierekonstitution: En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejrø sogn 1663-1813*. Københavns Universitet, Demografisk afdeling, Statistisk Institut, publikation nr. 1. (København: Akademisk forlag).

Hansen, H.O. (1977), *File design of a data system for information processing of biological family data*. Contributed paper, International colloquium of historical demography: Methods of automatic family reconstitution, Statistical Department, University of Florence, April 4-6, 1977.

Matthiessen, P.C. (1976), *Befolkningens vækst*. (København: Berlingske forlag).

Teser for en fremtidig bevaringspolitik

af Frank Jørgensen

Indledningsvis skal søges foretaget en art status over de her fremlagte synspunkter for kassation.

1. Kassation på grundlag af udarbejdede journalsystemer efter saglige kriterier, systemoversigter og arkivgrupper.

2. Kassation ved hjælp af udtagelse af repræsentative udvalg, regionale udvalg, tidsbestemte udvalg og prøver.

3. Det frie skøn på grundlag af en helhedsbedømmelse eller ud fra stikprøver.

4. Det angelsaksiske kassationssystem, der bygger bl.a. på den grundsætning, at sager, der er bevaringsværdige for administrationen efter et vist tidsrum (5 år) også udgør de bevaringsværdige dele af sagerne ud fra et forskningsmæssigt synspunkt. Synspunktet er fremsat i cirkulære af 1. maj 1969 udsendt af det norske rigsarkiv (ny udg. 1974), men efter hvad der oplystes her på kurset, anvendes reglen ikke i praksis.

5. Det har fra alle arkiver i Skandinavien været fastslået, at elementære data vedr. personer og ejendomsforhold skal bevares. Heroverfor kommer fra politisk side ønsker om kassation ud fra etiske synspunkter af visse persondata («etisk gallring»).

Der har under møderne været fremlagt talrige konkrete kassationsplaner og fra forskningside, har man fremlagt adskillige interessante synspunkter eller ønsker om bevaring af data, der er af betydning for de pågældende forskeres virke. Når man imidlertid skal søge at omsætte disse konkrete beslutninger og forslag til mere generelle bestemmelser eller teser for en bevaringspolitik, kan visse af disse betragtninger komme til at virke ret banale. Der er således stadig lang vej til, at vi kan arbejde med en egentlig bevaringsmetodik. Heller ikke fra den internationale arkivlitteratur er der meget at hente her andet end meget generelle synspunkter. Trods disse metodiske svagheder skal følgende betragtninger eller synspunkter for en fremtidig bevaringspolitik fremlægges.

Arkivrelationen

Bevaring eller kassation kan ikke betragtes eller behandles som isolerede fænomener. Bevaring må således altid stilles i forhold til den be-

stående magasinbeholdning og mængden af konserveringsmodne arkivalier. Dette forhold benævnes her arkivrelationen. Konserveringsbehovet kendes næppe i noget nordisk arkiv for øjeblikket, men det er i hvert fald en størrelse, man kan prøve at komme til klarhed over. Bevaringen kan måles ud fra den årlige accession og kan måles i hylde-meter. Dog vil hylde-metermålene vel efterhånden miste deres værdi, når accessionen og de øvrige størrelser i relationen i stigende grad kommer til at omfatte de nye opbevaringsmedier. Arkivrelationen kan anvendes til at finde frem til en postuleret nødvendig balance mellem størrelserne i den. Således kan en deraf afledt helhedsbetragtning over for eksempel den årlige modtagne bevarede mængde (accessionen) anvendes til at stille denne op ved siden af det totale dokumentationsbehov og bevaringsbehov. Den kan ligeledes anvendes til, at arkivproblemerne ikke så ensidigt som hidtil anskues som pladsproblemer.

Konsekvenserne af den nyere kassationsbehandling

I dag ofres flere ressourcer på den administrationsvendte politik end tidligere. Resultatet synes for det danske Rigsarkiv indtil videre at være, at der bevares flere arkivalier end tidligere, men formentlig også et bedre udvalg. Man kunne egentlig have forventet, at en mere gennemført kassationsbehandling havde resulteret i en mere omhyggelig og derfor mindre selektion af bevaringsværdige arkivalier, men samtidig må det tillige anføres, at de afleverede arkivalier synes at være i en bedre konserveringsmæssig tilstand. Det skyldes formentlig et forbedret arkiveftersyn og en omhyggeligere procedure ved afleveringen. Trods disse utvivlsomme forbedringer må hensigten på længere sigt være, at der arbejdes henimod en mindre og omhyggeligere selektion og en bedre dokumentation af det bevarede.

Udvikling af nye henlæggelsessystemer

Spørgsmålet er, om ikke en udvikling af nye henlæggelsessystemer for journalsager på linie med, hvad vi kender inden for angelsaksiske lande, kan medvirke til at lette kassationsbehandlingen. Der tænkes her specielt på en inddeling inden for de saglige grupper i journalplanerne i normsager (policy files) og rutinesager (case files). En sådan form for inddeling kræver en ændring i den traditionelle sagsbehandling og en ændret journalisering. I en policy file »opsamles« de notater (minutes eller notes) og andre oplysninger, der giver retningslinier for behandlingen, af de sager, der henhører under sag-

gruppen. En policy file kan således minde om det man i dansk administration kalder for en principiel sag eller en visdomsbogsag, men vil dog ofte være andet og mere. Et sådant journaliseringssystem er stort set ukendt inden for nordisk administration, men tendenser til en sådan udvikling findes dog inden for visse danske kommunale journaliseringssystemer. Indførelsen af en sådan inddeling behøver imidlertid ikke generelt at medføre nogen nedvurdering af »rutinesagerne«, men man får dem isoleret fra de normgivende, hvilket ved en kassationsvurdering altid må være en fordel.

Tidsbegrænset opbevaring

Forslag herom har tidligere været på tale som en nødløsning, og nu er der fra forskerside fremlagt et konkret forslag om en totalbevaring af sygejournaler for en tidsperiode, således at en arvebiologisk grundforskning kan gennemføres inden for perioden. Der vil naturligvis altid kunne rejses indvendinger mod en sådan form for »bevaring«, mest tungtvejende er det, at undersøgelserne ikke senere kan gøres om. Måske vil man dog nok fra forskerside kunne anføre, at det kan lade sig gøre at publicere resultaterne således, at en vis senere efterkontrol er mulig. Ønsker arkivvæsenet at gå ind i en sådan drøftelse med de afleverende institutioner og forskerne, må spørgsmålet samtidig rejses, om sådanne arkivalier skal opbevares i de offentlige arkiver, mens disse undersøgelser står på. Drejer det sig om sygejournaler, ville det måske være hensigtsmæssigt at lade dem forblive i sygehusene. Tidsbegrænset opbevaring betyder i virkeligheden også, at spørgsmålet om kassation kan omgøres af eftertiden. I stedet for at anvende begrebet tidsbegrænset opbevaring, kan man tale om arkivalier med en meget lang kassationsfrist. Der er flere grunde, der taler for, at denne form for bevaring eller kassation bør indgå i arkivernes bevaringspolitik.

Indkaldelse af ekspertbistand

I Norden har man især i Sverige og Finland i kassationsspørgsmål forsøgt at samarbejde med forskere. Der er samtidig givet udtryk fra arkivledelsernes side, at dette samarbejde ikke altid er forløbet særligt tilfredsstillende. Når resultatet har været forholdsvis negativt, kunne man også rejse det spørgsmål, om man måske ikke kunne formulere sig anderledes over for forskerne i fremtiden. Hvis det har været således, at arkiverne ligesom har villet have forskerne til at tage ansvaret for kassationer, som arkiverne skal gennemføre, kan det måske være

en forklaring på de negative resultater. Ansvar for kassationer er der vel i og for sig ikke noget mærkeligt i, at de nødt vil påtage sig. Hvorfor skulle de i grundet også det? Ansvar påhviler fra først til sidst arkivmedarbejderne, der skal tage et samlet hensyn, mens forskeren kun skal tage hensyn til sit evt. nutidige og fremtidige behov. Muligvis kunne man gennem et vist samarbejde med forskningsgrene nå frem til, hvilke typer af informationer, der er nødvendige for disse forskningsgrene. Ligeledes om de pågældende forskere har arbejdet med disse forskningsdata i praksis tidligere. Det vil også have betydning at få belyst, hvilken form disse forskningsdata skal foreligge i, for at de vil være anvendelige. Der er også fremlagt eksempler på fra forskningsside, hvor vigtigt det er at kende forskningsdataers udstrækning i tid og rum. Uden at gøre forskerne medansvarlige, kan arkiverne søge at udnytte den viden, vi kan erhverve fra dem i kassationsvurderingsprocessen. At arkiverne herved kan gardere sig 100% over for kritik, vil givetvis være en illusion. Man vil næppe kunne undgå at begrænse forskningen gennem kassationer, derfor gælder det om at begrænse skaderne mest muligt.

*Områder, hvor kassationsmetodikken er underudviklet:
regnskabsarkivalier og kort og tegninger*

Regnskabsarkivalier udgør inden for mange offentlige forvaltningsgrene et uoverskueligt område, hvor nøjere undersøgelser hidtil ofte har medført store vanskeligheder. Regnskabsarkivalier kunne i ældre tid stort set deles i regnskabsbilagene og bogføringsarkivalierne (kassabøger, kontobøger, hovedbøger, journaler m.v.). Den moderne kontortekniks indførelse med edb-bogholderisystemer har afskaffet de ældre bogføringsarkivalier og erstattet dem med en lang række maskinlæsbare arkivalier, der med visse mellemrum tappes for udskrifter på papir i form af kontooversigter og diverse opgørelser. En stigende del af materialet består ligeledes af maskinudskrifter, indgåede og udgåede bilag. Det er en systemoversigt over dette virvar, der må skabes, inden en kassationsplan kan udarbejdes. Selve regnskabsbilagene kan karakteriseres som dokumentation af handlinger, der er truffet bestemmelse om andetsteds. Dette indikerer ikke nogen høj værdi, men denne opfattelse kan heller ikke gøres gældende over for alle bilag. Regnskabsbilagenes uhyre mængde og uoverskuelighed har i reglen været det afgørende grundlag for gennemførelsen af de meget omfattende kassationer i de nordiske lande af dette materiale. Uden at gå nøjere ind på den forskningsmæssige anvendelse af regn-

skabsarkivalier, skal der her fremføres det synspunkt, at netop inden for dette område, ville anvendelsen af ekspertbistand være på sin plads. En økonom og/eller en revisionskyndig kunne give oplysninger om, hvad der ved en senere vurdering af et regnskabssystem vil forekomme væsentligt og centralt. Ud fra en sådan vurdering vil det være lettere at udarbejde en kassationsplan.

Kort og tegninger volder også umådelige vanskeligheder for de fleste arkiver. I det danske Rigsarkiv vil der for øjeblikket ikke være mulighed for opbevaring af 1 % af de afleveringsmodne kort og teninger i forvaltningen. Kun i forholdsvis ringe omfang er der udarbejdet kassationsplaner inden for dette område, for eksempel at detailtegninger er kasseret, mens oversigtstegninger (grundplaner, opstalter og snit) er bevaret. En varig løsning kan næppe nås ad denne vej, og kun specielle og særlig værdifulde tegninger kan udskilles og bevares på denne måde. En varig løsning kan formentlig kun nås gennem en mikrofilmning af selekterede tegninger. En mikrofilmning af tegningsarkiver vil naturligvis være langt bekosteligere og vanskeligere, end når det drejer sig om almindelige arkivalier. Et af problemerne består deri, at kopier fremstillet på grundlag af mikrofilmene gerne skulle være målfaste (i hvert fald til en vis grad). Her er således et område, hvor en konvertering til andre medier formentlig må anses for at være den eneste vej frem, hvis materialet skal bevares på langt sigt.

Individuel dokumentation kontra kollektiv dokumentation.

Ved udarbejdelsen af mange bevarings- eller kassationsplaner har det som oftest været vigtigt for sagsbehandleren, at visse tendenser, synspunkter, forløb eller udviklinger stadig kunne dokumenteres på grundlag af arkivalierne efter at kassationen har fundet sted. Mange forskere vil kunne acceptere en sådan form for bevaring for eksempel inden for den historiske forskning eller samfundsforskningen. Personalthistorikeren vil naturligvis være en undtagelse, medmindre man kan tilfredsstille denne gennem en bevaring af de elementære persondata. Mindre belejligt forekommer det os, hvis forskningen kræver alt grundmateriale bevaret inden for mere eller mindre uforudsigelige områder. Regionale intensivdataområder er naturligvis en udvej, som disse forskere selv har foreslået. Det bør da også imødekommes så vidt muligt, men hvis bevaringen i intensivdataområderne følges op af en tilsvarende større kassation i restområderne, kan konsekvenserne blive farlige. Disse intensivdataområder er ikke på nogen måde repræsentative for hele landet, men kan måske let blive opfat-

tet som sådanne. Et samarbejde med forskere om intensivdataområder har været praktiseret i Sverige, og bliver regionerne ikke for omfattende, er der ganske givet løsninger at hente her. Medfører disse forslag imidlertid en stærkt forøget kassation i de øvrige områder, kommer man til gengæld i konflikt med for eksempel den lokalhistoriske forskning. Problemet lader sig næppe løse til alles tilfredshed, og arkiverne vil i de vanskelige tilfælde komme til at støtte sig til den kollektive dokumentation, hvis kassationer i nødvendigt omfang overhovedet skal gennemføres.

Bevaring af enstypesager

Enstypesager kan defineres som sager eller aktstykker med samme emne, men som kan henføres til forskellige personer, institutioner eller områder. Antallet af disse sager er steget stærkt både absolut og procentuelt, og det må forventes, at denne stigning vil fortsætte indtil videre. Inden for dette område har man i ret stor udstrækning arbejdet med bevaringsplaner på grundlag af repræsentative udvalg, men det må indrømmes, at næppe alle forskere har været tilfredse med de udvalg, man fra arkivernes side har foretaget. Vi må gå ud fra, at inden for forvaltningen vil en mikrofilmning af enstypesagerne blive mere og mere almindelig. Det vil sige, at den udvikling, der allerede nu er i gang, vil accelerere. Imidlertid kan denne udvikling af sig selv ikke løse arkivernes kassationsproblemer. I samarbejde med forvaltningen må arkiverne derfor insistere på, at der indbygges kassationsplaner for mikrofilmarkivalierne i forbindelse med tilrettelæggningen af fotograferingen. Endelig må vi også regne med, at en formentlig også stigende andel af enstypesagerne vil optræde i maskinlæsbar form. Her kommer vi da ud for en undersøgelse af accessmulighederne, hvis vi vil gå ind for individuelle opslag (evt. via COM-film), eller regner vi med en samlet undersøgelse, som den mest egnede forskningsmulighed, må sagerne bevares i maskinlæsbar form.

Konklusionen af disse betragtninger bliver da, at hvad enten arkivalierne optræder som traditionelle eller mikrofilmarkivalier, vil det være nødvendigt at operere med en eller anden form for udvalg af dette arkivmateriale. Kun når det drejer sig om elementære person- eller ejendomsdata, kan man gå ind for en total bevaring.

Nødvendigheden af en mere begrænset bevaring i fremtiden

Selv om de kassationsprocenter, der er fremlagt for de nordiske lan-

des vedkommende utvivlsomt er meget omtrentlige, synes det dog godtgjort, at gennemgående bevares der i Norden procentuelt langt flere arkivalier end i de øvrige europæiske lande. Dette forhold behøver i sig selv ikke at være skræmmende, men det er dog alligevel et spørgsmål, om vi ikke i fremtiden bør søge at bevare et mindre, men bedre udvalg af den totale arkivalieproduktion.

For mange arkivfolk er bevaringsspørgsmål ofte koblet sammen med pladsforhold i arkivbygningerne. Der er naturligvis også en sammenhæng, men der er andre ting at tage hensyn til. Det er ikke alene sagen at bevare og tage ind, men det er lige så vigtigt at få dokumenteret ikke alene det kasserede, men også det bevarede, således at det i hvert fald i en vis grad er tilgængeliggjort. Arkivet må ligeledes have mulighed for at bevare det rent fysisk i en meget lang tid fremover eller konvertere de afleverede arkivalier. Allerede nu ligger vi inde med meget store mængder af udokumenterede arkiver i magasinerne, og tager vi fortsat for ukritisk imod, vil disse problemer accelerere. I det danske Rigsarkiv modtager man årligt for tiden over 2 km arkivalier, ikke alle lige veldokumenterede. Kommer de udokumenterede arkiver til at udgøre en stigende procentdel af den totale magasinbeholdning, kan arkivvirksomheden forekomme meningsløs. Ved i stigende grad at anvende selektive kriterier og samtidig beskrive det bevarede bedre samt lægge større og større vægt på arkivbestandigheden eller nemme konverteringsmuligheder, kan vi forhåbentlig løse nogle af vores problemer for fremtiden.

Følgende punkter blev opstillet til gruppearbejde med efterfølgende plenumdiskussion

1. Udvikling af nye henlæggelsessystemer: deling af sagsakter i normsager (policy files) og rutinesager (case files).
2. Følger af den stigende udvikling af enstypesagerne i forvaltningen.
3. Områder hvor kassationsmetodikken er underudviklet: regnskabsmateriale, kort og tegninger. Omvurdering af dette materiale.
4. Individuel dokumentation kontra kollektiv dokumentation.
5. Postulat om nødvendigheden af en begrænset bevaring i fremtiden. Selektion kontra kassation.
6. Konsekvenser af den nyere kassationsbehandling.

Pkt. 1

Det var fremgået af gruppearbejdet, at man generelt fandt det van-

skeligt at afgrænse begreberne »norm-sager« (policy files) og »rutine-sager« (case files). Blandt de fremførte synspunkter kan nævnes:

- Der kan ikke skelnes skarpt mellem de to grupper. Afgrænsningen vil afhænge af sagsbehandlingsniveauet.

- Der bør ikke ske for kraftige kassationer af rutinesager, da de dels ofte indeholder meget informativt materiale og desuden belyser praksis i forhold til de principielle sager.

Pkt. 2

Også begrebet enstypesager gav anledning til definitionsmæssige problemer. Der var måske en vis forskel i begrebets indhold i de nordiske lande. Blandt de fremførte synspunkter kan nævnes:

- Enstypesager afspejler velfærdsstatens vækst og indeholder værdifuldt individorienteret materiale.

- Bevaring må baseres på udvalg, måske suppleret med totalbevaring i visse områder.

- Anvendelse af mikrofilm kan måske medvirke til bevaring.

- Der er ikke sammenhæng mellem nordiske bevaringsbeslutninger. Eksempelvis kasseres alle selvangivelser i Sverige, mens der i de andre nordiske lande anvendes forskellige bevaringssystemer efter fødselsdato. Det kunne føre til vanskeligheder for nordiske studier, bl.a. vandringshistorie og arbejdsmarkedsstudier på kohortebasis.

Pkt. 3

I spørgsmålet om kassation af regnskabsmateriale var der enighed om at en forøget viden om regnskabsvæsen var ønskelig i arkiverne. Generelt er der i alle de nordiske lande kasseret kraftigt i dette materiale. Blandt fremkomne synspunkter kan nævnes:

- Mikrofilmning af regnskabsbilag må antages at få betydning i fremtiden.

- Der er måske behov for yderligere bevaring af bilagsmateriale efter indførelsen af maskinbogføring, som »sletter detaljer«.

- Der kunne være områder, hvor regnskabsmateriale er eneste eller væsentligste informationskilde. Kan f.eks. bibliotekers indkøbspolitik belyses ad anden vej?

- Kassation af regnskabsmateriale må ses i sammenhæng med andre arkivgrupper.

- Filmning af kort og tegninger var en mulighed, som burde undersøges nærmere. Der kunne dog være vanskeligheder med at give farvenuancer i originalmaterialet.

- De enorme mængder af tegninger kan være et problem. Eksempelvis er der for at A-kraftværk tale om millionvis af tegninger.

Pkt. 4

Spørgsmålet om individuel kontra kollektiv dokumentation diskuteredes kort. Det nævntes at Sverige gik 90% af arkivbrugerne efter lokalhistorie, som ofte var individorienteret. Det blev også fremført at forskningen i fremtiden måske i højere grad end hidtil ville rette sig mod »det enkelte menneske«, og at dette forskningsbehov måtte imødekommes.

Pkt. 5

I diskussionen om selektion kontra kassation blev der udtrykt en vis skepsis over for selektionsmetoden. Desuden rejstes spørgsmålet om det var informationer eller arkivalier vi ønsker at kassere. Hvis konsekvensen af den øgede anvendelse af terminaler og lignende i administrationen giver væsentlig reducerede papirmængder, kan det ikke undgå at få indflydelse på kassationsprincipperne. Det blev endelig foreslået, at man burde overveje at indføre lange kassationsfrister, så forskningen kan nå at »kigge med« før kassation.

Pkt. 6

Der var enighed om at man burde kassere » ved kilden« gennem udarbejdelse af kassationsplaner sammen med journalplaner, samt at administrationen måtte kontrolleres. De forskellige kassationsmetoder burde anvendes mere konsekvent og med større sammenhæng.

Filmmediets arkivsituation

af Carl Nørrested ·

Foredraget var opdelt i 2 sektioner. Dels en gennemgang af den specifikke arkivalsituation, der knytter sig til selve filmmediet. Dels en gennemgang af den *danske* arkivsituation.

I

35mm materialet op til 1950 er opbevaret på cellulosenitrat, som er selvantændeligt. 35mm efter 1950 består (oftest) af celluloseacccetat, der ikke er decideret brandbart. Smalfilmformaterne er ikke brændbare (16mm blev anvendt i Danmark siden 1932 – desuden eksisterer kopimateriale i 17,5mm, 9,5mm og 8mm). Alle formater kræver forskelligt forevisningsapparat og 35mm-formatet har i opfinderstadiet forskellige perforationskonventioner.

Et andet problem er materialets smidighed – det fordrer bl.a. en konstant fugtighedsgrad. For at undgå kemiske ændringer i hindens sølvsalte fordres lav opbevaringstemperatur, d.v.s. at film kræver en klimatisk konstans, som ikke fordres af andre arkivalier. Pladsmæssigt er der store problemer idet materialet for at være tilgængeligt forudsætter eksistensen af et negativ (der ved lydfilm forefindes i op til flere parallelle bånd), en Master (af hvilken der evt. kan fremstilles negativmateriale), en arkivkopi og en magasinkopi. Farvefilmen har til forskel fra sort/hvid-hinden en meget dårlig bestandighed. Problemet angående dens opbevaring er endnu ikke afklaret, men søges afhjulpel ved overspilning til magnet-impulser (video), som har en vis bestandighed.

II.

Den danske arkiv-situation har udviklet sig omkring stiftelsen af 2 institutioner: Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer og Det danske Filmmuseum. Oprindelsen af det første daterer sig helt tilbage til 1911, da redaktør Anker Kirkebye for Politiken foranledigede en række optagelser af kendte danske personligheder, historiske eksteriører og folkelivsbilleder for at overdrage staten disse film som grundstammen til et arkiv for levende billeder. Arkivet blev 1913 indlemmet i det Kongelige Bibliotek og overgik siden til Nationalmuseet (under Frilandsmuseets inspektør Kai Uldall) og befinder sig nu un-

der Yde Andersen som Nationalmuseets Audiovisuelle Samlinger.

Filmmuseet blev stiftet under den halvofficielle institution Dansk Kulturfilm, hvor man satte sig for at samle samtlige danske »romanfilm« samt alle film der tjener til belysning af filmens dramatiske og tekniske udviklingshistorie (idet man samtidig havde sat sig for at befordre optagelsen af film der i og for sig hørte til i det andet arkiv!). Museets første direktør var Ove Brusendorff og ledes nu i Filmintitutts regi af direktør Ib Monty. Mens begge institutioner oprindeligt tjente en vis offentlighed, kan det idag kun siges at gælde Filmmuseet, der efterhånden også tager sig af det »dokumentære« materiale sammen med Danmarks Radios filmarkiv (fra 1968).

Arkivsituationen idag er temmelig uoverskuelig – dels fordi museerne ikke har en offentlig registrant (betinget af de kommercielle interesser), dels fordi der først fra 1972 gjaldt generel afleveringspligt for danske producenter. Dvs. adskillige privatfirmaer fungerer som nærmest utilgængelige arkiver (f.eks. Minerva og Palladium) sammen med adskillige sponsororganisationer (f.eks. har Brugsen og flere kommuner eget filmarkiv med publicityfunktioner).

Foredraget ledsagedes af filmeksempler:

Mennesker i København (1977: Statens Lærerhøjskole/SFC).

Ungdom og Bøger (1939: Dansk Kulturfilm).

Kornet er i fare (1944: Ministeriernes Filmudvalg).

Regionala urval från arkivsynpunkt

af Nils Nilsson

Vid gallringar i regionala och lokala myndigheters arkiv började svenska arkivarier redan tidigt undanta enstaka arkiv, som alltså skulle bevaras i mer eller mindre ogallrat skick. Man kallade sådana arkiv för »typarkiv«. I dem kunde forskaren finna en mera fullständig återspeling av arkivbildningen liksom av kansliarbetet och hela förvaltningsprocessen. Han kunde se, vilka handlingar som legat till grund för bevarade sammanställningar och andra slutprodukter. Därigenom underlättades den källkritiska bedömningen av kvarvarande handlingar, och sambandet mellan olika serier - själva det grundmönster som framträdde ur arkivbildningen - togs till vara på ett sätt, som ansågs svara mot proveniensprincipens fordringar.

Skälen till undantagandet låg således snarast på det arkivaliska planet, även om forskarna knappast uppfattade typarkiven så.

En konsekvens av synsättet var, att typarkiv borde bevaras i varje landsarkivdistrikt, så att forskaren och arkivarien verkligen kunde ha dem till hands när han behövde dem. Med tiden ledde detta till att typarkiven blev många och spridda över stora områden. Vid valet spelade den speciella förvaltningsgrenens villkor en dominerande roll. Inte sällan överläts det åt landsarkiven att välja ut typarkiven.

Så småningom uppstod frågan om inte en samordning av »typområdena«, d.v.s. de valda myndighetsdistrikten, borde ske. Ju mer förvaltningen differentierades, desto tydligare blev det, att de olika myndigheterna griper in i varandras arbete. Ofta behandlar de samma frågor, fastän från olika utgångspunkter.

En viss utveckling mot ökad samordning blev därför skönjbar under 1960-talet, särskilt i fråga om de rättsvårdande myndigheterna och polisväsendet. Utvecklingen i den riktningen påverkades också av en annan faktor: till följd av den skärpta gallringen började man allt mera medvetet söka möjliggöra detaljerade studier i de områden, som täcktes av typarkiven. Tendensen var t ex fullt tydlig vid valet av typarkiven inom domstolsväsendet 1963. När beslutet om gallring av sjukjournaler vid mitten av 1970-talet ånyo diskuterades, övergick man konsekvent från att välja typarkiv till stora, avgränsade typområden, i vilka journalerna skulle bevaras ogallrade och för all framtid. Inte minst från socialstyrelsens sida betonades, att forskning om

sjukdomar, läkemedelsbiverkningar m.m. i stor utsträckning kunde ske utan tillgång till totalpopulationen, förutsatt att tillräckligt stora typområden valdes (sammanlagt inemot 1,5 milj invånare).

Då det gällt att genom urval bevara forskningsmöjligheterna i gallrade bestånd, har dock oftare andra urvalsmetoder begagnats, t ex statistiska, periodiska (var tionde årgång) eller roterande (då handlingar från ett eller ett par distrikt bevaras för varje år).

Det latenta behovet att samordna förekommande typarkiv eller typområden medförde naturligt nog, att arkivväsendet hade stor anledning att lyssna, när professor Torsten Hägerstrand från mera teoretiska utgångspunkter reste krav på territoriella urval; tidigast skedde det i en uppsats 1969.¹⁾ Den principiella grunden för denna form av urval har sedan dess ytterligare utvecklats av professor Hägerstrand; jag begränsar mig på den punkten till en hänvisning till hans artikel i denna publikation. Allmänt sett är grundtanken, att olika företeelser på en plats eller inom ett område påverkar varandra; forskningen måste därför beredas möjlighet att empiriskt undersöka interaktionen på olika nivåer och i ett långsiktigt tidsperspektiv.

För att utarbeta förslag till regionala typområden tillsattes en särskild arbetsgrupp med representanter för den av professor Hägerstrand ledda samarbetskommittén för långsiktigt motiverad forskning (nu inordnad som en delegation i forskningsrådsnämnden), riksarkivet och statistiska centralbyrån. Ett symposium om frågan hölls i Visby 1978. De diskussioner, som fördes där, har senare redovisats i en särskild rapport.²⁾ Under överläggningarna har framkommit, att bl.a. följande *kriterier* kan tillämpas vid valet av typområden:

ett administrativt kriterium som innebär att områdena bör avgränsas av klara och såvitt möjligt konstanta gränser,

ett historiskt kriterium, innebärande att källmaterialet om området bör vara fylligt och relativt obrutet så att det möjliggör studier i ett långsiktigt tidsperspektiv (viktiga är inte minst kartorna),

ett spridningskriterium som innebär att urvalet bör avspegla olikartade naturliga och socioekonomiska förhållanden, samt

ett kongruenskriterium, innebärande att områden med korta avstånd mellan arkivbildande myndigheter, landsarkiv och universitet är att föredra.

Av betydelse är givetvis redan beslutade urval, redan utförda forskning och insamlingar av material m.m.

Vad beträffar områdenas *storlek* har man kommit till slutsatsen, att församlingar och kommuner är alltför små för att kunna komma

ifråga; mot kommunerna talar dessutom de täta ändringar som skett i kommunindelningen. På grund av in- och utflyttnings omfattning kommer det i så små områden endast att återstå en relativt liten mängd invånare, som kan studeras under lång tid. Den sk pendlingen medför också, att många människor arbetar i en annan kommun än den, där de har sitt hemvist. Från dessa synpunkter synes länet vara bättre ägnat att tjäna som typområde. Ett stort antal myndigheter har också länet som verksamhetsområde. Detsamma gäller landstingskommunerna.

Typområdena synes därför böra baseras på länsindelningen. Men det innebär att antalet sådana områden på sin höjd kan bli tre à fyra, motsvarande 15-20% av helheten. Vilka län som kommer att föreslås är ännu ej helt klart, men förslag härom torde inom den närmaste tiden komma att föreläggas statsmakterna. Om möjligheterna att förverkliga förslaget är det ännu för tidigt att yttra sig. Att de kommer att väcka livlig diskussion torde stå utom allt tvivel.

Om det regionala urvalet skall fylla sin uppgift, kan det knappast begränsas till de statliga arkiven. En viss samordning med gallringen i kommunala och landstingskommunala arkiv är angelägen, och tillvaratagandet av enskilda arkiv bör naturligt nog ske med särskild omsorg i de valda områdena. Förhållandet har uppmärksamrats av regeringen, som i ett par skrivelser (den 22 december 1977 resp 15 mars 1979) anmodat riksarkivet att ta hänsyn härtill vid utredningar om företagens arkiv och om de kommunala arkiven.

Från forskarhåll har påpekats, att även icke-arkivaliskt material är av intresse i sammanhanget, varför insamlingen av olika slags mätdata borde bedrivas med särskild energi i typområdena. I konsekvens därmed har benämningen *intensivdataområden* föreslagits för urvalsområdena.

Från arkivsynpunkt har den regionala urvalsmetoden flera fördelar. Som nämnts arbetar många myndigheter med länet som arbetsområde eller inom dess ram, varför undantagandet i många fall blir lätt att genomföra. Även skrivmaterielifrågorna kan därigenom lösas utan de svårigheter, som kan uppstå vid andra urvalsmetoder. Bevarandet blir hos läns- eller lokalmyndigheterna oberoende av vilken arkivläggningsmetod som tillämpas.

Däremot kan det väntas medföra svårigheter att urskilja handlingarna om en viss region hos centrala ämbetsverk, som ej arkivlägger handlingarna topografiskt. Det samma gäller vissa regionala myndigheter med andra former av distriktsindelning än länet (t ex domkapi-

tel, affärsdrivande verk). Bevarandet kommer att drabba myndigheterna ojämnt, och för vissa landsarkiv blir belastningen stor. Särskildasvårigheter möter på den kommunala sidan, i det att de starkt stegrade arkivkostnaderna i urvalsregionerna kan väntas leda till ersättningsanspråk av skilda slag.

Speciellt svårösta skulle de ekonomiska frågorna bli, om man eftersträvade ett mycket fullständigt bevarande i intensivdataområdena. Att genomföra detta torde dock inte vara möjligt och knappast heller behövt. I själva verket synes mycket material även inom dessa områden kunna utgallras eller och bevaras endast inom mindre delar av området. Att närmare bestämma omfattningen av den gallring, som kan godtas i urvalsområdena, kommer emellertid att bli svårt.

Ett genomförande i större skala av förslagen om särskilda intensivdataområden kan alltså väntas medföra åtskilliga problem utöver den grundläggande svårighet, som ligger i själva valet av områden och skapandet av en någorlunda bred tillslutning till det slutliga valet. Från arkivsynpunkt bör det emellertid understrykas, att utväljandet av regionala typområden bör ske snart, om det skall ske. Ju längre beslutet dröjer, desto längre fortskrider gallringen. Därmed försämrans möjligheterna att skapa intensivdataområden, där ett någorlunda fylligt källmaterial kan omhändertas.

Framför allt bör det dock understrykas, att tillskapandet av sådana områden inte får innebära en utarmning av källorna i övriga landsdelar. Det viktiga arkivmaterialet måste bevaras överallt; i intensivdataområdena kan därutöver en ytterligare krets av källor bevaras.

Noter

- 1) T. Hägerstrand, Kulturgeografiska synpunkter på arkiveringen av data. Arkiv. samhälle och forskning 11, 1969.
- 2) Intensivdataområden. Rapport från ett symposium i Visby 6-7 september 1978. Forskningsrådsnämnden, rapport nr 18 F.

Utnyttjandet av urval vid arkivgallring i Finland

af Eljas Orrman

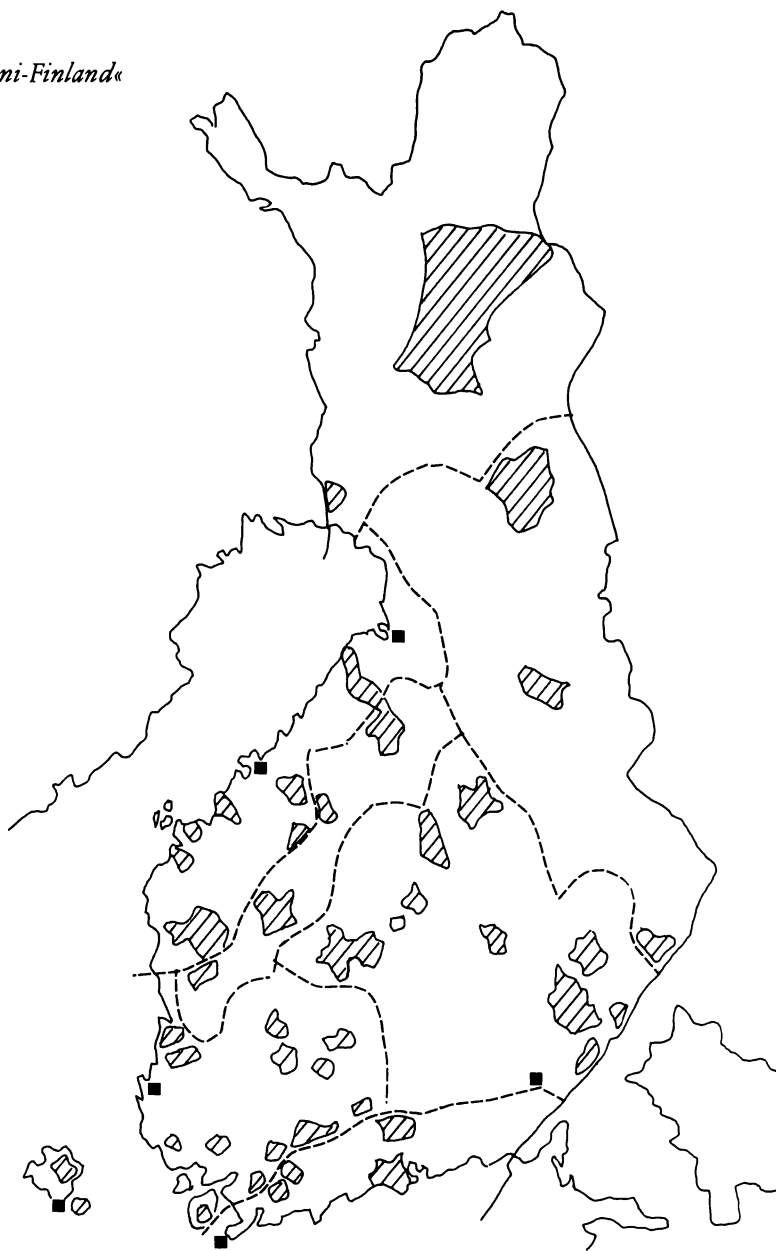
I Finland har behovet av effektiviserad gallring av handlingarna i myndigheternas arkiv ökat i samma takt som arkivproduktionen vuxit. Vid utarbetandet av gallringsplaner har man allt sedan 1950-talet begagnat sig av olika slags urvalsmetoder. I det följande ges en kort översikt över hur urvalsmetoder tillämpats i Finland.

Periodiska urval kommer allmänt till användning i Finland. Om man bortser från handlingarna från krigsåren 1939-1945, vilka gallras med stor återhållsamhet, tar man som periodiska urval tillvara för varaktig förvaring material för vart tionde eller vart femte år. För närvarande överväger man att kombinera periodiska och representativa urvalsmetoder. Så är fallet med skattedeklarationerna, d.v.s. självdeklarationerna. Enligt gällande beslut har alla skattedeklarationer från åren 1950, 1960, 1965 och 1970 undantagits från gallring, och det är uppenbart, att man även i fortsättningen kommer att bevara deklara-tioner för de år som slutar på 0. Tillvaratagandet av kompletta årgån-gar stöter dock på svårigheter beroende av deklARATIONERNAS stora om-fång. För närvarande fyller de nämnda årgångarna sammanlagt 18 hyllkilometer arkivutrymme. På grund av denna situation undersö-ker man som bäst olika alternativ att ta tillvara ett representativt ur-val av deklARATIONERNA, medan resten kommer att utgallras.

Även *regionala urval* har länge utnyttjats. Å ena sidan har de haft till syfte att möjliggöra en allsidig dokumentation av verksamheten hos lokala myndigheter i olika delar av landet inom en viss förvalt-ningsgren. Som ett exempel på detta kan nämnas gallringsbeslutet för de lokala polismyndigheterna från början av 1950-talet. Arkiven för 8 länsmansdistrikt och 2 städer är helt och hållet undantagna från gallring.

Å andra sidan har man genom att bevara material från ett flertal regioner strävat efter att få till stånd representativitet i den bemärkel-sen, att de utvalda områdena skulle återspegla de varierande lokala förhållandena. Vid medlet av 1950-talet utarbetades i samarbete mellan Riksarkivet och Statistiska centralbyrån ett »Mini-Finland«, omfattande 50 landskommuner och 6 städer samt 1 köping. Till ut-gångspunkt togs den indelning i geografiska regioner, som upprät-

»Mini-Finland«

Teckenförklaring:

- Regiongräns
- Till urvalet hörande kommun
- Till urvalet hörande stad eller köping

tats av geografen J.G. Granö genom kombination av ett flertal natur- och kulturgeografiska faktorer. Granös indelning förenklades så, att man fick 7 regioner för landet i dess helhet. Kommunerna utvaldes med beaktande av denna indelning så, att urvalet omfattade mellan 7,7 och 14,0% av befolkningen inom respektive region. 10% av landets hela befolkning kom med i urvalet. I praktiken har detta »Mini-Finland« dock i rätt ringa omfattning kommit till användning vid upprättandet av gallringsplaner. Hela företaget hade till syfte att bevara material för socialpolitiska och sociologiska undersökningar och dess tillämpning har inskränkt sig till denna sektor. Det har med tiden blivit klart att ett dylikt regionalt urval inte tillfredsställer moderna krav på representativitet för landet som helhet. Detta i all synnerhet i ett samhälle, som genomgår en snabb omvandling med regionala förskjutningar och strukturförändringar.

Det förekommer dock alltså strävanden att av masshandlingar, vilka skall utgallras, bevara urval, som återspeglar lokala variationer. I det följande ett par exempel på detta. Av sjukförsäkringsdistriktens verifikationer tas tillvara ett urval från 30 distrikt spridda över landet. Samma strävan kommer till synes vid utarbetandet av gallringsplan i anslutning till omläggningen av dokumenthanteringen inom rättsförvaltningen. Man utgår från att aktmaterialet rörande smärre förseelser utgallras efter fastställda gallringsfrister, men akterna från ett antal domsagor kommer att bevaras varaktigt.

De *representativa urvalen* har slagit igenom inom finländsk gallringspraxis under senare hälften av 1960-talet. Detta hänger samman med uppkomsten av stora bestånd av ensartade aktserier i samband med utbyggandet av socialskyddet. Samtidigt gick man in för att utnyttja födelsedatum som urvalsgrund. I Finland har man stannat för de dagar i månaden, som slutar på 8, alltså 8., 18. och 28. dagen i varje månad. Bland de överväganden, som ledde till att valet föll på dessa dagar, kan nämnas beaktandet av den möjlighet, att personer, vilkas exakta födelsedatum inom månaden i vissa situationer inte kan fastställas, blir antecknade som födda den 1. eller 15. Detta åter leder till att ett urval omfattande dessa dagar blir snett¹⁾.

Det kan ha sitt intresse att se i hurdana sammanhang man i Finland begagnat sig av födelsedatum som urvalsgrund. Denna urvalsmetod har kommit till användning såväl när det varit fråga om handlingar, vilka arkivlagts enligt födelsedatum, som när handlingarna varit arkivlagda enligt andra principer.

Fr.o.m. 1967 förvaras varaktigt detaljerade sjukförsäkringsuppgif-

ter om personer födda den 18. och 28. i varje månad, och enligt ett beslut från år 1975 skall av Folkpensionsanstaltens pensionsakter, av vilka det finns en för varje person, de bevaras som gäller personer födda den 8., 18. och 28. Av sjukberättelserna, d.v.s. sjukjournalerna, som vanligtvis är arkivlagda enligt födelsedatum, tillvaratas ca. 5%. Av röntgenbilderna tillvaratas för varaktig förvaring ett urval från alla universitetscentralsjukhus och vanliga centralsjukhus (sammanslagt 21 till antalet). Urvalet omfattar bilderna av dem, som är födda den 8., 18. och 28. Ett färskt exempel på tillämpningen av urval enligt födelsedatum utgör gallringsföreskrifterna för arbetskraftsmyndigheterna, som utfärdats i föl. Av personer födda de ovan nämnda tre dagarna bevaras följande handlingar: ansökningarna om reseersättning och dagpenning, arbetssökarkorten, korten gällande mottagare av arbetslöshetsersättning, ansökningarna om arbetslöshetsersättning, yrkesvägledningens personakter samt ansökningarna om starthjälp, familjebidrag och ersättning av flyttningskostnader.

Såsom Pirkko Rastas redan framfört, har arkivkommissionen fastställt som mål att nedbringa den andel av handlingarna, som skall förvaras varaktigt, till 15-20% av den totala volymen. Nödvändigheten att effektivisera gallringen kommer säkerligen i en inte alltför avlägsen framtid att leda till att procentsatserna för de representativa urvalen måste nedskäras från nuvarande nivå. Detsamma gäller även andra urvalsmetoder. Denna nödvändighet har redan kommit till synes vid behandlingen av skattedeklarationerna. Avsikten är att nedbringa den tillvaratagna andelen till 10% av dublarakiverna från de årgångar som bevaras.

Precisionen och säkerheten blir sämre, när procentsatsen i de representativa urvalen skärs ned. Kanske detta till en del kan kompenseras genom att för vissa år ta tillvara ett urval med högre procentsats än normalt. Som sådana är kunde fastställas de, som sedan gammalt använts vid periodiska urval. Sålunda skulle i Finland åren slutande på 0 komma i fråga, eftersom man för dessa år tar tillvara ett fylligare material än för vanliga år och eftersom folkräkningar företas just dessa år. Enligt samma principer kunde man ju även gå till väga, om det gäller att nedbringa omfånget av redan utförda urval. På detta sätt skulle man kunna nå hög precision och säkerhet just för de år, från vilka det finns rikligt med kompletterande material.

När man griper till allt radikalare utgallring i arkiven och går in för en enda urvalsmetod som sedan tillämpas schematiskt, ligger faran nära till hands, att någon eller några discipliner i högre grad än andra

går miste om ett väsentligt material. Därför kan man fråga sig, om det inte vore ändamålsenligt att kombinera olika urvalsmetoder på så sätt att den eftersträlvade gallringsprocenten nås. Sålunda har det framhållits, att forskning som sysslar med rumsliga problemställningar behöver komplett dokumentation för sina undersökningsområden, medan övrig forskning väl kan nöja sig med representativa urval.²⁾ I dylika fall kunde ett representativt urval kompletteras med ett antal smärre regioner, för vilka materialet förvaras komplett.

Noter

1. Alpo Salmela, Ytterligare synpunkter på »fællesnordisk kassationsregel«, Nordisk Arkivnyt 1973, s. 12-13, jfr. Anna Thestrup, Kassation i personsager og familiesager, Arkiv 5, s. 249.
2. Torsten Hägerstrand, Kulturgeografiska synpunkter på arkiveringen av data, Arkiv, samhälle och forskning 11, s. 19.

Kassationssimulering for forskellige størrelser repræsentative stikprøver af person-enstypesager¹⁾

Af Poul Thestrup

I dette indlæg forsøges det udfra et konkret materiale, at skønne over konsekvenserne af de bevaringsprincipper, som det danske statslige arkivvæsen i løbet af 1970erne er nået frem til for person-enstypesager. Som eksempel på personenstypesager kan nævnes soci-alsager, straffesager, sygejournaler, selvangivelser etc.

Der er her grund til at pointere, at jeg selv har deltaget i diskussionen om principperne og på denne måde har været med til at påvirke kassationsplanerne. Jeg er således en af dem, der uden at have det formelle ansvar for beslutningerne må være med til at dele det reelle ansvar. Den kritik, der i indlægget fremføres at kassationsplanerne, er således ikke blot kritik af andre.

Grundlaget for beregningerne har været et materiale vedrørende alle personer dømt i Odense Byret 1920-39. Materialet omfatter for disse personer dels oplysninger fra byrettens arkiv dels oplysninger fra Odense socialvæsens arkiv (i begge tilfælde i Landsarkivet for Fyn). Det nævnte materiale er grundmaterialet til Carsten Egø Niensens undersøgelse: Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920-39²⁾, som denne har stillet til min disposition. Uden adgang til at benytte Carsten Egø Niensens materiale ville det have været forbundet med et meget stort arbejde at gennemføre beregningerne. Bearbejdelsen af materialet er foretaget på Odense Datacenter under anvendelse af SPSS-programpakken³⁾. Takket være, at der i det indsamlede materiale er anført fødselsdatoer på personer, har det været let ved hjælp af select if-ordren at udvælge stikprøver af materialet bestående af personer født bestemte datoer, og på denne måde undersøge, hvilke konsekvenser det ville få for resultaterne, hvis materialet kun havde været bevaret for disse personer.

I den form materialet havde under databehandlingen, var der nok anført fødselsdatoer, men ikke navne eller cpr-numre. Det har således ikke været muligt for uvedkommende at se, hvem oplysningerne vedrørte.

Igennem 1970erne arbejdede det danske statslige arkivvæsen med

en kassationsplan for primærkommunernes arkiver. Med hensyn til socialvæsen har forslaget i sin foreløbigt endelige form følgende udformning:

Fig. 1. Regler for bevarelse af socialvæsensarkivalier.

§11 Socialvæsen.

Bevares skal:

1. Arkivalier fra tiden før 1. januar 1892, i de sønderjyske landsdele før 1. januar 1923. Dog kan landsarkivet for de sønderjyske landsdele foretage kassation i dette materiale efter de for tiden efter 1. januar 1892 gældende regler.
2. Journaler og hovedbøger eller stambøger over sociale ydelser før 1933. Landsarkivet kan dog foretage kassation i dette materiale under hensyntagen til dets lokalhistoriske og forskningsmæssige værdi.
3. Hovedregistrant indtil 1970.
4. Korrespondance om socialvæsenet i almindelighed.
5. Institutionsarkiver.
6. Korrespondance før 1933.
7. Hjelpekassens arkiv.
8. Efter 1933: Hvor de sociale personsager er henlagt i mapper for hver enkelt person, bevares 20% af sagerne. Dette gælder også sager fra børne- og ungdomsværn og familievejledning. Hvis sager vedrørende aldersrente, folkepension, invalidepension, enkepension, enkebørnsunderstøttelse og børnebidrag er ordnet på en sådan måde, at særskilt kassation heraf er mulig, bevares af disse sager kun 3%. Angående udtagning af henholdsvis 20% og 3% se § 5.
Hvor de sociale personsager er henlagt i familiemapper (hovedmapper), bevares alle hovedmapper med tilhørende indlægsmapper, hvori der forekommer mænd, kvinder eller børn, der er født den 2. i hver måned.

Stk. 2. Kasserer må:

1. Efter 1933: Sociale personsager, som ikke skal bevares ifølge § 11, stk. 1, pkt. 8 uanset om sagerne har været forelagt kommunalbestyrelsen.
Kassationsfrist: 100 år efter fødsel, eventuelt 5 år efter død.
2. Alle tilmeldinger om fødsle før 1. oktober 1933.
Kassationsfrist: Kan straks kasserer.
3. Kontokort over enkelt personer (regnskabskort).
Kassationsfrist: 10 år.

I fig. 1 refereres til § 5 om udtningsprincipper for sagerne. Den har følgende udformning:

Fig. 2. Generelle regler for bevaring af person-enstypesager.

§ 5 I en del af paragrafferne 7-27 anføres kassationsbestemmelser for personsager af ensartet karakter, f.eks. socialsager og skattesager. Kassation i sagerne sker på den måde, at kun sager om personer, der er født på bestemte dage i måneden, bliver bevaret. Skal 3% bevares og 97% kasseres, bevares alle sager om personer, der er født den 1. i hver måned. Ved en bevaringsprocent på 10 bevares alle sager om personer, der er født den 1., 11. og 21. i hver måned, og ved en bevaringsprocent på 20% bevares alle sager om personer, der er født den 1., 6., 11., 16., 21. og 26. i hver måned. Udskillelsen af de sager, der skal bevares, sker ved hjælp af de 2 første cifre i CPR-nummeret. Kan kassation af personsager ikke foretages efter fødselsdag, bør kassation ske efter samråd med landsarkivet.

Det væsentlige er imidlertid, hvad disse arkivalier, der skal bevares eller må kasseres, indeholder. For perioden 1933-70 er den væsentligste kilde hertil (bortset fra selve de bevarede arkivalier) Socialministeriets bekendtgørelse af 6/3 1933, hvori reglerne for, hvordan en kommunes socialvæsen skulle organisere sit skriftlige materiale, er givet. Det fremgår heraf, at den ovenfor i §11, stk. 1, punkt 3 nævnte hovedregistrant, der skal bevares, for hver understøttet hovedperson skal bestå af et kort med hovedpersonens og de øvrige familiedlemmers data. Oplysningerne om den faktisk udbetalte støtte til familierne skulle ikke nødvendigvis noteres på registrantkortene, men kun føres på særlige regnskabskort, når det blot var entydigt, hvilke regnskabskort, der hørte til et registrantkort. Regnskabskortene kan som nævnt i forslaget §11, stk. 2, punkt 3 kasseres efter 10 års forløb. Der er således intet i forslaget, der sikrer, at oplysninger om, hvor meget der faktisk udbetaltes i støtte til den enkelte familie eller person, bevares efter 1933. Dette skyldes også, at de socialsager, der i henhold til forslaget skal bevares repræsentative stikprøver på mellem 3,3 og 20% af, ikke indeholder disse oplysninger, men kun korrespondance om og med den eller de sager vedrørende og attester etc. Det var i hvert fald Socialministeriets hensigt i ovennævnte bekendtgørelse af 1933, og sådan er det da også i praksis gjort i Odense Kommune. Odense Kommune har også ført oplysningerne om, hvor meget en person eller familie fik udbetalt, på specielle regnskabskort.

Den eneste mulighed for at få oplysninger om, hvor meget der udbetaltes til bestemte personer bestemte år af Odense Kommunes socialvæsen, er således at hente i oplysningerne i regnskabskortene, der som nævnt ifølge forslaget kan kasseres efter 10 års forløb. Dette er heldigvis ikke sket for Odense Kommune, idet der er afleveret et næsten komplet sæt regnskabskort dækkende perioden 1933 til ca. 1950 til Landsarkivet for Fyn.

Det er nu et spørgsmål, om problemerne kan løses ved at ændre forslaget og bevare regnskabskortene for personer født bestemte datoer. Dette vil blive undersøgt i det følgende ved hjælp af kassations-simulering.

Kassations-simuleringen er, som nævnt ovenfor, foretaget på et materiale bestående af alle personer dømt i Odense Byret 1920-39. Byrettens område var Odense Kommune. Denne var i 1935 landets femte største med 76.116 indbyggere⁴⁾. Byretten pådømte sager, hvor strafferammen var under 8 år⁵⁾. Det er derefter undersøgt, hvilke af de dømte der har fået støtte fra Odense Kommunes socialvæsen før og efter dommen, og hvor meget de i givet fald har fået de enkelte år. Disse oplysninger er før 1933 taget fra socialvæsenets personhovedbøger og efter 1933 fra de ovenfor nævnte regnskabskort, mens oplysningerne om, hvem der er blevet dømt, er taget fra Odense Byrets dombøger. Alt det nævnte materiale findes i Landsarkivet for Fyn.

Tabel 1. Andelen af personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp domsåret, året før domsåret og året efter domsåret, beregnet ud fra forskellige stikprøveundersøgelser med sikkerheden 95 %.

	Personer født følgende datoer:			
	1.	1., 11. og 21.	1., 6., 11., 16. 21. og 26.	alle
hjælp domsåret	27,1±7,2%	29,1±4,5%	31,8±3,0%	30,4%
hjælp året før domsåret	17,9±6,2%	20,4±3,9%	23,4±2,8%	23,2%
hjælp året efter domsåret	23,6±6,9%	23,5±4,2%	26,8±2,9%	26,8%
antal i stikprøven	140	358	743	3605
beregnet totalantal	4258	3630	3767	3605

Om beregningsmåde se Poul Thestrup: Konsekvenserne af kun at bevare små repræsentative stikprøver af person-enstypesager. Et eksempel på kassationssimulering. Arkivserien nr. 7, Odense 1979, s. 16.

Som udgangspunkt kan man foretage kassationssimulering for spørgsmålet om, hvor stor en procent af de dømte 1920-39 der fik socialhjælp henholdsvis i domsåret, året før domsåret og året efter domsåret. Beregningerne er foretaget med sikkerheden 95 %, det vil sige, at man må vente, at den sande værdi i gennemsnit vil falde udenfor de beregnede præcisionsgrænser i hvert tyvende tilfælde. Resultaterne fremgår af tabel 1.

Det ses af tabellen, at beregningerne er foretaget for fire forskellige grupper, nemlig stikprøven bestående af alle født den første i måneden, stikprøven af alle født 1., 11. og 21., stikprøven af alle født 1., 6., 11., 16., 21., og 26. og endeligt for totalmaterialet. Den teoretiske størrelse af de tre nævnte stikprøver er som ovenfor omtalt henholdsvis 3,3%, 9,9% og 19,8%. Hvor store stikprøverne i praksis bliver, afhænger naturligvis af fordelingen af fødselsdatoer i materialet.

Det fremgår af tabellen, at værdien beregnet ud fra totalmaterialet i alle tilfælde falder indenfor den beregnede præcision, og at usikkerheden er faldende med stigende stikprøvestørrelse. Det fremgår også, at det for alle tre stikprøvestørrelser er muligt med nogen sikkerhed at udtale sig om, hvor stor en procent der fik hjælp i domsåret, eller hvor stor en procent, der fik hjælp i året før domsåret, eller hvor stor en procent, der fik hjælp i året efter domsåret.

Hvis man derimod ønsker at sammenligne den procent af de dømte, der fik hjælp i domsåret, med den procent, der fik hjælp året før domsåret, og den procent, der fik hjælp året efter domsåret, kommer man ind i problemer.

Det fremgår af tabel 2, at hvis stikprøven kun består af personer født den første i måneden, indeholder præcisionsintervallerne for såvel hjælp i domsåret som for hjælp året før domsåret og for hjælp året efter domsåret værdierne i intervallet 20 - 24%. Man kan altså ikke ud fra denne stikprøvestørrelse se forskel på procenterne for hjælp domsåret, året før og året efter. Ser man på stikprøven bestående af personer født 1., 11. og 21. fremgår det, at man med 95% sikkerhed kan slutte, at den procent, der fik hjælp året før dommen, var lavere end den procent, der fik hjælp domsåret, mens det ikke er sikkert, at den procent der fik hjælp året før dommen, er lavere end den procent, der fik hjælp året efter dommen. Det samme er tilfældet for stikprøven af personer født 1., 6., 11., 16., 21. og 26., mens totalmaterialet desuden viser, at der var flere, der fik hjælp året efter

dommen end året før dommen. Dette kunne man med den anvendte teknik ikke slutte ud fra nogen af stikprøverne⁶⁾, og det er vel netop det, der er det interessante.

Tabel 2. Præcisionsintervaller for andelen af personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp domsåret, året før domsåret og året efter domsåret, beregnet ud fra forskellige stikprøvestørrelser med sikkerheden 95%.

	Personer født følgende datoer:			
	1.	1., 11. og 21.	1., 6., 11., 16. 21. og 26.	alle
hjælp domsåret	19,9-34,3%	24,6-33,6%	28,8-24,8%	30,4%
hjælp året før domsåret	11,7-24,1%	16,5-24,3%	20,6-26,2%	23,2%
hjælp året efter domsåret	16,7-30,5%	19,3-27,7%	23,9-29,7%	26,8%

Beregnet ud fra tabel 1

Ønsker man ikke blot at vide noget om, hvordan forholdene i gennemsnit var i den 20-års periode, som materialet dækker, men ønsker at se på udviklingen fra år til år, bliver problemerne endnu større. Fig. 3 viser mulighederne for ud fra de tre stikprøvestørrelser at beregne det totale antal personer i Odense år for år 1920-39, der fik socialhjælp året efter en dom. Det fremgår at der for de enkelte år er store forskelle mellem de beregnede tal og de faktiske. Som det kunne ventes, bliver resultaterne bedre med stigende stikprøvestørrelse. Dette ses af, at for den mindste stikprøve er korrelationskoefficienten mellem de beregnede og de faktiske antal 0,555, mens den for den mellemste og største stikprøve er 0,787 og 0,840. Selv med den største stikprøve er fejlene dog i nogle tilfælde betydelige.

Vil man år for år beregne, hvor stor en procent af dømte personer, der fik socialhjælp året efter dommen, er der tilsvarende problemer.

Fig. 4,1 og 4,2 viser sådanne beregninger. For stikprøver af personer født den første i måneden og stikprøver af personer født 1., 11. og 21. kan man stort set kun se, at andelen af personer, der får hjælp året efter en dom, er større i de sidste år af perioden end i den øvrige del. For stikprøver af personer født 1., 6., 11., 16., 21. og 26. kan man se, at stigningen i procenten sker ved overgang fra domsår 1931 til domsåret 1932. Da de anførte år er domsår, og det drejer sig om

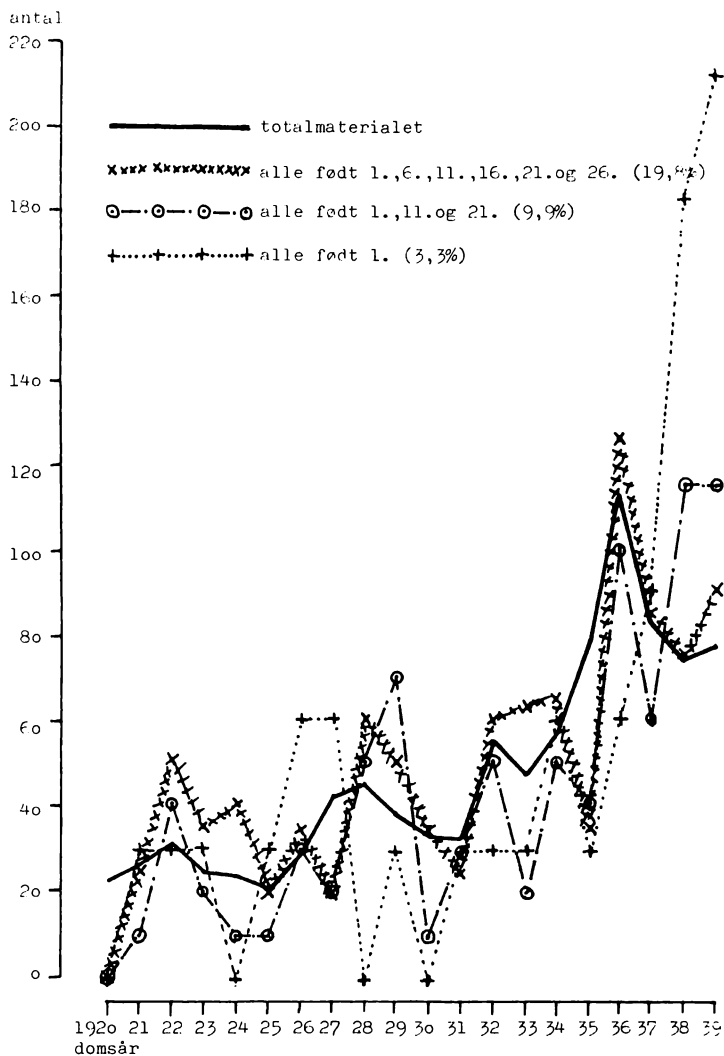

Fig. 3. Antal personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp året efter dommen. beregnet for de enkelte år ud fra forskellige stikprøvestørrelser.

hjælp året efter dommen, sker ændringen altså fra 1932 til 1933. Der er dog generelt også for den største af stikprøverne betydelig usikkerhed.

For hver af de tre stikprøvestørrelser skulle man vente, at den sande værdi faldt udenfor præcisionsintervallerne i 5% af tilfældene, det vil sige i et ud af de tyve år, figurerne omfatter. For personer født 1. sker det ikke. For personer født 1., 11. og 21 sker det 3 gange: 1927, 1930 og 1935, og for personer født 1., 6., 11., 16., 21. og 26. 2 gange: 1927 og 1935. Der er intet mærkeligt i, at to af årstallene går igen, da stikprøverne jo ikke er valgt uafhængigt af hinanden, men netop sådan, at den mindste er indeholdt i den mellemste, der igen er indeholdt i den største.

Ønsker man at gå videre og beregne, hvor meget dømt personer, der fik socialhjælp året efter dommen, i gennemsnit fik, viser det sig, at man i praksis godt kan nøjes med at se på stikprøven af personer

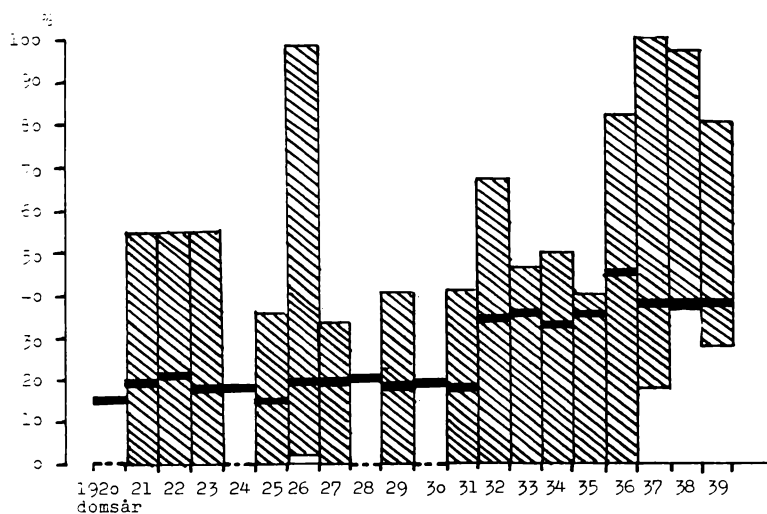

Fig. 4.1. Andelen af personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp året efter dømt, beregnet for de enkelte år ud fra en stikprøve bestående af alle født den første i en måned (3,3%) med sikkerheden 95%. Søjlerne angiver nedre og øvre grænse for præcisionsintervallet. --- angiver at præcisionen ikke kan beregnes. — angiver værdierne beregnet ud fra totalmaterialet.

født 1., 6., 11., 16., 21. og 26., da de to mindre stikprøvestørrelser giver alt for usikre resultater. Som det fremgår af Fig. 5, er resultaterne for den største stikprøvestørrelse dog også på det nærmeste ubrugelige. Det viser sig da også, at korrelationskoefficienten mellem den årlige gennemsnitsstøtte ifølge stikprøven og ifølge totalmaterialet kun er 0,372.

Af det ovenstående kan i hvert fald drages en sikker konklusion.

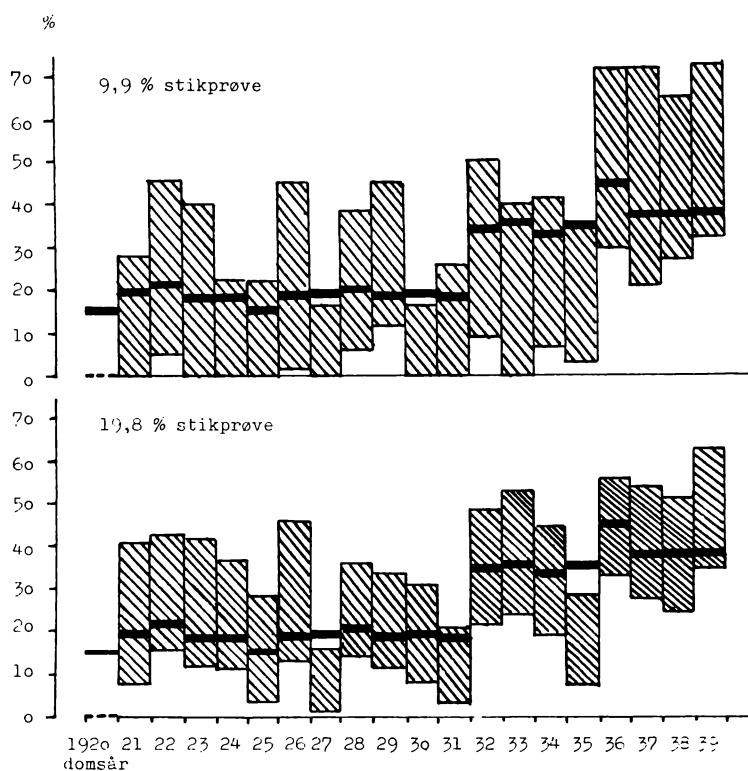

Fig. 4.2. Andelen af personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp året efter domsåret, beregnet for de enkelte år ud fra henholdsvis en stikprøve bestående af alle født 1., 11. og 21. (9,9%) og en stikprøve bestående af alle født 1., 6., 11., 16., 21. og 26. (19,8%) med sikkerheden 95%. Søjlerne angiver nedre og øvre grænse for præcisionsintervallet. --- angiver, at præcisionen ikke kan beregnes. — angiver værdierne beregnet ud fra totalmaterialet.

Hvis forslaget til kassationsbestemmelser ikke ændres, så også kontokort for enkeltpersoner bevares i et eller andet omfang, vil man kun kunne undersøge, hvor meget der egentligt udbetaltes i socialhjælp til bestemte personer eller familier bestemte år for de kommuner, hvor der ikke brugtes kontokort, men hvor beløbene anførtes direkte på registrantkortene. Dette er formentligt fortrinsvis sket i små land-

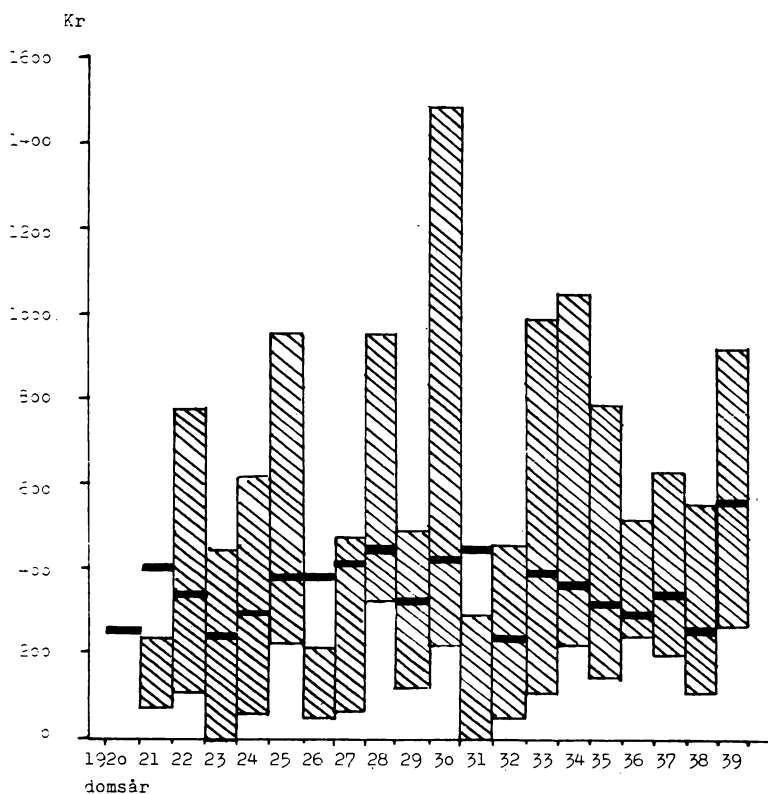

Fig. 5. Personer dømt i Odense 1920-39, der fik socialhjælp året efter dødsåret. Hjælpenes gennemsnitsstørrelse i kroner beregnet ud fra en stikprøve af alle født 1., 6., 11., 16., 21. og 26. (19,8% med sikkerheden 95%, samt ud fra totalmaterialet. Søjlerne angiver nedre og øvre grænser for præcisionsintervallet. — angiver værdierne beregnet ud fra totalmaterialet. For året 1920 er der ingen personer i stikprøven.

kommuner, og det bliver således kun sådanne kommuner, som denne form for socialhistoriske undersøgelser kan foretages for. Takket være reglen om bevarelse af repræsentative stikprøver af sagsmateriale fra alle kommuner kan man derimod foretage undersøgelser af administrationen af socialhjælpen i alle kommunestørrelser. Selv om det statslige arkivvæsen i øjeblikket hjemsøges af en administrationshistorisk bølge, kan det vel ikke være meningen, at det statslige arkivvæsen gennem sin kassationspolitik også skal tvinge alle andre til at koncentrere sig om administrationshistoriske undersøgelser.

Spørgsmålet bliver så, i hvilket omfang person-kontokort skal bevares. Dette må i sidste instans blive bestemt af økonomiske overvejelser, hvor opbevaringsmediet vil have stor betydning. Det er således vigtigt om kortene eksisterer på papir eller mikrofilm evt. COM. For enhver stikprøvestørrelse vil man kunne argumentere, at større sikkerhed vil kunne opnås ved inddragning af materiale fra et større geografisk område. Man kunne således f.eks. opnå større sikkerhed ved beregninger, end den der er opnået ved beregningerne i denne publikation, ved at inddrage materiale fra flere kommuner, eventuelt fra alle landets kommuner. Det er imidlertid sikkert, at udgifterne ved at foretage en undersøgelse vil vokse kraftigt, hvis materiale fra mange kommuner skal inddrages. Hvis man f.eks. ønskede at anvende et materiale, der ved enhver stikprøvestørrelse var dobbelt så stort, som det her anvendte, ved at medtage samtlige fynske købstæder, skulle oplysninger hentes fra 11 arkivfonds i stedet for 1, og det måtte for hver af disse 11 arkivfonds undersøges, hvor i arkiverne og på hvilken måde oplysningerne var nedfældet. Hertil kommer, at ingen på nuværende tidspunkt med sikkerhed kan vide, om disse 11 arkivfonds på noget tidspunkt vil blive samlet samme sted. Det ovenstående skal ikke opfattes som et argument for, at man skal kunne undersøge hvad som helst i en hvilken som helst kommune isoleret. Det må imidlertid mane til eftertanke, at man ved undersøgelser i, hvad der i undersøgelsesperioden var landets femtestørste kommune, kommer ind i så store problemer som de ovenfor påviste, når stikprøverne gøres små. Skulle et blot tilsvarende materiale skabes ved at undersøge en gruppe af landkommuner i det daværende Odense Amt, måtte denne gruppe bestå af 20-30 kommuner.

Det kunne indvendes mod beregningerne, at man ikke får så store problemer, hvis man f.eks. undersøger socialhjælpen til alle i Odense Kommune, der fik socialhjælp i perioden, i stedet for kun at se på socialhjælp til én gruppe, i dette tilfælde personer, der fik en dom.

Dette er rigtigt, men det er et spørgsmål, om det ikke er undersøgelser for delpopulationer, der er relevante historiske undersøgelser. Statistik, der omfatter hele populationen, udarbejdes ofte i samtiden. Det, eftertiden vil stille spørgsmål om, er derimod ofte, hvordan bestemte grupper opførte sig eller behandledes.

Beregningerne viser også, at de største problemer ikke opstår, hvor man undersøger et fænomens procentvise fordeling på to karakteristika, der gensidigt udelukker hinanden (f.eks. hjælp og ikke-hjælp), men derimod, når man forsøger at beregne absolutte størrelses værdi (f.eks. hjælpens størrelse). Dette er vigtigt, da man for fænomener, der ønskes fordelt på to karakteristika, der gensidigt udelukker hinanden, på forhånd kan skønne over usikkerheden, hvis materialet nedbringes til en stikprøve af en vis størrelse, og det fænomen, man vil undersøge, forekommer i en delpopulation af en vis størrelse, idet den maksimale usikkerhed forekommer, hvis de to karakteristika begge har frekvensen 0,5. Ved enhver anden fordeling bliver usikkerheden mindre. Man kan derimod ikke skønne over usikkerheden ved at beregne en absolut størrelse (f.eks. hjælpens størrelse), med mindre man kender noget til standardafvigelsen for størrelsen i materialet eller i det mindste i en stikprøve af materialet, og det gør man normalt ikke, før man i praksis begynder at foretage en undersøgelse. De tabeller, der er udarbejdet over sammenhæng mellem sikkerhed og præcision ved en hyppighedsforekomst på 0,5 for forskellige populations- og stikprøvestørrelser, hjælper os altså kun et stykke af vejen.

Det må derfor foreslås, at der til brug for udarbejdelsen af landsdækkende kassationsplaner oprettes en kassations-simulerings-database omfattende et eller andet ikke for atypisk område, og at data fra materialer, der ønskes nedbragt til repræsentative stikprøver ved kassation, først indlægges heri for det udvalgte område for at få skøn over, hvor små de relevante delstikprøver bliver, når man ønsker oplysninger om personer, der både forefindes i det materiale, der skal kassationsbehandles, og i andet relevant personorienteret materiale, der på forhånd er indlagt i kassations-simulerings-databasen. Herunder vil det også være muligt at undersøge, hvor standardafvigelserne i materialet er, og hvor stor usikkerhed man derfor får på absolutte størrelser, hvis materialet reduceres til en repræsentativ stikprøve.

Selvom dette vil kunne forbedre kassationsplaner for personentypesager, vil det dog være rimeligt desforuden, at udvælge nogle om-

råder til totalbevaring, for at man for disse områder skal kunne studere fænomener, der forekommer i en meget lille del af materialet. Det er også muligt, at man når frem til, at bevaring af stikprøver, der er så store, at de virkelig kan bruges til noget, hvilket efter denne undersøgelse nok er stikprøver på mindst 20%, vil være så bekosteligt både i udtagelse og opbevaring, at man i stedet må udvælge bestemte regioner til totalbevaring. Dette giver imidlertid andre problemer, og det lykkeligste ville være, om man for fremtiden kunne få den faktabetonede del af personenstypesager, i dette tilfælde oplysninger fra regnskabskortene, totalbevaret på mikrofilm eller magnetbånd takket være, at de i den administrative proces forekom på disse medier. Dette kunne så suppleres med repræsentative stikprøver af sagsmateriale, der kunne belyse den administrative proces.

Noter

1. Indlægget er en forkortet version af Poul Thestrup: Konsekvenserne af kun at bevare små repræsentative stikprøver af personenstypesager. Et eksempel på kassationssimulering. Arkivserien nr. 7, Odense 1979, der blev uddelt til forskerkursets deltagere. Men hensyn til oplysninger om beregningsmetoder og tabeller, der ikke er medtaget her, henvises til denne publikation, der også indeholder en oversigt over den danske diskussion om bevaringen af repræsentative stikprøver af enstypesager.
2. Undersøgelsen vil blive publiceret i 1979 i serien Historiske studier fra Fyn.
3. Om SPSS se: SPSS. Statistical package for the social sciences, sec. ed., N.Y., 1975.
4. Statistiske Meddelelser 4, lok, 1, 1936, s. 17.
5. Personer dømt i Østre Landsret som første instans (forbrydelser med strafamme på 8 år og derover) er således ikke medtaget i materialet.
6. Det er muligt ved anvendelse af anden teknik at beregne, hvor stor sandsynligheden er for, at to fænomener, der i en stikprøve af bestemt størrelse forekommer med forskellig frekvens, også har forskellig frekvens i hele populationen.

Mikrofilm og kassasjonsproblem

af Anne Hals

Bruk av mikrofilm er ikke noe helt nytt fenomen. Kommersiell bruk av mikrofilm er kjent allerede fra 1920-åra og i tida etter 2. verdenskrig har det foregått en utstrakt bruk av mikrofilm for å sikre verdifulle arkivalier samt lette spredningen av disse. Det mest kjente eksempelet er jo mormonfilmingen av kirkebøker, som for Norges vedkommende fant sted fra 1948 - 1951.

Men forvaltningens aktive bruk av mikrofilm som hjelpemiddel i saksbehandlingen er noe som for alvor har vokst fram de siste 10 - 15 åra.

Dette har ikke minst sammenheng med EDB-teknikkens frammarsj. Bl.a. blir COM-film, (Computer output microfilm) i dag brukt i stor utstrekning både innenfor det private næringsliv og innenfor offentlig forvaltning.

Men mikrofilming av dokumenter har også etter hvert gått inn som ledd i større informasjonssystemer.

Hittil har statsadministrasjonen i Norge ikke hatt hjemmel i lovverket til å foreta dokumentfotografering annet enn som ren sikkerhetsfilming. Men regelverket er nå gjenstand for en revisjon som tar sikte på å tillate offentlige institusjoner å bruke mikrofilm i saksbehandlingen. Både Statens rasjonaliseringsdirektorat gjennom sitt store arkivprosjekt, og Finansdepartementet vurderer nå tekniske løsninger for filming av vanlige sakarkiv og regnskapsmateriale.

Det norske arkivverket har hittil hatt en restriktiv holdning til spørsmål om erstatningsfotografering av arkivalia. Men etter hvert som lovverket blir endret slik at mikrofilming blir tillatt i den offentlige saksbehandlingen, og som vår kunnskap om mikrofilms holdbarhet øker, blir vi nødt til å revidere våre synspunkter. Bl.a. vil mikrofilm i en del tilfelle (som jeg skal komme tilbake til) kunne være den eneste måten å sikre bevaring av arkivalia som kan ha stor forskningsmessig betydning. Mikrofilm kan likevel ikke løse alle våre nåværende og framtidige bevaringsproblem av mange grunner.

Det vil neppe noensinne bli aktuelt å mikrofilme alle typer arkivalia. Noen institusjoner har bl.a. så små arkivserier at det ikke vil bli lønnsomt å filme dem. I andre tilfelle vil man beholde papirdokumenter selv om disse ble filmet. En god del materiale vil også være

av så kortvarig administrativ og forskningsmessig interesse at det ikke vil være hensiktsmessig å filme det.

Videre: når ulike institusjoner bestemmer seg for å filme sitt arkivmateriale, skjer det ut fra den enkelte institusjons eget behov og ikke ut fra en samlet statlig plan. Følgelig blir utvalget av filmet materiale ut fra Arkivverkets syn, helt tilfeldig. I mange tilfelle blir materiale som har forholdsvis liten forskningsmessig eller forvaltningsmessig interesse filmet, mens mye av det som vi i dag vurderer som mest verdifullt, forblir ufilmet. Vi har derfor ingen garanti for at *det* for framtidens forskere mest interessante materiale vil foreligge i filmet form.

Viktige enstypeserier som folketellinger, kirkebøker og annet materiale av grunnleggende forskningsmessig og forvaltningsmessig verdi må man også i framtida ta sikte på å oppbevare i original form. Det samme gjelder serier som i tillegg verner om både forvaltningens og enkeltmenneskers juridiske rettigheter som løssøregisterne, grunnbøker m.m. I den grad forvaltningen selv ønsker å filme slikt materiale, bør vi imidlertid arbeide for at filmingen oppfyller de kvalifikasjonskrav som Arkivverket må stille.

Dette er ikke like enkelt å få til i praksis så lenge vi ikke har greid å få klare regler for hvordan statlig mikrofilming skal foregå. Da det norske justisdepartementet for ca. et år siden vedtok å filme samtlige av landets grunnbøker, var det opprinnelig meningen at moderfilmene skulle avleveres til Arkivverket, mens departementet og embetene skulle beholde de nødvendige arbeidskopier. I dette tilfellet dreide det seg om rein sikkerhetsfilming. For å rasjonalisere det stadig økende tinglysningsarbeidet, har Justisdepartementet i løpet av de 3-4 siste åra gått med på å løse opp grunnbøkene (tidligere pante-registerne) og å innføre løssøsystem der grunnboksarkene blir oppbevart i spesielle låsbare kasser. Ved å filme grunnbøkene ville man hindre at opplysninger ble borte hvis et grunnboksblad skulle forsvinne. Da filmingen var ferdig, viste det seg at departementet likevel ikke hadde produsert noen arkivbestandig film, og at departementet selv dessuten foretrakk å oppbevare den eneste utgaven av filmen som eksisterer.

Så lenge Arkivverket ikke har fått utarbeidet og godkjent regler for statlig bruk av mikrofilm, kan vi heller ikke gripe inn i slike tilfelle.

Mikrofilm kan likevel være et hjelpemiddel til å løse et bevaringsproblem i en del tilfelle.

En stor del av arkivmateriale fra mellomkrigstida og okkupasjons-

tida er i dag i en slik forfatning at det må omfattende restaureringsarbeider til skal dette materialet kunne reddes for framtida. Det er især brevkopier på dårlig papir og med svak skrift som står i fare for å bli uleselige om noen år. For å sikre at dette materiale blir bevart, kan det lønne seg med en omfattende mikrofotografering av materialet. I første rekke særlig som sikkerhetsfilming, men vi bør også kunne akseptere at originalmateriale i slike tilfelle kasseres. Å sette i gang en omfattende restaurering av originalmateriale vil etter min mening være en helt feilaktig bruk av det lille tekniske personalet vi har i alle fall i Norge. Vi har heller ikke hatt mulighet for å kontrollere at arkivmateriale etter 1945 vil kunne tåle langtidsoppbevaring. Dersom også dette materialet etter hvert viser tegn på sterk slitasje, bør erstatningsfilming av også dette materialet vurderes¹⁾.

Når vi i dag diskuterer utvalgsriterier for oppbevaring av store enstypeserier som selvangivelser, sosialkontorenes klientmapper, sykejournaler o.l. bør vi også vurdere i hvilken grad disse seriene lett kan mikrofilmes. Hvis vi kan bevare en filmet versjon av voluminøse, men forskningsmessig interessante enstypeserier, bør vi kunne tillate en mer omfangsrik kassasjon av originalmateriale. Det står da igjen å diskutere hvorvidt vi i slike tilfelle skal oppbevare hele det filmete materiale eller kan nøye oss med et større utvalg enn det vi ville gjort hvis vi hadde oppbevart deler av materialet i sin opprinnelige form.

Vi kan imidlertid vanskelig få administrasjonen til å mikrofilme enstypeserier hvis den ikke selv føler behov for slik filming. For Arkivverket vil en mikrofilming av enstypeserier kunne bli kostbart og gå på bekostning av andre viktige oppgaver.

Mikrofilm kan i enkelte tilfelle være løsningen hvis vi står overfor en kassasjonssak der vi er i tvil om arkivmaterialets mer langsiktige forskningsmessige verdi. Ved å motta en mikrofilm-utgave av materialet, sikrer vi oss at dets informasjonsinnhold ikke går tapt før vi eventuelt foretar en ny vurdering om noen år.

Det er blitt hevdet at en del kassasjonsmetoder vil være mindre brukbare ved mikrofilming av arkivalier. Det vil f.eks. bli vanskeligere å plukke ut representative utvalg da selve mikrofilmteknikken gjør at man enten må beholde alt det filmete materialet eller kassere alt. Vi kan for en stor del unngå denne problematikken hvis vi klarer å få innarbeidet i forskrifter om mikrofilm at regler for bevaring og kassasjon av arkivaliene blir utarbeidet før man setter i gang filming. På den måten vil man kunne få avtaler om at de utvalg vi ønsker å bevare blir filmet forskriftsmessig (mens man ved filming av de resterende

arkivalier kan bruke en billigere film, rimeligere framkallingsmetoder osv.) Kassasjon av mikrofilmarkivalier skulle slik kunne innskrenke seg til det minimale.

Som eksempel kan nevnes at det i utkastet til de norske forskriftene for bruk av mikrofilm i regnskapssammenheng heter i de generelle bestemmelser at:

»Ved mikrofilming av regnskapsmateriale skal spørsmål om oppbevaring og kassasjon av regnskapsmateriale registrert på film forelegges Riksarkivaren før filming settes i gang.«

Ut fra den begrensede erfaring vi hittil har hatt i Norge med mikrofilm, tror jeg likevel vi må trekke den slutning at mikrofilm bare i liten grad kan løse noe egentlig bevaringsproblem.

Mikrofilm kan i visse tilfelle være et hjelpemiddel til å sikre at arkivalier som ellers ville bli ødelagt av tidens tann, blir bevart (om enn ikke i sin opprinnelige form). Mikrofilm kan også hjelpe oss med å oppbevare store deler eller hele arkivserier som vi ellers måtte foreta en lite ønsket hardhendt kassasjon i. Det stilles imidlertid såpass store kvalitetskrav til arkivfilm og lagring av denne, at man heller ikke ved bruk av film unngår økonomiske vurderinger.

Selv med de beste forskrifter og standarder for mikrofilming, oppbevaring av film osv. kan vi risikere at de enkelte institusjoner likevel ikke alltid følger opp. Og det er også et økonomisk spørsmål hvor mye tid og penger man kan bruke på kontroll av film og filmopptak. Jeg tror derfor at vi, inntil vi har vunnet større erfaring med administrativ bruk av mikrofilm, fortsatt må sikre oss at en god del av de arkivalia som blir mikrofilmet også foreligger i papirform, selv om vi aksepterer å utelukkende bevare mikrofilmutgavene av en del store enstypeserier.

- 1) Under den påfølgende diskusjon ble det meget riktig pekt på en del vansker med å filme arkivalia av så dårlig kvalitet som mye av det nevnte materiale fra 1920. 30 og 40-tallet. Det er bl.a. store vanskeligheter forbundet med å gjengi tynn og svak skrift slik at denne blir leselig på film. På samme måte gjenstår det fremdeles store problemer med filming av kart og tegninger. Jeg vil her ikke komme videre inn på en drøfting av de tekniske sidene ved disse spørsmål, men bare peke på at i den grad slikt materiale lar seg mikrofilme vil dette være en god løsning.

EDB - arkivalier og kassationsproblematik

af Dan Tørning

Edb-arkivalierne er jo et forholdsvis nyt område for arkiverne, og holdningen til dem spænder lige fra akutte allergisymptomer ved nævnelser af ordet edb til vage forestillinger om at vi i fremtiden ved hjælp af edb-teknikken vil kunne løse alle vore arkivproblemer.

Der kan ikke med den korte tid, som vi her har til rådighed, blive tale om nogen grundig gennemgang af alle problemerne omkring edb-arkivalier, men jeg skal prøve at omtale nogle af de erfaringer vi har gjort i Danmark – og så vil Anne Hals og Rolf Vallerö kunne supplere mine bemærkninger.

Arkivernes beskæftigelse med edb-arkivalierne falder i fem områder, spændende fra *arkiv-dannelsen* over *kassation* og *aflevering til vedligeholdelse* og *genanvendelse*. Jeg vil gerne inden for disse områder fremhæve nogle af de træk, som er specielle for edb-arkivalierne.

Arkivdannelse – ja det er vel et spørgsmål om vi på edb-området overhovedet kan tale om arkivdannelse i sædvanlig forstand. Ganske vist indtager arkiverne nu de fleste steder den holdning, at edb-materiale skal betragtes som arkivalier og behandles med samme respekt som de gode gammeldags papirarkivalier, dvs. sager (handlinger), journaler m.m. I Danmark må vi nok sige at vi stadig har lidt svært ved at få dette synspunkt til at trænge igennem ude i den offentlige forvaltnings institutioner. Dette er i og for sig ikke så mærkeligt. Først i 1976 fik vi det lovgrundlag, hvorefter også data på maskinlæsbare medier skal betragtes som arkivalier, som er underkastet den almindelige regel om at arkivalier skal bevares, med mindre der er givet udtrykkelig tilladelse til kassation.

Selvom det formelle grundlag for bevaringspligten hermed er tilvejebragt, betyder det bestemt ikke at vi nu kan læne os tilbage og anse problemerne for løst. Når det gælder selve bevaringspligten er sagen nemlig den, at man næppe fra arkivernes side kan forvente den samme fremgangsmåde anvendt, som indtil nu har været den normale, nemlig at institutionerne i første omgang skal gemme alt, hvorefter arkiverne så efter nogle års forløb tager stilling til kassationsspørgsmålet. De maskinlæsbare datamedier, tromler, pladelagre

og magnetbånd kan jo bruges igen og igen ligesom en tavle, og selv det billigste af medierne, magnetbåndet, er dog kostbart nok til at man altid ønsker at begrænse bestanden.

Lad os som et eksempel se på et typisk administrativt edb-system af den mere gammeldags slags (fig. 1). Det er simpelthen et kartotek, som er »lagt på edb« som man siger. Kernen i det er et register på magnetbånd, som via data på hukort med korte mellemrum rettes og ajourføres. Parallelt hermed foretages løbende forskellige bearbejdninger, som medfører en række udskrifter på papir til forskellige administrative formål, f.eks oversigter og statistikker. Selv med et så primitivt system er det indlysende, at man ikke kan forlange af institutionen, at den i mange år skal gemme alle producerede versioner af det pågældende edb-register indtil arkivvæsenet finder for godt at tage kassationspørgsmålet op.

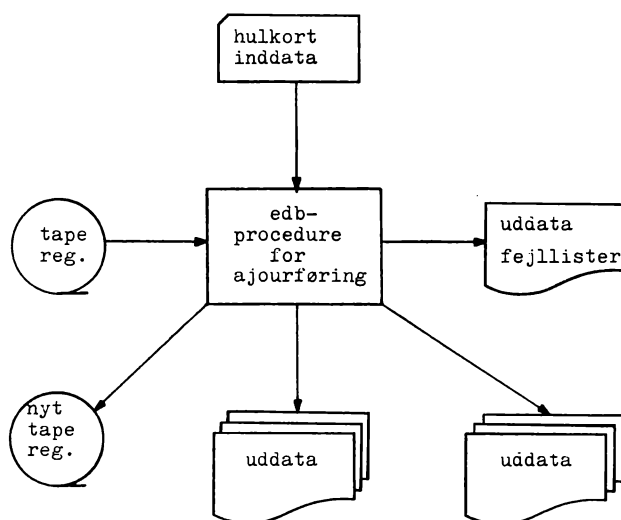

Fig. 1. Ældre edb-system for ajourføring af tape-register

Den nødvendige konsekvens må være, at alle edb-systemer skal kassationsbehandles så tidligt som muligt, helst allerede i konstruktionsfasen.

Hvis vi nu antager at arkivvæsenet ønskede at det pågældende edb-register skulle bevares, bliver det næste spørgsmål, hvor mange af de løbende producerede versioner? Hvis der var tale om et manuelt kartotek, ville rettelser og tilføjelser blot successivt indgå på de enkelte kort i kartoteket, som dermed automatisk får karakter af en historisk opsamling af data. Efter at kartoteket er lagt på edb er situationen den, at vi, hvis vi ønsker at bevare det komplette historiske for

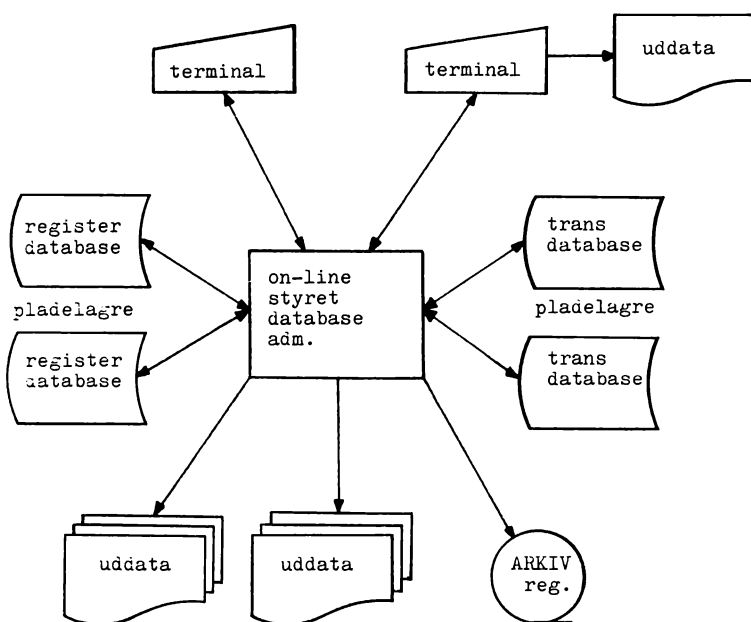

Fig. 2. Moderne databasesystem med terminalstyring.

løb, bliver nødt til at bevare alle producerede versioner af edb-registret. Det vil medføre store omkostninger og en enorm ophobning af identiske data. Vi må nok i stedet regne med for systemer af denne art at bevare en enkelt version af registret med passende mellemrum, f.eks. månedligt eller årligt. Tabet af historikken må så kompenseres gennem bevarelse af supplerende data på papir eller mikrofilm.

En mulig løsning på dette typiske edb-bevaringsproblem ville være, om man i sådanne tilfælde kunne få forvaltningen til at etablere en historisk opsamling af uaktuelle data på særlige arkivregistre. Her kommer vi jo imidlertid ind på det noget spegede område, som hedder skabelse af særlige arkivalier for arkivernes skyld.

Dette spørgsmål bliver i endnu højere grad aktuelt, når vi ser på de moderne edb-systemer, som nu etableres af mange forvaltninger (fig. 2). Der er her tale om database-systemer, hvor data fra skærm-terminaler går ind på de såkaldte direct-access-medier, dvs. pladelagre eller tromler o.l. Disse datamedier egner sig ikke til langsigtet arkivopbevaring – man må fortsat satse på magnetbånd som det eneste nogenlunde stabile edb-datamedie. Det betyder altså, at vi må forlange at der i sådanne edb-systemer indlægges særlige rutiner, som trækker de bevaringsværdige data ud på magnetbånd specielt beregnet på aflevering til arkiv. Selvom vi forudsætter at vi kan tillade os at stille sådanne krav, er det ikke altid så ligetil at finde ud af, hvad man i praksis skal gøre. Sagen er nemlig at strukturen af data i et database-system er temmelig forskellig fra den simple struktur, som må forlanges for data, som skal arkiveres på magnetbånd. Der kan altså blive brug for forskellige former for bearbejdning af data, samtidig med at de overføres til magnetbånd. – Herfra er der ikke langt til at gå et skridt videre og fremføre ønsker om selve dataindholdet, for at tilgode den fremtidige forsknings forventede behov, men det er klart at dette kræver nøje overvejelse.

Hvad selve *afleveringerne* af edb-arkivalier angår, er det en fordel for os at næsten alle forvaltningens edb-systemer køres af kun to edb-centraler – »Datacentralen« for det statslige område og »Kommunedata« for det kommunale område. Det betyder at en række tekniske og praktiske krav til afleveringerne ikke behøver forhandles med hver enkelt styrelse, men at man kan henvise til standard-procedurer, som er aftalt mellem arkivvæsenet og edb-centralen.

Gennemførelsen af sådanne standardkrav, f.eks. vedrørende magnetbånd og dokumentation, har stor betydning for *vedligeholdelsen*

af edb-arkivalierne. Magnetbånd kan jo nemlig ikke som traditionelle arkivalier uden skade henstå passivt på hylderne indtil nogen får brug for dem. De må med mellemrum testes og eventuelt konverteres for at de kan bevare deres særkende, maskinlæsbarheden.

Med hensyn til *genanvendelsen* af edb-arkivalierne og den service, som arkiverne kan yde i denne forbindelse, tror jeg man bør holde fast ved, at enhver form for bearbejdning af det arkiverede materiale bør ske i det forskningsmiljø, som ønsker at anvende arkivalierne. Man møder undertiden den opfattelse, at genanvendelse af edb-arkivalier bør indebære at publikum via dataskærme på læsesalene skal kunne trække oplysninger ud fra de arkiverede magnetbånd. Jeg tror at en sådan forestilling er urealistisk men erkender samtidigt, at det kan være svært at definere de rimelige servicekrav.

Jeg vil gerne vende tilbage til overskriften for eftermiddagens program: »Kan nye arkivmedier løse bevaringsproblemerne«. For edb-mediernes vedkommende må svaret nok blive et nej, hvis der i formuleringen ligger den antagelse at vi med disse har et bekvemt og økonomisk alternativ til de traditionelle papirmængder. Men jeg vil i øvrigt gerne advare mod at stille sagen op så forenklet. Edb-arkivalier skal bevares på grund af de muligheder for forskningsmæssig genanvendelse, som ligger i brugen af edb-teknik til bearbejdning af store datamængder. Bevarelse af edb-arkivalier begrundet med pladsbesparelsen over for tilsvarende papirarkivalier tror jeg sjældent vil være rimelig. For det første vil den gevinst som opnås i sparede hyldemetre sikkert tildels blive ædt op af udgifterne til vedligeholdelsen af edb-arkivalierne. For det andet, og det mener jeg er det helt afgørende, er anvendelsesmulighederne så forskellige for edb-mediernes og de visuelle datamedier, d.v.s. både papir og mikrofilm, at det normalt ikke vil være relevant at opstille dem som alternativer.

Til sidst vil jeg gerne nævne, at vi også i Danmark har fået en datalov omkring persondataregistrering. Til trods for forsøg derpå lykkedes det ikke for arkivvæsenet at få indflydelse på lovens udformning, hvilket har ført til en for os særdeles uheldig udformning af de centrale bestemmelser vedrørende kassation og bevaring. Det hedder nemlig i én paragraf at »registrerede oplysninger, der på grund af deres alder eller af andre grunde har mistet deres betydning for varetagelsen af registrets opgaver, skal slettes«. Så tilføjes det ganske vist i en efterfølgende paragraf, at »Justitsministeren kan efter indhentet udtalelse fra Registertilsynet tillade, at registereksemplarer overføres til opbevaring i arkiv«. Der er således ikke i loven forudsat, at arkiv-

væsenet principielt skal høres, før der sker kassationer, sådan som det er tilfældet i Sverige. Vi håber naturligvis stærkt at en sådan praksis dog kan gennemføres under en eller anden form, og jeg synes i denne forbindelse at det har været opmuntrende at høre Nils Nilsson fortælle om det gode samarbejde, som det i Sverige er lykkedes at etablere mellem Riksarkivet og Datainspektionen.

Kan utdatafilm – computer output microfilm (COM) lösa bevaringsproblemen med utdatamaterialet?

af Rolf Vallerö

Den ökade användningen av datorer har medfört att det årligen produceras tonvis med handlingar som skall efterbehandlas, distribueras, kanske läsas, förstöras eller bevaras. Datorernas utveckling har lett till att behandlingstiderna i centralenheten kommit att starkt reduceras, medan in- och utmatningstiderna i stort sett blivit oförändrade. Utdatamaterialet i administrativa ADB-system har dominerats av pappersutskrifter från mekaniska skrivare, vilka har rätt begränsade utvecklingsmöjligheter beträffande hastigheten.

En teknik, som minskar datorernas utmatningstider och eliminerar pappersutskrifterna, är datorutskrift på mikrofilm – computer output microfilming (COM). Tekniken bygger på att man överför information, som bearbetas i dator, direkt till mikrofilm, utan att gå omvägen via papper.

Jag skall inte här gå in på COM-teknikens historia, dess funktion eller användningsområden, utan endast med ett konkret exempel söka belysa hur COM-tekniken kunnat användas i arkivsammanhang såsom lösning på problem med bevarandet av utdatamaterial.

Exemplet är bevarandet av utdatamaterialet i det ekonomiska redovisningssystemet för den civila statsförvaltningen i Sverige – system S. Allt utdatamaterial i detta administrativa ADB-system kommer ut i form av maskinlistor, vilka distribueras till de myndigheter som är anslutna till systemet.

Riksarkivet utfärdade år 1973 det första beslutet om gallring av informationsbärare i system S. Detta skedde efter det att en arbetsgrupp med representanter från ett flertal myndigheter hade utarbetat ett förslag, vilket på sedvanligt sätt remissbehandlats. Allt efter som ändringar skett i systemet har riksarkivet utfärdat nya gallringsbeslut.

Enligt de beslut som utfärdats skall samtliga utdatalistor utgallras, utom följande här uppräknade listor:

1 Av kassabokföringens utdata bevaras tre listor: Inkomst/utgiftsjournalen, Transaktionslistan och Periodiska utbetalningsrapporten.

2 Därutöver bevaras ett antal listor tillhörande Fondrutinens, Personreskontrarutinens, Kundreskontrarutinens, Dispositionsplaneringsrutinens, Riksredovisningssystemets och Bokslutrutinens utdata.

De i punkt 2 upptagna listorna tas redan vid löpande produktion ut på arkivpapper (Svenskt arkiv 80) och inbindes vid budgetårets slut som del av huvudbok eller rikshuvudbok. Beträffande de i punkt 1 upptagna listorna – Inkomst/utgiftsjournalen, Transaktionslistan och Periodiska utbetalningsrapporten – sker inte någon utskrift på arkivpapper vid den löpande produktionen. Listorna framställs således på brukspapper och de förvaras hos de till system S anslutna myndigheterna. Innehållet (informationen) i listorna bevaras även på magnetband som förvaras centralt hos datamaskincentralen för administrativ databehandling (DAFA).

Riksarkivet stod sålunda inför problemet att det i system S framställdes tre icke utgallringsbara listor, vilka inte uppfyllde Skrivmaterielkungörelsens krav på arkivbeständighet. För att lösa problemet bildades en arbetsgrupp, som skulle utreda frågan om val av databärare för de icke utgallringsbara handlingarna i system S. Under sitt arbete fann gruppen att övervägande ekonomiska skäl talade för att informationen på de tre ovannämnda icke utgallringsbara listorna skulle bevaras för framtiden i form av utdatafilm (COM-film), som skulle tas ut från de nämnda bevarade magnetbanden.

Den kostnadsjämförelse, som gjordes mellan ett uttag av informationen på arkivpapper respektive utdatafilm, visade följande: Årskostnaden – budgetåret 1976/77 – för uttag av informationen i de nämnda listorna skulle om arkivpapper användes bli 470 000:- kr och om utdatafilm utnyttjades 271 000:- kr. Maskinkostnaderna skulle vara lika stora i bägge fallen. Filmen skulle således vara ca 200 000:- kr billigare.

Driften av system S hade startat den 1 juli 1968. Samtliga kassabokföringsregister, ca 1 800 register fram t o m budgetåret 1975/76, var bevarade på ca 300 magnetband. Årstillväxten av kassabokföringsregister var ca 340 register, vilka lagrades på ca 30 magnetband. Kostnaden för ett retroaktivt uttag av informationen i de tre nämnda listorna för budgetåren 1968/69 – 1975/76 skulle om arkivpapper användes bli 1 730 000:- kr och om utdatafilm utnyttjades 1 010 000:- kr. Ett retroaktivt uttag på film skulle således vara 720 000:- kr billigare. Kostnadsbesparingarna var sålunda betydande vid ett uttag av informationen på utdatafilm.

Sedan Dataarkiveringskommitténs (DAK) utredningar om mikro-

filmens användbarhet som arkivmedium visat att, om vissa krav uppfylles beträffande framställning och förvaring av filmen, denna skulle uppfylla rimliga krav på beständighet, beslöt arbetsgruppen att föreslå riksarkivet att informationen på de tre icke utgallringsbara listorna skulle bevaras för framtiden i form av utdatafilm och inte i form av utskrift på arkivpapper. Riksarkivet har möjlighet att göra ett sådant medgivande i enlighet med Skrivmaterielkungörelsens 8 §, där det i andra stycket heter: »Om lämpliga anordningar vidtagas för att handlingarnas innehåll bevaras för framtiden, må även icke godkänd skrivmateriel brukas efter medgivande av riksarkivet. . .«. Arbetsgruppen föreslog att de av DAK uppställda kraven beträffande framställning och förvaring av mikrofilm skulle utgöra de »lämpliga anordningar« som skulle »vidtagas«.

Arbetsgruppen hade beräknat att totalkostnaden för uttag på utdatafilm av informationen på de berörda listorna budgetåren 1968/69 – 1976/77 skulle bli 1 281 000:- kr. Riksarkivet och Riksrevisionsverket accepterade gruppens förslag och Riksrevisionsverket begärde, i egenskap av huvudman för system S, dessa pengar av regeringen och fick dem. Utdatafilmen framställdes och gallringsbeslut om de på brukspapper framställda listorna utfärdades.

Lösningen av problemet med de icke utgallringsbara listorna, som inte uppfyllde beständighetskraven, har sålunda resulterat i:

1 Att det icke utgallringsbara utdatamaterialet i system S bevaras på ett nytt arkivmedium, som uppfyller rimliga krav på beständighet.

2 Att utdatamaterial från system S för budgetåren 1968/69 – 1976/77 förvaras i form av 105 mm utdatafilm i ca 50 stycken aluminiumburkar, i stället för att för framtiden bevaras i form av maskinlistor, som skulle uppta ett utrymme av ca 300 hyllmeter. De 50 burkarna rymms på ett mindre utrymme än vad som krävs för två hyllmeter maskinlistor.

Att COM-teknikens utnyttjande i detta fall kunnat lösa vissa problem med bevarandet av utdatamaterial beror på att man kunnat utnyttja följande »verktyg«:

1 Arkivstadgans bestämmelser om utgallring (kassation), vilka dels binder utgallringsföreskrifterna till informationsbäraren (arkivhandling), dels lägger beslutanderätten i riksarkivets händer, dels i arkivariernas händer.

2 Skrivmaterielkungörelsens bestämmelser om att handlingar, som skall bevaras för framtiden, skall vara framställda av beständigt

materiel (arkivpapper m m) och att om detta inte är möjligt riksarkivet har befogenheten att föreskriva andra lämpliga åtgärder för att handlingarnas innehåll bevaras för framtiden.

3 DAK:s (dataarkiveringskommitténs) undersökningar om beständigheten hos mikrofilm, som resulterat i positiva uttalanden om mikrofilm som arkivmedium och anvisningar om arkivfilmens framställande och förvarande.

Med hjälp av sådana »verktyg« kan COM-tekniken utnyttjas för ett från arkivsynpunkt sett fullgott bevarande av icke utgallringsbart utdatamaterial. Men det krävs gedigna gallringsutredningar, som klart visar vilka informationsbärare (arkivhandlingar) som bör utgallras (kasseras) och vilka som måste bevaras för att en utgallring av de förstnämnda skall vara möjlig. Den kostbara framställningen och förvaringen av de icke utgallringsbara arkivhandlingarna kan då med framgång motiveras med de besparingar som göres genom rationell och effektiv gallring av det utgallringsbara materialet. I sådana fall kan statsmakterna övertygas även om det ibland kan ske motvilligt. En arkivarie kan då från en knorrande motpart få kastat i ansiktet: »Du vill förstås ha allting utskrivet på pergament«. En sansad arkivarie bör då svara: »Det går bra med COM-film, framställd enligt DAK:s anvisningar«.